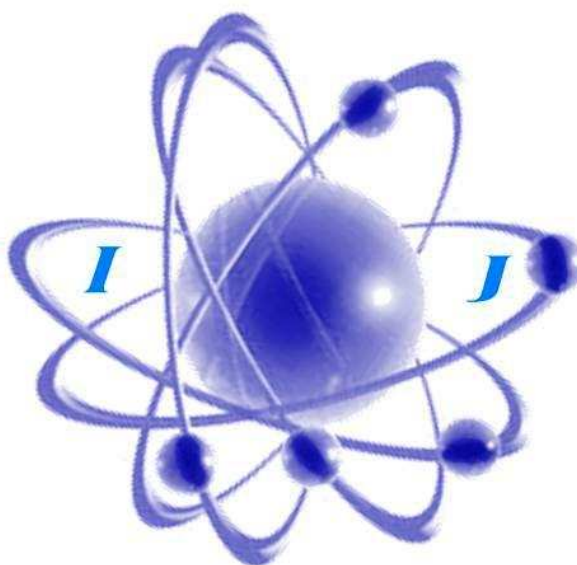


ISSN 2010-720X



ILIM HÁM JÁMIYET



**FAN
VA
JAMIYAT**

2017 (№1)

2017 - ЖЫЛ - ХАЛЫҚ ПЕНЕН ПИКИРЛЕСИҮ ХӘМ ИНСАН МӘПЛЕРИ ЖЫЛЫ

Адамлардың дәртин еситиү, олар менен ашық байланыста болыү, аўырын жеңил етиү - халықтың мәмлекет хәм жәмийетке исенимин беккемлеүге хызмет етеди.

Ш.М.Мирзиёев
Өзбекстан Республикасы
Президенти



Өзбекстан халқы 25 жыл ғәрезсиз раўажланыўдың нәтийжесинде елимиздеги мәмлекетлик дүзимнің артықмашлығын, хәмме ис инсан ушын екенлигин тереңнен түсине баслады. Халық ески коммунистлик идеологияның тәсиринен тазаланды, өзлигине қайтты. Нәтийжеде халқымыз өзиниң мәпин мәмлекетлик мәп пенен уйғынластырып, Өзбекстанның бийик келешегине исенип, оның пәраўанлығы ушын гүреске бирликте күш қосыўдың абзаллығын түсинди.

Мине, ҳәзир бизиң көреген Президентимиз халқымыздың мәпин қорғап, оны анықлап, оның қәлеўиниң тийкарында елди байытыўды қолға алып үлкен келешекке өркенлеўдиң тийкарын салды.

Академик Ж.Базарбаев

Жоқарыдағы сүўретте: Өзбекстан Республикасы Президенти Ш.М.Мирзиёевтың Қарақалпақстанда хызмет сапарында болғандағы халық пенен ашық сәўбетлер өткеріү пайытынан бир көринис.

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ XALÍQ
BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAĞÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ**

ILIM hám JÁMIYET

Ilimiy-metodikaliq jurnal

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti**

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnali

**Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза**

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

**Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz**

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

**№1
2017**

Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Redkollegiya bashlıǵı: Q.Orazımbetov - NMPI rektori

Bas redaktor: K.Allambergenov - filologiya ilimleriniń doktorı, professor

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

Abdinazimov Sh. — Filologiya ilimleriniń doktorı, professor
Abdullaeva Ya. — Tariyx ilimleriniń doktorı
Allamuratov B. — Biologiya ilimleriniń doktorı, professor
Alewov U. — Pedagogika ilimleriniń doktorı, professor
Ayimbetov M. — Filologiya ilimleriniń doktorı
Ayimbetov N. — Ekonomika ilimleriniń doktorı, professor
Bazarbaev J. — ÓzRIA akademigi, filosofiya ilimleriniń doktorı, professor
Xamidov X. - ÓzRIA akademigi, filologiya ilimleriniń doktorı, professor
Xojaniyazov E. — Filologiya ilimleriniń kandidati, docent
Ísmaylov Q. — Fizika-matematika ilimleriniń doktorı, professor
Jalelov M. — Fizika-matematika ilimleriniń kandidati
Járimbetov Q. — Filologiya ilimleriniń doktorı, professor
Jumanov M. — Biologiya ilimleriniń kandidati, docent
Jumamuratov A. — Awıl xojalıǵı ilimleriniń doktorı
Kamalov A. — Fizika-matematika ilimleriniń doktorı
Qayıpbergenov B. — Texnika ilimleriniń doktorı

Qodirov Q. — Filologiya ilimleriniń kandidati, docent
Qochanov B. — Tariyx ilimleriniń doktorı, professor
Qochanov Q. — Filologiya ilimleriniń kandidati, professor
Qudaybergenov K. — Fizika-matematika ilimleriniń doktorı
Quramboev K. — Filologiya ilimleriniń doktorı, professor
Mambetullaev M. — Tariyx ilimleriniń doktorı
Mambetullaeva S. — Biologiya ilimleriniń doktorı
Matchanov A. — Biologiya ilimleriniń doktorı, professor
Matchanov S. — Pedagogika ilimleriniń doktorı, professor
Pazilov A. — Pedagogika ilimleriniń kandidati, docent
Paxratdinov Á. — Filologiya ilimleriniń doktorı, professor
Sarıbaev M. — Tariyx ilimleriniń doktorı
Tagaev M. — Texnika ilimleriniń doktorı
Umarov E. — Geografiya ilimleriniń doktorı
Utebaev T. - Pedagogika ilimleriniń doktorı
Yavidov B. — Fizika-matematika ilimleriniń doktorı

Juwaplı xatker: D.Dogarova

Korrekturani qarap shıqqan: Z.Xodjekeeva
Kompyuterde baspaǵa tayarlaǵan: N.Allamuratova

Náwbetshi redaktorlar: f.i.k. E.Xojaniyazov,
R.Rzaeva, A.Qosbergenova

*Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz
hám xabar agentligi tárepinen
dizimge alınıp, 2007-jılı 14-fevralda
01-043-sanlı guwalıq berilgen.*

*Ózbekstan Respublikası Joqarı Attestaciya
Komissiyası kollegiyasınıń 2013-jıl 30-
dekabrdegi 201/3-sanlı qararı menen
filologiya (qaraqalpaq tili, qaraqalpaq
ádebiyatı), pedagogika hám psixologiya
pánleri boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw
ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan
ilimiy jurnallar dizimine kirgizilgen.*

BAS MAQALA

2017-jıl – xalıq penen pikirlesiw hám insan mápleri jıl

ЖУРТ БАСШЫМЫЗДЫҢ ХАЛЫҚ ПЕНЕН ПИКІРЛЕСІҮ БАҒДАРЛАМАСЫ -
ХАҚЫЙҚЫЙ ХАЛЫҚ СҮЙІҮШИЛИК

Ж.Базарбаев - академик

Әжсинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Халық - құдірет, халық-теңіз, халық-жәмийет тутқасы, халық-мәмлекет ийеси, халық-муғаллим, халық-бақлаушы. Сонлықтан, халықтан бөлекленген хәкимияттың өмири қысқа, халықтың қарсылығына гириптар. Халық мәпин хәмме нәрседен артық қойып, оның ғамын ойлап халыққа хызмет қылып, оны пәрауан турмысқа баспаған көрегенли хәкимият-алғысларға миясар, келешегі айдын.

Халқымыз әсирлер бойы әдил патшаны хәуес қылған хәм хәкимияттың барлық бууынларындағы басшылардан мийримликти күткен, халықтан бөлекленген басшыларды жақтырмаған. Оның бир мысалына қарақалпақ классикалық әдебиятының уламасы Күнхожа былай дейди:

Елдің арын арламаса,
Бары-жоқты барламаса,
Аш – арыққа қарамаса,
Ондай басшы неге керек.

Хәттеки, хәзирети Науайы тек басшыны ғана емес, ал халықтың мәпин ойламаған адамды да адам деп айтыуға санамай:

«Адам деменлер гейбир адамды,

Оның жоқдур халықтың ғамынан ғамы» деп кесип айтқан. Бабаларымыздың бул әрманы мууапық әдил басшылық халықтың мәпин шешиүди ойлап, ғәрезсиз әдалатлы демократиялық мәмлекетти қолға киргизген бизиң Биринши Президентимиз Ислам Кәримовтың әдил сиясаты тийкарында иске асты.

Ислам Кәримовтың хуқықый демократиялық мәмлекет дүзип, оның тийкаргы мақсети: хәммеси инсан ушын деген өшпес идеясының тийкарында хұрметли Президентимиз Ш.М.Мирзиёевтың 2017-жылды елимизде «Халық пенен пикирлесиү хәм инсан мәпин» жылы деп жәриялап, «мәмлекетлик уйымлардың пукаралар менен өз ара мүнәсибетлери бойынша көзқарасларын түп тамырынан қайта көрип шығыу» концепциясын ислеп, халықтың ғамын ойлауды және де тереңлестиреди.

Бул концепцияда ел басшымыздың халықтың мәпин биринши орынға қойып оны мәмлекетти басқаруудың сиясий ұазыйпасы етип белгилеуи хәм оны иске асыруу бойынша хұкимет алдына тийкарлы хәм сөзсиз орынлауға тийисли болған талаптарды қойыуы-жүдә бир әдалатлы ұақыя болып, дүньяда мәлекетти басқаруудағы сийрек ушырасатуғын тарийхый кубылыс есапланады.

Бул концепцияда халық мәпин тәмийинлеуи ушын, ең дәслеп, оның менен пикирлесиү хәм кеуил-күйин билиуи, халықтың тилеги қандай, қандай мәселелердің шешилиуине ырза, не нәрселерге наразы екенлигин табыуи тереңлестирип, халық пенен пикирлесиүди хәмме хәкимият бууынларының алдына тийкаргы мәселе қылып қойылуи үлкен стратегиялық мақсетти көзге тутқанлығын көрсетти.

Шынында да, бул пикирлесиү нәтижесинде хәр бир адам бурынғы тоталитар мәмлекетлик дүзимдеги тастыйықланған машинаның бир шүйи емес, ал өзи мәмлекет, өзи бийлейди, өзи басқарады деген өзбек әдебиятының жарқын жулдызы Ә.Вахидовтың:

«Достым, сен өзінди көп әпиуайы тутпа,
Әзиз бендемиз деп ийип жүрме бас,
Журттың ийесисен, ҳасла умытпа,

Сен өзиң дәулетсең, әзиз ұатанлас» деген ибратлы сөзин санаға сиңирип, адамды тәрбиялауға жоллайды. Бул адамды мәмлекетлик сиясатқа исенимин бекемлеп қоймастан, сол мәмлекетлик қарарларды әмелге асыруудың шайдасы болыуына себепши болады.

Хақыйқатын да, хеш ұақытта хеш елде халық пенен ойласпай, пикирлеспей халықтың пәрауанлығын шешиү мүмкин емеслиги белгили. Себеби, адамайлық тәбияттың бир терең қәсийети - адамлардың өзиниң қәдри бойынша бақаланыуына қумарлық. Бул адамды үзликсиз қыйнайтуғын хәуеси, шөли. Ким сол шөлди қандырса, оның жүрегин ийелейди.

Демек, адамның турмысының тийкарында оның хәуеси, қәлеуи, мақсети жатады. Олай болса пикирлесиүде сөзсиз сәубетлесиүшилердің бир нәрсени қәлеуин тауып, оны ислеуіге талпындыруи жүдә даналық қатнас болып, бул хақыйқатлықты терең түсинген Президентимиз халық пенен пикирлесиүде халық нени қәлейди, нени жақтырады, соларды билип оның менен тил бириктирип рауажланыуың табысын тәмийинлеуи даналық шешим болып есапланады.

Бул исти үзликсиз түрде алып барып, оның орынланыуын тийисли басшылардан талап етиу, соған қарап олардың искерлигин бақалау, халық пенен пикирлесиүди қурал қылып, оны әмелге асырууда ел басшы-мыздың өзиниң жууапкершилигине алыуи, сиясий басшының шеберлиги, хаққаный халықсүйишлигин көрсетеди.

Өткен шоралар дәуиринде инсан мәпине ғамқорлық орнына, инсан мәпи өлтирилди. Адамды алға сүйрейтуғын кууатлардың бири болған мәпдарлық есапка алынбады. Адамлар «Базарға барсам нетер, ырғалсам күним өтер» деп мәмлекетлик жұмысқа ықласы болмады. Бунда хәмме теңлестирілген еди, қалай ислесең де тендей айлық, адамлардың қолын сууытты. Бақмандалық хәуиж алды. Олар «Жарлылық деген жақсы екен, жатып ишер ас болса» деп бийпәруалықта жасады.

Бундай мәпдарлықты, уқыплықты, талапты, исибилерменликти есапка алынбайтуғын жағдай, бирейдің алға шығып өзин көрсетуине кесент берди. Қандай да болса бир исти баслайын деген адамға жоқарыдағы күшли қол «нелзья» деп тоқтатты. Нәтижеде халық өзлигинен бир нәрсе ислеп шығара алмады. Айтайық, 6 қойдың терисинен исленетуғын дубләнқа қолымыздан келмеди. Мектепке керекли порды да Беларуссиядан алып келетуғын едик. Ауыллардағы турак жайлардың дөгерге айдың түртүсине уқсар еди. Бақша егип, мал сақлап, не қыласаң, хәммесин өзимиз жеткеремиз, дүқанларға толтырып қоямыз, деп халықты хайярлыққа үйретти. Халықтың бундай ауҳалы оларды басқаруға ансат болатуғын еди.

Өзбекстан халқы 25 жыл ғәрезсиз рауажланыуың нәтижесинде елимиздеги мәмлекетлик дүзимнің артықмашлығын, хәмме ис инсан ушын екенлигин тереңнен түсине баслады. Халық ески коммунистлик идеологияның тәсиринен тазаланды, өзлигине қайтты. Нәтижеде халқымыз өзиниң мәпин мәмлекетлик мәп пенен уйғынластырып, Өзбекстанның бийик келешегине исенип, оның пәрауанлығы ушын гүреске бирликте күш қосыуың абзаллығын түсинди.

Мине, хәзир бизиң көреген Президентимиз халқымыздың мәпин қорғап, оны анықлап, оның қәлеуиниң тийкарында елди байытууды қолға алып үлкен келешекке өркенлеуидиң тийкарын салды.

Әлбетте, жәхән мәмлекетлериниң хәммеси де халық мәпин айтады. Лекин бундай халықтың ишине үзликсиз кирип, оның дәртине дәрман, табысына паруана болыуы ел басшымыздың шынлап өз қолына алыуи, елдің гүллене берйуиниң тәрепдары болып халық пенен хәкимияттың мийтиндей бирлигине алып келеди.

Бул халық пенен пикирлесиўдиң жаңа концепциясында Президентимиз өзиниң «Еркин хәм абадан, демократиялық Өзбекстан мәмлекетин мәрт хәм уллы халқымыз бенен бирге курамыз» деген Өзбекстан Республикасы Президенти лаўазымына кирисиў салтанатлы мәресимдеги баянатында ортаға шығарды. Ол баянатта «халық мәмлекетлик идараларға емес, ал мәмлекетлик идаралар халқымызға хызмет етиўи керек» деп тастыйыклап бул исте көп жылға мөлшерленген пүткиллей жаңа системасын пайда етиўдиң тийкарын көрсетип былай деди: «Барлық мәмлекетлик уйымлардың жумысында халықтың мүрәжатлары менен ислесиў бойынша сапасы жағынан пүткиллей жаңа системаға өтиўимиз керек» яғный барлық дәрежедеги уйымлардың басшыларын халықтың алдында есап бериў системасы енгизиледи.

Бул халық пенен ислесиўдиң жаңа системасының пайда болып атырғанлығын халық пенен ислесиў системасының түп-тамырынан жетилистириў илажларының халық қабыллаўханаларының турмысқа енгизилиўинен көрип отырмыз.

Бул көзкарас ҳуқықый демократиялық Өзбекстанды курыўдың ең бекем фундаменти болып, демократияны халқымыздың терең түсиниўине яғный Өзбекстан «Халық ҳүкимети» деген түсиникти санаға синириўге қаратылған уллы истиниң басламасы. Ол ҳаққында Президентимиз «Биз биринши гезекте ким менен пикирлесиўимиз, ким менен мәсләхәтлесип жумыс ислеўимиз керек. Бәринен бурын халқымыз бенен. Сонда халқымыз ырза болады» деп көрсетти. Ҳақыйкатында халықтың исенимине ерисиў ҳүкимет басшыларына үлкен бахыт, ал халықтың наразылығы үлкен ғарғыс болып есапланады.

Президентимиздиң концепциясындағы бул үзликсиз иске асатуғын, хәмме ўақыт қадағалаўға болатуғын инсан мәплерин тәмийинлеў ушын адамлардың ишине кириў, олардың тәшўишлери менен жасаў зәрүр деген көрсетпесинен шығатуғын жуўмақ соннан ибарат: бул жумыс көз-көз қылатуғын наўқан емес, ямаса сәлем-әлик, хармасын катнаслары емес екенлиги тўйылады.

Ол табанлылықты, сабырлықты, билимди талап ететуғын пидайылық хәм жуўапкершиликли жумыс. Бул көпшиликти зәўлим залларға жыйнап, олар менен пикирлесиўден көре тийимли ғамқорлықтың, мийирманлықтың, қайырлылықтың иси. Сонлықтан адамлар менен олардың бос ўақытларында бир кеса шай үстинде әпиўайылық тийкарда исенимге ерисиў жағдайдағы кеўил ашыў, ақылласыў деп қараў керек.

Бул пикирлеўде Президентимиз халықтың мәпине тийисли барлық турмыс тараўларын қамтыўды нәзерде туталды. Ол биринши әдиллик әдалатлықты орнатыўға дыққат аўдарды. Елимиздиң Биринши Президенти И.А.Каримовтың айтқанындай: «Халық ашаршылыққа шыдаўы мүмкин, ал әдалатсызлыққа шыдай алмайды» деген орынлы ғәпине байланыслы Ш.М.Мирзиёев иске кирисиўден-ақ, суд-хуқық уйымларының әдалатлығы, елимизде тек ыызам үстинлиги, оның алдында хәммениң теңлиги мәселеси қатаң түрде қолға алды. Демек, инсан хуқықларын қорғаў хәммеге теңдей қатнас мәселеси бойынша пикирлесиў арқалы мәмлекетимиздиң ишки хәм сыртқы сиясатының әдиллигине исендириў хәм жынаят жазасыз қалмайтұғынлығын түсиндирилиў пикирлесиўдиң тийкаргы мәселелериниң бири болып есапланады.

Сондай-ақ, инсан мәпи өмирде тыныш-татыў жасаў мәселесин өз ишине алады. Бул ҳаққында ҳүкиметимиздиң сыртқы сиясатының әдиллиги хәм оның улыўма халықтың мақуллаўына ерисилгенлиги белгилі. Соның менен қатар, турғынлар өзиниң жасап турған меканындағы тынышлықты татыўлықты күсейди. Соның ушын хуқықбузарлық хәм жынаятлы ислер

бир жыл даўамында болмаған хәм шаңарақтың бузылыўы ушыраспаған, уры-өтирик нәшебентлик ара-ласпаған меканларды хұрметлеп, оның тәжирийбесинен жайдырыў да пикирлесиўге киреди.

Инсанның ең жоқары байлығы-денсаўлығы. Демек, хәрбир инсанның денсаўлығына ғамқорлық хәм денсаўлықты сақлаў мәкемелериндеги нахақлықты, бийпарўалықты сапластырыў ушын Президентимиздиң нәтийжели ислери халық тәрәпинен қоллап-қуўатланбақта. Гейпара орынларда адам қәдирин елестирмейтуғын денсаўлық хызметкерлери табылып қалады. Буларды табыў аңсат емес. Лекин, халық пенен пикирлесиўде бул тараўдағы бир қанша кемшиликлер де ашылып, оларды дүзетип халықтың исенимине ерисиў әҳмийетли ўазыйпа.

Улыўма, инсан мәпи - көп қырлы, бир сырлы қоспалы, мәселе. Ол пәраўан турмыс, сапалы билим, заўықлы шадлық, инсанға хұрмет хәм тағы көп санлы мәселелерди өз ишине алады.

Әсиресе, бул мәселеде инсанның ең арзыўлы мәпи - өзине ылайықлы жумысқа араласыўы. Бул мәселеде кеңес бериў хәм жәрдем көрсетиў-ең әҳмийетли ғамқорлық. Бул ҳаққында Республикамызда хәр жылы мыңлаған жумыс орынларының пайда болып атырғанлығы орта арнаўлы хәм жоқары оқыў орындарын питкергенлердиң жумыс пенен тәмийинлениўинде ҳүкиметимиздиң ғамқорлығы жүдә зыяда.

Лекин, еле де басшылар арасында халыққа ис таўып жайластырып, оларды ырза қылыў исинде кемшиликлер ушырайды. Нәтийжеде олар басқарған меканларындағы жумысқа жарамлы адамлардың гей-паралары басқа еллерге жумыс табыў ушын кетип, биразы кеўилсиз жағдайға ушырап отырғанлығын еситип, оқып отырмыз. Бул мәселеде халық пенен пикирлесип, оның мәпин көзде тутып, жумыс орнын көбейтиў ушын оны шөлкемлестириўди қолға алыў - басшының қыйын хәм саўаплы иси. Мысалы, Мойнақ районына Қоңыраттан шығып қалаға дейин баратуғын узақ жолдың бойындағы қунарлы жерлерден пайдаланыўды, дийқаншылықты шөлкемлестириўде суўдың жетиспеўшилиги сезиледи. Лекин, халықтың пикирин көре Мойнақтың лимити болған 15 кубметр суўды пайдаланыўда исырапкершиликтиң бар екені сезиледи. Ал, басшылардың сол суў лимитин көбейтириўди сорап, бар суўды ақылға муўапық пайдаланылса, Мойнақта көк егисти раўажландырсақ болар еди, дейди халық.

Тағы бир мысал, Арал теңизиниң курыўы менен теңиздиң қалған бөлегиниң ишинен «аремия» деген хасыл жәнлик, жағаға толқын менен шығып, өндирис аўхалына келиўине дүнья қызығып, оны қымбат бахалы заҳира екенлигин тән алып атыр. Бул халықтың байлығын тек жалатайлар пайдаланып, халықтың мәпине зыян келтирип атырғанлығы мойнақшылар хәр сапары гәп қылады. Оның бир неше тоннасын Алмата хәм Ташкентли шахслар қалай етип жыйнап, шет еллерге сатыўға таярлағанлығын «Қарақалпақстан жаслары» газетасында жәрияланды. Бул да халық мәпине қатнастың бир көриниси.

Әлбетте, бул халық пенен пикирлесип, оның мәпин шешиўди улыўма, мәмлекетлик удайы исленетуғын бағдарлама сөзсиз адамларды жигерлендиреди хәм халық хожалығын раўажландырыўда адам факторын көтерди. Нәтийжеде уллы Бердақ бабамыздың:

Жигит болса арысландай туўылған,

Хызмет еткил удайына халық ушын,

Жигит болса арысландай туўылған,

Қайтпас хасла, қара бастың ғамы ушын» деген дуўалы сөзин ер азаматлар есине алып, халық ушын жанын пиде етип, халық пенен бирге өсип, гүлленип, абырай-мәртебеге ийе болыўдың тийкары болып, хұрметли Президентимиздиң жүдә әҳмийетли тапсырмасын орынлап абырой - мәртебеге ериседи.

TÁBIYIY HÁM TEXNIKALÍQ ILIMLER

Biologiya. Ekologiya. Medicina

ТОПЫРАҚТЫҢ ЭЛЕМЕНТЛИК ҚУРАМЫНА МӘДЕНИЙ ЕГИНЛЕРДИҢ ТӘСИРИ

А.Жумамуратов - профессор

М.А.Жумамуратов - доцент

И.М.Сыдиқов – ассистент оқытушы

Әжанияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сұзлар: микроэлемент, тупроқ, маданий ұсимликлар, нейтронфаол тахлил, математик моделлаштириш.

Ключевые слова: микроэлемент, почва, культурные растения, нейтронно-активационный анализ, математическое моделирование.

Key words: microelement, soil, cultural plants, neutron-activation analysis, mathematical modelling.

Бизиң пикиримизше, өсимликлерди егиден алдын егилетуғын жерлердиң элементлик қурамын хэм муғдарын үйренген макул болады.

Топырақтың агрохимиялық параметрлери көп-леген ишки хэм сыртқы факторларға байланысly. Көплеген изертлеушилер [1] егислик жерлердиң өнимдарлығын топырақтағы элементлердиң қурамы хэм муғдары менен байланыстырады. Соның менен бирге, топырақта болып өтетуғын фотохимиялық реакцияларға, ықлымның өзгеруине, ландшафттың геохимиялық шәрт-шараят-ларына байланысly болады.

Қарақалпақстан Республикасы агрохимиялық лабораторияларының берген мағлыұматлары бойынша егислик жерлердиң өнимдарлығын характерлейтуғын тийкаргы фактор гумус болып, көпшилик районларда оның муғдары 0,76% ти курайды. Сол районлардан Кегейли, Шымбай, Канлыкөл, Шоманай хэм т.б. болып, оларда пахтаның орташа өнимдарлығы 15-20 ц/га дан аспайды. Мысалы, Кегейли районы мысалында қарайтуғын болсақ, егислик жерлерде гумустың ең төмен муғдары жер майданының 39%, төмен муғдары 52%, ал жер фондының 91,7% органикалық затлардың жетиспеушилигинен азап шекпекте. Топырақ орга-никалық хэм минераллық азықлық элементлердиң жетиспеушилигинен олар арасындағы катнастың бузылуынан жәбир көрмекте. Хәр жылы минерал төгинлер N - 250, P - 175 и K - 75 кг/га нормада берилгенде пахта өнимдарлығы 30 ц/га ға дейин артыуы мумкин.

Пахта егилетуғын арқа зоналарда суұғарылатуғын топырақлардың табиий өнимдарлығы пахта ушын 13-15 ц/гектарды курайды. Бул жағдайда азоттың муғдары 0,042% ке азаяды хэм 10 жыл ишинде 31,8% ти курайды, тағы фосфор хэм калийдиң муғдары сезилерли дәрежеде азаяды. Улыұма, гумус ушын характерли тураклылық белгили ўақыттан кейин оның жетиспеушилиги 162-199 кг/га дан аспайды. Соның ушын гумус муғдарының тураклы сақланыўында пахта өнимдарлығы гектарына 13-15 центнер дәрежеде тураклы өним береді. Тек ғана жаўын-шашын муғдарына, хаўа райына байланысly гектарына 2 центнер азайып көбейуи мумкин.

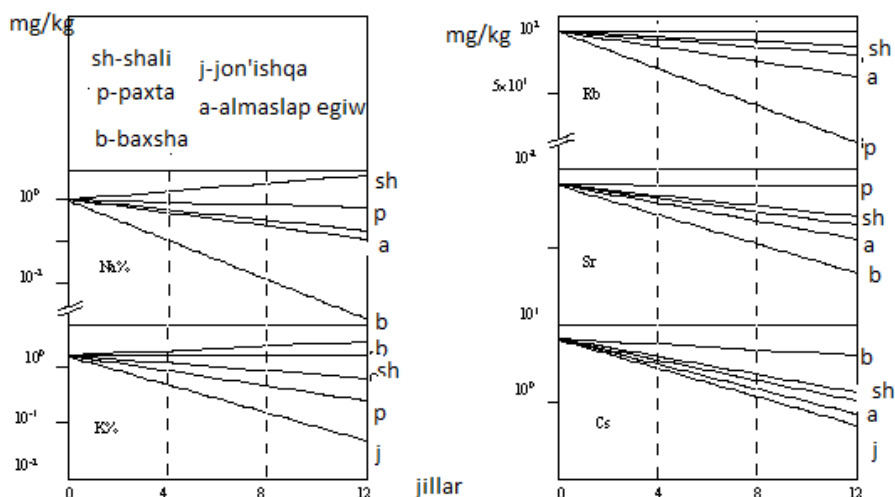
Гумус муғдарының тураклылығы соны түсиндиреди, экологиялық функцияның өзиниң топыракты сақлаў қәбилети, өнимдарлықты сақлаўы хэм мәдени өсимликлериниң өнимдарлығы, зоофауна, тамыр қалдықлары, жапырақлардың түсиуи, суұғарылатуғын суўдың хэм жаўын-қар суўларының артыуы менен түсиндириў мумкин.

Пахта хэм бақша егинлериниң топырақтағы элементлердиң өзгеруине тәсири, мкг/кг.

Элемент	Дәслепки муғдары	Пахта	бақша
Na, %	1.0	0,95	0,60
K, %	1,8	1,50	2,00
Sc	12,5	10,70	11,20
La	45,6	42,70	31,00
Ce	36,5	34,80	36,00
Sm	6,8	5,30	3,80
Eu	0,7	0,70	1,10
Tb	0,5	0,42	0,60
Yb	0,4	0,38	0,60
Lu	0,3	0,20	0,30
Cr	50,0	50,10	48,20
Fe, %	3,8	3,70	4,20
Co	11,3	8,20	10,30
Mn	500,0	498,50	516,00
As	20,0	15,00	18,00
Sb	2,5	1,70	2,80
Rb	76,0	64,90	75,20
Cs	6,6	5,30	6,30
Sr	600,0	593,00	503,00
Ba	550,0	537,00	497,00

Төгин берилмейтуғын топырақ фонында табиий процесслердиң өз-ара бир бирине айналыуы, сарпланыуы хэм топырақта азықлық элементлердиң топланыуы тийкаргы орынды ийелейди. Топырақтың усы табиий қәсийети пахта өнимдарлығын гектарына 15 центнер дәрежеде услап турууына мүмкиншилик береді. Кестеде биз үйренген топырақтағы хэм пахта, бақша егинлерин еккен атызлардың топырақларындағы химиялық элементлердиң өзгеруи көрсетилген. Мысалы натрий элементи пахта егилген жерлерде 1 ден 0,95 ке, ал бақша егилген жерде 0,60 қа шекем, калий элементи пахта егилген 1,8 ден 1,5 ге кемейген болса, бақша егилген жерде 2 ге артқан процент есабында. Ең қызықлысы сонда, жерде аз ушырасатуғын элементлер болған скандий, лантан, олар микроэлементлер есапланып, пахта хэм бақша егинлери ушын зәрүрли болып топырақта азайғанын көрмиз. Ол элементлер, өсимликлер басқа элементлерди жерден алыу ушын катализатор ролинде атқарады деп ойлаймыз. Мышьяк элементи улыұма зәхәрли элемент есапланады. Топырақтағы табиий муғдары жүдә көп емес. Пахта хэм бақша егинлерин еккеннен кейин мышьяк муғдары 20 мкг/кг нан сәйкес 15 мкг/кг хэм 18 мкг/кг ға дейин азайған. Басқа да микроэлементлердиң айырымлары азайып хэм көбейгенлери кестеде көринип тур. Тағы бир айта кететуғын нәрсе, калий элементи барлық өсимликлердиң азықлық элементлер қатарына киреди. Табиий топырақта улыұма калий муғдары азайып кетпекте. Оның тийкаргы себеби бир егилген жерге 30-40 жыллап пахта егинин егиде болып есапланады. Ал бақша егилген атызларда калий элементиниң көбейгенлиги мәлим болды. Соның менен бирге жоңышқа егилгенде де топырақ өзінде калий элементин топлайды. Биз төрт жыл даўа-мында топырақтағы элементлердиң мәдени егинлерди

еккенде азайыў ямаса көбейиўин үйрениў бойынша тәжирийбе өткизген едик.



Биз мына сүүретте натрий, калий, рубийдий, стронций хәм цезий элементлериң пахта, салы, жоңышка хәм бакша егинлерин еккенде қалай өзгеретуғынын баклаған едик. Кейин математикалық моделлестирип [2] 12 жылда сол элементлер қалай өзгеретуғынлығын көрсетип бердик. Биз

қарастырып атырған элементлердің биологиялық функциялары үйренилмеген. Бундай илимий изертлеў жумысларын еле де алып барыў келешекте халқымызды азық аўқат пенен тәмийинлеўде хәм экспортқа шығарыўда әҳмийети жүдә жоқары деп ойлаймыз.

Әдебиятлар

1. Жумамуратов А. Нейтронно-активационный метод в изучении геохимического и агрохимического состояния орошаемых почв приралья и пути его улучшения. Докторская диссертация. –Ташкент: 2011.
2. Хатамов Ш., Ким Г., Жумамуратов А., Ибрагимов Б., Хатамов Б., Пулатов Д.Д., Тиллаев Т., Рахманова Т.П., Осинская Н.С., Сейфи В. Математическое моделирование динамики изменения содержания химических элементов при севооборотах и монокультуре хлопчатника. // В кн. Международный семинар, “Ядерные методы и технологии для индустрии, медицины и сельского хозяйства” 5-6 июня 2001. –Алмата: 2001. -С.44-45.

РЕЗЮМЕ

Мақолада ҳар хил маданият экинларни экканда тупрокда микроэлементларнинг ўзгариши ҳолати нейтрон-фаол таҳлил методи асосида ўрганилди.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются изменения происходящие в микроэлементах почвы при посадке культурных растений с помощью метода нейтронно-активационного анализа.

SUMMARY

The article is devoted to the study of changes in the microelements of soil when growing the cultural plants by the method of neutron-activational analysis.

Fizika. Matematika. Informatika

ЛАПЛАС ТЕҢДЕМЕСИ УШЫН ҚОЙЫЛҒАН ШЕГАРАЛЫҚ МӘСЕЛЕНИ ШЕКЛИ АЙЫРМАЛЫ СХЕМА ДҮЗИҮҮҮСЫЛЫ МЕНЕН ШЕШІҮ

М.Х.Аламиннов - физика-математика илимлериниң кандидаты, доцент

Р.М.Жалелов - 2-курс магистранты

Әжияз атындағы Нәпис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: чегарали фаркли жадвал, чегаравий масала, Лаплас тенгламасы, якка хосила.

Ключевые слова: конечная разностная схема, краевая задача, уравнение Лапласа, частная производная.

Key words: a finite difference scheme, a boundary value problem, the equation of Laplas, a partial derivative.

Әпиўалық ушын эллиптикалаық типтеги дара туўындылы дифференциал теңдемелер топарына жататуғын Лаплас теңдемеси ушын қойылған шегаралық мәселени қарастырамыз. Лаплас теңдемеси

$$\Delta U = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} = 0 \quad (1)$$

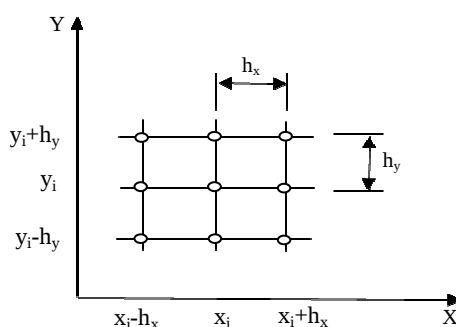
ушын шегаралық мәселе төмендегише қойылады: G областтың ишки ноқатларында (1) теңлемени хәм Г шегарасында болса

$$u(x, y)|_{\Gamma} = \varphi(x, y) \quad (2)$$

шәртин қанаатландырыўшы $u = u(x, y)$ функция табылсын [1:24]. Бул жерде $\varphi(x, y)$ - G областтың Г шегарасында анықланған үзликсиз функция. Сәйкес түрде X хәм Y көшерлеринде h_x хәм h_y адымларын таңлап,

$$x_i = x_0 + ih_x, \quad i = 0, \pm 1, \pm 2, \dots,$$

$$y_k = y_0 + kh_y, \quad k = 0, \pm 1, \pm 2, \dots,$$



1-сүүрет

туўры сызықлар жәрдемінде тор жасаймыз. G областтың ишки түйинлеринде

$$\frac{\partial^2 u}{\partial^2 x} \approx \frac{u_{i-1,k} - 2u_{i,k} + u_{i+1,k}}{h_x^2} + O(h_x^2),$$

$$\frac{\partial^2 u}{\partial^2 y} \approx \frac{u_{i,k-1} - 2u_{i,k} + u_{i,k+1}}{h_y^2} + O(h_y^2),$$

туўындыларын шекли айырмалы катнаслар менен алмастырып (1) теңлемеге қоямыз

$$\frac{u_{i+1,k} - 2u_{i,k} + u_{i-1,k}}{h_x^2} + \frac{u_{i,k+1} - 2u_{i,k} + u_{i,k-1}}{h_y^2} = 0 \quad (3)$$

ал (2) шегаралық шәртлерин шекли айырма теңлемелери менен алмастырыў ушын шегаралық шәртти тиккелей көшириў усылларынан пайдаланамыз.

$$u(x_i, y_k) \approx \varphi(x_i, y_k), \quad (x_i, y_k) \in \Gamma_h \quad (4)$$

Усындай усул менен келип шыққан (3), (4) шекли айырма теңдемелер системасы САТС лардың толық системасын, яғный белгисизлер саны теңдемелер санына тең болған САТС ларды курайды. Бул (3), (4) системаны дәл ямаса жуўық усыллардың бирейи менен шешип койылған (1), (2) шегаралық мәселениң торлар усылы менен табылған жуўық шешимине ийе боламыз.

Дара жағдайда G туўрымүйешли област болса, $\Gamma_h \in G$ тордың шегара түйинлери G областтың Γ шегарасының дәл үстинде жатады [2:54]. Сонлықтан, бул жағдайда (4) жуўық теңлиги дәл теңлик пенен алмастырылады

$$u(x_i, y_k) = \varphi(x_i, y_k), \quad (x_i, y_k) \in \Gamma_h \subset \Gamma$$

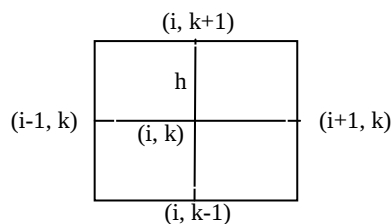
Бул система туўрымүйешли областта хәм $h_x = h_y$ болғанда ең әпиўайы көриниске келеди. Бул жағдайда (3) теңдемелер төмендегише жазылады:

$$u_{i-1,k} + u_{i+1,k} + u_{i,k-1} + u_{i,k+1} - 4u_{i,k} = 0 \quad (5)$$

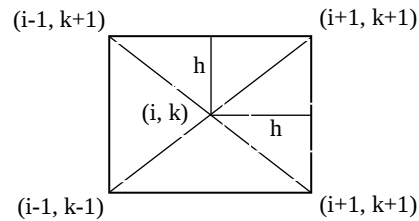
Бул жерден сәйкес шекли айырмалы теңдемелерге ийе боламыз:

$$u_{i,k} = \frac{1}{4}(u_{i-1,k} + u_{i+1,k} + u_{i,k-1} + u_{i,k+1}) \quad (6)$$

(5) хәм (6) теңдемелерин дүзиўде 2- сүўреттеги түйинлер схемасынан пайдаланылады. Буннан былай сүўретлерде (x_i, y_k) түйинлерди олардың индексleri менен, яғный (i, k) сыяқлы



2-сүўрет



3-сүўрет

алмастырып жазамыз. Базы ўақытлары 3- сүўреттеги сыяқлы түйинлер схемасынан пайдаланыў қолайлы болады [3:457]. Бул жағдайда Лаплас теңлемеси ушын шекли айырмалы теңдемелер төмендегише жазылады:

$$u_{i,k} = \frac{1}{4}(u_{i-1,k-1} + u_{i+1,k-1} + u_{i-1,k+1} + u_{i+1,k+1}) \quad (7)$$

Егер де тордың түйинлериниң саны көп болса, онда (6) шекли айырмалы теңдемелер системасы теңдемелер саны да көп болады, яғный үлкен системаға ийе боламыз. Тордың ҳәр бир түйинине бир теңлеме сәйкес келеди. Бул системаны шешиў ушын дәл усылдан пайдаланыў мүмкин болмай қалады. Көбинесе, бул системаны шешиў ушын әпиўайы итерациялық усылдан пайдаланса болады. (6) теңлемеси ушын әпиўайы итерациялық усылы төмендегише болады

$$u_{i,k}^{(k)} = \frac{1}{4}(u_{i+1,k}^{(k-1)} + u_{i-1,k}^{(k-1)} + u_{i,k+1}^{(k-1)} + u_{i,k-1}^{(k-1)})$$

Дифференциал теңдемелерди айырмалы теңдемелер менен алмастырыў қәтелиги, яғный (6) теңлеме ушын қалдық ағза $R_{i,k}$ төмендегише баҳаланады:

$$|R_{i,k}| \leq \frac{h^2}{6} M_4,$$

бул жерде

$$M_4 = \max_G \left\{ \left| \frac{\partial^4 u}{\partial x^4} \right|, \left| \frac{\partial^4 u}{\partial y^4} \right| \right\}.$$

Айырмалар усылы менен табылған жуўық шешим қәтелиги төмендеги үш қәтеликтен келип шығады:

- 1) Дифференциал теңдемелерди шекли айырмалы теңдемелер менен алмастырыўдан;
- 2) Шегаралық шәртлерди аппроксимация қылыўдан;
- 3) Пайда болған шекли айырмалы теңдемелерди жуўық усыллар менен шешиўден.

Конкрет шегаралық шәртлер ушын C++ тилинде программалар дүзилип, Лаплас теңлемеси ушын қойылған шегаралық мәселениң жуўық шешимлери алынды.

Әдебиятлар

1. Исроилов М. Хисоблаш методлари, 2-қисм. -Тошкент: Иктисод - Молия, 2008.
2. Аламинов М.Х. Задача Коши для операторно-дифференциального уравнения высокого порядка. Вестник ККО АН РУз., 2002, N1, 2, -С.54-57.
3. Березин И.С., Жидков Н.П. Методы вычислений, том II. – М.: Физматгиз, 1962.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада Лаплас, тенгламасига оид чегара масаларини чегаравий фаркли жадвал тузиш методи ёрдамида ечиш йўллари тахлил этилган. Бунда юзага келган САТСларни оддий итерациявий усул ёрдамида ечиш усули тавсия этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается решение краевой задачи для уравнения Лапласа методом построения разностной схемы. Предлагается метод простой итерации для решения получившегося системы линейных алгебраических уравнений.

SUMMARY

In the article the decision of a boundary value problem for the equation of Laplas by a construction method of difference schemes is considered. The method of simple iteration for the decision turned out systems of the linear algebraic equations is offered.

SHEGARALANĖAN FUNKCIYALARDAN PAYDALANIP TEŇSIZLIKLERDI SHESHIW USÍLLARÍ

N.Djumabaev - *úlkén oqıtwshı*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch sózlar: shegaralangan funksiya, Koshi tengsizligi, tenglamalar sistemaları.

Ключевые слова: ограничение функции, неравенство Коши, системы уравнения.

Key words: bounded functions, the Cauchy inequality, the systems of equations.

Shegaralangan funksiyaardıń qásiyetlerinen paydalanıp ayırım standart usıllar menen sheshilmeytuǵın qıyın teńsizliklerdi ańsat sheshiwge boladı. Usınday qıyın teńsizliklerdi shegaralangan funksiyaardıń qásiyetinen paydalanıp sheshiwdi qarap ótemiz:

1-mısal. $\sqrt{1-x^2} < \sqrt[3]{5-x}$ teńsizligin sheshiń.

Sheshiw. Teńsizliktiń múmkın mánisleriniń oblastın tabamız:

$$\begin{cases} 1-x^2 \geq 0 \\ 5-x \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x^2-1 \leq 0 \\ x \leq 5 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} (x+1)(x-1) \leq 0 \\ x \leq 5 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} -1 \leq x \leq 1 \\ x \leq 5 \end{cases} \Leftrightarrow -1 \leq x \leq 1$$

Berilgen teńsizliktiń múmkın mánisleriniń oblastında berilgen teńsizliktiń sol jaǵı $\sqrt{1-x^2} \leq 1$ hám oń jaǵı $\sqrt[3]{4} \leq \sqrt[3]{5-x} \leq \sqrt[3]{6}$ jáne $1 < \sqrt[3]{4}$ bolǵanlıqtan, berilgen teńsizliktiń sheshimleri $-1 \leq x \leq 1$ aralıǵındaǵı barlıq sanlar kópigi boladı.

Juwabı: $x \in [-1; 1]$.

2-mısal. Teńsizligin sheshiń

$$\sqrt{3+\sqrt{x^2+1}+\frac{1}{\sqrt{x^2+1}}} < \sqrt[3]{9-x^2-\frac{1}{x^2+1}}$$

Sheshiw. $a + \frac{1}{a} \geq 2$ túrindegi Koshi teńsizliginen payda-

lanıp, berilgen teńsizliktiń sol jaǵındaǵı koren astındaǵı ańlatpamı tómendegishe jazamız:

$$\sqrt{x^2+1} + \frac{1}{\sqrt{x^2+1}} \geq 2$$

sonda berilgen teńsizliktiń sol jaǵı tómennen tómendegishe shegaralanadı:

$$\sqrt{3+\sqrt{x^2+1}+\frac{1}{\sqrt{x^2+1}}} \geq \sqrt{3+2} = \sqrt{5}$$

Berilgen teńsizliktiń oń jaǵın tómendegishe jazamız:

$$\sqrt[3]{9-x^2-\frac{1}{x^2+1}} = \sqrt[3]{10-\left(x^2+1+\frac{1}{x^2+1}\right)}$$

Koshi teńsizligin teńsizliktiń oń jaǵına da paydalansaq, onda

$$\sqrt[3]{9-x^2-\frac{1}{x^2+1}} = \sqrt[3]{10-\left(x^2+1+\frac{1}{x^2+1}\right)} \leq \sqrt[3]{10-2} = 2$$

berilgen teńsizliktiń oń jaǵı joqarıdan shegaralanadı.

Olay bolsa, $\sqrt{5} > 2$ bolǵanlıqtan berilgen teńsizlik sheshimge iye bolmaydı.

Juwabı: $x \in \emptyset$.

3-mısal. Teńsizlikti sheshiń

$$\log_2(x-1) - \log_2(x+1) + \log_{\frac{x+1}{x-1}} 2 > 0$$

Sheshiw. Teńsizliktiń múmkın mánisleriniń oblastın tabamız:

$$\begin{cases} x-1 > 0 \\ x+1 > 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x > 1 \\ x > -1 \end{cases} \Leftrightarrow x > 1$$

Berilgen teńsizlikti tómendegishe túrlendirip jazamız:

$$\log_2(x-1) - \log_2(x+1) + \log_{\frac{x+1}{x-1}} 2 > 0 \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \log_2 \frac{x-1}{x+1} + \log_{\frac{x+1}{x-1}} 2 > 0$$

(1)

Bul teńsizlikten $y = \frac{x+1}{x-1}$ dep belgileymiz.

$y = \frac{x+1}{x-1} = 1 + \frac{2}{x-1}$ bunda $x > 1$ bolsa, $y > 1$ boladı. Bul belgilengenlerdi (1) ge qoysaq:

$$-\log_2 y + \frac{1}{\log_2 y} > 0 \Leftrightarrow -\frac{\log_2^2 y - 1}{\log_2 y} > 0 \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \frac{\log_2^2 y - 1}{\log_2 y} < 0$$

(2)

Bunda, $y > 1$ bolǵanlıqtan, $\log_2 y > 0$ boladı. Olay bolsa, (2) teńsizlik tómendegi teńsizlikke teń kúshli boladı:

$$0 < \log_2 y < 1 \Leftrightarrow 1 < y < 2 \Leftrightarrow 1 < 1 + \frac{2}{x-1} < 2 \Leftrightarrow$$

$$\frac{2}{x-1} < 2 \Leftrightarrow 0 < \frac{2}{x-1} < 1 \Leftrightarrow \frac{2-x+1}{x-1} < 0 \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \frac{3-x}{x-1} < 0 \Leftrightarrow -\frac{x-3}{x-1} < 0 \Leftrightarrow \frac{x-3}{x-1} > 0 \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow (x-1)(x-3) > 0 \Leftrightarrow \begin{cases} x > 3 \\ x > 1 \end{cases} \Leftrightarrow x > 3$$

Juwabı: $x \in (3; +\infty)$.

4-mısal. Teńsizlikti sheshiń

$$2^{-|x-2|} \cdot \log_2(4x-x^2-2) \geq 1$$

Sheshiw.

$$2^{-|x-2|} \cdot \log_2(4x-x^2-2) \geq 1 \Leftrightarrow \log_2(4x-x^2-2) \geq 2^{|x-2|}$$

Bunnan

$$4x-x^2-2 = 2-x^2+2x-4 = 2-(x^2-2x+4) = 2-(x-2)^2 \leq 2$$

bolǵanlıqtan $\log_2(4x-x^2-2) \leq 1$.

$|x-2| \geq 0$ bolǵanlıqtan, $2^{|x-2|} \geq 2^0 = 1$ boladı. Demek, berilgen teńsizliktiń sol jaǵınıń joqarı shegarası, berilgen teńsizliktiń oń jaǵınıń tómengi shegarası bolǵan 1 ge teń. Olay bolsa, tómendegi teńlemeler sisteması orınli boladı:

$$\begin{cases} 2^{|x-2|} = 1 \\ \log_2(4x-x^2-2) = 1 \end{cases}$$

$x = 2$ teńlemeler sistemasınıń sheshimi boladı. Demek, berilgen teńsizlik te $x = 2$ sheshimine iye boladı.

Juwapı: $x \in \{2\}$.

5-mısal. Teńsizlikti sheshiń

$$(x^2 - 4x + 3) \cdot \log_2 \left(\cos \pi x + \cos x + 2 \sin^2 \frac{x}{2} \right) \leq -1$$

Sheshiw. Berilgen teńsizlikti tómendegishe jazamız:

$$(x^2 - 4x + 3) \cdot \log_2 \left(\cos \pi x + \cos x + 2 \sin^2 \frac{x}{2} \right) \leq -1 \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow (-x^2 + 4x - 3) \cdot \log_2 \left(\cos \pi x + \cos x + 2 \sin^2 \frac{x}{2} \right) \geq 1$$

Bul teńsizliktiń sol jaǵındaǵı birinshi kóbeyiwshi úsh aǵzalın tómendegishe jazamız:

$$-x^2 + 4x - 3 = 1 - x^2 + 4x - 4 = 1 - (x^2 - 4x + 4) = 1 - (x - 2)^2 \leq 1$$

demek, birinshi kóbeyiwshi úsh aǵzalı joqarıdan 1 menen shegaralanǵan, yaǵnıy $-x^2 + 4x - 3 \leq 1$.

Sonıń menen birge, logarifm astındaǵı ańlatpanı tómendegishe túrlendiremiz:

$$\begin{aligned} \cos \pi x + \cos x + 2 \sin^2 \frac{x}{2} &= \cos \pi x + \\ &+ \left(1 - 2 \sin^2 \frac{x}{2} \right) + 2 \sin^2 \frac{x}{2} = \cos \pi x + 1 \leq 2 \end{aligned}$$

Olay bolsa, logarifmlik ańlatpada joqarıdan 1 menen shegaralanǵan yaǵnıy $\log_2 \left(\cos \pi x + \cos x + 2 \sin^2 \frac{x}{2} \right) \leq 1$.

Demek, $-x^2 + 4x - 3 \leq 1$ teńsizliginen tómendegi teńsizlik kelip shıǵadı:

$$(-x^2 + 4x - 3) \cdot \log_2 \left(\cos \pi x + \cos x + 2 \sin^2 \frac{x}{2} \right) \leq 1$$

$$\text{Bunnan } (-x^2 + 4x - 3) \cdot \log_2 \left(\cos \pi x + \cos x + 2 \sin^2 \frac{x}{2} \right) \geq 1$$

teńsizligi tómendegi teńlemeler sisteması orınlı bolǵanda ǵana teńlikke aylanatuǵın kelip shıǵadı:

$$\begin{cases} -x^2 + 4x - 3 = 1 \\ \log_2 \left(\cos \pi x + \cos x + \sin^2 \frac{x}{2} \right) = 1 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x^2 - 4x + 4 = 0 \\ \log_2 \left(\cos \pi x + \cos x + \sin^2 \frac{x}{2} \right) = 1 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} (x - 2)^2 = 0 \\ \log_2 \left(\cos \pi x + \cos x + \sin^2 \frac{x}{2} \right) = 1 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x = 2 \\ \log_2 \left(\cos \pi x + \cos x + \sin^2 \frac{x}{2} \right) = 1 \end{cases}$$

$x = 2$ mánisi teńlemeler sistemasınıń ekinshi teńlemesinde qanaatlandıradı. Demek, $x=2$ mánisi berilgen teńsizliktiń sheshimi boladı, yaǵnıy berilgen teńsizlik jalǵız $x=2$ sheshimine iye boladı.

Juwapı: $x \in \{2\}$.

Ádebiyatlar

1. Alixanov S. Matematika o'qitish metodikasi. -Toshkent: «O'qituvchi», 2008, 207- b.
2. Galitskiy M.L., Moshkovich M.M., Shvartsburd S.I. Algebra va matematik analiz kursini chuqur o'rganish. -Toshkent: «O'qituvchi», 1995, 384-b.
3. Abdixamedov A.A., Nasimov N.A, Nosimov I.M., Xusanov J.X. Algebra hám matematikalıq analiz tiykarları. I , II bólim. - Nókis: «Bilim» 2005, 415-b.

РЕЗЮМЕ

Standart emas tensizliklarni yechishda chegaralangan funktsiyalarning xususiyatlaridan foydalanib yechish usullari keltirilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются методы решения нестандартных неравенств с помощью использования ограниченностных функций.

SUMMARY

The article describes methods of solving nonstandard inequalities using properties of bounded functions.

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Tariyx

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА АЁЛЛАРИНИНГ ИЖТИМОЙ МАВҚЕИ ТАРИХШУНОСЛИГИДАН

Я.Абдуллаева - тарих фанлари доктори

А.Абдуллаева – Тарих факультети 2 курс талабаси

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: Амир Тему́р, темури́йлар, маликалар, аёллар, таълим, тарбия.**Ключевые слова:** Амир Тему́р, темури́ды, принцессы, женщины, образование, воспитание.**Key words:** Amir Temur, temurids, princesses, women, education, upbringing.

Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигига эришгандан кейин ўтмиш тараққиётининг ёзилмаган босқич ва кирраларини қайтадан кашф этиш учун кенг имкониятлар яратилди. Шу жумладан, хотин-қизлар масаласига ҳам эътибор ортиб бормоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Мухтарам Шавкат Мирзиёев томонидан «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармонида» [1] хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш, уларнинг давлат ва жамият бошқарувидаги ўрнини кучайтириш бўйича муҳим стратегик ҳаракатлар дастури ишлаб чиқилди.

Дунёда шундай катта бир куч борки, бу куч жамият таянчи, тараққиёт мезони сифатида эътироф этилади. Мазкур куч ортида мухтарам онахонларимиз, мунис опа-сингилларимиз ва ўз сўзига эга дугоналаримиз туради. Афсуски, бу гўзал жинс вакилларининг ижтимоий ҳаётдаги ўрнига муайян тарихий тараққиёт босқичларида турлича қарашлар мавжуд бўлди, улар фаолияти ҳамма вақт ҳам адолатли баҳоланмади. Лекин шунга қарамайдан, асрлар давомида инсоният тараққиётига хизмат қилувчи ижтимоий-фалсафий ғоялар яратган буюк файласуфларни ҳам ўша аёл дунёга келтириб, тарбиялаб, шу даражага етказганини унутмаслик керак.

Гендер тенглик бобида шарқона қарашлар ўзига хос бўлиб, инсоният ҳаётининг моҳияти ҳалол ва покликда, эзгулик ва фозилликда, адолат ва фаровонликда, тенглик ва дўстликда эканлигини назарда тутди.

Буюк соҳибқирон Амир Тему́р ва унинг авлодлари билан боғлиқ ижтимоий-сиёсий ҳаётни ўрганар эканмиз, юқоридаги фикрларга тўлақонли амин бўламиз. Барча инсонлар Худо олдида тенгдилар эканлиги ҳақида «Оллоҳ бирор неъмат билан бирингизни бирингиздан ортик қилиб қўйган бўлса, сизлар уни (ҳасад-адоват билан) орзу қилманг! Эраклар ҳам ўз меҳнатларидан насиба олурлар, аёллар ҳам ўз меҳнатларидан насиба олурлар» [2], - деб таълим берувчи диний ўғитларга содиқ ҳолда Амир Тему́р ўз даврида аёлларга алоҳида эътибор, ҳурмат-икром кўрсатишни йўлга қўйди. Айниқса, ақл-идрокли, фаросатли ва билимли аёлларни улуғлади.

Амир Тему́р ўзининг «Ўғитлари»да ўғилларим, набираларим ва яқинларимни уйлантирмоқ ташвишида келин изламоққа эътибор бердим. Бу ишларни давлат юмушлари билан баварар кўрдим: насл-насабини, етти пуштини суриштирдим. Хос одамлар орқали саломатлигини аниқладим. Келин бўлмиш насл-насаби, одоб-ахлоқи, соғлом ва бақувватлиги билан барча қусурлардан холи бўлсагина эл-юртга тўй-томоша бериб, келин туширдим» [3], - дейди.

Машҳур тарихчи Азамат Зиё [4] жуда кўп фактик материалларга эга бўлган ўзбек давлатчилиги тарихига оид ноёб китоб ёзган. Ушбу китоб давлатчилиги тарихи бўйича ёзилган китоблар ва тадқиқотлар ичида энг қизиқарлиси бўлиб ҳисобланади. Китобда Тему́р ва темури́йлар даври, хотин-қизлар ва уларнинг давлат бошқарувидаги ролини фактик материаллар асосида илмий тадқиқ этилган.

И.Мўминов [5] «Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли» асарида Амир Тему́р сиймосини гавдалантирган. А.Ўринбоев [6] «Амир Тему́р аждодлари» асарида темури́йзода-

лар ҳақида қизиқарли маълумотларни беради. Р.Годен [7] эса, «Гулбадан» номли асарида ҳақиқий гўзал ва оқила аёлни тасвирлайди. С.Азимжонов [8] «Гулбаданбегим»га бағишланган мақоласида ҳам билимли, ўта фаросатли ва оқила аёл ҳақида сўз юритган.

Турғун Файзиёв [9] ўзининг «Темури́й маликалар» китобида жуда қизиқарли маълумотларни келтиради. Дарҳақиқат, тарихга назар ташлайдиган бўлсак, оқила, зукко аёлларимизнинг сиёсий томондан билимдон ва фаоллигига гувоҳ бўламиз. Масалан, Амир Темурнинг суюкли хотини Сароймулкхонимнинг мушкул вазиятларда соҳибқиронни доно маслаҳатлари билан қўллаб-қувватлагани ўша даврда европалик элчи Клавихо томонидан ҳам таъкидланган. Сароймулкхоним нафақат Тему́р фарзандлари ва невараларининг меҳрибон тарбиячиси, балки бунёдкор ва яратувчи малика тимсоли ҳамдир. Унинг савий-ҳаракати билан қурилган мадраса, хонақоҳ ва бошқа иншоотлар Шарқ аёлининг ақл-идроқи, ижтимоий-сиёсий фаоллиги намунаси сифатида ҳозиргача сақланиб келмоқда. Зеро темури́й маликалар... Бибихоним, Тағой Туркон ого, Мулкат ого (Мулк ого), Гавҳаршодбегим, Гулбаданбегим, Моҳларойим ва бошқалар. Улар Мовароуннахрнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида муҳим ўрин тутган фарзандлар тарбиялабгина қолмасдан, давлат ишларида ҳам фаол бўлган. Тарихий маълумотларга кўра ҳаётини китоб мутолаасига бағишлаган Шохруҳ Мирзонинг девон ва салтанатни бошқаришда яқин ёрдамчиси ўқтам ва тadbиркор аёли – Гавҳаршодбегим бўлганлигини таъкидлайди. Мулкат ого ҳам Гавҳаршодбегим каби сиёсий фаол бўлиб, қатор бунёдкорлик ишларида бош-қош бўлган. Хиротда «Дорулхадис» номли хонақоҳ, иккита ҳаммом, Хиротдан Амударёга борадиган йўл устида битта раббат, Балх шаҳрида бир мадраса, бир «Дорулшифо» қурилиши унинг номи билан боғлиқ.

Алоҳида таъкидлашни истардикки, темури́й маликаларининг ичидан тарихчи олима ҳам етишиб чиққан. Ўрта асрларда машҳур бўлган Шарқда биринчи тарихнавис – манбашунос олима Бобурнинг кенжа қизи Гулбаданбегимнинг тадқиқотини айтиб ўтиш жоиздир. У 1522 йил Қобулда туғилган, 1603 йил Аграда вафот этган. Темури́йлардан Гулбаданбегим Акбаршоҳ, бобоси Бобуршоҳ ва отаси Ҳумоюншоҳнинг ҳукмдорлик фаолияти ҳақида тарихий бир асар яратиш ҳақида фармони олий қабул қилиди. Шу одатга кўра Гулбаданга: «Фирдавс макон» (Бобуршоҳ) ва «Жаннати ошиён» (Ҳумоюншоҳ) «ҳақида нимаики билсангиз, батафсил ёзингиз» деган мазмунда фармон беришган. Шу тарика Гулбаданбегимнинг ўзи ҳам асар ёзди. «Ҳумоюннома» форс тилида ёзилган [10]. Китобда Мовароуннахр, Қобул, Хуросон, Ҳиндистондаги тарихий, географик жойлар, воқеа ва ҳодисалар тилга олинган. «Ҳумоюннома» А.Бевеидж хоним (Англияда) томонидан 1902 йили ихлоқлари билан нашр этилган.

Ушбу мавзунинг ўрганишда интернет материалларидан ҳам кенг фойдаланилди.

Диний ва дунёвий илмлар ривожига кенг имкониятлар яратган буюк соҳибқирон Ўрта Осиё тарихида иккинчи Уйғониш даврини яратди. Жамият ва давлат равнақида маънавият, маърифат, адолат устуворлигига эришган давлат арбоби яратган шарт-шароит ва имкониятлар туфайли темури́й маликалар асрларга татигулик муваффақиятларни қўлга киритдилар.

Узоқ ўтмишдаги аёлларимизнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги фуқаролик жамиятини қўраётган бугунги авлод вакилларини уларга муносиб ворис бўлишга даъват этади, албатта.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони. // Халқ сўзи. 2017. 7 февраль. № 27.
2. Куръони карим. Нисо сураси. -Т.: 1992, 58-б.
3. Амир Тему́р ўғитлари. -Т.: Наврўз.1992. 58-б.
4. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. -Т.: 2000. 368-б.
5. Турғун Файзиёв. «Темури́й маликалар». –Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1994.
6. Годен. Р. Гулбадан. Т. -Т.: «Шарқ», 2007. 174-б.
7. Азимжонов С. Гулбаданбегим, Саодат. № 10, 1990.
8. Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. Ўз.РФА. –Т.: «Фан», 1993. 15-17-б.
9. Ўринбоев А. Амир Тему́р аждодлари. Қомуслар бош тахририяти. -Т.: 1992, 5-6-б.
10. Гулбаданбегим. Ҳумоюннома. –Т.: «Фан», 1959.

Ушбу мақолада Амир Тему́р ва темури́йлар даврида хотин-қизларнинг жамият тараққиётидаги ўрни ва аҳамиятига бағишланган баъзи асарлар таҳлилига алоҳида ургу берилган.

В этой статье изучены некоторые работы, посвященные значению и роли женщин в развитии общества в период Амира Тему́ра и темури́дов.

In this article some works devoted to value and the role of women in development of a society in the period of Amir Temur and the temurids.

УМЫКАНИЕ ДЕВУШКИ В КАРАКАЛПАКСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Б.Бекжанова – преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: каракалпак фольклори, этнография, урф-одат, никох, қизни олиб қочиб уйланиш.

Ключевые слова: каракалпакский фольклор, этнография, обычаи и обряды, женитьба путём умыкания.

Key words: Karakalpak folklore, ethnography, customs and rituals, marriage by abduction form.

В некоторых жанрах каракалпакского фольклора встречаются сюжеты, связанные с женитьбой «*Қыз алып қашыу*», то есть сторона жениха крадёт невесту. Умыкание девушки в каракалпакском фольклоре сохранилось в различных вариантах. Этот обычай имел место с согласия или даже без согласия самой девушки. Наиболее распространённый из них – похищение засватанной девушки, к которому жениха побуждают различные обстоятельства, чаще, нарушение договора сватовства отцом невесты или самой невестой. Если отец невесты, позарившись на большой калым, богатые подарки или высокое положение новоявленного жениха, нарушал уже заключённое сватовство, ранее сосватанный жених прибегал к похищению невесты. Иногда невеста, став совершеннолетней, даже при выплаченном калыме, отказывалась от жениха в пользу другого, любимого человека. В таких случаях жениху не оставалось другой альтернативы, кроме похищения невесты.

Похищение женихом сосватанной невесты, с её согласия или без него, особенно при уплаченном калыме и после неоднократных упоминаний о выдаче невесты, не считалось нарушением норм обычного права.

Бытовали и другие варианты похищения девушки, например, умыкание уже засватанной другим невесты, которая полюбив другого, бежала за него замуж. По нормам обычного права, этот акт считался тяжким грехом, наносящим оскорбление всему роду бывшего жениха. В подобных случаях вся тяжесть за конфликт ложилась на похитителя невесты. Во избежание возможных неприятностей в случае погони украденную девушку некоторое время держали в других аулах. Вскоре посылали к её отцу послов, которые просили согласия на брак. Естественно, родители девушки требовали её возвращения. В подобных ситуациях старшейшины родов, бии старались прийти к обоюдному соглашению. Если похищенную девушку оставляли с джигитом, то родители девушки или сторона похитителя должны были возмездием полученный ранее калым. В любом случае сторона, выплатившая калым, при нарушении договорённости, должна была получить его обратно. Чаще конфликт разрешался мирным путём.

Несколько по иному обстояло дело с умыканием ещё незасватанной девушки. В одних случаях влюблённая пара договаривались о женитьбе, и джигит тайно увозил девушку домой. Подобные факты имели место в случаях, когда жених не мог выплатить желаемый отцом девушки калым или в случаях упорного отказа родителей выдавать её замуж за любимого человека из-за того что социальное и материальное положение двух сторон было неравным. В жанрах каракалпакского фольклора по разному изображается самовольный уход девушки к любимому или инсценировка её похищения по предварительному взаимному согласию. Как свидетельствуют информаторы, в стародавние времена дочь бая и сын чабана полюбили друг друга. Молодой чабан хочет послать сватов, но знает, что бай всё равно не отдаст за него свою дочь. Тогда девушка говорит джигиту, что в определённый час она пойдёт собирать джиду на берег речки, тогда ты и умыкнёшь меня на своём коне. Молодые на том и сошлись. В назначенный час девушка со своими подругами выходит на берег речки собирать джиду. Тогда джигит сажает девушку на своего коня и удаляется восвояси. Узнав об этом, отец девушки сильно гневается. Он посылает за ними своих джигитов, которые и возвращают назад молодых. Собрал он аксакалов аула, биев и простых людей и стал держать суд над виновником. Тогда джигит преклонил колени и признал свою вину. Сказал, что любит девушку и пусть с ним делают всё, что хотят, он на всё готов. Тогда спросили девушку, насильно ли забрал его джигит. Девушка ответила:

Биз биз едик, биз едик,
Биз он еки қыз едик,
Жийдели сайдын бойында,
Жийде терип жүр едик.
Асау тайын үйреткен,
Узын курық сүйреткен,
Жигит келди қасыма,

Курық салды мойныма,
Қолын салды қойныма.
Бир жүзигим бар еди,
Өзи сондай тар еди,
Жүзигимди кең етти,
Жеңгем менен тең етти.
Мы весело гуляли,
Нас было двенадцать девушек,
На берегу речки Жийдели,
Мы собирали джиду.
К нам подъехал джигит,
На игривом жеребце,
С длинным арханом,
Закинул его на мою шею,
Обняв, водрузил на жеребца.
Было у меня кольцо,
Такое узкое кольцо,
Сделал он его широким,
Сделал меня равной со снохой.

Отец девушки, подумав, сказал собравшимся, что будет готовиться к свадьбе, что отдаст свою дочь замуж за этого джигита после свадебных торжеств. Так он и сделал [1].

Одна из ранних картин умыкания девушки с её согласия в случаях упорного отказа родителей выдать её замуж за любимого человека отражена в каракалпакской легенде «Кетенлер». В ней речь идёт о дехканах жестокого хивинского хана, о молодом джигите Кетенлер, который умыкает ханскую дочь. Кетенлер знакомится с прекрасной дочерью хана.

Девушка влюбляется в Кетенлера, а тот – в неё. Но Кетенлер не знает, как соединиться с возлюбленной. Однажды хан во всеуслышание заявляет: «Кто построит город, который не сможет захватить ни один враг, за того выдам дочь замуж». Не поставив никого в известность, Кетенлер тайно умыкает ханскую дочь. Стража бросается вслед за ним. Но Кетенлер успевает убежать в город, построенный им самим, и укрепляется в нём. Этот город никто не может захватить. Потом Кетенлер вместе с девушкой предстают перед ханом и рассказывают о причинах умыкания девушки, напоминая хану о его обещании. Невольно хану приходится согласиться [2]. Имело ли место событие, отражённое в легенде, конечно, не имеет значения. Главными являются обстоятельства, явившиеся причиной умыкания девушки, а также конечный результат. Особенность, присущая умыканию девушки заключается в том, что при этом родители предварительно не договариваются, даже если договорятся, практически нет возможности для выполнения условий сватовства. Кроме того, отпадает необходимость в проведении традиционных проводов девушки, песен и танцев «*сыңсыу*», «*хаўжар*», выплаты выкупов, словом, всех мероприятий в родительском доме девушки. Только некоторые из них (согласие девушки, назначение дня свадьбы и т.д.) могут быть выполнены после прибытия девушки в дом жениха. Лишь некоторые родители зартребовали невесту, а затем официально устроив свадьбу, выдавали замуж с приданым. Так, в дастанах «Алпамыс» и «Маспатша» есть элементы отношения от принятого порядка женитьбы.

Сведения об обряде умыкания невесты и подлинное её похищение часто встречаются в мировом народном устном творчестве. Например, в древнегреческой мифологии даже боги предпочитали свадьбу с умыканием. Зевс, отец богов, принимал облик различных животных, охотился за женщинами – жертвами своей любви. Гомеровская «Илиада» начинается с похищения женщины: Парис умыкает Елену. Основание Рима связано с «похищением сабинянок». В Спарте, откуда гости – троянцы похитили из дворца жену царя Менелая – вызвав тем самым десятилетнюю войну [3]. Умыкание невест для бракосочетания официально поощрялось. Жених спартаец должен был похитить невесту, даже если предмет его любви был без того согласен на брак.

По разрушении Римской империи это обыкновение продолжалось долго между Германскими народами потом перешло к славянским племенам: Родимчам, Ветичам, Северянам. Во время игр и плясок, мужчины выбирали невест уво-

дили их собой. Обряд похищения невест продолжался очень долго. Пережитки времён когда умыкали невест до сих пор сохранились в свадебных обычаях у каракалпаков и других народов [4].

По мнению М.И.Косвена, умыкание невесты не характерно для матриархальной среды. При переходе общества в патриархальное из-за нежелания родителей нарушать матриархальный порядок девушка вольно или невольно вынужде-

на была бежать [5]. В любом случае, обычай «*қыз алып қашуы*» имел место из безысходности. Видимо, его истоки связаны с экзогамным и эндогамным браками. В экзогамном браке парни обязаны жениться на девушках из другого рода – («племени»), в эндогамном – на девушках из своего племени – (рода). Естественно, подобные запреты подвергались противодействию.

Литература

1. Полевые записи. Республика Каракалпакстан. Кегейлийский район. 2015 г.
2. Каракалпак аңызлары, әпсаналары хәм шешендик сөзлери. - Нөкис: «Қаракалпакстан», 1992. 106-б.
3. Кун Н.А. Легенды и мифы древней Греции. – Ташкент: «Ёш гвардия», 1986. – С. 242-243.
4. Этническая история и традиционная культура народов Средней Азии и Казахстана. (Ред. Н.Палагина). - Нукус: «Каракалпакстан», 1989.
5. Косвен М.И. Очерки первобытной культуры. – М.: АН СССР, 1957. – С. 134-135.

РЕЗЮМЕ

Мақолада каракалпак фольклорига акс этган никоҳнинг қизни олиб қочиб уйланиш тури билан боғлиқ маълумотлар тарихий-этнографик жиҳатдан ўрганилган. Қизни олиб қочиб уйланишнинг тарихий илдизлари, унинг каракалпак фольклорига вариантлари, уйланишнинг бошқа турларидан фарқи ўзига хос хусусиятлари фольклор материаллари асосида ёритиб берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье с историко-этнографических позиций рассматриваются сведения, связанные с «кражей» невесты в каракалпакском фольклоре. На основе фольклорных источников изучены исторические истоки «кражи» невесты, их варианты и особенности взаимного брака и других видов женитьбы.

SUMMARY

The article is devoted to the study of the facts of marriage by means of stealing the bride in the Karakalpak folklore works (tales, epodes, etc.). The author researches the historical and social backgrounds of stealing the future bride and their variants in Karakalpak folklore, the peculiarities of this type of marriage on the material of folklore.

Ekonomika

ЕЛИМИЗДЕ МАКРОЭКОНОМИКАЛЫҚ ТУРАҚЛЫЛЫҚТЫ ТӘМІЙИНЛЕҮ

П.Хожалепесов - экономика илимлериниң кандидаты, доцент

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: иктисодиёт, стратегия, ислохот, модернизация, диверсификация, кичик бизнес, хусусий тадбиркорлик, инвестиция, ўзбек модели, макроэкономика.

Ключевые слова: экономика, стратегия, реформа, модернизация, диверсификация, малый бизнес, частное предпринимательство, инвестиция, узбекская модель, макроэкономика.

Key words: economics, strategy, reform, modernization, diversification, small business, free private enterprise, investment, Uzbek model, macroeconomics.

Мәмлекетимиздин экономикалык тараўларында алып барылып атырган структуралық өзгерислерди избе-из әмелге асырыў, мәмлекетимизди модернизациялаў хәм макро-экономикалык турақлылықты тәмийинлеў - баслы мақ-сетимиз.

Өзбекстан Республикасының 2016-жылы белгилеп берилген экономикалык бағдарламаның ең тийкаргы бағдар-ларының избе-из әмелге асырылыўы, макроэкономикалык хәм структуралық саясатын даўам еттирилиўи бойынша быйылғы жылдың тоғыз айында елимизде жокары экономикалык өсиўди хәм макроэкономикалык турақлы-лықты тәмийинлеўге мүмкиншилик жаратып бермекте.

2016-жылдың тоғыз айында жалпы ишки өнімнің көлемі өткен жылдың усы дәуирине салыстырганда 107,8, санаат көлемі 107,2, аўыл хожалығы көлемі 106,4, усақлап сатыў саўда айланысы 114,2 процентке өскенин көримийизге болады.

Өзбекстан өзиниң гәрәзсиз раўажланыў дәуиринде қысқа мүддетли спекулятив кредитлерден ўаз кешип, шет ел инвестицияларын узак мүддетли хәм жеңилликли процент ставкалары бойынша тартыў принциплерине хәмме ўақыт әмел қылып келмекте.

Бизиң кейинги жылларда экспорт саласында қолға киргизген жетискенликлеримиз, дәслеп мәмлекетимиз экономия-касының қурамын түптен структуралық өзгертиў хәм диверсификациялаў, қысқа мүддетте биз ушын пүткиллей жана локомотив ролин атқаратуғын тармақларын пайда етиў, ислеп шығарыўды модернизациялаў, техникалык хәм технологиялык жактан жаңалаў дәстүрлерин әмелге асырыў, заманагөй инфра-структураны қәлиплестириў барысында өз ўақтында басланған, терең ойланған хәм узак келешекке гөзленген ислеримиздин нәтижеси болып есапланады.

Елимизде структуралық өзгерислерди избе-из әмелге асырыўда қолайлы инвестиция орталығының жаратылғаны тийкаргы фактор болып келмекте [1].

Елимизде хәр жылы макроэкономикалык турақлылықтың сақланыўы нәтижесинде, экономикалык өсиў пәтлерине сыртқы саўда айланысының унамлы сальдосы, мәмлекетлик бюджеттин жалпы ишки өнімге салыстырганда 0,1 процент профитинен хәм инфляция дәрежеси 2,2 процентти қурағанынан көрийимизге болады.

Елимизде жеке мүлк, киши бизнес хәм жеке исибилерменликти исенимли қорғаўды тәмийинлеў, оларды жедел раўажландырыў хәр қыйлы бюрократлык тосқынлықларды сапластырыў илажлары бағдарламасының орынланыўы нәтижесинде усы жылдың тоғыз айлығында ызымшылық хәм нормативлик-хукукий базаны шөлкемлестириўдин өсип атырғанлығын көрийимизге болады.

Буған елимизде товарларды (жумыслар, хызметлер) электрон коммерциялык усылында сатыўды тәртипке салатуғын Электрон коммерцияны әмелге асырыў қағыйдалары тастыйықланғанлығы мысал бола алады. Соның менен бирге, қурылыста исибилерменлик хызметине рұхсат беріў тәртинде

жаңа қағыйда хәм талаптар белгиленди. Сондай-ақ, қала хәм районларда имарат хәм объектлердин сыртқы көринисин өзгертиў, ислери алып барылады.

Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2016-жылы 5-октябрьдеги «Исибилерменлик жумысының жедел раўажланыўын тәмийинлеўге, жеке мүлкти хәр тәреплеме қорғаўға хәм исибилерменлик орталығының сапа жағынан жақсылаўға байланыслы қосымша илажлар ҳаққында»ғы парманы киши бизнес хәм жеке исибилерменликке кеңнен еркинлик беріў, олардың жумысына мәмлекетлик уйымлардың араласыўының өз ўақтында алдын салыныўын тәмийинлеў, олардың профилактикасының нәтижелилигин арттырыў хәм хукук бузарлықларға жол қоймаў мәмлекетлик саясатының әҳмийетли тийкаргы жөнелиси хәм мәмлекетликке уйымлардың биринши дәрежели ўазыйпасы етип белгиленгени бул бағдардағы жумыслардың сапа жағынан жаңа басқышқа көтерилгенинен дерек береді [2].

Елимизде исибилерменликти қолап-қуўатлаў хәм жаңа кәрханалар шөлкемлестириў мақсетинде быйылғы жылдың тоғыз айында киши бизнес субъектлерине өткен жылдың тоғыз айлығына салыстырганда 130 процентке орынланды хәм бул 16,6 триллион сумлык кредитлер суммасын қурады. Соннан: 2,7 триллион сумлык микрокредитлер хәм 185,7 миллион доллар шет ел инвестициялары болып есапланады.

Елимизде 2016-жылы «Е-ігіо» ведомстволар аралық электрон бирге ислесиў системасының иске қосылыўы тийкарында «Бир айна» орайы шөлкемлестирилди, онда исибилерменлик субъектлерине мәмлекет тәрепинен 75 мыңнан аслам хызметлер көрсетилди.

Бәринен бурын, жеке мүлкти хукукий қорғаўды және де күшейтиўге, киши бизнес хәм жеке исибилерменлик ушын қолайлы шараятлар жаратыўға хәм хәр тәреплеме қолап-қуўатлаўға, республиканың инвестициялық тартымлығының арттырыўға бағдарланған, әне, усы салада мәмлекетлик саясаттың сапа жағынан жаңа дәрежеге өтиўинен дерек береді.

Пәрманда исибилерменлик субъектлериниң жумысына тийкарыс араласыўдан исенимли хукукий кепилликлерди тәмийинлеўге бағдарланған мәмлекетлик қадағалаўдың принципаллық жактан жаңадан бир қатар механизмзери белгиленбекте.

Соның ишинде, 2017-жылдың 1-январынан баслап төмендеги бурын көрилмеген илажлар енгизилди:

Исибилерменлик субъектлериниң жумысын режеден тысқары тексеріўлердин барлық түрлери бийкар етиледи, буған юридикалык тәрептин сапластырылыўына байланыслы тексеріўлер, сондай-ақ, физикалык тәреплердин ыызам хўжетлериниң бузылыўы жағдайлары ҳаққындағы мүрәжатлери тийкарында тек ғана қадағалаўшы уйымлардың жумысын муўапықластырыўшы Республикалык кеңестин қарарына тийкарланып өткерилетуғын қысқа мүддетли тексеріўлер кирмейди;

Усы мүнәсибет пенен Жынаят кодексине, Хәкімшилик жуўапкершилик ҳаққындағы кодекске, салық кодексине хәм бир

қанша басқа да нымазларға тийисли өзгерістер хэм қосымшалар киргизилди.

Атап өтиў орынлы, бул жеңиллик инвестиция сыпатында киргизилген қаржылардың муғдарына қарамастан, шет ел инвестицияларының қатнасықтағы барлық қарханаларға енгизиледи.

Хәзирги Арал теңизиниң экологиялық кризисиниң тәсири болып атырған бир ўақытта республикамызда социаллық-экономикалық раўажландырыўда белгиленген ўазыйпаларды шешиўде быйылғы жылдың өткен дәўиринде бир қатар нәтийжелерге ерисилди.

2016-жыл 5-октябрьдеги Өзбекстан Республикасы Президентиниң «Исбилерменлик жумысының жедел раўажаланыўын тәмийинлеўге, жеке мүлкти хәр тәрәплеме қорғаўға хэм исбилерменлик орталығын сапа жағынан жақсылаўға байланыслы қосымша илажлар ҳаққында» ғы қабыл етилген Пәрманы, бәринен бұрын жеке мүлкти ҳуқуқый қорғаўды және де күшейтиўге, киши бизнес хэм жеке исбилерменлик ушын қолайлы шараятлар жаратыўға хэм хәр тәрәплеме қоллап-қуўатлаўға хызмет ете-туғынына исенимимиз кәмил [2].

Бунда, төмендеги мағлұматларға қарайтуғын болсақ, жалпы аймақлық өнім 4,534 триллион сум болып хэм бул 18 процент артықша өсимге ерисилди. Соның ишинде, жалпы аймақлық өнімдеги киши бизнестиниң үлесі 55,9, хызметлер үлесі 50,8 процентти курады.

Республикамызда өткен 2015-жылдың усы дәўирине салыстырғанда санаат өнімлерин ислеп шығарыў көлеми дерлик еки есеге, яғный 191,7 процентти курады. Халық тутыныў товарларын ислеп шығарыў көлеми 683 миллиард сум болып, бунда 15,4, қурылыс жумысларының көлеми 968 миллиард сум болып, бунда 5,2 процент артықша өсимди курады.

Республикамыздағы сыртқы хэм ишки инвестициялық қаржылар көлемине нәзер таслайтуғын болсақ, бунда барлық дереклер есабынан жәми 2,811 триллион сумлық инвестициялар өзлестирилди. Соның ишинде, усы жылдың өткен тоғыз айында жәми баҳасы 144 миллиард сумлық инвестициялық қаржылар есабынан 1807 жойбар әмелге асырылып хэм халықтың бәнтлигин тәмийинлеўде 8 мыңнан аслам жаңа жумыс орынлары пайда болды.

Сондай-ақ, инвестициялық бағдарлама тийкарғында емлеў-профилактикалық мәкемелеринде, мектеп хэм колледждерде 50 миллиард сумға жақын ири оңлаў хэм реконструкция жумыслары алып барылды. Соның менен бирге, қала хэм район аймақларында 55 суў тәмийнаты объектлеринде 18 миллиард сумлық қурылыс жумыслары орынланып, 111 километрлик ишимлик суўы тәмийнаты объектлері пайдаланыўға тапсырылды. Усының нәтийжесинде, 16 мыңнан аслам халықтың суў менен тәмийинлениўи жақсыланды.

Ең тийкарғысы, мәмлекетимизде белгиленген бағдарлама бойынша Кегейли, Шоманай, Хожели хэм Мойнақ районларында быйылғы жылы қосымша 17,5 километрлик суў тармақларында 3 миллиард сумлық қурылыс хэм реконструкция жумыслары әмелге асырылмақта. Усы илажлардың орынланыўы нәтийжесинде және 13 мыңнан аслам халықтың ишимлик суўы менен тәмийинлениўи жақсыланды. Бұған қосымша, Кегейли районын социаллық-экономикалық раўажландырыў бойынша арнаулы бағдарлама ислеп шығылмақта.

Республикамыздың экономикалық тараўларының бири болған қурылыс қарханаарын иске түсириў хэм модернизациялаў жумысларына айрықша кеўил бөлінбекте. Атап айтқанда, қурылыс санаатында Қараөзек районында, улыўма жойбарлық

баҳасы 25 миллион АҚШ долларлық еки «Қарақалпақ цемент» хэм «Титан цемент» заводларының қурылысы жуўмақланбақта хэм булардың хәр қайсысының жыллық қуўатлылығы 200 мың тоннаға тең. Бул қарханаар келеси жылдың биринши ярымына иске түсирилиўи рәжелестирилмекте. Усы жойбарлар әмелге асырылғаннан соң 600 ден аслам жаңа жумыс орынларының пайда болыўы көзде тутылмақта.

Бунда Республикамыздың тәбийий ресурсларынан ақылға муўапық пайдаланыў хэм избе-из алып барып атырған реформалардың нәтийжесинде санаатта хэм қурылыста ислеп шығарылатуғын өнімлердин өзіне түсер баҳасын арзанлатыў хэм мийнет өнімдарлығын жоқарылатыў тийкарғы ўазыйпа етип қойылған. Бул өз гезегинде, ишки базарларды арзан бағадағы санаат хэм қурылыс өнімлері менен тәмийинлейди.

Усы белгиленген мақсетлер нәтийжесинде Нөкис қаласы бойынша қабыл етилген бас режеге муўапық халқымызға қолайлы шараятлар жаратыў ушын және 20 көп қабатлы турак жай, дем алыў орынларын, жасалма көллер хэм суў бассейнлерин қурыў бойынша ўазыйпалар белгилеп алынды.

Республика районларында 26 еки қабатлы, 16 квартиралы турак жай, 546 бир хэм еки қабатлы үлги жойбардағы турак жайларды қурыў, сондай-ақ, басқа да халқымыздың турмыс дәрежесин көтериўге қаратылған илажлары белгилеп алынды. Сондай-ақ, Әмиўдәрәя районындағы Қыпшақ халқына көпирдин орнына жаңа темір бетон көпирин қурыў рәжелестирилмекте.

Бул алып барылып атырған реформалар тийкарында 2016-жыл 21 октябрьдеги «2017-2021 - жылларда ауыллық жерлерде жаңаланған үлги жойбарлар бойынша арзан турак жайлар қурыў бағдарламасы ҳаққында» Өзбекстан Республикасы Президентиниң қарары қабыл етилди. Қарарда бул тараўды үйрениў халықтың реал зәрурликлері хэм сатып алыў қәбилетин, сондай-ақ, миллий минталитети хэм ауыллық жерлерде жасаў шараятларының өзгешеликлерин толық есапка алып, қурылыс нәтийжелелигин арттырыўға бағдарланған принципиялық жақтан жаңа көзқарасларды ислеп шығарыў зәрурлигин көрсетти деп баянлаған [3].

2016-жылы «Қонырат ун заводы» нда суткасына 130 тонна ун өнімлерин ислеп шығарыўды модернизациялаў ислери алып барылмақта. Бунда азық-аўқат санааты қарханаарын жаңа заманғай техника хэм технологиялар менен тәмийинлеў ушын 1,4 миллион АҚШ доллары конвертация етилди. Фармацевтика санаатында болса, келеси жылы улыўма баҳасы 25,92 миллион АҚШ долларына тең 13 жойбарды әмелге асырыў нәзерде тутылмақта.

2017-2021-жылларда Қарақалпақстанды социаллық-экономикалық раўажландырыў бойынша ислеп шығылған арнаулы бағдарлама тийкарында республикамызда жақын бес жылда санаатта 2,433 триллион сумлық 570 жойбарды әмелге асырыў нәзерде тутылмақта.

Усылар қатарында жергиликлестиріў бағдарламасы тийкарында 2016-жылдың тоғыз айлығында 5 қарханада 4,715 миллиард сум-лық өнім ислеп шығарылды. Соның менен бирге, республикамыздың химия санааты қарханаарында өндирилип атырған полипропилен хэм полиэтилен өнімлерин қайта ислеў ушын 37 жойбарды әмелге асырыў рәжелестирилмекте. Сондай-ақ, буларға қосымша санаат қарханаарының потенциалын арттырыў мақсетинде алып барылып атырған модернизация жумыслары жуўмақланды хэм бәсекиге шыдамлы өнімлер ислеп шығарыў көлемин арттырыў нәзерде тутылмақта.

Әдебиятлар

1. Каримов И.А. «Жер жүзлик финанслық-экономикалық дағдарысы, Өзбекстан шараятында оны сапластырыўдың жоллары хэм илажлары». –Ташкент: «Ўзбекистан». 2009. 10-18-б.
2. / «Еркин Қарақалпақстан» газетасы, 2016, 8- октябрь №122.
3. / «Еркин Қарақалпақстан» газетасы, 2016, 27-октябрь №130.

Ушбу мақолада республикамызда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш масалалари қүриб чиқилған. Мақолада мамлакатимизда ички ва чет эл инвестицияларининг ахамияти тахлил қилинған. Унда мамлакатимизда санаат қорхоналарининг потенциалини ориттириш ишлари тахлил қилинған. Мақолада қорхоналарда рақобатдош махсулотларни ишлаб чикаришни ривожлантириш қүриб чиқилған. Ушбу мақолада муаллиф Қорақалпоғистоннинг ижтимоий-иқтисодий ривожлантириши дастурини ўрганишни мақсад қилған.

В статье рассматриваются стадии развития малого бизнеса и частного предпринимательства. В статье анализируется важность внутренних и иностранных инвестиций в стране, а также анализируется потенциал промышленных предприятий в стране. На обсуждение выносятся вопросы развития конкурентоспособных товаров в производственных предприятиях и изучение программы социально-экономического развития Каракалпакстана.

The article deals with the stages of development of small business and private entrepreneurship. The author of the article analyzes the importance of domestic and foreign investments in the country and the potential of industrial enterprises in the country. The development of competitor capable goods to industrial enterprises and the study of the socio-economic development of Karakalpakstan were also presented in the article.

SUMMARY

ЭКОНОМИКА КАРАКАЛПАКСТАНА – ВЗГЛЯД В БУДУЩЕЕ

Е.К.Умаров - доктор географических наук

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: минтака, ресурс, салохият, худудий салохият, ижтимоий-иқтисодий соҳа, интеграция, экспорт.**Ключевые слова:** регион, ресурс, потенциал, территория, потенциалы, социально-экономическая сфера, интеграция, экспорт.**Key words:** region, resource, potential, territory, potentials, social-economic sphere, integration, export.

Как всем известно, в экономической стратегии Республики Узбекистан, исходя из уровня развития производительных сил и природно-экономического потенциала, важное место занимает обеспечение потребностей населения товарами первой необходимости. В осуществлении этой задачи приоритетное значение имеет подготовка высококвалифицированных кадров, к ведению углублённых научно - поисковых работ, путём совершенствования территориальной структуры производственного комплекса страны в целом, в частности его региона, а также обеспечение эффективного природопользования. Для этой цели выделяется огромная инвестиция, ежегодный объём которой превышает более 60% бюджетных ассигнований региона.

В результате, начиная с 2005г., в Республике Каракалпакстан постепенно улучшается экономический потенциал и растёт численность кадровых специалистов. Всё это, способствовало росту объёма региональной валовой продукции. Так, в начале 2016 года объём ВВП Республики Каракалпакстан составил- 4,5 трлн. сумов, что 2 раза больше по сравнению с 2010 годом. Создана необходимая социальная инфраструктура, объём услуг, оказываемых населению по розничной торговле, превысил 2 трлн. сум, а платные услуги - 1,1 трлн. сум. Таким образом, создана необходимая предпосылка, обеспечивающая возможность решения более сложных экономических задач и проблем на пути дальнейшего развития производственно-социальных систем региона.

Республика Каракалпакстан - относится к одним из крупнейших регионов страны. Здесь сосредоточено более 37, 2 % земельного фонда и 48,5 % пастбищных угодий Узбекистана. Если включить сюда более 200 тыс. га недавно выскохших дна озёр и прибрежные регионы Арала, а также 200 тысяч га такирных земель Джанадарьинского массива, резервные площади к орошению составят 46,9 %, пашни Республики Узбекистан. Район располагает также уникальными запасами топливно-энергетических и минерально-сырьевых ресурсов. По архивным данным бывшего Среднеазиатского совнархоза здесь имеются перспективные запасы природного газа более, чем 755 млрд. м³. Кроме того, недра региона располагают, огромными запасами железной руды (17 млрд.тонн), каменного угля (7,0 млрд.тонн), поваренной соли(15млрд.тонн) и др.

Однако, с отводом в крупном масштабе, Амударьинских вод на орошение в верхнем и в среднем его течении, а также сооружением водохозяйственных объектов на реке Амударье таких как, Каракумский канал с водозабором 400 м³/сек в Туркменстане, Каршинский магистральный канал с расходом воды 195 м³/сек., с наливным Талимджанским водохранилищем ёмкостью 1,5 млрд. м³, Аму-Бухарский машинно-сбросный канал с расчётным расходом главного участка 140 м³/сек. в Узбекистане, а также высотной Нурекской ГЭС на реке Вахш с крупным водохранилищем с выработкой электроэнергии 12,7 млрд. кВт/ч в год, в Таджикистане резко изменилась окружающая природная среда и в отдельных районах наблюдается засоление и заболачивание земель в крупных масштабах. А в другом конце – Арал скудеет, высыхает. Сухое морское дно Арала превращается в пустыню, откуда ветры и бури несут соль и пыль на близлежащие поля и селения, повышая содержание солей в почве, и это отрицательно, сказывается на природной среде. Таким образом, экологический синдром в зоне влияния Аральского моря разрушает не только окружающую среду, но и губительно воздействует на здоровье людей, и на социально-экономическую сферу. Они сильно влияют на снижение теплообеспеченности орошаемых земель. Согласно, наблюдениям исследователя Р.Раззаковой эти обстоятельства сильно воздействуют на снижение урожайности сельскохозяйственных культур, в частности хлопчатника от 5 до 15 %, а также отрицательно, сказываются на распространении насекомых-вредителей бабочек, т.е. вредителей овощей – бахчевых культур.

В этом плане, озабоченность академика Ж.Базарбаева считаем очень справедливым и своевременным. Так например, до недавнего времени Каракалпакстану присвоили аграрный статус, среди вилоятов Республики Узбекистан. По статистическим данным на 1 января 2016 г. в аграрном секторе республики произведенных ВВП на 1 трлн. 230 млрд. сумов, и в тоже время в промышленном секторе объём ВВП составил 2 трлн. 115 млрд. сумов, т.е. он превышает на 41 % аграрного сектора Республики Каракалпакстан. С одной стороны, считается оправдательным, что промышленная отрасль набирает силу вверх. Другое дело, что Каракалпакстан, располагая более 23 % пахотнопригодными земфондами Республики Узбекистан и 46,9 % перспективной площади орошаемых земель, в 2 раза отстаёт по объёму ВВП сельского хозяйства от Хорезмской области (2 трлн. 518 млрд. сумов), находящейся по почвенному мелиоративному отношению близко друг к другу в одной зоне.

О серьёзных ущербах причинённых сельской экономике и потребительской корзине населения, а также его последствиях академик Ж.Базарбаев сделал сообщение при встрече Президента Республики Узбекистан с академиками АН РУз по вопросам «О подготовке высококвалифицированных кадров для различных отраслей социально – экономической сферы республики» При этом он внёс предложения об оказании помощи для ликвидации вредителей сельско-хозяйственных культур, и в частности от нашествия насекомых-вредителей бабочек, приносящих огромный ущерб овоще-бахчевым насаждениям.

Исходя из этого, учитывая отрицательные последствия этого процесса, пагубно воздействующего на здоровье людей и социально – экономическую сферу всего Приаральского региона, считаем целесообразным применение научной разработки ведущих паразитологов страны, доктора биологических наук, профессором Б.Алламуратова, Е.Торениязова для профилактической цели уничтожения очагов сельско-хозяйственных вредителей, в частности овоще-бахчевых культур. Так как, закупленные дозы химических средств могут быть недостаточными для окончательного уничтожения очагов вредителей на территории Каракалпакстана. Она по территориальному потенциалу занимает огромную площадь среди вилоятов Узбекистана. Только, на Устюртской части с площадью 71 тыс. кв. км. можно разместить два влиятельных государств Европы, таких как Бельгия, со штаб квартирой военного блока НАТО и государства Нидерланды. А если учесть придельтовые регионы реки Амударья, обсохшего дна Аральского моря и Кизилкумских пастбищных регионов с площадью 91,5 тысяч кв. км. то тогда могут быть недостаточными приобретённые средства для двух и трехкратного использования и даже полного уничтожения очагов загрязнителей сельскохозяйственных культур. В связи с этим, организация собственных предприятий по производству химических средств для уничтожения очагов, сельскохозяйственных вредителей была бы целесообразно организация собственной предприятия. Для этого имеется огромные запасы минерально-сырьевых ресурсов и потребность предприятия входящие в состав Нижнеамударьинского агропромышленного комплекса.

В настоящее время в окрестности Нукуса и в Ходжакулском регионе обнаружены более 50 месторождений фосфоритных проявлений. Из них запасы, только Ходжакулского, Кушханатауского месторождения фосфоритов составляют 3,8 млрд.тонн. Согласно технологическим исследованиям, смешанные сульфатно – магнезиальные соли могут служить сырьём для производства сульфата-натрия, поваренной соли, бишофита (MgCl₂·6H₂O), последнее является сырьём для получения исходной продукции, применяемых в производстве средств химической защиты сельскохозяйственных растений.

Каракалпакстан богат земельными ресурсами для организации промышленности по производству товаров в первой необходимости населения и интенсивного развития орошаемого земледелия. Общая площадь пахотно-пригодных земель составляет около 1,9 млн. га, что почти в 4 раза повышает существующие орошаемые площади. Степень фактической освоенности его составляет около 17,0 %. Все это подтверждает наличие больших неосвоенных земельных ресурсов в абсолютном, так и в относительном исчислении. В связи с этим, для повышения экономической эффективности орошаемых земель, было бы целесообразно, обратить особое внимание на совершенствование структуры агропромышленного комплекса путём стимулирования научно обоснованных методов хозяйствования. Ресурсы сельского хозяйства, согласно с методикой разработанной академик Ж.Медетуллаевым сводятся к оценке земли, как материальной основы сельскохозяйственного производства. Это связано с тем, что в продуктивности земли синтезируется благоприятность климатических, почвенных, водных, гидрологических, мелиоративных и других условий, составляющих единую по своей структуре, сложную среду выращивания сельскохозяйственных культур. Таким образом, на практике оценка продуктивности земли стала объектом исследования множество наук. Каждая из этих отраслевых наук исследует зависимость продуктивности земли по определённым, присущим им факторам. Так, например географы за основу продуктивности используют показатель обеспеченности земли термическими ресурсами, солнечным освещением, атмосферной влагой; ботаники-продуктивность естественного травостоя; а экономисты делают предпочтения на объёмы инвестиций и т.д. Таким образом, одна из них в основу оценки земли ставит природные признаки, другая группа объём инвестиционной среды. В результате наблюдается тенденция постепенного приближения оценки к практическим запросам производства, использование её для целей размещения отраслей сельского хозяйства. Такое направление развития

методики выбора объекта для оценки земли в целях сельскохозяйственного производства является закономерным, но отнюдь не последним. Это также указывает на целесообразность разработки методики устойчивого развития аграрного сектора с учётом проведения количественной и качественной оценки ресурсного потенциала региона. В этом плане, в основу оценки уровня интенсивности использования орошаемых земель, принята потенциальная продуктивность орошаемой пашни. Она основывается на разнице между достигнутым и потенциальным уровнями продуктивности орошаемой пашни. Исходя из этой позиции, определяется уровень отдачи земельно-водных ресурсов.

При таких обстоятельствах, современный уровень социально-экономического развития и вовлечение природно-экономического потенциала в хозяйственный оборот, в Каракалпакстане считается недостаточным и по многим показателям производства регион отстаёт от средне-республиканского уровня. В результате, особенно низко производство предметов народного потребления на душу населения. Более того, промышленность все ещё имеет характер первичной переработки сельскохозяйственного сырья, даже в условиях нехватки водных ресурсов.

Учитывая все эти обстоятельства на выездном совещании правительства Республики Узбекистан с участием Президента Ш.Мирзиёева в г. Нукусе нарисовали перспективные контуры развития социально-экономических систем Республики Каракалпакстан на период 2017–2021г. Для осуществления этой программы выделяется более 8 трлн. сум. инвестиций, объём которого почти 2, 3 раза больше чем по сравнению с объёмом инвестиций, прошедшего десятилетнего периода (2000–2010). В этом также обнадёживают первоначальные производственные результаты промышленных предприятий работающих на треугольнике Кунград – Акшолок (Сургияль) – Северная Урга (Муйнак) – Раушан (Кунград), которые в 2015 году впервые в истории Каракалпакстана произвели 71,8 тыс.т. газового конденсата, 2,9 млрд. куб.м природного газа, 44,2 тыс. тонн полиэтилена, 10 тыс. тонн полипропилена, 76 – 92 тыс. каустической соды и другой продукции.

Необходимо также подчеркнуть, что в регионе имеются большие возможности для создания крупного центра строительной индустрии. Однако, в связи с отсутствием надлежащей производственной базы ежегодно завозятся даже мрамор, цемент, кирпич, гипс и другие материалы с огромными транспортными затратами, хотя вполне можно было производить эти материалы на месте и даже вывозить из Нижнеамударьинского региона.

В ближайшей перспективе, в связи с расширением масштабов строительство новых промышленных предприятий на Устьюрте, и в дальнейшем, Устьюртского промузла регион станет крупным потребителем железобетонных конструкций, плит, асбесто цементных труб для проведения подпочвенной напорной оросительной сети, что требует развития промышленности строительных материалов, что потребует размещение здесь центра промышленности по производству пластмассовых труб. Для удовлетворения растущей потребности региона потребуется 250–300 тыс. тонн известня в год, поэтому целесообразно на базе Актауского месторождения построить крупный завод по производству известня мощностью 200 тыс. тонн в год. Строительство двух таких предприятий обеспечит потребности региона с учётом перспектив развития территориально-производственного комплекса Республики Каракалпакстан в ближайшие годы. Таким образом, промышленное освоение минерально-сырьевых ресурсов, и на этой основе развитие строительной индустрии должно предшествовать всем мероприятиям по развитию производственных сил региона.

Большое развитие в перспективе получит новая для региона отрасль промышленности – химическая. Найденные месторождения природного газа, нефти от Северной Урги до Джанадарьи, т.е. юга восточного побережья Аральского моря, поваренной соли на Устьюрте, мирабилита в Кусханатау, а также ряда

фосфоритных месторождений благоприятствуют развитию новых отраслей химической промышленности. В этом плане определённый интерес проявляется для развития химической промышленности на базе Кусканатауского месторождения смешанных сульфатных солей расположенных вблизи г. Чимбая. Оно может стать сырьевой базой, как магниевой промышленности, так и промышленности хлорорганического синтеза. Богатейшей кладовой полезных ископаемых на территории Каракалпакстана считается Султанувайс. Здесь разведаны запасы талькового камня в районе Зинельбулак и Казгантау. Данное месторождение практически единственное в Средней Азии, если не считать одного небольшого месторождения в Киргизии. Развитие «большой химии» в Каракалпакстане, прежде всего, необходимо для аграрного сектора региональной экономики. Здесь на первом плане выступают потребности региона в минеральных удобрениях. Исходя из этого обстоятельства, а также из наличия сырьевых, топливно-энергетических и трудовых ресурсов, считаем целесообразным, строительство в Каракалпакстане завода минеральных удобрений с целью удовлетворения продукцией, как местных потребностей, так и нужд сопредельных регионов Узбекистана и Туркменистана.

Перспективы роста и освоение сырьевой базы и задача совершенствования территориальной организации промышленных предприятий обуславливают целесообразность ещё большего развития промышленности, производящее средства производства а также наращивания производственной мощности электроэнергетической и других отраслей промышленности.

Район также богат ресурсами для создания центров бальнеологической индустрии. В этом отношении уместно высказать пару слов о производственных достижениях государства Израиль. Им принадлежат маленький кусочек Мертвого озёра и успешно осваивает его бальнеологического сырья. Изготовленные средства экспортируются на промышленно развитых стран Европы для лечения производственных травм рабочих. У нас в Каракалпакстане производственные запасы бальнеологического сырья очень огромны, может исчисляются сотнями миллионами и даже миллиардами тонн. Поэтому изучение запасов бальнеологического сырья и промышленное освоение было бы целесообразно хотя бы для обеспечения собственных нужд, и отчасти его вывозить на экспорт. В связи с этим хочется отметить, что по утверждению отдельных учёных и по закономерностям залегания и распространения полезных ископаемых Каракалпакская часть Устьюрта и высохшего дна Аральского моря относится частью Каспийско-Энбейского прогиба, а Кизилкумские останцевые возвышенности является продолжением Урало – Мугаджарских поднятий. Всё это обнадёживает о наличии огромных запасов минерально-сырьевых и топливно-энергетических ресурсов в Каракалпакстане.

Учитывая эти особенности региона, организация проблемной лаборатории «Ресурсопользования» на наш взгляд, будет способствовать студентам для приобретения научно-практических навыков, и тем самым улучшить состояние подготовки квалифицированных кадров с уклоном обладающего проведения научно исследовательских работ, по актуальным проблемам ресурсопользования, а также решения научно-прикладных задач по совершенствованию территориальной организации хозяйственного комплекса в контексте оптимизации структуры отраслей производственной специализации региона. Вопросы открытия проблемной лаборатории «Ресурсопользования» представлены на рассмотрению рабочей группы руководимые академиком Ж.Базарбаевым и надеемся, что результаты будут удовлетворительными.

В заключительной части особое внимание уделяется устойчивому социально-экономическому развитию региона в ближайшей и долгосрочной перспективе, а также авторами сделан вывод о формировании «индустриального Каракалпакстана» в подступах к выходу всех Средне азиатских Республик к Российской Федерации и Европейский континент.

Литература

1. Статистический ежегодник Узбекистана 2008. –Тошкент: 2009 г.
2. Социально-экономическое положение Республики Узбекистан за Январь, Декабрь 2015 года, Стат. сборник. 2016.
3. Социально-экономическое положение Республики Каракалпакстан Январь –Декабрь 2015г, Стат. сборник.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Ўзбекистон ҳукуматининг Нукус шахридаги мажлиси қарорига мувофиқ Қорақалпоғистонда ишлаб чиқариш соҳаларини яқин ва узоқ муддатларда ривожлантиришни асосий йўналишлари тўғрисида баён қилинди ва шунга кўра минтақанинг ресурс салоҳиятидан самарали фойдаланиш ва янги саноат тармоқларини барпо этиш кўриб чиқилди.

РЕЗЮМЕ

В статье исходя из решений выездной совещаний правительства Узбекистана рассматривается развитие социально-экономических систем Каракалпакстана в ближайший и долго срочной перспективе. В этой связи ставятся задача эффективного использования ресурсного потенциала региона и создании новых отраслей промышленности.

SUMMARY

In article, coming from decision of the exit counsels foresight Uzbekistan considered the developments social-economic systems Karakalpakstana in vomit and segment urgent prospect. In this collecting are put problem of the efficient use resource potential of the region and making the new branches to industry.

TİL BİLİMİ HÂM ÂDEBİYATTANİW

Til bilimi

И.ЮСУПОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕР АРҚАЛЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ХАЛАТТЫҢ БЕРИЛИҮИ

Г.Алламбергенова – үлкен илимий хызметкер-излениўши
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: фразеологизм, бадий матн, сўз таркиби, семантик маъно.

Ключевые слова: фразеологизм, художественный текст, состав слова, семантическое значение.

Key words: phraselogsims, literary text, compound word, semantic meaning.

Қарақалпақ әдебий тилиндеги көркемлеў қуралларының ишинде фразеологизмлердің орны бир бөлек, олар миллий тилдің қаймағы сыпатында көзге тасланады. Фразеологизмлер – көркем шығарма тилин жанландырып, астарлап, көркемлеп сўўретлеў қуралы. Олар халық даналығына сўўғарылған образлы ойлаў тилинің үлгиси болып табылады.

Көркем әдебиат стили лексика-семантикалық жақтан кең мүмкиншиликлерге ийе. Ол көркем образды жасаўға, тыңлаўшы менен оқыўшыға эмоциялық тәсир етиўге жәрдем ететуғын тил байлықларынан пайдаланылады. Көркем шығармалар тилиндеги стильлик тил байлықларының басым көпшилиги халық дәретпелери тилинде пайда болды, қәлип-лести хәм жазба көркем әдебиат тилинің көркем сўўретлеў қуралларын, байлықларын жетилилестириўге хәм байыттыўға себепши болғанлығы белгили.

Қарақалпақ көркем сөз шеберлери өз дәретпелеринде шығарманың мазмунына сай сўўретлеўдің эстетикалық заўықлылығын, тәсирлилик экспрессиясын тәмийинлеўши тилдің көркемлеў қуралларынан, фразеологиялық байлықларынан жеке стильлик максетлеринде шебер қолланғанын көремиз. Әдебий шығармаларда аўызеки сөйлеў тили элементлеринин де образлылық, мәни тәсирлиги тийкарында кең қолланылыўы көркем әдебиат стили лексикасының, өз гезегинде, стильлик айырмашылық-ларының бир тәрәпин қурайды деген сөз.

Көркем шығармаларда фразеологизмлердің қолланыў өзгешелиги бойынша орыс тил билиминде А.И.Ефимовтың «Көркем шығарманың тили ҳақында» деген монографиясында [1], қазақ тилинде Х.Қожахметованың «Фразеологизмлердің көркем әдебиатта қолланылыўы» деген монографиясында [2] фразеологизмлерди оқытў мәселелери, өзбек тил билиминде Б.Йулдашовтың мийнетинде [3] оның сөз шақапларына қатнасы менен бирге көркем шығармаларда қолланыў өзгешелиги сөз етилди. Онда қахарманлардың психологиясын, портретин, минез-құлқын беріўде фразеологизмлердің көркем әдебиаттағы орны айрықша екенлигин атап өтеди.

Қарақалпақ тил билиминде фразеологизмлер Е.Бердимуратов [4], Г.Айназарова [5], Б.Юсупованың [6,7] хәм т.б. [8] мийнетлеринде үйренилди.

Халық тилинің усы әжайып байлығын талантлы шайырымыз И.Юсупов өз шығармаларында жүдә шеберлик пенен қолланған. Фразеологизмлердің стильлик бояўы жеке сөз бенен салыстырғанда жүдә күшли, экспрессивлик мүмкиншиликлери әдеўир кең. Сонлықтан да, фразеологизмлер айтылажақ пикирге, сөзге өзгеше бир стильлик түс береди.

Тилимиздеги бундай қәлиплесип кеткен фразеологиялық сөз дизбеклери көркем әдебиат тилинде хәр қыйлы хызмет атқарады. Фразеологизмлер арқалы жәмийеттеги қубылысларды тәбият көрнисин көркемлеп сўўретлеп беріўге болады. Сондай-ақ, шығарманың идеясын беріўде, образ, характер жасаўға қатнасады.

Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлер ай десе аўзы бар, күн десе көзи бар, қаслары қәман, кирпичи оқ деп тек қызларымыздың сулыўлығын сўўретлеў менен шекленип қоймастан, ири, күшли, палўан, батырларды-арысландай айбатлы, қобландай ғайратлы, дәў жүрек, ер жүрек деп сўўретлейди. Ал үлкен жастағыларды, яғный қартайған ғарры адамларды, көпти көрген, жасы жетиў, бир аяғы гөрде, бир аяғы жерде, жасарын жасап, асарын асап сыяқлы фразеологизмлер арқалы сыпатлайды.

Фразеологизмлердің усындай мүмкиншиликлерин шайыр И.Юсупов өз шығармаларында қахарманның психологиялық халатларын: күйиниў, сүйиниў, қорқыныш сыяқлы сезимлерин, ой-пикирлерин, руўхый жан дүньясын ашып беріўде шебер қолланған. Мысалы:

Көргенлер жағасын улар, тоба деп,

Көрмегенлер ертек сөз деп сенбеген. «Өмиризая жұлдыз»

Мүриўбеттиң нурын қуйып жанларға,
Жүрек шәўкилдесип, қуўантып елди.
Сары уўайымның сарсығын,
Айдап шығар кеўил ханамнан

«Дәўир самаллары»

Хәр адым атқанда дize қалтырап,
Жүрекке ас батпас, уйқымыз жайсыз.

«Плаханы излеп»

Ықтыяры кеткендей-ақ өзинен,
Отырды ол қаны қашып жүзинен.

Бул мысалларда фразеологиялық сөз дизбеклери аңлатып турған мәнини басқа бир сөз бенен беріў қыйын. Себеби, фразеологиялық сөз дизбеклеринин стильлик бояўы жеке сөзге салыстырғанда бир қанша күшли.

Фразеологизмлер менен қахарманның минез-құлқын, ишки дүньясын хәр түрли психологиялық халатларын берилиўи бойынша Г.Айназарова теңлес еки компонентли фразеологизмлерди бир неше топарларға бөлип көрсетеди. Адам сыпатламасына байланыссы теңлес еки компонентли фразеологизмлер; адамның ис-хәрекетин сўўретлейтуғын фразеологизмлер [5:37]. А.Пирниязова өз мақаласында бундай фразеологизмди төмендегише бөлиўди мақул көрди.

1. Куўаныш, бахытты билдиретуғын фразеологизмлер;
2.Хайран қалыў, албыраўды билдиретуғын фразеологизмлер;
3. Қыйналы, қайғырыў, кеўлине келиў сыяқлы сезимлерди билдиретуғын фразеологизмлер; 4. Қорқынышты билдиретуғын фразеологизмлер [8:63-64] деп төрт топарға бөлип қараған. Хакыйқатында да, биз жоқарыда келтирилген мысалларымызда адамның хәр түрли психологиялық халатларын беріўде жағасын улар, тоба деп - хайран қалыў, жүрек шәўкилдесип- куўаныў, сары уўайым, жүрекке ас батпас – қыйналы, қайғырыў, қаны қашып жүзинен – қорқыныш мәнисинде фразеологизмлер берилген.

«Фразеологизмлерди жасаўшының өз қәжетине сай таңлап, жаңғыртып қолланылыўы оның ой-пикирине эстетикалық талғамына, жәмийетлик-сиясий, философиялық көз қарасына сәйкес болып келеди» [2:54]. Сонлықтан, И.Юсупов поэзиясында шығарманың эстетикалық қәсийетин жүзеге шығарыўда көркемлик қуны, образлылық имканиятлары менен шебер, өзгеше қолланған шайыр сөз устасы екенлигинен дәрек береді.

Шайыр И.Юсупов шығармаларындағы фразеологизмлердің қолланылыўына нәзер аўдарсақ, қахарманлардың кеўил сезимлерин, адамлардың менменлигин, өзін басқалардан жоқары тугыў мәнилерин билдиретуғын фразеологизмлерди жүдә шеберлик пенен қолланғанлығын көремиз. Мысалы:

Жұлдыз излеп ай қасынан,
Май басыпты көзимизди.
«Бул жер еле зор болады»
Көп жегенлер талтаңлайды,
Көзине май питеди екен.

«Пара»

Нәпсимиз ашылып кеңнен,
Пейлимиз дым тарайыпты.
«Бул жер еле зор болады»
Тойып секирип соң бирақ та,
Хәдден асып кетсек керек.
«Бул жер еле зор болады»
Ағасына арқа сүйеп өскенлер,
Онша мисе тутпай қарады саған.
«Қайта қурыўдың балларына»

Бул мысалларда берилген фразеологизмлер менменлик етиў, көкирек көтеріў, менсинбеў мәнилеринде берилген. Биринши мысалда көзин май басыў – фразеологизми сөзлердің орны өзгертилип берилсе, кейинги мысалымызда пейли тарайыў-фразеологизми қандай да бир нәрсени қызғаныў мәнилерин билдирип, бул фразеологизмнің қура-

мына «дым» сөзи қосылып мәніні еле де өткірлестіріп берген. *Тойып секиріуі, арқа сүйеуі* хәм *мисе тутпау* фразеологизмлерин шайыр ҳәр бирин қосық қатарларына сай пухталық пенен пайдаланған.

Көркем сөз шебери өз шығармасында қахарманларының психологиялық халатларын, ойын, руўхый жан дүньасын айқын хәм нәзик сүүретлеуі ушын фразеологизмлерди мүмкин болғанынша сәйкесин таңлап алып қолланыўға ҳәрекет етеди [2:58]. И.Юсупов та өз шығармаларындағы сада, хәк нийетли, мийнеткеш қахарманды сүүретлеуде, олардың характерин ашып бериўде фразеологизмлерден орынлы пайдаланған.

Бар билгени аўзында,

Саўдырак қарақалпағым.

«Беглигинди бузба сен»

Дослық десе жулдыз таўып алғандай,

Халқымның **ақ көкирегин** сүйемен.

«Қарақалпақты көп мақтама көзимше»

Ал енди оның кең жазийра даладай,

Азаматлық **кең пейилин** сүйемен.

«Қарақалпақты көп мақтама көзимше»

И.Юсупов шығармаларында аўызекі сөйлеу тилине тән фразеологизмлерде де қахарман психологиясын ашып бериўде төмендеги қосық қатарларында берилген. Мысалы:

Домбықты үйдиңиз-ау дизеге шекем,

Оған қандай пәлек көгерер екен.

Әдепсиз Арыўхан нәмәхрәм қатын,

Әдебиетлар

1. Ефимов А.И. О языке художественных произведений. – Москва: 1954, - С.181-216

2. Қожахметова Х. Фразеологизмдердің көркем әдебиетте қолданылуы. – Алматы: 1972, 54,58-6.

3. Йўлдашов Б. Фразеологизмдерди асослар. – Самарқанд: 1999.

4. Бердимуратов Е. Ҳазирги қарақалпақ тили. Лексикология. – Нөкис: 1994, 136-137-б.

5. Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңдес еки компонентли фразеологизмдердің лексика-семантикалық хәм стильлик өзгешеликleri. – Нөкис: 2015, 37-б.

6. Юсупова Б. Қарақалпақ тилинің фразеологиясы. – Ташкент: 2014.

7. Юсупова Б. Қарақалпақ тилинен айырым изертлеулер. – Тошкент: 2016.

8. Қарақалпақ тил фразеологиясының актуаль мәселелери. – Нөкис: 2011.

Мақолада фразеологизмлар орқали қахрамоннинг ҳар ҳил психологик ҳолатларининг берилиши урганилған ва бу масала И.Юсупов ижоди мисолида ёритилған.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются способы передачи психологического состояния героев на примере фразеологизмов в произведениях И.Юсупова

SUMMARY

The article deals with analysing different types of psychological state through the phraseologisms on the material of the works of I.Yusupov

O'ZBEK XALQI TURMUSH TARZI ASOSIDA SHAKLLANGAN FRAZEOLIGIZMLAR

E.Xujaniyazov – filologiya fanlari nomzodi, dotcent

N.Sultanova - 2-bosqich magistranti

Ajiniyaz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: frazeologizm, turmush tarzi, erkin birikma, ma'no, uy-ro'zg'or, shakllanmoq, mantiq asosi.

Ключевые слова: фразеологизм, образ жизни, свободное словосочетание, смысл жизни, бытовой, формироваться, логическая основа.

Key words: phraseologism, way of living, free word combination, meaning of life, to form, logical basis.

Inson o'z ongli hayoti ibtidosidan boshlab mehnat bilan shug'ullanib kelmoqda. Mehnat jarayonida esa ular xilma-xil ishlarni bajarib kelgan. Pirovardida, inson mehnat faoliyatida bajarilgan u yoki bu xatti-harakatlar kishilarda muayyan lisoniy assotsiatsiyalarnipaydo qiladi. Shu tufayli biror fikrni obrazli ifodalashga ehtiyoj seziladi. Ayni shu holat kishilarning kasb-koriga, uy-ro'zg'or tarziga aloqador bo'lgan frazeologizmlarning ham shakllanishiga sababchi bo'lgan. Bunday frazeologizmlarning shakllanishiga quyidagi leksik-semantik guruhlariga oid voqelik bilan ifodalangan obrazli tushunchalar asos qilib olingan.

O'zbek tilida yuzaga kelgan frazeologizmlarining bir qismi ma'lum kasb-kor egalari faoliyati bilan bog'liqligini to'plagan materiallarimiz tasdiqlaydi. Kasb-kor egalari muayyan ishlarni o'ziga xos xatti-harakat bilan bajaradi. Ana shunday jarayon til egalari xilma-xil assotsiatsiyalarni yuzaga keltiradi. Bu esa frazeologizmlarning shakllanishi uchun real sharoit yaratadi. Natijada, turli kasb-korga bog'liq bo'lgan voqelikni gavalantirish asosida frazeologizmlar shakllanadi va ular tilning imkoniyati doirasiga o'tadi.

Lisoniy jihatdan qaraladigan bo'lsa, bunday frazeologizmlarning: 1. Mantiqiy asoslari erkin birikmalarga taaluqli bo'ladi; 2. Erkin birikmalardan ma'nolari nuqtai nazaridan farqlanadi; 3. Tarkibidagi leksemalar o'z ma'no mustaqilligini to'liq saqlamaydi; 4. Har birining asosida muayyan kasb-kordan olingan timsol yotadi; 5. Erkin birikma obraziga asoslanadigan umumlashma ma'no yuzaga keladi [1].

Shu nuqtai nazardan kelib chiqilganda, frazeologizmlarning turli kasb-korga bog'liqligi jihatidan shakllanish xususiyatlarini

Журтқа тийер сениң көп кесепатың.

Ал, әкеси отыр **были етпей бунда,**

Көрмедим бундай арсыз әкени.

Болды, хәй саллақы, **өш аўзыңды жеп**

Хәй шақына сәлле ораған ешки,

Жалтырат өкшеңди, куўың бул пести.

«Актрисаның ығбалы»

Аўзына келгенин сырттан сандалап,

Көзимше «қосығың - қатқан» деседи.

«Бурмалаушыға»

Келтирилген мысаллардағы **домбықты үйиу, кесепаты тийиу, бети были етпей, аўзын жабыу, жалтырат өкшеңди- өкше көтериу** фразеологиялық сөз дизбеклери аўызекі сөйлеу тилине тән. Бул фразеологизмлер шығармада қахарман характерин ашып бериу, оқыўшының унамсыз қахарманға деген жек көриўшилигин күшейтиу максетинде көркем сөз шебери тәрепинен шеберлик пенен қолланылған.

Демек, қарақалпақ тилиндеги фразеологиялық сөз дизбеклери – ықшам, көркем етип қурылған сөз дизбеклери болып қалмастан, аз сөз бенен көп нәрсени түсіндіретуғын терең мәниге ийе, айтажақ ой-пикирди, түсиникти дәл беретугын тил байлығы. Шайыр И.Юсупов өз шығармаларында қахарманлардың психологиялық халатларын сәулелендириуде фразеологиялық сөз дизбеклерин контексттеги психологиялық ситуацияға сәйкес, дәл хәм анық шеберлик пенен таңлап алған хәм өзиниң стилине сай қолланған.

мантиқий асоси uy-ro'zg'or buyumlarining nomi va shu voqealini obrazli ifodalash asosida shakllanib, «ayovsiz tanqid qilmoq» ma'nosi yuzaga kelgan. Aslida po'stak qoqmoq uy-ro'zg'or buyumi bo'lmish po'stakni chang-chungdan tozalashni nazarda tutiladi. So'ngra, erkin bog'lanmaning «po'stakning chang-chungini tozalash» ma'nosi orqa planga o'tib, kishilarga nisbatan qo'llanishi asosida yuzaga kelgan «ayovsiz tanqid qilmoq» ma'nosi birinchi planga chiqadi. Bu yangi ma'no komponentlarning umumiy yig'indisidan kelib chiqmay, ular asosida yuzaga kelgan ustama, ko'chma ma'no sifatida shakllanadi. Masalan: *Yoshligimdayoq «bu sening amring» deb qishloq imomining og'zidan chiqishi bilan ro'za tutmagan, namoz o'qimagan, fitr ro'za bermaganing po'stagini qoqdim, qo'li egrilarning ta'zirini berdim* (Shuhrat).

Uy-ro'zg'or buyumlari asosida shakllangan frazeologizmlar turli qurilishli bo'ladi: «ichiga chiroq yoqilganday bo'ldi», «ichiga chiroq yoqsa, yorimaydi», «kosasining tagi oqarmaydi», «mag'zavasi chiqdi», «ola xurjun elkasiga tushdi» kabi gapga teng qurilishi fe'l frazeologizmlar shakllanadi: *Adash karvon boshini ming tomonga urdi ammo kosasining tagi oqarmadi.* (X.Sultonov). *-Men kambag'alardan chiqqanman, pichoq o'z sopisini kesmaydi, - debdi.* (Shuhrat). Yostig'ini quritmoq birmaga teng qurilishli frazeologizm ham uy-ro'zg'or buyumlari doirasida shakllanadi: *Sodiq shu mo'ylov sifat qoshlarga qarab turib, o'yg'a taldi: qo'rboshiligida bu qoshlarning bir chimirilishi qanchadan-qancha o'ldirgan yostig'ini quritgandir!* (Shuhrat).

Shuningdek, bir-ikki yaktakni ortiqroq yirtgan, besh-oltiga ko'ylakni ortiqroq yirtgan, nomi ulug', surpasi quruq, pichoqqa ilinadigan, tarozi bosadigan, kurakda turmaydigan, yog' tushsa-yalagudek, yumaloq-yostiqlik qilib, ko'zmi po'stkaning yirtig'imi?! boy bo'lib boltasi yo'q, gadoy bo'lib xaltasi yo'q kabi frazeologizmlar shu guruh asosida shakllanadi. Biroq bu xursandchilik uzoqqa bormadi. Bir kuni Zinger boy shayton aravaga minib «odam o'ldirgan» degan kurakda turmaydigan gap chiqib qoldi. (A.Qahhor). Tagli-taxtli kuyov, albatta, uning so'zini ikkita qilmas, farzand o'rnini bosishi mumkin edi. Shu bois Azizani *yumaloq yostiqlik qilib uzatdi qo'ydi.* (Shuhrat).

Keltirilgan misollardan mazkur guruhda turli leksik-grammatik guruhlariga tegishli frazeologizmlarning shakllanish darajasi bir xil emasligi ko'rinib turibdi. Bunda ko'proq fe'l frazeologizmlarning ko'p shakllanganligi ko'zga tashlanadi. Ammo shuni alohida qayd etish lozimki, bunday frazeologizmlarning nutqda qo'llanish darajasi juda yuqoriligi bilan ajralib turadi.

b) pazandachilikka asoslanib shakllangan frazeologizmlar.

O'zbek tilining leksik tarkibida pazandachilikka oid leksemlar o'ziga xos o'rinni egallaydi. Avvalo shuni qayd etish lozimki,

Adabiyotlar

1. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. – Toshkent: 1992.
2. Sodiqova M. Kratkiy uzbeksko-russkiy slovar ustoychivix virajeniy. Qisqacha ruscha-o'zbekcha barqaror iboralar lug'ati. – Toshkent: 1994.
3. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: 1992.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдлик. 1-5-жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006, 2008.

Мақолда frazeologimlarning xalq turmush tarzi asosida paydo bo'lishi jarayonlari yoritilgan. Unda kasb- korga bog'liq frazeologizmlar shakllanishi haqida ma'lumotlar beriladi va ularning denotativ va ko'chma ma'nolari tahlilga tortiladi.

РЕЗЮМЕ

В статье освещаются вопросы формирования фразеологизмов отражающих образ жизни народа. В ней даются сведения о фразеологических сочетаниях, которые сформировались на почве профессий людей и анализируются их денотативное и переносное значения.

РЕЗЮМЕ

The article is devoted to the issues of study of phraseological units expressing the people's way of life. It contains the data about phraseological units expressing people's professions. There have been analyzed their denotative and transferred meanings.

SUMMARY

ҲАЗИРГИ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ ҚЫСҚАРҒАН АТЛЫҚЛАРДЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ АНАЛИЗИ

Р.А.Опаева – ассистент оқытушы

Әжияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: кыскартириб кўлланиш, кыскартма от, кўшма от, лингвистик таҳлил.

Ключевые слова: сокращённое использование, краткие существительные, сложные существительные, лингвистический анализ.

Key words: shortenings, short nouns, compound nouns, linguistic analysis.

Сөзлерди кыскартып колланыў усылы сөйлеўде пикирди тез жеткеріўде жүдә қолайлы усыл болып, дүнья халықларынын дерлик көпчилигинде сөзлерди кыскартып колланыў жағдайларын көриўимизге болады. Тийкарынан, сөзлерди кыскартыў усылы көбинесе атлық сөз шакабына тән кубылыс болып табылады. Мәселен, рус тилинде даўыссыз сөзлерди хызметин ашып беріўиш мысаллар берилген. Мысалы: Самовар (сам+варить), Водопад (вода+падать), ледокол (лёд+колоть), языковед (язык+ведать), снегопад (снег+падать), вертолёт (вертикально+летать) хәм т.б. Сөзлерди буўынлык кыскартып бириктириўде көбинесе еки

пазандачилик билан алоқадор хилма-хил лисоний ассотсиатсиялар шу касб-кор егаларини иш жарыони, қолaversa, ular tomonidan tayyorlangan taomlarning u yoki bu xususiyatlari muayyan obrazlarning shakllanishiga asos bo'lgan. Mana shu obrazlilikka bog'liq holda ko'plab frazeologizmlar shakllangan. Masalan, zuvalasi pishiq frazeologizmi xamir qorish bilan bog'liq voqelikning obrazli ifodalasi asosida shakllangan. Xamir qanchalik ko'p qorilsa, ishlov berilsa, u shunchalik sifatli, xamirdan olingan zuvalalar esa pishiq bo'ladi. Shu voqelik kishilarga nisbatan ishlatilib «a'zoyi badani chiniqqan» (O'TIL) [4] kabi ko'chma ma'no yuzaga keladi. Bunda ekrin bog'lanmaga xos bo'lgan ma'no konkretlikdan mavhumlikka siljish asosida frazeologik ma'no shakllanadi.

Keltirilgan dalillardan pazandachilikka bog'liqligi jihatdan qator leksik-grammatik guruhga tegishli frazeologizmlar shakllanganligi ayon bo'lmoqda. Shunisi ham borki, bu guruhda, asosan, birmaga va gapga teng qurilishli fe'l frazeologizmlar shakllangan.

d) tibbiyotga bog'liqligi jihatidan shakllangan frazeologizmlar.

To'plangan materiallarga suyanib shuni qayd etamizki, muayyan nolisoniy omillar ta'sirida tibbiyot doirasida shakllangan frazeologizmlar ham ona tilimizda keng qo'llanib kelmoqda. Bunday frazeologizmlarining asosini tibbiyot jarayonidagi voqelikni ifodalovchi erkin bog'lanmalar tashkil etadi. Aynan shu voqea tavsifini ifodalash ehtiyoji asosida qator frazeologizmlar shakllanadi. Masalan; sog' tishini sug'urib olmoq frazeologizmi nutqda erkin bog'lanma tarzda ham ishlatiladi. Bunda u og'rigan tishni emas, balki og'riq bermagan sog' tishni sugurib olish jarayonidagi voqelik bilan bog'liq holatni ifoda etadi. Ana shu voqealini obrazli gavdalanitirish asosida «o'ziga o'zi tashvish orttirmoq» kabi frazeologik ma'no yuzaga keladi: -Sog' tishingizni sug'urib oladilar. Bu yerda «xalq posbonlari» ishlaydi. Oliy ma'lumotli huquqshunoslar... (S.Soliyev) [3].

Misollar tahlilidan turli tillarda frazeologizmlarning mazmun planida xilma-xilliklar mavjudligi yaqqol ko'zga tashlanadi. Bu holat shu xalqlarning tabiiy yashash sharoitlari, madaniy va diniy an'analari va haqozo omillar bilan uzviy bog'liqdir. Ayrim frazeologizmlarning shakllanishida ko'p tillarda bir xil nomlarning qo'llanishi shu xalqlarning yashash tarzlari, hayotiy tushunchalariga ham bog'liq. Hamma xalqlarda ham vatan tuyg'usi, uni sevis, ardoqlash hissi, ishyoqmaslarni yomon ko'rish, qo'rqoqlardan jirkanish his-tuyg'usi bor. Bu kabi fiziologik holatlar, emotsional munosabatlarni ijobiy yoki salbiy jihatdan tilda zuhur etish ixcham va chuqur ma'noli frazeologizmlar orqali ifodalanadi va ular ana shunday ehtiyojlar asosida shakllanadi.

Хәзирги тилде соңғы онлаған жыл ишинде баска да коспа атлыктар сыяклы көплеген қысқарған коспа атлыктар да пайда болды. Бундай сөзлердің пайда болыуына елимиздеги хәр қыйлы жәмийетлик, сиясий, экономикалық өзгерислер себепши болды. Мәселен, Бурынғы СССР тарқап, оның курамындағы бурынғы аўқамлық республикалар өз алдына мәмлекет болып, өзлерин ғәрезсиз деп жәриялай баслады. Усы мәмлекетлер өз-ара дослықты, экономикалық сиясий байланысларды сақлау ушын ғәрезсиз мәмлекетлер Дослық аўқамын дүзди. Бул қысқарған коспа атлықтың русша түри де, қарақалпақша түри де тилимизде кең қолланылады. Мысаллар: Университетте дүнья жүзиниң барлық мәмлекетлеринен соның ишинде СНГ мәмлекетлеринен хәм Өзбекстан, Қазақстан, Белорусь, Украина, Қырғызстан жаслары да тәлим алмақта («Қарақалпақстан жаслары», 2000, 7-январь). Бул ҒМДА кеңислигиндеги қыйын жағдай. Аўғанстанда хәм Тәжикистанда бирин-бири өлтириу усыллары, кавказдағы жәнжеллер, диний экстремизмниң хәм халық аралық терроризмниң өсиуи («Еркин Қарақалпақстан», 1999, 23-декабрь).

Өзбекстан өз ғәрезсизлигине ийе болғаннан соң, бурынғы коммунистлик партия таркатылып, оның орнына жаңадан Өзбекстан Халық Демократиялық партиясы дүзилди. Бул партияның атамасы қысқартылып *ӨзХДП* деп аталды. Бул да жаңадан пайда болған қысқарған сөзлердің бири болып, тилде жийи қоллағнылып киятыр. Мысалы: *ӨзХДП* республикалық шөлкеминде 1997-жылда партиялық бюджетти бекитиу туўралы мәселелер додаланды («Қарақалпақстан жаслары», 1998, 26-февраль).

Соңғы ўақытта қысқарған коспа сөзлердің хәр қыйлы формалары өнимли қолланыла баслады. Көбинесе бундай сөзлердің биринши бөлеги сыпатында *Өз(Өзбекстан) ямаса ҚҚ(Қарақалпақстан)* элементлери қолланылады да, кейинги хәриппер, бөлеклер ямаса сөзлер Өзбекстанға ямаса Қарақалпақстанға тийисли нәрселерди билдиреди: *ӨзХДП, ӨзРИА, ӨзПИИИ, ӨзАА, Өзхимиясанаат, Өзпахтатранс, Өзремонт, ҚҚагроқурылыс, ҚҚавтотеххызмет, ҚҚгеологосы, ҚРИИМ, ҚМУ, ҚҚАО, ҚҚДИИМ, ҚҚМБ, ҚРДСС* хәм т.б. Мысаллар: *ӨзРИА* Қарақалпақстан бөлиминиң илимпазлары ғәрезсизликтин арқасында сырт ел алымлары менен бирге ислесиуе мүмкиншиликти алды («Еркин Қарақалпақстан», 1999, 21-декабрь). Бундай қарарлар сол жылдың өзинде ҚҚАО планластыруй комитетиниң кеңесинде де қабыл этилип, баспа исин тез шөлкемлестириу зәрурлигин атап өтилген («Еркин Қарақалпақстан», 1998, 27-июнь).

Бурын тилимизде қолланылып киятырған рус тилиниң *домком, автостоянка, автодор* сөзлериниң орнына *мәканком, автотурарорын, автожол* сөзлери қолланыла баслады. Мысаллар: Онда шығып сөйлеген мәканком баслықлары урыс хәм мийнет ветеранлары, посёлка турғынлары 26-март күни референдумға жоқары жәмлескенлик пенен қатнасып Президентимиздің 2000-жылға дейин ел ағасы болып қалыуын бир аўыздан қоллап-қуўатлаиуынлығын үлкен исеним менен билдирип өгги («Еркин Қарақалпақстан», 1995, 26-март). Турнирди өткериуе республикалық теннис федерациясының баслығы «Қарақалпақавтожол» бирлеспесиниң баслығы Қ.Дәулетияровлар жакыннан жәрдем берди («Еркин Қарақалпақстан», 1998, 2-май). Және де «Катекс», «Элтекс», «Шымтекс» усаған жаңадан пайда болған тоқымашылық комплекслериниң атлары да кең қолланыла баслады. Мысалы: Сырт ел инвестициялары тийкарында дүзилген «Катекс», «Элтекс» қоспа кәрханалары хәм Хожели шийше заводының қуўатлықларын еле де толық пайдаланыу ушын имканиятлар излестирип атыр («Еркин Қарақалпақстан», 1999, 27-ноябрь).

Соңғы ўақытлары республикамызда пайда болып атырған көплеген шөлкемлердин, акционерлик жәмийетлердин атамалары қысқартылып алынып, кең қолланыла баслады: *ЖАК, ХЕШ, МАҚК*. Мысаллар: *ЖАК*-бул Министрлер Кабинетинен басқа хәш кимге бағынбайтуғын шөлкем («Еркин Қарақалпақстан», 1993, 9-февраль).

«Өзагросуғурта» МАҚК быйылғы «Шаңарақ» жылында өзлериниң барлық дыққат итибарын тек ғана инсан мәпин гөзлеп, жәбирде қалған шаңарақларға жәрдем қолларын созып атырғанылығы бизди оғада қуўандырады («Еркин Қарақалпақстан», 1998, 26-февраль).

Бурынғы совхоз хәм колхозлардың орынларына бирлеспелер, ижаралық ассоциациялар пайда болып, олардың атамалары *АХИА, ДФХБ, ДФХА, ШБ* усаған формада қолланыла баслады. Мысаллар: Көкшийел АХИАсының шарўашылық фермасы 1995-жыл 17-июньде «Кимзыят» саўдасы арқалы Шатанов Жетеске сатылған («Еркин Қарақалпақстан», 1998, 23-апрель). Сары алтын ДФХБның Ө.Қурбанбаев хәм М.Инаевтар басқарған бригадасында салыны егийу туўрысында семинар-кеңес болып өггити («Еркин Қарақалпақстан», 1998, 25-апрель).

Сондай-ақ соңғы дәуирдеги пайда болған қысқарған коспа сөзлер де кең қолланылады: *ҚР-Қарақалпақстан Республикасы, МСИ(Мәмлекетлик салық инспекциясы), АКБ(Акционерлик коммерциялық банк), МПЖ(Мәкан пуқаралар жыйыны), АПЖ(Аўыл пуқаралар жыйыны), МАК(Мәмлекетлик Аттестация комитсиясы), КРИИМ(Қарақалпақстан Республикасы Ишки Ислер Министрлиги), ӨзРИА(Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы), ӨҚБ-Өрт қәуипсизлиги бөлими* хәм т.б. Мысаллар: Өткен жылдың 1-декабрь күни Нөкис қалалық МСИ хызметкерлери тәрәпинен Орайлық базарда салық нызамларын орындау бойынша өткерилген тексериуде Қ.Сейтжанов хәш бир хўжетсиз салық уйымынан өтпей бир қанша нәрселерди сатыуға таярлап қойған жеринде иркилди («Еркин Қарақалпақстан», 2000, 3-февраль). Улыўма 270 орынлық емлеўханада 68 шыпакер, 338 орта буўын медицина хызметкерлери ислейди, 24 ФАП хәм АШП бар («Қарақалпақстан жаслары», 2000, 27-январь).

Келтирилген мысаллардағы *СНГ, ҒМДА, АЖҚШ, ӨзХДП, мәканком, автотурарорын, автожол, Катекс, Элтекс, ЖАК, ХЕШ, МАҚК, АХИА, ДФХБ, ДФХА, ШБ, СЭБ, МСИ, МБУ, КРИИМ, ӨзРИА* сөзлери қысқарған коспа атлықлардың жаңадан пайда болған түрлери болып есапланады. Олар тилимизде кең қолланылады хәм соңғы ўақытлары олардың саны еле де көбеймекте.

Қысқарған коспа атлықлардың және бир түри қарақалпақ тилинде өнимли қолланылып киятыр. Оларды белгили бир структуралық топарларға бөлиу қыйын. Себеби, олардың курамында русша элементлер де ушырасады. Бундай сөзлер, тийкарынан, хәр қыйлы мәкемелердин, кәрханалардың, өндириллик бирлеспелердин атларын қысқартыудан жасалған. Мәселен, *ҚҚагросстрой, ҚҚремстройгидромелиорация, Аралсельхозводопроводстрой, Қарақалпақгосхлопкопромсыбы, Өзжелдосэкспедиция, Өзсельхозтехник Өзхимсельхозтехника, Өзводстрой* хәм т.б. Мысаллар: «Қарақалпақгосхлопкопромсыбы» бирлеспесиниң кәрханалары 1992-жылдың жобалы тапсырмаларын зияты менен орынады («Еркин Қарақалпақстан», 1993, 9-январь). Дәслебинде суў хожалығы «Өзводстрой» автобазасында машина айдаушы, соң тәмийинлеу бөлиминиң усаған жұмысларды атқарды («Еркин Қарақалпақстан», 1996, 5-июнь). Қурылыста механизатор болып ислеп хәм оқып гидромеханизация техникумын питкерген соң оны «Қарақалпақирсовхозстрой» есабынан имаратлар қурылысы жұмысларына жиберди («Еркин Қарақалпақстан», 2000, 11-январь).

Келтирилген мысаллардағы мәкеме, басқарма хәм т.б. атларын қысқарған сөзлердин белгили бир түри-аралас типтеги қысқарған коспа сөзлер қатарына киргизиуе болады. Бундай аралас типтеги қысқарған коспа атлықлардың курамы хәр қыйлы болып келеди.

Жуўмакластырып айтатуғын болсақ, соңғы жылларда пайда болып атырған қысқарған атлықларды бир системаға салыу, барынша эпийаыластыруу тил билиминиң алдында турған әҳмийетли ўазыйпалардың бири болып табылады.

Әдебиятлар

1. Online –Teacher.ru/blog/compound-....
2. ziyonet.tma.uz/uum2/uum-maktab/...

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада хозирги қарақалпақ тилида хосил бўлаётган қысқартма отларниң қўлланилиши фикр билдирилген. Фан ва техникаға, шу билан бирге, ижтимоий ўзгаришларға оид ясалаётган қысқартма отлар илимий таҳлил қилинған. Қысқартма отларни илимий жиҳатдан таҳлил қилиб системалаштириш долзарб масалалардан биридир.

В статье рассматриваются вопросы использования кратких существительных, появляющихся в современном каракалпакском языке. Проведён научный анализ кратких существительных, связанных с изменениями в науке и технике, а также в обществе. Одной из важных задач сегодня является научный анализ кратких существительных и их систематизация.

SUMMARY

The article deals with the issues of using short nouns which appear in the modern Karakalpak language. There has been made a scientific analysis of short nouns connected with changes in science and technology as well as in the society. One of the main tasks today is the scientific analysis of short nouns and their systematization.

DIFFERENT ASPECTS OF ENGLISH IDIOMS

R.K.Rzaeva – a senior teacher

N.Eshimbetova – a student

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: идиома, тил бирлиги, структура, фразеологик бирлик, маъно, инглиз тили луғат таркиби, идиомалар манбалари, идиомаларнинг характерли хусусиятлари, маданият, анъана ва урф-одатлар, оламнинг лисоний манзараси, оламнинг миллий манзараси.

Ключевые слова: идиома, языковая единица, структура, фразеологическая единица, значение, словарный состав английского языка, источник идиомы, характерные особенности идиом, культура, традиции и обычаи, языковая картина мира, национальная картина мира.

Key words: idiom, language unit, structure, phraseological unit, meaning, the vocabulary of the English language, source of an idiom, characteristic features of idioms, culture, traditions and customs, world language picture, national world picture.

Language is a living thing, a living system, that's why it grows and changes. Present-day English is also growing and changing, and these tendencies are not so easy to recognize. Since the general tendencies of present-day English are towards more idiomatic usage, it is important to study them in detail. What are idioms? Idioms are not a separate part of the language which one can choose either to use or to omit, but they form an essential part of the general vocabulary of English.

The term "idiom, idiomatic" was used by the famous American scientist Ch.Hockett as "lexical and syntactical units, the structure of which can't be explained" [4:44]. The original conception of idioms were given by W. Chafe, who considered the idioms to be the most important in the language usage and who was sure that they (idioms) should be studied and supplied with explanation [2].

Another linguist F. Householder finds idioms to be the main and elementary language units [5:15]. U.Veinreich defines the idioms as the compound expressions which meanings couldn't be explained without the definition of their components [9:56]. An idiom is a phrase (or phraseological unit) which means something different from the meanings of the separate words that are a part of it. Usually it cannot be understood by the literal interpretation of the words that make up the expression. Used together, the words convey a meaning that is often unrelated to the individual words in the idiom. Some idioms have become so well worn that they are also clichés: over used or commonplace expressions. Another definition given to an idiom: "a number of words which, taken together, mean something different from the individual words of the idiom when they stand alone [8:4]. An important fact which must be stressed is that idioms are not only colloquial expressions as many linguists and people believe. Idioms appear in formal style and in slang. The way in which the words are put together is often odd, illogical or even grammatically incorrect. These are the special features of some idioms. Other idioms are completely regular and logical in their grammar and vocabulary. Because of the special features of some idioms, we have to learn the idiom as a whole and we often cannot change any part of it. Modern English is very rich in idiomatic expressions. In fact, it is difficult to speak or write English without using idioms. A non-native learner makes the correct use of idiomatic English one of his main aims, and the fact that some idioms are illogical or grammatically incorrect causes him difficulty. Only careful study and exact learning will help him to use idioms correctly.

There are many different sources of idioms. The most important thing about idioms is their meaning. If the source of an idiom is known, it is sometimes easier to imagine its meaning. Many idiomatic phrases come from the every-day life of the English people, from home life, for example: *to be born with a silver spoon in one's mouth; to make a clean sweep of smth; to hit the nail on the head*. There are many idioms which have to do with food and cooking: *to eat humble pie, out of the frying-pan into the fire, to be in the soup*. There are idioms connected with agricultural life: *to go to seed, to put one's hand to the plough, to lead someone up the garden path*. Nautical life and military life are the source of the following idioms: *when one's ship comes home, to be in deep waters, to sail under false colors, to crosswords with someone, to flight a pitched battle, to fight a losing/ winning battle* [3].

Many idioms include parts of the body, animals and colors. For example:

to keep someone at arm's length (to avoid becoming too friendly with him); *to do smth. behind someone's loach* (to do it without his knowledge); *to have a bee in one's bonnet* (to be continually occu-

pied with or obsessed by one idea); *to kill two birds with one stone* (to achieve two aims with only one effort); *to be black in the face* (to be angry); *in a blue mood* (to be sad or miserable), *a green room* (the room in a theatre where actors can spend time when they are not on stage).

Idioms take many different forms and structures. They can be very short or rather long. A large number of idioms consist of some combinations of noun and adjective, for example: *cold war, a dark horse, French leave, a snake in the grass*. Some idioms are expressed in long extended sentences: *to fish in troubled waters, to take the bull by the horns, to cut one's coat according to one's cloth*.

An idiom can have a regular, an irregular or even a grammatically incorrect structure. The idiom "I am good friends with him" is irregular or illogical in its grammatical structure. The correct form is: I am a good friend of his. This is an example of idiom where the form is irregular but the meaning is clear [6].

An idiom *to have a bee in one's bonnet* has a regular form, but it's meaning is not obvious. It means in fact, that one is obsessed by an idea. There is a third group in which both form and meaning are irregular.

We found out that most idioms belong to the second group, where the form is regular, but the meaning is unclear. For example, we can guess the meaning of the idiom *to give someone the green light* even though we may never have heard it before. If we associate *the green light* with traffic lights where green means "Go!" we can imagine that the idiom means "to give someone permission to start something".

Other idioms can be guessed if we hear them in context, that is, when we know how they are used in a particular situation. For example, let's take the idiom *to be at the top of the tree*. If we hear the sentence "John is at the top of the tree now", we are not sure what this is saying about John. Perhaps it means that he is in a dangerous position or that he is hiding. But if we hear the phrase in the context, the meaning becomes clear to us: Ten years ago John joined the company, and now he's the general manager! Yes, he's really *at the top of the tree*! The idiom means "to be at the top of one's profession, to be successful".

However, some idioms are too difficult to guess correctly because they have no association with the original meaning of the individual words. Here are some examples: *to tell someone where to get off*, *to bring the house down*, and *to take it out on someone*. The learner will have great difficulty here unless he has heard the idioms before. Even when they are used in context, it is not easy to detect the meaning exactly [1]. We shall take a closer look at the first of these examples. An idiom "to get off" usually appears together with "bus" or "bicycle", as in this sentence: Mary didn't know her way round town, so Jane took her to the bus stop and told her where *to get off*. But in its idiomatic sense *to tell someone where to get off* means "to tell someone rudely and openly what you think of him".

The idioms which cannot be changed at all are called *fixed idioms*. Some idioms are fixed in some of their parts but not in others. Some idioms allow only limited changes in the parts which are not fixed. Let's take the idiom *to give someone the cold shoulder*. Which changes are possible? The idiom means "to treat someone in a cold or unfriendly way". It is not possible to say "to give someone the "cool" or "warm" shoulder or "to give someone a cold shoulder".

We must accept the idiomatic peculiarities of the language and learn to handle them. There are idioms which are not fixed, we can change some parts. For example: *to come to a bad (nasty, sticky,*

untimely) end; to keep a sharp (careful, watchful, professional) eye on someone.

We should know in which situations and when to use idioms. One of the main difficulties is that the learner does not know in which situations it is correct to use an idiom. It's necessary to know the level of style, whether an idiom can be used in a formal or in an informal situation. Idioms may have formal, informal and neutral charge. Choice of words depends on the person one is speaking to and on the situation or place at the time. If the person is a friend and the situation is private, we may use informal or even slang expressions. In a formal situation, when we don't know the person we are speaking to very well or the occasion is public, we choose words much more carefully. Formal expressions-idioms are found in written more than in spoken English and are used to show a distant relationship between the speakers. Such expressions would be used for example: when making a formal speech to a large audience. Idioms used in formal speech are those idioms which are used in political speeches, in debates of the Parliament, at the meetings, in reports or scientific works. Informal expressions-idioms are used in every-day spoken English and in personal letters. Slang expressions are used in very informal situations between good friends.

There are idioms which are neutral in style and can be used in any situation. Another difficulty is that the learner does not know if an idiom is natural or appropriate in certain situation. This can only be learnt by careful listening to native speakers or careful reading of English texts which contain idioms. The learners should study idioms in typical situations and many examples to use them correctly. It's very important to take into account the general slant of the conversation, context or situation when we use idioms.

The correct use of idiomatic English should be the aim of every learner. Mastery of idioms comes only slowly, through careful study and observation, through practice and experience. We should follow the proverbs: 1. *Practice makes perfect.* 2. *All things are difficult before they are easy.*

Thus, idioms are a special layer of the English vocabulary, they enrich our speech, make it more expressive, emotional and persuading. Idioms express the culture of the country, that's why teaching English we should take into consideration sociocultural and intercultural competence, which means to know well the world language picture, conceptual and national world pictures, the history, culture, traditions and customs of the country the language of which we are learning.

References

1. Alekhina A.I. Idiomatic English. –Moscow: 1982.
2. Chafe W. Idiomaticity as an Anomaly in the Chomskyan Paradigm. –London: 1968.
3. Dean Curry. Illustrated American idioms. Washington DC, 1994.
4. Hockett Ch. A Course in modern Linguistics. -New-York: 1958.
5. Householder F. On Linguistic Primes. –London: 1959.
6. Makkai A. and others. Handbook of Commonly used American idioms. -New-York: 1995.
7. Jennifer Seidle, W.Mc. Mordie. English idioms and how to use them. –Moscow: 1983.
8. Shelley Vance Laflin. Something to crow about. A Concise collection of American English Idioms for everyday use. –Washington: DC, 1993.
9. Veinrich V. Problems in the analysis of idioms. -New-York: 1969.
10. Wright J. Idiom organizer by metaphor, topic and key words. Thomson place. Boston, USA. 2002.

Мақола инглиз тили идиомаларининг характерли хусусиятларини ўрганишга бағишланган. Мақолада таъкидланадики, идиомалар маданиятни, аянана ва урф-одатларни акс эттиради, шу сабабли ҳам уларни яхши ўзлаштириш учун ижтимоий-маданий ва маданиятлараро маданий компетентцияга эга бўлиш зарур. Идиомаларни билиш ва уларнинг нутқда қўлланилишини англаш нутқнинг ифодалилигини, эмоционал ва таъсирчанлигини оширади, шунингдек, инглиз, тилини ўрганаётган ўқувчиларнинг сўз бойлигини оширади.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается изучению характерных особенностей идиом в английском языке. В статье подчёркивается, что идиомы отражают культуру, традиции и обычаи народа, поэтому для лучшего их усвоения необходимо владеть социокультурной и межкультурной компетенцией. Знание идиом и их использование в речи делает её более экспрессивной, эмоциональной и воздействующей, а также способствует обогащению словарного запаса изучающих английский язык учащихся.

РЕЗЮМЕ

The article deals with the characteristic features of English idioms. It is emphasized that idioms reflect the culture, traditions and customs of the people, that's why it is necessary for learners to have sociocultural and intercultural competence to understand them better. The knowledge of idioms and their use in speech makes it more expressive, emotional and persuading, it also promotes to enriching the English vocabulary of learners.

SUMMARY

Адебиётнам

ХІХ ҲСІР ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫНДА ТАРИЙХЫЙ ШЫҒАРМАЛАР

Б.Давлетов – филология илимлериниң кандидаты, доцент

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: тарих, адабиёт тарихи, Россия империяси, Ажиниёз шоир ижоди, ватанпарварлик гоялари.

Ключевые слова: история, история литературы, Российская империя, творчество поэта Ажинияза, патриотические идеи.

Key words: history, history of literature, Russian empire, the creation of the poet Ajiniyaz, the ideas of patriotism.

ХІХ Һсир қарақалпақ класикалық әдебияты хәр қыйлы тематикаға бай. Оның үлкен бир бөлегин тарийхый шығармалар қурайды. Бул дәўирде тарийхый шығармаларды дәретиўде Әженияз Қосыбай улы хәм Бердақ Ғарғабай улы жетекшилиқ еткен. Бул классиклеримиздиң дәретпелери көркем шығарма болса да, тек қылдан алып жазылған емес ал, олардағы тарийхый мағлыўматлар сол өзлери жасаған заманның тарийхый, қыян-кески ўақыяларынан алып жазылған.

Қарақалпақ классикалық әдебиятында қарақалпақ халқының ХVІІІ-ХІХ Һсирдеги тарийхый ўақыяларын сөз ететуғын Әженияздың «Бозатаў» шығармасы, Бердақтың «Айдос бий», «Ерназар бий», «Амангелди» дәстанлары белгилі.

Әженияздың «Бозатаў» шығармасы, тийкарынан, қарақалпақлардың Хийўа ханларының зулымлығына қарсы 1858-59-жыллардағы көтерілісниниң аянышлы ақыбетлерине байланыслы дөреген тарийхый шығарма. Бул көтерілисті тарийхшы илимпаз академик С.Камалов: «...Қоңырат халықлары, яғный қарақалпақлар, өзбеклер, казаклар Хийўа ханына хәм оның Қоңыраттағы хәкими хәм баска да хәмел-дарларға қарсы көтерілис шығарды» - деп жазады [1:39].

Тарийхый мағлыўматларға қарағанда, көтерілис-шилер Араллы өзбеклердиң хәкими хәм Айдостың заманласы болған Төремурат (хәкийқый аты Мурат ал, «Төре» оның титулы болған. Б.Д.) [4:166] суўпының жийени Мухаммед Фенаны хан көтергени менен, ол халықтың исениминен шықпайды. Сол себепли көтерілисшилердиң арасында ала аўызлық келип шығып, халықтың бир бөлеги Бозатаў деген

жерге көшип барып қорған салады. Бул туўралы Әженияз шайыр өзиниң «Бозатаў» шығармасында:

Жер хәм ел билендур, ел хәм жер билен,

Жерсиз елдиң күни дәрбә-дәр билен,

Өмири өтер жүректеги шер билен,

Қәдириң сенің бизге өгги, Бозатаў.-деп жазады [2:118-122].

Мухаммед Фена дәслеп Оренбург генерал-губернаторына, Россия мәмлекетиниң бас шегара баслығына "...бизге ийелик етсеңиз..." мазмунындағы хат [5:28.] жазса да Қоңыратты Хийўа ханы қамалынан 1859-жылы 24-июнь күни [4:238.] азат еткен рус флотилиясынан дурыс пайдаланбай, капитан А.Бутаковқа орынланыўы мүмкин емес шәртлерди Хийўа ханлығын жаўлап алыў ушын жәрдем сорады. Хийўа ханлығы бойынша Россия-Англия қарама-қарсылығы шийеленискенликтен Россия патшасы бул мәселеде оған жәрдем бере алмайды [5:29]. Мухаммед Фенаның аўқамласы Атамурат хан да Англичанлардың тәсирине берилип, Қоңырат-Россия келисимине қарсы шығады [4:238]. Буннан кейин Рус флотилиясы қайтып кетиўге мәжбүр болды.

1859-жылы август айында Мухаммед Фена өлтирилип, Қоңырат көтерілиси бастырылады. Көтерілистің ойламаған жерде бундай түс алып кетиўин Мухаммед Фенаның алып барған сиясатының дурыс емеслигинде еди. Бул жағдайға Әженияз шайырдың өзи де ашынады:

Қала басы болдың сен молла Пирим

Өзиң тәлип-илим, көңлинде кириң,

Қоңырат баланды алса, ол хәм өз бирин,

Хош аман бол, бизден қалдың Бозатаў. - деп жазады.

Усының ақыбетинен Қоңыратты Хийўа ханы Сейдмухаммед қайта ийелейди хәм көтерилисшилердің соңғы база-сы есапланған Бозатаўдағы халықты қырғынға ушыратады. Әжинияз Бозатаў менен «кара көзге яш алып хошласады» мысалы:

Кетер болдық енди бизлер баш алып,
Хош аман бол, бизден қалдың Бозатаў.
Хошласалы кара көзге яш алып,
Хош аман бол, бизден қалдың Бозатаў. - деп жазады.

Қоңырат көтерилисинің әхмийети тек усы регионда жасаўшы халықлар үшін ғана емес, ол басқа халықлардың сиясий хәм жәмийетлик турмысына үлкен тәсир жасайды. Бул ҳаққында Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалының илимпазлары баспаға таярлаған мийнетте: «Қоңыраттағы ўақыялар Англия ҳүкметин оғада тынышсызландырып таслады. 1859-жылдың бәхәринде Түркменстанға Англия агентлиги келип, көтерилисшилердің күшлерин бөлшеклеўге хәм Атамурадтың Россия менен жақынласыўына кесент беріўге ҳәркет етеди» [4:237-238].

Бозатаўдағы халықты Хийўа ханының жазалаўшы әскерлери менен түркмен жалланба баспашылары тутқын қылып айдап алып кетип, дүнья базарларына кул қылып сатып жибереди.

Атадан айрылды ғулпақлы ўғлан,
Сатылды, хур басын әйледі ғулам,
Кимселер Ирак кетти, кимлер кетти Шам,
Кимселер Гүрд, Техран түшти Бозатаў.

Қоңырат халқының азатлық ушын гүреси жеңилске ушырады. Бул ҳаққында академик С.Камалов өз мийнетинде: «1859-жылы август айында Қоңырат қайтадан Хийўа ханлығына қосылады» [1:39] - деп жазады.

Әдебиятлар

1. Камалов С. Қарақалпақлардың халық болып қәлиплесіуі хәм оның мәмлекетшилигинің тарихынан. -Нөкис: ӨзРИАҚКБ «Хабаршы», 2001.
2. Әжинияз. Таңдамалы шығармалары. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
3. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. III том. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979.
4. Қарақалпақстан АССР тарихы. I том. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1975.
5. Қарақалпақстан XIX әсирдің екінши ярымынан XXI әсирге шекем. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2003.

Мазкур мақолада XIX аср қарақалпақ мумтоз адабиәти намоёнәси Ажинияз ижоди мисолида Қарақалпақ-Россия алоқалари жарәни тарихий ва бошқа манбалар асосида кўрсатилған.

В статье рассматривается процесс Каракалпакско-Российских отношений на основе творчества классика каракалпакской литературы XIX века Ажинияза в исторических и других материалах.

The article deals with the study of the process of Karakalpak –Russian relations on the basis of the creation of the classic of the XIX –th century Karakalpak literature Ajiniyaz in the historical and other materials.

ПУБЛИЦИСТИКАНЫҢ ЖЕККЕ МЕТОДЛАРЫ (2-мақала)

Т.Ж.Машарипова – үлкен илимий хызметкер излениўши
Мырза Улыгбек атындағы Өзбекстан Миллий университети

Таянч сўзлар: публицистика, газета, журнал, методлар таснифи, диалектика, рефлексия, Ўзбекистон, Қорақалпоғистон.

Ключевые слова: публицистика, газета, журнал, классификация методов, диалектика, рефлексия, Узбекистан, Каракалпакстан.

Key words: publicistics, newspaper, magazine, classification of methods, dialectics, reflection, Uzbekistan, Karakalpakstan.

Ғалабалық принципи медиалар ушын жетекши принцип есапланады, себеби олар ғалаба хабар қурааллары болып табылады. Тап усы ғалабалық баспасөзди медиаға айландырды, себеби буннан бурын пайда болған баспа текстлер (диний, илимий) көп тиражлы болмағанлығы себепли, еле журналистикалық шығармалар емес еди. Сөздің мәніси де (публика, ғалаба, көпшилик) публицистиканың жетекши тийкары ғалабалық екенлигин аңлатады.

Пукаралық парыз, тийкарынан, дәретиўшиликтиң басқа түрлерине (мәселен, көркем дәретиўшиликке) де тән. Лекин публицистикада бул өзгешелик принцип дәрежесинде өз көринисин табады, себеби публицисттиң позициясы аудитория ушын ең әхмийетли шәртлердің бири. Публицист – мәмлекеттиң пукарасы, ол пукара болғанда да әпиўайы пукара емес. Ол өзи публицист бола тура, яғный минберге шыққан пайытында пукара екенлигин көрсетеди, дәлиллейди.

Пукаралық парызды көрсетиў методлары да хәр түрли. Өзбекстан хәм Қарақалпақстан публицистлериниң дәретиўшилигинде пукаралық парызды көрсетиўдің ең кең тарқалған усулы – аудитория ўәкиллерине ғәрезсиз ўатанға, ана топыраққа меҳир хәм муҳаббатты тәрбиялаў хәм қәлиплестириў болып табылады. Соның менен бирге, пукаралық парыз публицист әпиўайы адамларды, социаллық жақтан кем тәмийинленген қатламларды қорғаўда, наҳақлыққа шыдамаслығында, жәмийеттеги социаллық кемшиликлерди әшкаралаўда хәм басқа да сол сыяқлы методларда көринди. Өзбекстан Республикасы пукарасына қандай пазыйлетлер тән болса, булардың ең жақсыларын публицист түрли методлар жәрдеминде өз шығармаларында сәулендиреди.

Сәхәр ўақта қырлы дүпең атылды,
Бенде болып түштим, қолым шатылды,
Пәрийдек қыз шоры болып сатылды,
Кәнийзлик башына түшти, Бозатаў.

Тутқында Әжинияз шайырдың өзи болғанлығы белгили. Қандай қыйын аўхалға түссе де шайыр оптимистлик көзқараста қалады. Сонлықтан, белгили әдебиятшы илимпаз Н.Дәўқараев: «...айдаўда кетип баратырса да, шайыр келешектен үмит үзбейди» [3:80] - деп жазады.

Зийўарың хошласар қәдириңни билип,
Көзини яшартып, бағрыны тилип,
Аман болса, хал сорасар бир келип,
Хош аман бол, бизден қалдың, Бозатаў.

-деп жазады Әжинияз өзиниң «Бозатаў» шығармасының соңында.

Бирақ бул көтерилислер нәтижесиз қалмайды. Хийўа ханы Сейдмухаммед қарақалпақларды басқарыў тәртибин өзгертип, оған мәмлекетлик түр беріўге, яғный оларда өзін-өзи басқарыў дүзимин орнатыўға мәжбүр болады.

Бурын қарақалпақларда ең үлкен лаўазым бий болса, бул ўақыядан соң 49 бий 4 аталыққа, аталықлар 2 беглер бегиге, олар хан менен тикелей ислесетуғын Аға бийге бағынған. Бул Аға бий лаўазымы қыпшақ урыўынан Ережеп бийге бериледи [5:30].

XIX әсир қарақалпақ класикалық әдебияты ўәкили Әжинияз Қосыбай улының «Бозатаў» шығармасы усындай тарийхый ўақыяларды сөз етиўи арқалы тек ғана қарақалпақлардың өмиринде емес ал, Орта Азия және де дүнья халықлары әдебиятында хәм тарийхында қунлылығы сөзсиз.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

Тийкарынан алғанда, публицистиканың тийкары, негизи гуманизм принципи болып табылады. Бирақ, расалар яки социаллық қатламларды (миллеттер, интеллигенция) өз ара жаўластыратуғын публицистикалық шығып сөйләўлер де тарийхта болған. Инквизиция яки Гитлер дәўириндеги публицистика бұған мысал. Булар гуманизм принциплеринен түткиллей жырақта еди. Бирақ бул да публицистика болған. Лекин, бундай дәретиўшилик кең жәмийетшиликтиң мәплерине хызмет етпеген хәм күтә унамсыз ақыбетлерге алып барған. Биз публицистика теориясын бүгинги Өзбекстанның миллий ғәрезсизлик идеясы тийкарында үйренер екенбиз, гуманизмди әхмийетли тийкар сыпатында қабыл етиўимиз тәбийий.

Алпысбай Султановтың 130 жасқа толған хаялға бағышланған фильм ҳақында жазған рецензиясында [1] әпиўайы адамларды улығлаў усулында гуманизм принципи көзге тасланады: «Тоты Озупова дүнья жүзиндеги ең кексе аналардан есапланады. Ол 1880-жылы Қарақалпақстан Республикасының Төрткүл районында дүньяға келди, оның тәгдир соқпақлары не бир тар жол, тайғақ кешиўлер арқалы өтти.

Хәзир өтмишин еслесе, бул қарақалпақ қызының нәзеринен жаслығының гүўасы – аўыл-аймағы, келин болып түскен есиги, ата мекән-журты дизбекленип өтип, бул өмирден ерте кеткен қостары Оразымбет пенен әлпешлеп өсирген перзентлери көзине оттай басылады. Бунның қызының өзи хәзир 85 жаста. Қуданың берген ақлық-шаўлықлары, куўлықлары тағы баршылық».

Илимийлик принципи өзбек хәм қарақалпақ публицистикасында да кең тарқалған. Буны авторлар тәрпинен

қолланылған бір қатар анық методтардан көріуі мүмкін, атап айтқанда, тарихый факттарды келтіріуі, салыстырыуі усылларынан пайдаланыуі, публикацияны анализлеуі аркалы байытыуі хэм т.б. Халық даналығы, фольклордың үлгілеринен хэм қәнигелердің пикирлеринен пайдаланыуі да кең жолға қойылған. «Қарақалпақстан хабар агентлиги»нің хабаршысы Тәрбия Сейтназарова «Болар бала бес жасынан белгили» сүўретлемесин [2] жәриялады. Материалда бир қатар халық нақыл-мақалларынан пайдаланылған: «Спорт – мәртлик, жигер хэм саламатлық гиреуі», «Сап денеде - сап ақыл», «Болар бала бес жасынан белгили».

«Вести Карақалпақстана» газетасының бөлим баслығы Клара Пирназарова «Аналықты хэм балалықты қорғауға айрықша дыққат» [3] дөңгелек стол сәўбетинде салыстырыуі усылынан пайдаланды. «Бул районларда (Төрткүл, Беруний, Әмиўдәрйя, Елликкала – Т.М.) басқа районларға қарағанда қыз алып қашыу дәстүри аз ушырасады».

«Қарақалпақстан жаслары» газетасында басылған Перихан Қазақбаеваның «Қуўыршақ театры – халық хызметинде» деп аталған мақаласы [4] жәмәтлик портрет очерки жанрында жазылған. Шығармада бир қатар публицистикалық өзгешеліктер бар. Мәселен, автор тарихый методтан пайдаланып, очеркти төмендегіше баслайды: «Әсирлер даўамында өз қунын жойтпай қиятырған өнерде өз орнына ийе қуўыршақ спектакльлер хәрдайым өз ықласбентлерине заўық бағышлап келген. Бурынлары бул өнер атқарыушылары қур майданларға сахна қурып, қуўыршақларды қолларында жанландырып, тамашағойлерге ертеқ, дөстан, әпсана хэм сол дәўирдің ўақыяларын образлар аркалы усыңған».

Объективлик илимийликке жақын болып, белгили дәрежеде бийтәрепликти талап етеди. Бул – турмыс нызамлылықларын публицист тәрепинен қалыс, бийтәреп формада түсиндириуі. Қалыслық публицистиканың шахсыйлық принципине қарсы емес. Бийтәреп болыу – бул объектив жантасыу, жеке мәплер ушын ис тутпауды нәзерде тутыу хэм т.б. Публицистикалық дөретіушилиқ тәбияты авторды бийтәреп болыуға ҳеш жол қоймайды, лекин бул бийтәреплик батыс журналистикасында кең қолланылатуғын бийтәреплик позициясы емес. Бундай объективлик публицисттен мағлыұматларды қалай болса солай көрсетиуді, авторға нақолай болған фактлерди жасырмауға, нахақ басшының хәрәкетлерине қалыс баха беріуді хэм басқа да усы сыяқлы усыллардан пайдаланыуды талап етеди.

Шахсыйлық принципінде публицисттің шахс сыпатында ким екенлиги көринеди. Шығарма авторсыз болмағанындай, оның мазмуны да усы автордың шахсыйлығысыз болмайды. Публицистикада шахс проблема менен бир қатарда тиккелей өзін көрсетеди. Ол шахс сыпатында өзін көрсетсе, басқалардың ғамын жесе, инсаныйлық келбетин дәлилесе, аудиторияның меҳир-мухаббатын жаўлап алады хэм оның шығармаларын ел-халық оқыды.

Қарақалпақстан халық жазыушысы, белгили публицист Оразбай Әбдирахманов «Көшпели сайғақлар тәғдири» эссесинде [5] сайғақлардың биологиялық түр сыпатында жоғалып баратырғанынан тәшўишленеди. Шахсыйлық, илимийлик принципі, шөлкемлестіриушилиқ-мобилизациялаушылық функциясы хэм салыстырмалы методты қолланып, үлкен экономикалық пайда келтиретуғынын көрсетип, усыныслар береді: «Шоралар дәўиринде Ыстирт толық изертленбеди: Қуўаныш пенен Шақпақлыдағы газ кәни Газли-Орай (Центр) тармағына қосылып, қарақалпақлар тезек жағып отырғанда Ыстирт газы Европаны ысытты».

Сондай-ақ Оразбай Әбдирахманов өзинің белгили «Аралым – дәртим мениң» [6] публицистикалық эссесине XIX әсирдеги уллы қарақалпақ гуманист шайыры Құнхожаның бир шуўмақ қосығын эпиграф етип алған:

«Ақ қамыс-ау, ақ қамыс,
Турсаң майдан ишинде.
Сендей болып турман мен де
Көк тайғақтың үстинде».

Автор өзін шығармада шахс сыпатында көрсете алыу жоллары көп: теманы билиуі, өз билим дәрежесин көрсетиуі, фактлерди жыйнауы хэм анализлеуі, мәмлекетлик ғайраткер, илимпаз ямаса журналист сыпатында өзін таныта алыуы хэм т.б. Тиккелей дөретіушилиқ көзқарасынан шахсыйлық көп тәрептен публицистикалық шеберликте өз сәўлесин табады хэм көринеди. Буны, биз, жоқарыда көрсеткен О.Әбдирахманов дөретіушилиги мысалында көреміз. (Сайғақлар еки жылдан кейін «Қызыл кітапқа» киргизилди. «Аралым – дәртим мениң» эссеси соңын ала түрли жылларда эстон, инглиз, француз, испан, чех, швед, рус тиллеринде баспадан шықты. Өзбек

тилинде Насыр Фазыловтың аўдармасында шығарманың биринши бөлиминің қысқартылған журнал варианты басылды. 2009-жылы Францияның Париж қаласында Карина Сергюссон тәрепинен Қарақалпақстан Республикасы И.В.Савицкий аталдағы Көркем өнер музейи менен О.Әбдирахмановтың атынан шығармасы хэм интервьюлері тийкарында докторлық диссертация жұмысы жақланды. – Т.М.)

Публицисттің әдеп-иқрамлылығы хэм өз шығармасын әдеп-иқрамлылық қағыйдаларына муўапық жаратыуы – қатаң талаптардан бири. Әдеплилик принципі көбирек шолыушы публицистлерге тән. Батыс публицистлері батысқа тән турмыс тәризине (индивидуализм, шахсый мәп) тийкарланғанылығы себепли, нышанаға алынған проблемаларды көрсеткенде әдеп-әндийшеге онша итибар бермейди. Өзбекстан хэм Қарақалпақстан публицистлері мәмлекетимиздің бурынғы басшысы тилге алған «шығыс этикасы кодекси»не бойсынады. Бул ар-намыс, уят хэм әндийше, ийбе сақлау, сабыр-тақат сыяқлы пазыйлетлерди кеңнен пайдаланады, деген сөз.

Шығарманың мазмунына келсек, атап көрсетиуимиз керек, публицист тәрепинен теманы таңлау методлары шексиз: бақлау жәрдемінде, жазба дереклерди үйреніу аркалы, адамлар менен гүрриңдесіу жолы менен хэм т.б. Булар, өз нәўбетинде, ишки методларға бөлинип кетеди: аўызекі ямаса жазба түрде сорау-жуўап өткеріу, кітап, газета яки журналда жәриялау публицистикалық изертлеуі ушын тема табыу, радиоеситтиріу хэм телекөрсетиулерин, күнделики турмыс тәризинде үйреніу хэм т.б. Хәр бир мәселе публицист ушын шығарманың мақсети бола алмайды. Буның ушын хәммеге қызықлы, ғалаба халықтың мәпин сәўлелендиретуғын актуал тема керек.

Шоманай районы 13-санлы мектебинің қазақ тили хэм әдебияты пәни оқытушысы Сәўле Өршеваның «Хаял бахты» деп аталған корреспонденциясында да [7] публицистикалық бақлау усылынан нәтийжели пайдаланылған: «Аўылымызға Айгүл атлы келиншек түсти. Шырайына ақылы сай, хеш кимге артық айтар сөзи жоқ, әдепли келиншек. Әсиресе, оның орамал тартқанына жүдә қызығаман. Бир бууып, артына қарай жиберген гүлли орамалы оның сулыу жүзине және де көрик берип турады...

Бирақ бир күнлері сол сулыу жүзден қапашылықтың белгиси көрине бастады. Шырайлы гүлди биреу үзип таслағандай, жән-жағына итибарсыз, кеўилсиз бир нашарға айналды. Хаяллардың гәп-сөзинен «енеси жаман, оннан күйеу наркоман екен» дегенди еситип, Айгүлди аяп кеттим. Айгүл бөпели де болмады. Қайин ене менен күйеу оны урып-соғуыды бетер күшейтті. Ақыры шыдамның да шеги бар. «Гүлдей қызымызды қорлатпаймыз», – деп ата-анасы үйине алып кетти. Маған аўыл бар көркинен, гөззаллығынан айрылғандай болды».

Публицистикада кең қолланылатуғын методлардан бири – сорау-жуўап методы, яғный, публицист сорауы хэм шығарма қахарманының жуўабы. Бундай метод Қарақалпақстан газеталарында тез-тез ушырасып турады. Академик Жуманазар Базарбаев мақалаларының биринде оригинал, автоинтервью усылын қолланған, өзи сорау берип, өзи оған жуўап берген. Берилген сораулар риторикалық емеслиги хэм жуўап талап етиуі олардың мазмунынан белгили, мәселен, «ғаррылық не?» «шын мәнісиндеги ғарры ким?», «ғаррылық қашан басланады?» хэм т.б. Бул сораулар контакт функциясын орынлап, бир бет (полоса) материал даўамында газета оқыушысының итибарын өзине тартып турады [8].

Болажақ шығармасы ушын публицисттің фактлерди жыйнауы хэм олардан пайдаланыу жоллары да бир қатар бийгәрез топарларға бөлинеди. Бириншиден, фактларды таңлау хэм оларды ажыратып алыу методлары: сәйкес келе ме, жоқ па, қайсы фактлар публицистикалық идеяны жақсырақ көрсете алады, қанша факт керек хэм т.б. Екиншиден, қайсы фактты шығарманың қай жерине қойыу әхмийетлирек, деген сорауға жуўап беріуі зәрур. Айырым публицистлер ең әхмийетли мағлыұматларды мақаланың басына шығарыуға умтылса, басқалары бундай фактларды аяғына қойыуды абзал көреди. Үшиншиден, түрли фактларға түрлише талқы беріу мәселеси. Айырым публицистлер болса, ең аўыр фактларды шығармаға улыўма киргизбеу методынан пайдаланады. Буннан мақсет – егер кимдур олардың материалларына наразылық билдирсе, сонда олар усы фактлерден пайдаланыуды нәзерде тутады.

Публицистикалық шығарманың тилин түрли методлар жәрдемінде сезимлерге бай, тәсиршең етиу – публицистикалық дөретіушилиқтин бир тәрептен, ең машақатлы жағы болса, екинши тәрептен, ең заўықлы процесі болып табылады. Шығарма идеяларын кескин, пафослы, динамикалық тил менен сүўретлеудің жоллары көп: соған жараса тема табыу, оны

айқын көрсете алыу, проблемаға тәсірлі рең беріу, шығарманың тилин өзине тартатуғын формада дүзіу, ширели, көркем сөзлерди табыу хэм т.б.

Академик Жуманазар Базарбаевтың Ибраһым Юсупов хақында жазған «Поэзия жұлдызы» публицистикалық очеркинде [9] тәсірлі тил дыққатқа ылайық: «Хақықатында қарақалпақ халқы оған разы хэм миннетдар еди. Себеби, И.Юсупов халқын алпыс жылдан көбірек өз поэзиясы менен тәрбиялаған азамат болды. Басқалардың ләззети ушын түнлерди уйқысыз өткерип, қосықты толығы менен бағындырып алған хақықый шайыр, жетик инсан еди. Ол өмиринше пүткил халықтың қуанышы хэм мақтанышы болды. Себеби бул талантлы шайырдың поэзиясындағы пикирлер инсан кәлбіне қуылатуғын зия хызметин атқарды. Оның «Мудам сүйип жасасын бир адамды бир адам» деген шақырығы, «Қәбириннің басында бир жақсы хаял, жылап қалмаған соң өлген болды ма» деген хаял затына жоқары хүрметі, инсан философиясының тиктары болған кеуілге байланыссы «Кеуіл-кеуілден суу ишер» деп пүткил инсанияттың дүньяға келиуідегі мақсетин поэзияда дәлилlep берип атырған шеберлигине ырза болмай тура алмайсаң».

Публицистиканың өзи усыл екенлигин инабатқа алсақ, дәретиушиликтиң усы түрине хәрекетшенлик, жигерлилик, жауынгерлик, хүжимлилик (мысалы, алкоголизм яки коррупция, терроризм яки нәшебентлик затларға қарсы усыллар), актуаллық, идеялық хэм басқа да пазыйлетлер киреди.

Қарақалпақ баспасөзінде публицистикалық шығармалар көп жәрияланады. Олардың айырымлары публицистиканың гейпара белгилерин көбірек сәулелендирсе (мәселен, методларды, фактлер топламын ямаса тилдің өткирлигин), базылары басқа қәсийетлерди өзине жәмлейди (функцияларды, принциптерди я болмаса стильди). Лекин, сондай шығармалар да бар, публицистиканың көп ғана ең күшлі сыпатларын өзине бирлестирген. Бундай мақалалар «Қарақалпақ әдебияты» газетасында көплек жәрияланған: «Талант қырлары» (Ж. Есенов. 2014. Май. №5. 14-б.), «Әдебиятшы алым» (П. Нуржанов. 2014. Декабрь. №12. 6-б.), «Сезимлер дүньясын тербетип» (Қ. Юсупов. 2014. Декабрь. №12. 7-б.) хэм т.б.

Мәселен, профессор Қуәнишбай Оразымбетовтың «Ғәрез-сизлик дәуири хэм қарақалпақ әдебияты» аналитикалық мақаласын [19] алып қарайық. Бул жерде объект хэм предметтен баслап хәрекетшенлик хэм актуал методқа дейинги публицистиканың бир қанша көринислери бар. Мақалада жоқары идеялық («Бурын ким едик, енди ким болдық»), миллий шайырлар дәретиушилиги (Ибраһым Юсупов, Уламбет Хожаназаров), прозамыз үәкиллері (Шауырбай Сейтов, Камал Мамбетов), публицистлер (Оразбай Әбдирахманов), хаял-қыз жазыушылар (Гүлайша Есемуратова, Сарыгүл Бахадырова хэм т.б.) көркем дәретиушилигине сыпатлама берилген, олардың дәретиушилиги хэм улыўма әдебий процесс жақсы сүүретленген.

Баспасөз күнделикли медиа болғанлығы себебли онда басылатуғын көпшилик материаллар актуаллық усылына жууап береді. Айтыу мүмкин, актуаллық болмаса публицистика да болмайды, себеби публицистика – оператив ғалаба рефлексия. «Еркин Қарақалпақстан» газетасының Кегейли районындағы хабаршысы Әдилбай Оразов районыдағы қурылыслар хақында «Ауыл көркіне көрк қосқан имаратлар» [10] деп аталған публицистикалық репортажын жәриялады.

Айтмурат Балтамурастовтың «Арамыздағы адамлар» рубрикасы астында жәрияланған «Тәрийхқа айланған дәуирдің қахарманы» [11] очерки автор сөзи менен басланады: «Мен бул мақаланы жазыуым ушын өмир соқпақларынан өткен адамлар менен ойласып-кеңесіуе туўра келди. Өзбекстан Қахарманы Алланияз Өтениязов пенен сөйлесип отырып, пикиримди билдирдим хэм қолымдағы материалларды оған көрсеттім. Ол хәммесин оқып көзден өткерди. Аздан кейин маған: – Бул нағыз қарақалпақтың қахарман қызы ғой, – деп мен жазбақшы болған Латипа Жалиева хақында пикирин билдирди». Публицист болажақ қахарманы туўралы фактлерди тексереді, оны билетуғын адамлардың пикирлерин тындайды, шығарма исенимлі шығыуын тәмийинлеу мақсетинде оларды текстте келтиреді.

Арыўхан Турекееваның Қарақалпақстан халық жазыушысы Г. Есемуратоваға арналған «Қызлардың сәрдары Гүлайша апа» [12] публицистикалық очеркинде образ дәретиу шеберлиги төмендегіше берилген: «Полиграф деп ат кешкен үлкен имаратқа қарай әсте кәдем таслап қиятырған Гүлайша апаның алдынан хәмме жуўырысып шығады. Оның теберик, жұмсақ қолларынан алып, жипектей хаўазын еситкиси келеді. Ким менен сәлемлесе де еринбестен турып, оның өзине,

шығармасына баха беріуден жалықпайды». Бул қатарлардан жасы үлкен, шығармаларының салмақ тасы басым, устазлық дәрежесине жетискен, жаслардың дәретиушилигин сын нәзери менен узак жыллардан берли бақлап қиятырған жазыушының портрети, оған деген оқыушыларының ықласын байқау қыйын емес. Және бир авторлар Ш.Рахимов хэм З.Ережеповлардың «Гиябентлик-әсир обасы» [13] проблемалық корреспонденциясындағы образ дәретиу усылына дыққат қаратайық: «Гиябентлик затларды пайдаланып, оның қулына айланған адам ауыр дәртке шалынған есапланып, домалап аунай баслайды, көзнен жас, мурнынан суу ағады, иши өтеді. Уйқысызлық, бир жерде тура алмау, нерв талшықларының ислеуі кеуілсиз ақыбетлерге дуушар болады». Бундай унамсыз образ хәр бир дени сау, ақыл-еси дүзіу адамда жиирениу сезимин оятары сөзсиз.

Методлардың ишинде автор жәрдемінде мақала қахарманы өзине, өз кәсібине, әтирапындағыларға, өмирге сыпатлама беріуі – кең тарқалған публицистикалық әмелият. Бул усылды С.Жолдасов Нөкис мелиорация хэм суу хожалығы кәсип-өнер колледжинің арнаулы пән оқытушысы Заир Отарбаевқа арнаған «Устазлықтан бахтын тапқан инсан» сүүретлемесінде [14] қолланған: « – Муғаллимшилик – улы, соның менен бирге, машақатлы кәсип, – дейди Заир аға. – Оның барлық қыйыншылықтарына шыдаған инсан ғана бул кәсипти жетик меңгерип, бахытқа ериседи. Мен де устазлықтан бахыт, мәртебе тапқан инсанлардың биримен деп айтыуға толық хақылыман».

Көркем-публицистикалық мақалаларда автордың хәрекетшенлик стили айқын көзге тасланады. Қарақалпақстан халық жазыушысы Муратбай Нызанов Ешан баксы, Өмирбек лаққы, Ибраһым Юсупов, Расул Гамзатов хэм басқаларға арнап «Белгили инсанлар өмиринен» [15] эссесин жазды. Эсседе сондай сөзлер бар: «Ибраһым ағаның «Жоллыдан сәлем» деген жүдө бир жәйып қосығы бар. Неше мәрте еситип я неше мәрте оқып бер, көзінде жас алмай тура алмайсан. Телевидениеде «Мәурит» көрсетиуін таярлап жүргенимде усы қосықты өз аузы менен оқып беріуін өтиниш етип үйине бардым.

– Айжамал қайда барса да Жоллы изинен қалмаитуғын еди, – деп еске алды ол». Тынып-тыншымас жазыушының өмири ибрат талантлы инсанлардың хәр бир демин хатқа салса да арзытуғынын ескертип, бул әдиули ұазыйпаны атқаруға кирикени оқыушыда шығарма қахарманларына да, авторға да сүйиспеншилик оятады.

Баспасөздеги публицистикалық шығып сөйлеулердің үлкен бөлими жауынгерлик, актив турмыслық позицияны сүүретлейди. Буған көплек мысаллар келтириу мүмкин. Мәселен, Қарақалпақстан мусылманлары қазыятының қазысы Шамсутдин Баўатдинов «Июнь – гиябентликке қарсы гүресіу айлығы» рубрикасында «Ақыры көринбейтуғын жолға түспейик!» атамасындағы публицистикалық мақаласын [16] баспадан шығарды. Мақалада нәшебентликке қарсы жауынгерлерше гүрес баслаған, лекин жүдө мәдениетлы, салмақты түрде. Онда: «Гиябентлик Аллаһ таала инсанға берген жан, дене хэм ақыл инамларының жоғалуына себеп болады. Бул өз гезегинде, инсанды өлим жағасына алып барады. Ашынарлысы, аманат өмиримиздің қәдирине жетпестен, Аллаһ тааланың инсанды бәрше мақлуклар ишинде ең әзизи, қамил, сапалы етип жаратқанын ұмытып, бизге берилген сансыз инамларды әлле қандай иллетке алмастырып, өзлигимизди жойтамыз», – деп жазылған.

Журналистлер өз мақалаларында пафостан көп пайдаланады. Қыдырбай Сейтмуратовтың «Хаял-қызларға сый-хүрмет» атамасындағы есабы [17] пикиримизге дәлил болады. Қарақалпақстан баспасөзіндегі көп материаллардың методы – актуаллық, идеялық хэм басқа талаптарға жууап береді. Олардың айырымларында, әсиресе, ұатанға мухаббат, пафослық методы күшли. Нөкис юридикалық колледжи оқыушысы Шахрибану Сәрсенбаева «Бахытлы ел жасларымыз» [18] корреспонденциясын жәриялады.

Риторикалық сорау методы публицистикалық шығармаларда тез-тез ушырасып турады, көп журналистлер олардан өнимли пайдаланыуға хәрекет етеді. Солардан бири – Арыўхан Турекееваның «Қарақалпақстан жаслары» газетасында «Турмыс сабақлары» рубрикасы астында жәрияланған «Баўырманлы болың, енелер» [18] атамасындағы эссеси. Тәсірлі тил хэм өткир усыл-да жазылған усы материалдың бир неше орынынларда риторикалық сорау усылын жақсы қолланған: «Бүгінги айырым енелер неге келинин қызындай көрмейди? Неге жаны ауырса ата-анасы емлетіуі керек? Енди сол шаңарақтың бир ағзасы екенин тән алыу не ушын қыйын? Дениннің саўлығында, жұмысын ислегенде, бала туўғанда керек болған келин неге ауырғанда керек

емес? Өзге үйге үйрене алмай атырған келиннің несин сынайдды? Биреудің алақанына салып, тәрбиялаған қызын неге қорлайды? Неге? Неге? Бул сораулардың изи жоқ. Жууабын да таба алмай, зарланаман».

1. Хәр бир автор өзинің мүмкиншиликлери хәм шеберлигинен пайдаланып ең тәсирли хәм нәтийжели лексикалық-стистикалық методларды таңлайды.

2. Түрли дәрежедеги образлардан пайдаланыу. Булар миллий эпос, заманагөй поэзиялық яки прозалық шығармалардан алынған образлар хәм автор тәрпинен жаратылған образлар болыуы мүмкин. Қарақалпақстан баспасөзин үйрениу бул ең тәсиршен усуллардан бири екенлигин көрсетти.

1. // «Сәният», 2010. №3-4. 11-б.
2. / «Қарақалпақстан жаслары», 2014, 30-октябрь.
3. / «Еркин Қарақалпақстан», 2014, 7-октябрь.
4. / «Қарақалпақстан жаслары», 2016. 11-февраль. №7.
5. // «Әмиўдәрәя», 2006. №1. 3-7-б.
6. // «Әмиўдәрәя», 1985. №4-5.
7. / «Устаз жолы», 2013. 8-март.
8. Кекселерди қадирлеу хәм оны әлпешлеу әдеби. / «Устаз жолы», 14-февраль 2015.
9. // «Сәният», 2009. №1-2. 6-7 б.

Маколада публицистик методларнинг тизими келтирилган ва тавсифланган. Муаллиф кўрсатганидек, методларни уч даражага бўлиб, ўраниш мақсадга мувофиқдир: ялпи, умумий ва хусусий. Публицистиканинг ялпи методи диалектика деб топилган бўлса, умумий методи оммавий тезкор долзарб экспрессив рефлексиядир. Хусусий методларнинг сони чексиз, уларнинг аниқ бир таснифи тадқиқотчининг ёндашувига боғлиқ: мавзу танлаш усуллари, фактларни йиғиш ва уларни ишлаш усуллари, матнларни ҳиссиётлар билан бойитиш усуллари ва х.к.

В статье характеризуется система методов публицистики. Отмечается, что наиболее предпочтительным является выделение трёхуровневой классификации методов: всеобщего, общего и частного. Всеобщим методом публицистики названа диалектика, общим – массовая оперативная актуальная экспрессивная рефлексия. Частных методов неисчерпаемое множество, их конкретная систематизация зависит от подхода автора: методы выбора темы, подбора и разработки фактов, эмоциональной насыщенности текстов и т.д.

The article deals with the characterization of the system of methods in publicistics. The most popular is a three-level classification of methods: overall, general and private. The overall method of publicistics is dialectics, the general method is the mass operative actual expressive reflexion. There is a great number of private methods, their concrete systematization depends on the author's approach: methods of theme's choice, selection and working out of facts, emotional richness of texts, etc.

“ФАУСТ” АСАРИ ТУРЛИ ТАРЖИМАЛАРИ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ

С.Х.Назаров - ўқитувчи

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети

Таянч сўзлар: таржима, образ, драматик, фожа, бевосита, билвосита, услуб, аллегория, эпитет.

Ключевые слова: перевод, образ, драматический, трагедия, прямой, косвенный, стиль, аллегория, эпитет.

Key words: translation, image, dramatic, tragedy, straight, indirect, style, allegory, epithet.

“Истанбул шахрида мовий Босфор устида бир кўрфазнинг икки қирғоғини туташтириб турган улкан кўприк бор. Бу машхур ва маҳобатли иншоот Осиё ва Европа қитғаларини бир-бирига улайди. Хар гал шу кўприк яқинига борганимда ўзининг улғуворлиги, кўтарган юқининг залворли, табаррук ухдаси билан у менга буюк Йоханн Волфганг Гётега эслатади” [4].

“Фауст” – ушбу асар ҳақида билмаган, ёхуд уни ўқимаган ўқувчи бутунги кунда кам сонли деб, ишонч билан айти оламиз. Ҳеч бўлмаганда бу каби асарлар ҳақида тез-тез эшитиб турамыз. “Фауст” драматик асар бўлиб, аксар халқлар уни сахна оркали билиб олишга ҳам муваффақ бўлганлар.

“Фауст” асарининг дунё халқлари эътиборига тушишининг энг катта сабабчилари, шубҳасиз асар таржимонларидир. Мадааний алоқалар ривожланишида рус адаби Пушкин ибораси билан айтганда маърифатнинг почтачи отлари бўлиш таржимон адибларимизнинг аҳамияти бениҳоя бўлиб келган ва келмоқда. “Фауст” асари барча тиллар қатори туркий тилларни ҳам четлаб ўтмади. Бошқа тиллар каби туркий тилларда ҳам бир эмас бир неча таржимонлар оркали ўз она тилларига ўтрилди. Масалан турк тилида асарнинг ўнга таржимаси мавжуд бўлиб, учта насрий ва еттита назмий усулда таржима қилинган.

Асар илк бора туркий тилларга 1948 йил татар таржимони М.Максуд (Гёте. Фауст. Таржимон М.Максуд. “Татгосиздат”. Казан, 1948), 1970 йил озарбайжон ва қирғиз таржимонлари Аҳмад Жамил (Гёте. Фауст. Таржимон Аҳмад Жамил. “Боку”. Озарбайжан, 1970.) ҳамда К.Нурсалиев (Гёте. Фауст. Таржимон К.Нурсалиев. Фрунзе, Қирғизистан, 1970.), 1974 йил қорақалпоқ таржимони Т.Матмуратов (Гёте. Фауст. Таржимон Т.Матмуратов. “Аму-Дарё”. Нукус, 1974.), 1982 йил қозоқ таржимони Медеубай Қурманов (Гёте. Фауст. Таржимон Медеубай Қурманов. “Жазуши”. Алмата, 1982.), ва 2009 йил турк тажимо-ни Али Чанкирили (Гёте. Фауст. Таржимон Али Чанкирили. Антик дунё классикалари. Истанбул, 2009.) томонидан ўз она тилларига таржима қилинди.

Ўзбек шоири ва таржимони Эркин Воҳидов 1970-75 йиллар мобайнида “Фауст” асарини ўзбек тилига ўтиргани, ўзбек ўқувчилари учун тарихий аҳамиятга молик воқеа бўлиб қолди. У ушбу йирик асарни оз эмас, кўп эмас, беш йил давомида, бошқа

3. Жоқаридағы атап өтилгенлерден тысқары, публицистлер өз шығармаларында тәбийий рәуиште улыўма түрде улыўма илимий методлардан пайдаланады: анализ хәм синтез, индукция, дедукция хәм аналогия, көркем, тарийхий яки салыстырмалы типология хәм т.б.

Кулласы, жеке методлар я саны жағынан, я сапасы жағынан шекленбейди хәм шеклениуи мүмкин де емес. Себеби, дәретиўшилиқ процессти шеклеўге болмайды. Яғный публицист қанша көп хәм аудитория тәрпинен күтилмеген методлардан орынлы хәм нәтийжели пайдаланса, шығарма соншелли жаксы шығады.

Әдебиятлар

10. / «Еркин Қарақалпақстан». 2014. 7-июнь.
11. / «Еркин Қарақалпақстан». 2005. 18-август.
12. // «Сәният». 2011. №3-4. 4-5-б.
13. / «Қарақалпағистон тонғи». 2013. 4 апрель.
14. / «Еркин Қарақалпақстан». 2016-жыл. 12- январь.
15. / «Еркин Қарақалпақстан». 2015. 23 май.
16. / «Еркин Қарақалпақстан». 2013. 29-июнь.
17. / «Ғынышлық сақшысы». 2014. 8-март.
18. / «Қарақалпақстан жаслары». 2015. 21-май.
19. / «Қарақалпақ әдебияты». 2014. №9-10. Сентябрь-октябрь.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

ижодий ишлар билан шуғулланмай туриб, таржима қилди [2] асарни билвосита яъни, Борис Пастернак томонидан рус тилига ўтирилган вариантдан фойдаланиб, қайта яратди. Асар таржима бўлиш жараёнида ва ундан олдин таржимон “Фауст” асари таржималари хусусида матбуот ва журналларда кўплаб мақола-лар чоп эттирди.

Кенг жамоатчилик орасида шов-шувга сабаб бўлган асарнинг Эркин Воҳидов томонидан қилинган таржимасини ўзбек ўқувчилари кўтаринки руҳда қабул қилди.

Таниқли олим Акмал Саидов “Фауст” асари ҳақида шундай дейди – “Қурраи заминимизда жаҳон адабиёти дурдоналаридан ҳисобланган “Фауст” нашр этилмаган мамлакат топилмаса керак. Ўзбекистон Қаҳрамони, Ўзбекистон халқ шоири Эркин Воҳидовнинг адабий жасорати туфайли ўзбек китобхонлари ҳам уни ўз она тилларида завқланиб ўқиш бахтига муяссар бўлдилар” [4].

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг “Фауст” асарини яна бир таржимон [1] ўзбек тилига ўтиришга муваффақ бўлди. Пошо Али Усмон яратган вариантнинг ҳам ўзига хос хусусиятлари, олдинги таржимадан фарқли жиҳатлари бор. Асосийси Пошо Али Усмон бевосита яъни немисча аслиятдан тўғри таржима қилди.

Бугун хар иккаласининг ҳам айтиш жоизки, ўз китобхони борлигидан қувониш лозим. Чунки бу ҳолат қарашлар ва ғоялар хилма-хиллиги юзага келаётган тезкор давримизга хос хусусиятдир.

Юқорида биз Эркин Воҳидов асарни билвосита яъни, Борис Пастернак томонидан рус тилига ўтирилган вариантдан фойдаланиб, қайта яратганини айтиб ўтдик. Тўғри Эркин Воҳидов немис тили мутахассиси эмас, шунга қарамадан у асар таржимаси давомида тўлалигича Пастернак вариантдан фойдаланмай, ўзбекистонлик германист олимлар билан бирга иш олиб борган. Фикримизнинг далили сифатида биз филология фанлари доктори, профессор Ў.Юсуповнинг айтганларини иқтибос қилмоқчимиз. Ў.Юсупов шундай дейди – “Эркин Воҳидов “Фауст” асарини таржима қилишдан аввал бир куни менга мурожаат қилиб, мендан немис тилини яхши биладиган мутахассисни топиб беришимни сўради. Мен уни ЎзДЖТУ профессори Шав-

кат Каримов олдиға олиб бордим. Иккаласи ўша кундан “Фауст” таржимаси устида ишлаб бошлашдилар.”

Шунинг учун ҳам Эркин Воҳидов “Фауст” асарини тўлалигича рус тили орқали таржима қилган деб айта олмаимиз. Бир нарса аёнки, бирор немис тили мутахассиси бажармаган ишни шоир ва таржимон Эркин Воҳидов ўз зиммасига олиб, жаҳон дурдона асарларидан бўлмиш “Фауст”ни ўзбек китобхонага

тақдим эта олди. Албатта, таржима жузъий қачиликлардан ҳоли эмас. Масалан:

ORCHESTER. TUTTI. Fortissimo.
Fliegenschnauz und Mückennas
Mit ihren Anverwandten,
Frosch im Laub und **Grill** im Gras,
Das sind die Musikanten! (“Faust”Goethe. 1969. S.255)

Оркестер (фортиссимо – даҳшат билан) Пашшаю чивин бўлиб биродар: Қурбақа билан сайрар ботқоқда, Ниначи билан яйрар ўтлоқда, Улар-чи, эмиш созанда донгдор! (П.Усмон тарж. 2007. Б.94)	Олам ичра бунақа Чолғу йўқдир соз. Пашша, чивин, қурбақа – Бари жўровоз. (Э.Воҳидов тарж. 1985. Б.124)
--	--

Оқорида келтирилган парчалардаги “**Fliegenschnauz**”, “**Mückennas**”, “**Frosch**”, “**Grill**” сўзлари аллегория бўлиб, улар матнда инсонга ҳос хусусиятлар орқали маълум тоифадаги кишиларни, аниқроғи мусиқачи ёки қўшиқчиларни билдиради.

Аслиятдаги **Fliegenschnauz**, **Mückennas**, **Frosch**, **Grill** сўзлари таржимон Пошо Али Усмон томонидан немис тилидан

ўзбек тилига бевосита “**пашша**”, “**чивин**”, “**қурбақа**”, “**ниначи**” тарзида ўгрилган.

Аммо таржимон Эркин Воҳидов асарни таржима қилиш жараёнида **Grill** сўзи тушиб қолдирилган. Рус таржимони Пастернак таржимасида эса **Frosch** сўзи таржимаси тушиб қолдирилган.

ORCHESTER. TUTTI. Fortissimo.	Оркестр тругги (fortissimo)
Fliegenschnauz und Mückennas	Комары, и мошкара,
Mit ihren Anverwandten,	И сверчки-горланы,
Frosch im Laub und Grill im Gras,	И сверчки-горланы,
Das sind die Musikanten!	Наши меломаны.
(“Faust”Goethe. 1969. S.255)	(тарж. Б.Пастернак. 1955. С. 232)

Аслиятда	П.Усмон Таржимасида	Э.Воҳидов таржимасида	Б.Пастернак таржимасида
Fliegenschnauz	Пашша	Пашша	комары
Mückennas	Чивин	Чивин	мошкара
Frosch	Қурбақа	Қурбақа	X
Grill	Ниначи	X	сверчки

Кўриниб турибдики Эркин Воҳидов барча жумлаларни ҳам Пастернак таржимаси орқали ўзбек тилига ўгирмаган. Воситачи тилдан қилинган таржимада аслиятга ҳамоҳангликка эришиш ғоят сермашаққат изланишларни тақозо этади.

Козок таржимони М.Қурманов томонидан ушбу жумлаларни ўз ичига олган “**Валлургия тундаги туш ёки Оберон ва Титаниянинг олтин тўйи яъни интермедия**” бўлими таржима қилинмаган.

Шу қаторларни услубий ва мазмун жиҳатдан таржима қилишга ҳаракат қиламиз.

*Майда чивин пашшалар
Уруғ-аймоғлари-ла,
Барлар ичра қурбақа,
Чирилдоқ ўт чигиртка,
Гўё машҳур созанда!*

“Фауст” сингари йирик поэтик асарлар таржимасида оригинал шаклига риоя қилиш юксак санъатта лойиқ юксак маҳорат, поэтик талант, таржимага киришишдан олдин кенг филологик илм асосида шеърини парчаларни таҳлил қилиб чиқа олиш қобилиятига эга бўлишликка, шунингдек, поэзия таржимони ўзга шеърини системага мансуб ҳоҳ катта, ҳоҳ кичик асар колоритини таржима тилида аслиятга тўла мос мазмун ва ҳамоҳанг шаклда қайта яратиши ва таржимага ижодий, новаторларча муносабатда бўла олиш ёки олмастлигига қўп жиҳатдан боғлиқ экан.

Адабиётлар

1. Гёте Й.В. Фауст. Олмон тилидан Пошо Али Усмон таржимаси. –Тошкент: Алишер Навоий номидаги ўзбек миллий кутубхона нашриёти, 2007.
2. Гёте Й.В. Фауст. Олмон тилидан Эркин Воҳидов таржимаси. –Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985, 373- 6.
3. Гёте Й.В. Фауст. Рус тилидан Борис Пастернак таржимаси. –Ленинград: Художественной литературы, 1955, 618- 6.
4. Саидов А. Гёте – юрист. –Тошкент: «Ўзбекистон», 2010, 143- 6.
5. Саломов Ғ. Таржима назариясига кириш. –Тошкент: «Ўқитувчи», 1978, 219- 6.
6. Саломов Ғ., Комилов Н. “Дўстлик кўприклари”. –Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1979, 32- 6.
7. Умархўжаев М.Э. Рухни тарбиялаган таржима. “Ёзувчи”, 1997, 12.04.

Мазкур мақолада Й.В.Гётенинг “Фауст” асарининг туркий тилларга таржималари хусусида сўз юритилди. Унда “Фауст” асари тарихи ва образли воситаларининг таржимада қайта яратилиши муаммоси ўрганиб чиқилган. Мақолада хорижий ва ўзбек олимларининг “Фауст” асарига берган тавсиф ва таърифлари ҳолисона тадқиқ қилинди. Унда таржима ва адабиётнинг замон ва макон доирасида ўрганилиши нечоғлиқ зарур эканлиги баён қилинган. Мақолада Фауст образи орқали инсон концепцияси турли динлар, менталитетлар ва қарашлар тимсолида алоҳида ёритиб берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются перевод произведения И.В.Гёте “Фауст” на турецкий язык. В ней изучается также история создания «Фауста» и вопросы воссоздания образных средств в переводе. В ней анализируются работы и рекомендации узбекских и зарубежных учёных по произведению “Фауст”. В работе отмечается важность изучения перевода и литературы с учётом времени и места. Через образ Фауста показана концепция личности в разных религиях, менталитетах и взглядах.

SUMMARY

The article is devoted to the study of translation of the work «Faust» by I.V.Goethe into Turkish. It deals with the history of «Faust» and the issues of using and recreating of expressive means in translation. The author analyses the research works and recommendations of the Uzbek and foreign scholars to the book «Faust». The study of literary translation taking into account the time and place is very important. The conception of personality in different religions, mentalities and views is shown in the image of Faust.

ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИДАГИ БИРЛАМЧИ ВАРИАНТ МАСАЛАСИ

С.Сариев - филология фанлари номзоди, доцент

О.Гайлиева - филология фанлари номзоди, доцент

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Таянч сўзлар: “Гўрўгли”, қўлёзма нусхалар, бирламчи вариант, туркий халқлар эпослари, версия.

Ключевые слова: “Гёроғлы”, рукописные экземпляры, оригинал, вариант, эпосы тюркоязычных народов, версия.

Key words: “Gorogly”, manuscripts, uzbek epos, original, variant, eposes of the Turkic people, version.

Ўзбек «Гўрўгли» достонлари, хусусан шаркий ўзбек версиясига мансуб достонлар ҳажман бирмунча катталиги ва хилма-хиллиги, туркумлаштишнинг мураккаб жиҳатларига асосланганлиги билан ажралиб туради. Маколада туркумга мансуб достонларни ёзиб олиб номлаш жараёнларида эътиборни тортадиган айрим жиҳатлар ҳақида тўхталамиз.

«Гўрўгли» достонлари туркумга кирувчи «Малика» Айёр ва «Гулшанбоғ» достонлари халқимиз орасида энг кенг тарқалган, севиб ўқиладиган ва тингланадиган достонлардан ҳисобланади. Ушбу достонлар алоҳида ҳолда нашр ҳам қилинган. Хусусан, «Малика» Айёр» достони 1988 йилда ўзбек фольклоршу-нослигининг асосчиси Ҳоди Зариф нашри асосида Зубайда Хусайнова томонидан тўлдирилган ҳолда қайта нашр қилинган [1:334]. «Малика» Айёр» достонининг қўлёзма нусхаси ҳам мавжуд бўлиб, у ҳозирда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти Қўлёзмалар фондида №836 рақамли инвентарда сақланади [2:243]. «Гулшанбоғ» достони эса шоир Бекмурод Жўрабой ўғлидан ёзиб олинган ва 1969 йилда фольклоршунослар Зубайда Хусайнова ва Мухаммаднодир Саидовлар томонидан нашр қилинган [3:276]. Бир пайтлар эса «Гулшанбоғ» достонини «Малика» Айёр» достонининг варианты сифатида қарашлар ҳам мавжуд бўлган.

Ушбу достонлардаги қўлаб лавҳаларда айнан бир хилликлар кузатилади. Масалан, Чамбилбел «Оқ дарвозали Чамбил», «Кўк дарвозали Чамбил» деб таърифланади. «Гулшанбоғ»да Ҳовдак қўлда икки пари – Малика Айёр Гулшанбоғдан, Тиллақиз Шаҳри Шабистондан келиб Гўрўглига йўлиқади. «Малика» Айёр»да эса Малика айёр Торикистон шаҳридан эканлиги айтилади. Шеърый матнлар фарқ қилса-да, сюжет бир хил. Шуниси қизиқки, «Гўрўгли» туркумга кирувчи “Холдорхон” достонидаги Аҳмад Сардорнинг ҳиёнатли босқини воқеаси «Малика» Айёр» достони қўлёзмасининг бошига киритилган. Бу воқеа «Малика» Айёр» ва «Гулшанбоғ» достонларининг нашр вариантларида йўқ.

«Гулшанбоғ»да Малика Айёрдан фарқли тарзда персонаж ва маконларнинг номлари – Гулдона она макони, Бозиргоншоҳ қалъаси, Тешик тоғ – Сарсон дев макони, Зангги шох қизи Гулбиби қўшқи, суви инсонни қурбакага айлантириб қўядиган сирли сой, деб келтирилади. Авазхон Малика айёр ва Тиллақизнинг юртига ушбу маконлардан синовлардан ўтиб боради. «Малика» Айёр»да эса синов жойларининг номлари санаб келтирилмаган, чунки Авазхон фақатгина девларнинг маконларига бориб, девларни енгиб синовдан ўтади. Гулшанбоғ без юз йиллик йўл, Шабистон уч юз йиллик йўл. Қўринадик, «Малика» Айёр» ва «Гулшанбоғ» достонларининг сюжет ўзаги бир хил.

«Гулшанбоғ»да Юнус ва Мискол парилар рашқ ўтида ёниб, Аҳмад Сардорни Гўрўглига гиж-гижлайди. Аҳмад Савдор Асад ва Шодмон мерганларни Авазни ўлдириб келишга юборади. Бу мерганлар Авазхонни отолмайдилар ва қайтанга у билан йўлдош бўлиб бирга кетишади.

«Гулшанбоғ»да Лот деган қалмоқ юрти шохининг қизи Кўккўз ойм Авазхонни қўриб севиб қолади. Аваз Кўккўз оймга қиё ҳам боқмай ўтиб кетади. Бу сюжет «Малика» Айёр»нинг нашри ва қўлёзмасида йўқ. Шу кетишда «Гулшанбоғ»да Қоплон девга, «Малика» Айёр»да Мақотилга йўлиқади. Шу жойдаги курашчи сюжети ўхшаш. Иккала достонда ҳам Аваз ғолиб келиб рақибни иккига бўлиб ташлайди. Буни қўриб, Асад ва Шодмон мерганлар Чамбилга қочи кетишади.

Шундан сўнг Аваз «Гулшанбоғ»да Гулдона кампирнинг ёнига боради, «Малика» Айёр»да эса душман лашкари билан уришади. Гулдона кампир шум, мастан кампир эди. Аваз унга ўзини қалмоқ тўраси Дўрманхон деб таништиради. Аваз кампирнинг уйига меҳмон бўлиш учун қиради. Қараса, бир катта қозонда мой. Қозон тагига ўт ёқилган. Аваз момонинг шум ниятини дарҳол фаҳмлаб тушунади. Момо ҳар бир меҳмонини чилдирма чалиб ўйнатиб, қозонга итариб юбориб ўлдиради эди. Авазхон буни ўз вақтида англаб чилдирмани ўзи чертади ва момони ўйнатиб уни қозонга итариб юборади ва кампир бўлади. Авазхон эса йўлда давом этади.

«Гулшанбоғ» достонидаги айна шу сюжет бир пайтлар ўрта мактабларнинг бошланғич синфлари учун чиқарилган «Ўқиш» китобида расми билан берилган «Ялмоғиз кампир» деган эртак сюжетининг айна шу эди. Демак, бу каби сайёр сюжетлар асар қахрамонинг фаолиятини, қахрамонлигини яна-да орттириб кўрсатиш билан бирга, асарнинг тарбиявий жиҳатини ҳам оширган.

«Гулшанбоғ» достонида Бозиргон образи ҳам берилган бўлиб, у шох деб тасвирланади. Авазхон кейин Бозиргоншоҳ шахрига боради. Бояги Гулдона шум кампирнинг опаси – Холдона Бозиргоншоҳ шахрида яшар экан. Бозиргоннинг Оғтобой деган қизи бор эди.

Авазни Хизр бобо бошқа - гадои қиёфасига киргизиб юборади. Буни Холдона шум кампир билади. Оғтобой Авазхонни севиб қолади. Аваз унинг севгисин рад қилади. Буни Оғтобой Бозиргоншоҳга айтиди ва ўртада катта жанг бўлади. Авазни банди қилиб, зиндонга

ташлайдилар. Уни Малика Айёр қутқариб Гулшанбоғга олиб кетади ва унинг ўзи Авазни банди қилиб ташлайди.

Ғирот Аваз асир олингач, қочи Чамбилга келади ва Ҳасанхон Аваз учун кетмокчи бўлади. Бирок Гўрўгли уни тўхтади Чамбилни Ҳасанхонга топшириб, ўзи кетади. Бозиргон шахрига келиб, Малика Айёрнинг пари қаниси орқали Авазнинг дарагини билади. Бозиргон шахридан чиқиб, Малика Айёрни излаб кетади ва Тешик тоғда Сарсон девни учратади. (Аваз Қоплон девни ўлдирган эди). Жангда Гўрўгли Сарсон девни иккига бўлиб қочи ташлайди ва йўлида давом этади.

Шу боришда Зангги подшоҳи қизининг қўшқига дуч келади. Зангги подшонинг қизи Ойжамол бундан хабар топиб, унинг олдида келади. Ойжамол ширин муомала билан хийла йўлига ўтиб олади ва Гўрўглига дорийи беҳуш беради. Бу дори Оға Юнус парининг рўмоли тўғайли таъсир қилмайди. Ойжамол отаси Зангги шохга хабар юборади. Гўрўгли Зангги шохнинг қўшини билан жанг қилиб, уни қириб ташлайди ва яна йўлида давом этади ва бир чорбоғга етади. Бу чорбоғ Гўрўглининг дўсти Шерниёзнинг синглиси Қирмизойнинг чорбоғи эди.

Қирмизой Гўрўглини Гулшанбоғга йўллайди. Бу пайтда Шерниёз Қосимшоҳнинг вазири Зулфизар ўз қизи учун ўтказётган пойгада иштирок этиш учун кетган эди. Гўрўгли шу кетишда қиморбоз ва хотинбоз Қовшар чолга йўлиқади. Улар пойгада катнашадилар. (Шу сюжетда Интизор образи пайдо бўлади.)

Пойгада Гўрўгли ютади. Гўрўгли ва Шерниёз Қосимшоҳ билан учрашади. «Малика» Айёр» достонида Малика Айёр Қосимшоҳнинг қизи деб берилган. Малика Айёрга Авазни банддан озод қилиб олиб келишни юборади. Авазни олиб келади. Аваз бу ишни эплай олмаганлиги учун отасидан узр сўрайди. «Гулшанбоғ»да Қосимшоҳ Малика Айёрни Авазни банди қилиб ота-болани айиргани учун уни етти йилга темир қафасга банди қилади. Етти кундан сўнг Гўрўгли султон Қосимшоҳдан Малика Айёрнинг гуноҳидан ўтишни сўрайди. Улар Малика Айёр, Интизорни олиб от устида қўшқка миндириб уйга қайтишади. Бозиргоншоҳ шахрига етдилар.

Гўрўгли Бозиргоншоҳдан қизи Оғтобойни беришни ва ўзи эса таслим бўлишни талаб қилади. Орада катта жанг бўлади. ва Гўрўгли уларни қириб доғитади. Бу жангда Аваз ва Шерниёз ҳам роса жанг қилиб, ўз ботириқларини намоён қиладилар. Аваз яраланади. Гўрўгли Аваз банди бўлмасин, деб ўзи асир тушади. Бу орада Ҳасанхон ҳам қиё йигит билан етиб келади ва қайтадан жанг бўлади. Аваз Бозиргоншоҳни банди қилади ва Гўрўгли қирк кун Бозиргоншоҳ тахтида ўтириб юрт сўрайди. Кейин Бозиргоншоҳни озод қилиб, тахтини яна қайтариб беради ва Оғтобойни Шерниёзга ниқоҳлаб бериб, Чамбилга равона бўдилар.

Аваз Гўрўглига Асад ва Шодмон мерганлар воқеасини айтиб беради. Буни эшитган Гўрўгли қаҳрлини Аҳмад Сардорни зиндонга, Юнус ва Мискол париларни темир қафасга солдиради. Авазхон уларнинг гуноҳини талаб олиб озод қиладилар. Тўй-томоша қилиб, мурод-мақсадларига етдилар.

«Гулшанбоғ»да асар воқеаларининг ўртасигача Малика Айёр ва Тилло қиз хусусида сўз борса-да, охирига бориб Тилло қиз ҳақида умуман сўз юритилмаган, у ҳақда унутилиб қўйилган.

«Гулшанбоғ» ва «Малика» Айёр» достонлари борасида фольклоршунос Т.Мирзаев, бу достонларни махсус тадқиқот объекти сифатида ўзаро таҳлил қилиш лозимлигини айтиб, бу иккала достонни, масалан, «Гулшанбоғ» «Малика» Айёр» достонининг вариантими ёки алоҳида достон эканлигини аниқлаш бугунги ўзбек эпосшунослигининг долзарб масалаларидан бири эканлигини белгилаб берганлар. Ушбу икки достон сюжети ва мотивлари жиҳатидан айна ўхшаш.

Биз ушбу достонларни, яъни «Гулшанбоғ» ва «Малика» Айёр» достонларининг нашр вариантлари ва «Малика» Айёр» достонининг қўлёзма вариантларини ўзаро қиёсий таҳлил қилиш асносида «Гулшанбоғ» ва «Малика» Айёр» достонларидаги ўзаро қуйидаги тафовутларни аниқладик:

1) «Малика» Айёр» достонида Авазхон фақатгина мифологик қучлар – девлар, аждарҳо ва парилар билан тўқнашади ва асосан мифологик олам қучларининг синовларини бошидан кечиради. Мақотилни ва изчил тарзда бирин-кетин девларнинг маконларидан синовлардан ўтади. «Гулшанбоғ»да эса асосан реал олам билан боғлиқ қучлар – инсонлар ва макр-хийла билан боғлиқ синовлардан ўтади. Яъни «Гулшанбоғ»да воқеалар жараёнида Қоплон дев билан бирга асосан реал персонажлар, масалан, Бозиргоншоҳ ва унинг қизи Оғтобой, Гулдона ва Холдона кампир, Зангги шох ва бошқалар фаол катнашади.

2) «Малика» Айёр»да қахрамонлар фаолиятида мифологик хусусиятлар устунлик қилади, яъни қахрамон эврилиш орқали ўз қўрнини ўзгартиради. «Гулшанбоғ»да реаллик устунлик қилади, яъни қахрамон асосан ўз ақли ва кучига ишониб иш қўра боради.

3) Ҳар иккала достоннинг сюжет асоси, ўзаги бир хил, яъни Малика Айёрни олиб келиш бош мақсад. Малика Айёрнинг макони «Малика айёр» достонида Торикистондаги Гулшанбоғ, деб берилса,

«Гулшанбоғ» достонида «Гулшанбоғ» боғи дея таърифланади. Иккинчи дostonда Торикистон ҳақида айтилмайди. Дostonда келтирилишича, Торикистон – зулмат шаҳри бўлиб, у ер ости дунёсида жойлашган. Ҳар иккала дostonда ҳам Тилло киз Шабистондан, деб берилган. Бироқ ҳар иккала дostonда асосий ургу Малика Айёрга қаратилади.

Шу ўринда фольклоршунос Тўра Мирзаевнинг фикрлари эътиборни тортади, яъни домланинг фикрича, «Гулшанбоғ» дostonи илгари даврларда «Малика Айёр» дostonининг экспозицияси бўлган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Дostonларнинг киёсий таҳлилидан устознинг сўзлари юз фоиз ўз исботини топа борганлигининг гувоҳи бўламиз.

4) «Малика Айёр» дostonида Гўрўғли Шохқаландар бўлиб боради. Унга Шозаргар йўлда йўлдош, шахзода Маҳмуд эса ёрдамчи бўлади. Гўрўғлининг дўсти Шерниёз ҳақида сўз юритилмаган. «Гулшанбоғ» да эса Гўрўғли номини ўзгартирмайди. Унинг дўсти Шерниёз ва Шерниёзнинг синглиси Қирмизой унга йўлдош бўлади.

5) «Гулшанбоғ» дostonидаги Гулдона мастон кампирни қозонга итариб юбориш сюжети болалар учун яратилган «Ялмоғиз» кампир эртагининг сюжети билан бир хиллик касб этган.

6) Ҳар иккала дoston финалида Малика Айёрни олиб келиб, тўю-томосҳалар билан муродиға етадилар.

Шу ўринда бир жихатни айтиб ўтиш фойдадан ҳоли эмаски, «Гулшанбоғ» дostonини нашр қилганда нашрга тайёрловчилар ўзларига берилган ҳуқуқлардан, яъни, дoston номини ўзгартириш мумкинлигидан фойдаланганлар. Чунки, дostonга чиройли ном қўйилган ва у ўқувчини диққатини тортмай қолмайди. Бироқ, аввал «Малика» Айёр» дostonини ўқиб чиққан китобхон «Гулшанбоғ» ни ўқиши билан хайратга тушиши табиий. Чунки, бир хил ҳодисанинг иккита номланишига дуч келади. Буни ўз навбатида фақат мутахассисларгина тўғри англаши мумкин.

Бироқ дostonларнинг нашрга тайёрлаганда уларнинг номларини ўзгартаришдан чекинган маъқулроқдек кўринади. Чунки бу ўз навбатида қатор чалқашликларни, тушунмовчиликларни келтириб чиқаради. Шу билан бирга халқ орасидаги айрим кишиларга ҳос бўлган «дostonчилар дostonни ёдлаганда унинг маъзинигина ўзлаштириб олади ва бошқа дostonлардаги «сайёр ва тайёр матнлар, сайёр сюжетлар»дан фойдаланган ҳолда қуйлайверади. Буни ким ҳам фарқиға бориб ўтирибди. Буни фақат мутахассисларгина билиши мумкин», деган нотўғри фикрларига сабаб бўлади.

Демак, дostonларнинг вариантлари ва версияларининг ҳар бири-ни сюжети ва мотивларига асосланган ҳолда қайта номлайверсак, жами дostonларимиз бир неча юздан, ҳатто, мингдан ошиб кетиши мумкин. Шундай экан, дostonларни нашрга тайёрлаганда унинг номини ўзгартириш ёйқ қайта номлаш масаласига эҳтиёткорлик билан ёндашиш керак бўлади.

«Малика Айёр» ва «Гулшанбоғ» дostonларини таҳлил қилар эканмиз, яна бир неча жихатларга эътиборни қаратсак:

«Малика Айёр» дostonининг озғак ҳолда тарқалган Фозил Йўлдош ўғли, Мелаш ва Зоҳир Қўчқоров вариантлари борлиги маълум. Ушбу вариантларни фольклоршунос М.Саидов ҳам ўзаро киёсий аспектда таҳлил қилган. Биз уларнинг мазмунига эътибор қилсак, Фозил Йўлдош ўғли ва Мелаш баҳши вариантлари ўзаро яқинлиги маълум бўлади. Зоҳир Қўчқор ўғли варианты эса аввалги икки вариантдан мазмунан экспозиция, воқеалар ривож, кульминация ва ечимига кўра бирмунча фарқларга эға эканлигини кўрамиз.

Бекмурод Жўрабой ўғлидан ёзиб олинган «Гулшанбоғ» дostonида, гарчи уни баҳши «Малика Айёр» деб номлаган бўлса-да, унинг «Малика Айёр» дostonидан фарқларга эғалигини Зоҳир Қўчқор ўғлининг варианты даражасида, деб баҳолаш мумкин. Шуниси кизикки, Зоҳир Қўчқор ўғли варианты эътиборли фарқларга эға бўлса-да, уни янги ном билан атамасдан «Малика Айёр» дostonининг Зоҳир Қўчқор варианты, деб қаралади; «Гулшанбоғ» дostonининг «Малика Айёр» дostonидан фарқлилик даражаси Зоҳир Қўчқор ўғли варианты даражасида бўлса-да, шунингдек, Бекмурод Жўрабой ўғли томонидан дoston «Гулшанбоғ» эмас, балки, «Малика Айёр» деб номланган бўлса-да, уни нашрга «Гулшанбоғ» деб номлаб, янги дoston сифатида нашр қилинган. Демак, нашрга тайёрловчилар ўзларининг асарни қайта номлаш ҳуқуқларидан фойдаланганлари ҳолда, дostonларимиз сонини яна бирға оширишға ҳаракат

қилгандай кўринади. Ва буни ютук сифатида қараш мумкин. Фақатгина бир жихат, яъни асарларни нашрга тайёрлашда фалсификацияға йўл қўйилмаса бўлгани. Демак, дostonларининг йиғма нашрларини нашрга тайёрлаганда, «Гулшанбоғ» дostonини «Малика Айёр» дostonининг варианты сифатида йиғма нашрга қиритиш мақсадға мувофиқ.

«Гулшанбоғ» дostonини «Малика Айёр» дostonининг бир варианты сифатида баҳолашимизға яна қуйидаги қатор жихатлар асос бўлганлигини кўрсатишимиз мумкин:

1) Нашрга асос бўлган Бекмурод Жўрабой ўғлининг «Гулшанбоғ» варианты Фозил Йўлдош ўғли вариантдан фарқлигига кўра Зоҳир Қўчқор ўғлиники даражасидан кам эмас. Бироқ шундай бўлса-да, Зоҳир Қўчқор ўғли варианты «Малика Айёр», Бекмурод Жўрабой ўғли варианты «Гулшанбоғ» деб нашр қилинган.

2) Шуниси кизикки, Бекмурод Жўрабой ўғлининг ўзи ҳам дostonни «Малика Айёр» деб номлаган ва бу нашрга тайёрловчиларнинг эътиборидан четда қолган [4:93]. Зоҳир Қўчқор ўғли вариантынинг бирмунча реал сюжетлар билан бойитилганлиги, дostonдаги реаллиқнинг қучайтирилганлиги эпоснинг Хоразм версияларига ҳамоҳанглик касб этади. Озарбайжон ва туркман версиялари борасида ҳам шунини айтиш мумкин. Зоҳир Қўчқор ўғли вариантыдаги брау ўзига ҳосликни баҳшининг туркман баҳшилар билан узвий алоқада бўлиб келганлиги билан изоҳлаш ўринлидир.

3) Учунчидан, ўзбек «Гўрўғли» дostonлари таркибига кирувчи «Малика» Айёр» дostonининг баҳшилардан ёзиб олинган бир неча озғак варианты билан биргаликда ЎзРФА Шарқшунослик институти Кўлёмалар фондида сақланаётган кўлёмза нусхалари ҳам мавжуд. «Гулшанбоғ» дostonининг эса Бекмурод Жўрабой ўғлидан ёзиб олинган озғак вариантыдан ташқари вариантлари ҳозирча маълум эмас.

4) Колаверса, фольклоршунос Т.Мирзаев «Малика Айёр» ва «Гулшанбоғ» дostonлари ҳақида тўхталар экан, ушбу икки дostonни яна бир-бора киёсий таҳлил қилиш лозимлигини қайд қилиб ўтганлар.

Демак, «Гулшанбоғ» дostonини «Малика» Айёр» дostonининг мукаммал варианты сифатида баҳолаш ушбу дostonни йўққа чиқариш эмас, балки, китобхонлар ва ёш авлод олдида пайдо бўлиши мумкин бўлган айрим тушунмовчиликлар ва чалқашликларға чек қўйилган бўлади. Шу билан бирға фольклор ва фольклоршуносликдан беҳабар бўлган айрим тор фикрли доираларнинг «баҳшилар халқ дostonларининг асос сюжетини эртақ тарзида ўзлаштириб олади ва бир дostonда ижро этилган матнларни «сайёр ва тайёр матнлар» номи остида иккинчисида қуйлайверади, бунға мутахассислар эътибор қилиши мумкин. Бошқаларға эса буни фарқи йўқ», деган фикрларига жавоб бўлган бўлар эди. Энг асосийси, ўзбек фольклоршунослигининг асосчиси Ҳоди Зарифовнинг «халқ ижоди намуналарини фалсификация қилишдан сақланиш» борасидаги даъватларини яна бир бора амалға оширган бўламиз.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, «Малика Айёр» дostonи ўзбек «Гўрўғли» дostonларининг энг оммалашган ва сеvimли шохобчаларидан бири бўлганлиги, шубҳасиз. Бу борада ўзбек «Гўрўғли» дostonларининг Хоразм версиясидаги «Авазхон» туркумлиги, эпоснинг «Бозиргон», «Қирқ минглар», «Хирмондали» шохобчаларини мисол қилишимиз мумкин. «Малика Айёр» дostonининг халқ орасида энг сеvimли дostonлардан бириға айланганлигини унинг бир ёки бир неча номдаги вариантларининг пайдо бўлганлиги, ҳаттоки, халқ орасида кўлёмалар тарзида кенг тарқалганлиги тасдиқлайди. Дostonнинг Ўз РҲА Шарқшунослик институти Кўлёмалар фондида сақланаётган кўлёмза нусханинг баҳши мукаммаллиги, шеър бандларидаги қофияларнинг қатъий тартиб билан изчиллиқда қилиши, озғак вариантылардаги каби сайёр ва тайёр матнларға кўп ўрин ажратилмаганлиги ушбу кўлёмза нусханинг қимматини белгилаб беради. Унда барча кўлёмалардаги каби шеърлий матнларда ритмлар ва қофиялар тўлиқ бўлиб, бандларда узилишлар йўқ, барчаси тўлиқ тўрт, беш мисрали шеърлардан иборат. Воқеалар баёни асосан насрий матнларда тасвирланган (одатда, озғак вариантыларда воқеалар баёни, асосан шеърлий матнларда ифодаланади). Насрда сажъға қучли эътибор қаратилган. Бу каби фарқлар «Гўрўғли» эпосини ўрганишнинг янгидан-янги қирралари пайдо бўлишиға замин яратади.

Адабиётлар

- 1) «Малика» Айёр». -Тошкент: 1988, 334-б.
- 2) Ўз Р ҲА Шарқшунослик институти Кўлёмалар фондидаги №836 рақамли инвентарь, 243 саҳифа.
- 3) «Гулшанбоғ». -Тошкент: 1969, 276-б.
- 4) Саидов М. Ўзбек дostonчилигида баҳши маҳорат. – Тошкент: «Фан», 1969, 162-б.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада «Малика» Айёр» ва «Гулшанбоғ» дostonлари ўзбек версияси ҳақида сўз боради. Шунингдек, бирламчи вариант ва Ўрта Осиё версияларига ҳам тўхталиб ўтилади.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются рукописные экземпляры узбекских версий дастанов «Малика» Айёр» и «Гулшанбоғ». Изучаются оригинальные варианты и среднеазиатские версии в сопоставительном аспекте. А также речь идёт об изучении данного эпоса в зарубежной и отечественной фольклористике.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of manuscripts of Uzbek versions of the eposes «Malika Ayyor» and «Gulshanbog». There have been studied the original variants and Central Asian versions at the comparative aspect and the epos in foreign and native folklore.

PEDAGOGIKA. PSIXOLOGIYA. METODIKA. PEDTEXNOLOGIYA

BASLAWISH KASS OQIWSHILARININ KITAP PENEN ISLESIWİNDE MUĞALLIM HÁM ATA-ANANIN GAMQORLIGI

J.Abdijabbarova – assistent oqıtıwshı

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'lar : o'qıtıwchı, ota-ona, kundalik rejim, kitob bilan ishlashish , mustaqil o'rganish, internet, kompyuter, sayt, maktab kutubxonasi.

Ключевые слова: учитель, родители, дневной режим, работа с книгами, учить самостоятельности, компьютер, интернет, сайт, школьная библиотека .

Key words: a teacher, parents, daily schedule, work with books, to teach self education, computer, internet, site, school library.

Mektepte, shańaraqta, jámiyetimizde balanıń tálim - tárbiyasında mashqala bolıp kiyatırǵan nárseler – balalardı kitap penen islesiwge úyretiwden ibarat bolıp esaplanadı .Tilekke qarşı, bul mashqala orta hám joqarı oqıw orınlarında da ushırasadı. Bul neniń aqıbetinen ? - degen soraw tuwıladı.

Birinshi Prezidentimiz I.A.Karimov «Biz xalqımızdıń dúnyada hesh kimnen kem bolmawı, perzentlerimizdiń bizden góre kúshli, bilimli, dana hám álbette, baxıtlı bolıp jasawı ushın bar imkaniyatlarımızdı baǵdarlap atırǵan ekenbiz, bul boyınsha ruwxıy tárbiya máselesi, hesh shubhasız, teńi joq áhmiyetke iye boladı» degen edi [1:4].

Házir baslawish klass oqıwshıları, jas óspirimler, jaslar arasında ruwxıy tárbiyanıń negizi bolǵan kitapqa bolǵan qızıǵıwshılıq aytarlıqtay emes.

Jasratuǵını joq, kitapqa bolǵan qızıǵıwshılıq ornına, qol telefonındaǵı shawqımlı namalar, kompyuterdegi hár qıylı oynılar, internettegi kereksez saytlar orın alǵanı, bizdi júdá táshwishlendiredi. Álbette, biz internet, kompyuter hám qol telefonu menen islespeń degen túsinikten awlaqpız, biraq baslawish tálim-tizimi tálim-tárbiyanıń tiykarǵı fundamenti bolıp esaplanadı. Sonıń ushın baslawish klass oqıwshılarna kitaptı qızıǵıp oqıwǵa, onıń menen islesiwge, qádirine jetiwge, arıqlawǵa, qala berdi, bul qásiyetlerdi ádetke aйландırıwda ata-ana, muǵallimniń ornı girewli.

Baslawish klass oqıwshılarınıń kitap penen islesiwinde muǵallım hám ata-ananıń jardemi ayrıqsha orındı iyeleydi. Degen menen, ata-analar balanıń jaqsı oqıwına qalay kómelesedi?

Ata-ana oqıwshılardıń kúnlık rejimin uyımlastıradı hám baqlaydı: óz betinshelikke úyretedi. Muǵallım kúnlık rejimdi saqlawdıń zárúrligine ata-analardıń isendiriwı tiyis. Ol isenimli mısallarga súylene otırıp, kúnlık rejimdi saqlaw balanıń oqıwshı minnetin ornlawına, densawlıǵınıń bekkemleniwine, nerv sistemasın sharshawdan saqlawǵa jaǵday dúzetuǵınıń dálillep kórsetedi.

Oqıwshınıń oqıw jumısın, sabaqtan bos waqıttaǵı úydegi basqa da minnetlerin rejelestiriw waqtında solardıń bárine de belgili waqt bóliw kerek ekenin ata-ana názerde tutıwı tiyis. Álbette, ayırım waqıtlarda ulın yamasa qızın kúnlık rejimnen tis nárselerge jumsawǵa tuwra keletuǵın jaǵdaylar da ushırasıp otıradı. Biraq, balanıń ne menen shuǵıllanıp atırǵanın esapqa almadan birdeyine jumsay beriwge bolmaydı. Geyde, mınaday jaǵday ushırasadı, balası kitapların jayıp taslap, sabaq oqıwǵa endi ǵana kiriskende, onı dúkangá jumsaydı yamasa qızıq kitap oqıwı baslaǵanda, gül suwǵarıwǵa jumsaydı, qızı otıra qalıp keste tige baslaǵanda, - úkesin oynatıp keliwge jiberedi. Balanıń nerv sistemasına baylanıslı bir jumıstan ekinshi jumısqa ótiw geyde tez, geyde áste ámelge asırılıp otıradı. Ata-ana balanıń basqa jumıstı baslawına, ózin sol jańa jumısqa psixologiyalıq jaqtan tayarlawına waqıt beriwı tiyis. Máselen, qızıq kitap oqıw atırǵanda, onı dúkangá jumsaw kerek bolıp qaldı. Anası qızına bilay deydi: “Aysara sol betti oqıp bolǵannan keyin, dúkangá barıp keliwıń kerek. Mine, mina jerge aqsha qoydım”- dewge boladı. Balanı tiykarızdan tiykarız bir jumıstan ekinshi jumısqa kóshire beriwdiń (eger, bul ádetke aylanıp ketse) zıyanlı tárepi de bar. Bala baslaǵan jumıstı pitkermesten, taslap ketiwge májbúr boladı. Al bul oqıwshıda jaman ádet – baslaǵan jumıstı aqırına jetkizbey taslap ketiw ádeti tárbiyalanadı. Bul nárseni tómengi klasstaǵı balalardıń ata-anaları esapqa alıwı tiyis, óytkeni balalardıń óz wazıypalarına, sabaqqa jámiyetlik tapsırmalarga, miynetke qatnası da tap usı jasta qalıplese baslaydı.

Muǵallım ata-analarga oqıwshılardıń úyge berilgen tapsırmanı orınlawın qalay baqlap otırıwı tiyis ekenin aytadı. Eń dáslep kúndelikli úyge berilgen tapsırmanıń kúndelikke jazılıp barılıwın baqlap otırıw zárúr. Keyin onıń orınlawın, sońınan onıń orınlawınıń durılıǵın kóriw shárt. Úlkenler dápterdegi qáteni kóriw menen dárhal onı kórsetiwge asıqpawı kerek. Bala ózin-ózi tekseriwge úyreniwı kerek. Dáslep bilay dew kerek:

“Sen esaptı qáte shıǵarıpsañ, usınday esaplardıń durıs orınlanǵanın klassta qalay tekserip edinler, sonı yadıńa túsir, qáne. Qátenıń bar joǵın qanday usıl menen tekseriwge boladı? Bunnan hesh nárseler shıqpaǵanda ǵana barıp qátesin kórsetiwge boladı.

Muǵallım balanıń jaqsı oqıwı ushın onıń kitap oqıw biliwiniń, kitapqa degen intasınıń áhmiyetin atap kórsetedi. Geyde, bala durıs oqıw almaǵanlıqtan, máseleni shıǵarıwǵa qıynalıp qaladı. Sawatlı jazıw da durıs oqıw biliwge baylanıslı.

Oqıwshılar 1-klasstan-aq, óz betinshe oqıw baslaydı, olarǵa mektep kitapxanasınan kitap alıwǵa ruxsat etiledi. Kóplegen balalar ózleriniń úy kitapxanasın jıynay baslaydı. Balalar bir-birine ózleri oqıǵan kitaplardı haqqında sóz etedi. Olar ózleri unatqan ádebiy personajlarǵa usaǵısı keledi.

Ata-anadıń barlıǵı da kitap oqıwıń paydasın jaqsı biledi. Sonlıqtan da, balasınıń kitap oqıwı unatpawı olarda tınıshızlanıw tuwǵızadı, bul tábiyiy hám nızamlı nárseler. “Balamız kitap oqıwı unatıwı ushın ne islewimiz kerek?” – dep olar jıyı sorap turadı. Kóp kitaplardı satıp alamız, al ulımız bolsa olarǵa qaramaydı”.

Álbette, satıp alıńǵan kitap, balamızǵa birden unawı tiyis dep oylanǵan ata-analar qátelesedi. Ata-analar tárepinen baslawish klass oqıwshısınıń kitap oqıwına turatqı túrde diqqat awdanıwı kerek. Onıń kitap oqıwına kómelesip, bassılıq etip otırıwı kerek. Balalardı kitap oqıwı unatıwǵa úyretiw kerek.

Kóplegen baslawish klass oqıwshıları kitap oqıwı unatadı. Biraq olar kitaptı tańlay bilmeydi. Sonlıqtan da balalardıń oqıw ushın kitap tańlap alıwın úlkenler baqlap otırıwı kerek. Geypara ata-analar bilayınsha qátege jol qoyadı, qálegen kitaptı oqıw paydalı dep esaplaydı yamasa balalardıń kitap oqıwın muǵallım menen kitapxanası baqlawı tiyis, bul jerde ata-ananıń qatnası az dep oylaydı. Shıńında da, muǵallım menen kitapxanası balalardıń kitap oqıwın tekserip otıradı, biraq olar oqıwshını ózlerine arnalmaǵan kitaplardan hár dayım saqlandırıp otırmaıdı. Kitapxanasınıń, muǵallımniń hám ata-ananıń birlesip hárket etiwı ǵana balalardıń kitap oqıwınıń durıs ósiwine tásir jasaydı.

Kitap tańlaǵanda balalardıń jeke qızıǵıwshılıǵın da esapqa alıw kerek. Balalar ásirese er balalar shum-shıtırıq waqıyalar jónindegi ádebiyattı oqıwı unatadı. Shum-shıtırıq waqıyalarǵa, ótkir hám birden ózine tartıp alatuǵın syujetlerge háwes bolıw – tábiyiy jaǵday.

Eger, balanı ósimliklerdiń yamasa haywanlardıń ómiri, jańa mashınalar, sayaxatlar ayrıqsha qızıqtıratuǵın bolsa, ol ushın jańa hám qızıqlı faktler bere alatuǵın kitaplardı tańlap alıw kerek. Balalarda, ásirese, ilimiy ádebiyattı degen inta-ıqlastı ósiriwge diqqat awdarǵan durıs. 3-klass oqıwshılarınıń geografiya, tábiyattanıw, texnika jónindegi ózlerine túsinikli kitaplardı oqıwı shárt.

Kishi mektep jasındaǵı balalarga arnalǵan gazetalar (“Jetkinshek”, hám t.b.) hám jurnalları bar. Kóplegen oblastlar menen respublikalarda jergilikli balalar gazetaları menen jurnalları shıǵarılıp turadı. Balanıń jurnal yamasa gazetaǵa jazılıp oqıw jürgenı durıs. Al onday mümkinshilik joq bolsa, kitaptı kitapxanadan alıp oqıwǵa balanı úyretiw kerek.

Ata-ana óz balası bolǵan Murattı kitaptı jaman kóredi dewge bolmaydı. Ol kitaptı uzaq waqıt qolında uslap, súwretlerin kórip, betlerin awdarıstırıp otıradı. Biraq ózi oqıwı unatpaydı. “Aǵa mınaw qızıq kitap eken, maǵan oqıp bershi” – dep qoyadı, ol tez-tez ákesine. Ákesi kitaptı aladı da, oqıp beredi. Bir babın oqıydı da: “Endigi jaǵın óziń oqı” – dep kitaptı janına qoyadı. Murat kelesi bapta ne bolatuǵına qızıǵadı. Sóytıp, kitaptı qolına aladı, biraq óziniń oqıwı qıyn, sózler ákesi oqıǵanday ap-ánsat ǵápler quramaydı. Murat bir neshe qatardı birden atlap ketedi, sonlıqtan bári de túsiniksiz bolıp qaladı. Geybir sózlerdi qáte oqıydı, nátiyjede, jazılǵanlardıń mánisi buzıladı. Biraz qıynalǵan Murat kempir apasına, anasına yamasa ájapasına keledi de: “Kitap oqıp bershi”- deydi. Ara-tura olardıń birewiniń janı ashıydı da Muratqa oqıp beredi. Kún sayın usılayınsha qaytalanıp otıradı

[2:191]. Murat óz betinshe oqıwdı qálemeydi, sebebi oqıw procesi ol ushın awır. Onıń jasındaǵı balalar ushın áhmiyetli hám qızıqlı kitaptı ol qıynalıp oqıydı, al óz betinshe oqıwǵa berilgen jeńil kitaplar mazmunı boyınsha onı qızıqtırmaıdı. Ata-analar balasınıń kitap oqıw texnikasını ósiriwine kómeklesiwı tiyis. Bul ushın kitaptı jıy dawıslap oqıwǵa shınıqtırwı kerek, bul úlkenlerdiń oqıwdıń durılıǵın tekseriwine múmkinshilik beredi.

Geyde, balalardıń eń dáslepki oqıǵan kitabı qızıq emes boladı da, onıń oyın ósirip, sezimin oyatpaydı, nátiyjede ol kitap oqıwdı unatpaytuǵın boladı. Sonlıqtan da, ata-analar balalarınıń óz betinshe oqıytuǵın dáslepki kitapların durıs tańlap alıwına saq bolıwı kerek. Bul kitaplar súwretli, qızıq, kólemi kishi, bala tez oqıw shıǵa alatuǵın bolıwı kerek. Eger de, ata-ana kitap tańlawda qıynalıp, qanday kitap satıp alıw kerek ekenin bilmese, muǵallım yamasa kitapxanashı menen aqıllasıp alǵanı durıs [2:191].

Balalardı óz betinshe oqıwǵa úyretiw ushın mınaday usıldı qollanıwǵa boladı. Úlkenler balaǵa dawıslap kitap oqıw beredi de eń qızıqlı jerge kelgende oqımay qoyadı. Kitaptaǵı waqıyǵa qızıqqan, personajlardıń bunnan bılay ne islegenin biliwge ıntıqqan bala kóbinese kitaptıń endigi jaǵın ózi oqıw ketedi. Úlkenler keyin onnan oqıǵan jeri boyınsha sorawı, ózi oqıǵanı ushın onı maqtawı, bunnan bılay kitaptı balanıń ózi oqıw beretuǵınlıǵına isenim bildiriwı kerek. Kelesi kitaptı oqıwdı da tap usılay baslawǵa boladı. Kem-kemnen bala óz betinshe oqıwǵa ádetlenip ketedi. Balaǵa kitaptan bir epizodtı aytıp beriw kerek. Sonda baslawsh klass oqıwshısı sózsiz: “Onnan keyin ne boldı?, “Keyin ne bolǵanın aytıp bershi” – dep ótinedi. Oǵan juwap retinde kitaptı usınıw kerek: “Mine oqıw shıq. Sen bunnan kóplegen qızıq nárselerdi bilip alasań.

Balalardan: “Kitaptı kim jazǵanın umıtıp qaldım”, “Kitaptı kim jazǵanın este saqlawdıń ne keregi bar, onıń ne haqqında jazılǵanın bilemen ǵoy”, “Men jazıwshılardı bir-biri menen shatastra beremen, kimniń qanday kitap jazǵanın yadta saqlay almayman” – degen sózlerdi jıy esitiwge boladı.

Ata-analar balalarınan kitaptıń avtorı menen súwretshiniń familiyasın, kitaptıń atın este saqlap qalıwdı shudamlılıq penen

hám turaqlı túrde talap etip otırıwı tiyis. Bir kitaptı oqıw baslaǵan gezde baladan bunnan bunn bul jazıwshınıń qanday kitapların oqıǵanın hám ol jazıwshı haqqında ne biletuǵının sorap otırǵan paydalı. Bala kitaptı dıqqatlı túrde, asıqpay oqıwı kerek. Baslawsh klass oqıwshıları kóbinese 5-6 bet oqıydı da qalay tamamlanatuǵının bilip alıw ushın kitaptıń sońǵı betin oqıydı. Kitaptıń keyin oqıw personajlardıń táǵdirin bilip alǵanın keyin, kitaptıń qalǵan jerin dıqqat qoyıp oqımaytuǵınlıǵı, bólek-bólek jerlerin yamasa bapların atlap ketetuǵınlıǵı, al geyde kitaptı birotala oqımay qoyatuǵını tábiyyı nárses. Ata-ana balalardıń bunday zıyanlı ádetke úyrenbewin baqlawı tiyis. Balalardıń kitaptıń waqıyaların qalay rawajlanıp, qalay tamamlanatuǵınlıǵın aldın ala aytıp qoyıwı kerek.

Eger, shańaraqta sistemalı birlesip dawıslap kitap oqıw uyımlastırılıp turılsa júdá jaqsı. Bul ata-analar menen balalardı óz-ara jaqlastırıp, ata-analardıń óz balasın jaqsı biliwine, onıń mápleri menen qızıǵıwların túsiniwine járdemlesedi. Birlesip qızıqlı kitap tańlap alınadı. Sonda, balalar bári birge otırıp, kitap oqıytuǵın keshti asıǵa kútetuǵın boladı. Gezek penen búgin ákesi, erterti ulı, onnan keyin basqalar dawıslap oqıǵanı durıs. Dawıslap oqıw – balalar ushın paydası kóp shınıǵı; olar tásirli, qatı hám anıq etip oqıwǵa úyrenedi. Dawıslap oqıwdıń waqtın anıqlap alıw kerek. Oqıwdıń balalardı sharshatpawı ushın, olardıń kitapqa intasın tómenletpewi ushın bul waqt 45 minuttan aspawı kerek. Ata-analar menen balalardıń kitap tuwralı pikir almasıp turǵanı jaqsı. Balalar qate pikirler aytatuǵın bolsa, ádepli túrde olardıń oqıǵanların durıs túsiniwine kómeklesiw kerek. Shańaraqta kitaptı uslaw, saqlay biliwge úyretiw kerek. Balalar kitaptı qálegen jerge taslawǵa, jırtıwǵa, oǵan súwret salıwǵa, betlerin búklewge, súwretler menen betlerin jırtıp alıwǵa bolmaytuǵının biliwı kerek.

Joqarıda ayılǵan pikirlerge az bolsa da itibar bersek, biz, ata-analar, ustaz-tárbıyashılar, keleshek áwladımız bolǵan perzentlerimizdiń kitap oqıw mádeniyatınıń rawajlanıwına óz úlesimizdi qosqan bolamız.

Адебиётлар

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. –T.: «Ma'naviyat», 2008, 96-b.
2. Mar'enko I.S. Mektepte ta'rbıyaliq jumislardi sho'lkemlestiriv ha'm basqariw. –N.: «Qaraqalpaqstan». 1981.

РЕЗЮМЕ

Мақоллада бoшлaнғ'ich sinf oқувchilarining kitob bilan ishlashda o'qituvchi va ota-onalarning hamkorligi, kitobga bo'lgan qiziqishni boshlang'ich talimda uyg'otish usullari haqidagi fikrlar berilgan. Muallif oldindan kunlik rejimning ahamiyati haqida keltirib o'tgan.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается совместная деятельность учителя, родителей и учеников начальных классов в работе с книгой. Приводятся методы и рекомендации по активизации интереса учеников к книгам. Автор статьи подчёркивает значение ежедневного режима.

SUMMARY

The article deals with the mutual activity of teachers, parents and school children in the work with a book. The author of the article presents methods and gives recommendations how to develop the learner's interest to reading books. The author also states about the importance of keeping the daily schedule.

УДК:371.036:17.02

ПРОГРАММА ВНЕАУДИТОРНЫХ ЗАНЯТИЙ В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ВУЗЕ – СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ УЧИТЕЛЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Н.П.Абдимуратова – ассистент преподаватель

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: таълим, технология, дарс усуллари, шакли, педагогик тизим, бўлажак чет тили ўқитувчисининг ижтимоий, маданий компетенцияси.

Ключевые слова: социально-культурная компетенция учителя, психология, образование, нравственность, педагогическая система, технология, формы, методы.

Key words: socio-cultural competence, psychology, education, morality, pedagogical system, technology, forms, methods.

Внеаудиторные занятия – целенаправленные, системно-содержательные, с целью расширения, углубления и обогащения знаний, понятий и представлений о социально-культурной компетенции будущих учителей английского языка в школе, лицее, колледже. Это– организованные и целенаправленные внеаудиторные занятия с будущими учителями английского языка. Занятия, проводимые во внеучебное время для расширения и углубления социально-культурных компетентно-педагогических знаний, умений и навыков, для развития у будущих учителей английского языка в средних общеобразовательных и специально-профессиональных учебных заведений, самостоятельности, индивидуальных способностей будущих учителей английского языка, для удовлетворения их профессионально-творческих потребностей и интересов, обеспечения возможностью активного проявления в будущей педагогической деятельности профессионально-профильной компетенции [1].

Основными организационными формами занятия являются лекционная, теоретико-практическая, социально-культурного содержания. А также - участие студентов – будущих учителей английского языка в культурно-массовых мероприятиях, посвящённых культуре, художественной литературе Англии. Например, участие в литера-

турных чтениях, конференциях (читательских, конкретно-тематических);

в дискуссиях, диалогах;

в конкурсах (чтение английской поэзии, прозы, в том числе, на английском языке);

в соревнованиях на лучший перевод (заданного и «своего» текста из произведений английских писателей);

в конкурсах по чтению английской поэзии и прозы, в том числе, на английском языке; составлению «своих» (авторских) словарей – необходимых слов и терминов в процессе формирования социально-культурной компетенции, личного русско-английского словаря по темам занятий (на конкурсной основе); и другие дела, занятия, задания работы социально-культурного предназначения, в том числе, по интересу, способностям и предпочтению, требующие социально-культурной компетенции учителя английского языка (технологические разработки внеурочных занятий по английской литературе со школьниками; методические доклады, рекомендации – учителю английского языка по социально-культурной компетенции.

Программа внеаудиторных занятий – «Социально-культурная компетенция учителя английского языка» разрабатывается на следующих основах: методологической, со ссылкой на Национальную

программу по подготовке педагогических кадров, госстандарты по обучению иностранным языкам, Постановление первого Президента Республики Узбекистан И.А.Каримова – «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы обучения иностранным языкам» от 10 декабря 2012 года, другие государственно-образовательные документы [2], с учётом уже имеющегося соответствующего опыта, как преподавательского, так и практического, в вузах республики и за рубежом.

Программа

внеаудиторных занятий в педагогических вузах – «Социально-культурная компетенция учителя английского языка» (СКК)

Для будущих учителей английского языка средних общеобразовательных школ, колледжей и лицеев.

Цель: формирование социально-культурной компетенции у будущих учителей английского языка

Основные задачи:

1. Осознано-мотивационный настрой студентов на формирование социально-культурной компетенции (учителя английского языка).

2. Приобретение студентами – будущими учителями английского языка социально-культурных профессионально-компетентных знаний, умений и способностей;

представлений о педагогическом социально-культурном, компетентном опыте – на примерах целеопределённого рассмотрения значительных произведений английской литературы – поэзии, прозы, драматургии.

3. Обеспечение будущего учителя английского языка полноценным теоретико-практическим формированием социально-культурной компетенции.

4. Реализация будущими учителями английского языка сформированной социально-культурной компетенции – в социокультурной деятельности (на требуемом коммуникативно-педагогическом уровне).

5. Готовность будущих учителей английского языка к проявлению своей социально-культурной компетенции в предстоящей педагогической деятельности (с самооценкой).

Тематический план внеаудиторных занятий

по социально-культурной компетенции учителя английского языка

(СКК)

Разъяснение названия занятий (его перевод на английский язык).

I. Введение.

Методологические и организационно-образовательные ориентиры подготовки кадров по общению на иностранном языке.

Государственная образовательная политика по подготовке педагогических кадров к обучению иностранным языкам – английскому.

Постановление первого Президента Республики Узбекистан И.А.Каримова – «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы обучения иностранным языкам» (от 10 декабря 2012 г.) [2].

Иностранные языки (английский) в учебных заведениях республики. Состояние проблемы формирования социально-культурной компетенции будущего учителя иностранного (английского) языка.

Учитель английского языка, его статус.

Личность учителя английского языка.

Мотивация в профессиональной деятельности учителя (английского языка).

Формирование у будущих учителей иностранных языков социально-культурной компетенции – актуальная, государственно значимая, педагогически востребованная проблема. Критерии этой компетенции будущего учителя английского языка.

Внеаудиторные занятия – СКК, их возможность, условия, цель, задачи, направленность и содержание.

Профессионально-личностные перспективы формирования у будущего учителя английского языка социально-культурной компетенции.

Схема и модель формирования у будущих учителей английского языка социально-культурной компетенции.

Требования к будущему учителю на внеаудиторных занятиях по СКК.

Семинар (на выбор студентов):

«Социально-культурный аспект в обучении иностранным языкам в государственной образовательной политике»,

«Социально-культурная компетенция современного учителя английского языка»,

«Культурологический контекст в изучении иностранных языков».

II. Словарно-понятийная подготовка студентов.

Освоение словарно-понятийного «пространства». Интерпретация слов, понятий и категорий:

«мотив», «мотивация», «мотивировка»;

«компетенция», «компетенция учителя», «социально-культурная компетенция», «социально-культурная компетенция учителя английского языка»;

«фактор», «педагогический фактор»;

«критерии», «критерии социально-культурной компетенции учителя английского языка»;

«схема», «модель», «педагогическая система»;

«педагогический процесс», «педагогическая технология»;

«формы», «методы»;

«педагогическая деятельность», «социально-культурная деятельность учителя английского языка»;

Работа со словарями, справочниками, энциклопедиями по составлению личного рабочего педагогического словарика.

Ведение «своего рабочего словаря».

III. Повторение и закрепление необходимого материала –

школьного (языковедческого – английского, по культуре Англии),

вузовского (методологического, психологического, педагогического, методического, дидактического).

Концептуально-методологические положения по современному образованию.

Психологические и психолого-педагогические аспекты современного образовательного процесса [5].

Общепедагогические образовательно-воспитательные ориентиры.

Факторы, обеспечивающие успешное решение педагогической проблемы.

Реферативные работы, их чтение и обсуждение.

IV. Социально-культурная компетенция учителя английского языка.

Основные компоненты.

Роль в совершенствовании учебно-воспитательного процесса.

Основные компоненты социально-культурной компетенции учителя английского языка:

социально-коммуникативные знания и способности, их использование в культурологическом материале по стране изучаемого языка,

реализация того и другого уровней в социально-культурной деятельности.

Критерии социально-культурной компетенции учителя английского языка:

соответствующие представления, мотивы и убеждения, знания, представления и понятия – социально-компетентные и культурологические по стране изучаемого языка – Англии – английского (языка) [6];

комплекс определённых знаний, умений и способностей, дел и деятельности, культурологического содержания, реализуемых в педагогической практике на требуемом уровне социально-коммуникативной компетенции.

Социально-культурная компетенция учителя английского языка – сочетание педагогической и социально-культурной компетенции в профессиональной деятельности учителя.

Беседа, мини-дискуссия, диалог по теме занятия.

V. Социально-культурная компетенция учителя английского языка – в освоении, реализации и социализации культурологических знаний по стране изучаемого языка – Англии.

Социально-культурная компетенция учителя английского языка (повторение). Её использование в процессе приобщения учащихся к культуре страны изучаемого языка английского. Например к художественной культуре, в частности, - к литературе.

Требования к учителю английского языка, соотносённые социально-культурной компетенцией – знаниям, представлениям, способностям – в процессе приобщения учащихся к литературно-художественному наследию Англии, в том числе, на социально-коммуникативном уровне.

Беседы, собеседования – индивидуальные, групповые.

Мини-дискуссии, суждения и тренинг студентов.

Реферативные и другие работы по теме.

VI. Культура Англии – художественная.

Английская классическая литература.

Художественная культура Англии (обзор).

Шедевры английской классической литературы (общее представление).

VII. Выдающиеся произведения английской литературы – для школьников младших (I) и старшевозрастных (II) [1].

Социально-культурологический и компетентно-педагогический подходы к их содержанию, осмыслению идейной заданности, ак-

цент на художественность и эстетику произведений (алгоритм восприятия произведений литературы).

Варианты лекций – на выбор.

Варианты.

1-ый. «Культура Англии» (краткий обзор).

2-ой. «Художественная культура Англии (кратко-информационно).

3-ий. «Высокая английская поэзия: примеры» (в том числе, на английском языке).

4-ый. «Английская классика: всемирно известные романы» (анализ одной – на выбор студентов).

5-ый. «Шедевры английской поэзии.

6-ой. «Высокая драматургия в английской литературе» и другие (по просьбе студентов).

Технология, методы и методика чтения, изучения, смыслопонимания, восприятия, художественного анализа, а также интеллектуально-творческого отражения литературно-художественных впечатлений в различных видах интеллектуально-творческих работ [4].

Подготовка будущими учителями английского языка своей интеллектуально-творческой «продукции» (в том числе, с использованием английских слов, предложений и мини-текстов) – в социально-культурной деятельности.

Требования к интеллектуально-творческим работам будущих учителей английского языка. Варианты различных тем и видов работ по теме, в том числе, общепедагогических и конкретно-методических (с приветствием переводческих вставок – реплик, суждений и т.д.).

Подготовка интеллектуально-творческого, культурологического и методического материалов к их социализации (чтению).

Репетиционные чтения работ, в том числе, с учётом социально-коммуникативных требований.

Мини-конференция – «Шедевры английской литературы – школьникам» (в социально-культурном контексте).

VIII. Педагогические основы формирования социально-культурной компетенции будущего учителя английского языка.

Её использование в педагогической практике.

Повторение понятий:

«социально-культурная компетенция учителя»,

«социально-культурная компетенция учителя английского языка»;

Показатели, уровни и критерии социально-культурной компетенции учителя английского языка.

Психологические аспекты и основы педагогической деятельности учителя английского языка в школе – на уровне социально-культурной компетенции (с использованием такого культурологического материала, как шедевры художественной литературы Англии:

Схема, модель, система.

Условия и факторы.

Содержание и технология.

Формы, виды, методы, методические приёмы, методика.

Процесс, его результаты, их характеристика и оценка.

Виды, тематика и содержание социально-культурной деятельности учителя английского языка, требующие социально-культурной компетенции. Их познавательно-образовательная, культурно-просветительская, художественно-творческая- и деятельностная, культурно-общественная направленность и социально-коммуникативная основа.

Социально-культурная деятельность учителя английского языка в школе (с учётом требований к социально-культурной компетенции этого учителя).

Теоретико-педагогический аспект в социально-культурной деятельности учителя английского языка.

Творчество будущего учителя английского языка в процессе подготовки к социально-культурной деятельности в школе.

Что необходимо учителю для педагогического творчества? Педагогическое творчество учителя английского языка в социально-культурной компетенции.

Педагогическое творчество учителя английского языка в процессе приобщения учащихся к литературно-художественному наследию Англии.

Творческо-педагогический час (педагогические идеи будущих учителей английского языка, соотнесенные с социально-культурной компетенцией [3].

Мини-конференция.

На выбор студентов:

«Культуросодержательная творческо-педагогическая деятельность учителя английского языка в школе» (на примерах классических произведений английской литературы).

«Творческий подход учителя английского языка к ознакомлению учащихся с шедеврами английской литературы».

«Творчество учителя английского языка в школе к педагогической социально-культурной деятельности».

IX. Пути, условия, виды, формы, подготовка и реализация культурологического материала на требуемом социально-культурном уровне в разных ученических социумах.

Психолого-педагогические требования к уровню социально-культурной компетенции учителя английского языка.

Требования к культурологическому материалу. Подготовка культурологического – литературно-художественного материала: адресат, цель, содержание, текст, в том числе, на английском языке отдельных слов, названий, фраз, предложений или мини-текстов. Чтение и обсуждение конкретно-текстового культурологического – литературно-художественного и собственно интеллектуально-творческого материала.

Возможности, пути, условия, формы и виды использования (применения) в школе социально-культурной компетенции учителя английского языка.

Технология, методы и методика использования в школе литературно-художественного материала по стране изучаемого языка (английского).

Консультации: по теме (в том числе, по просьбе студентов) – индивидуальные, групповые, коллективные, по переводу и использованию английских слов, предложений, текстов.

Практикум по социально-культурной компетенции будущего учителя английского языка: разработки внеучебных занятий, их компонентов, сценариев культурных мероприятий в школе, их и обсуждение.

X. Социализация студентами – будущими учителями английского языка культурологического материала (по художественной литературе Англии) в различных социоучебных и внеучебных условиях (в вузе, в будущей работе учителя английского языка).

Требования к этой социализации.

Выступления с сообщениями, информацией, культурологическими и методическими докладами, мини-текстами по значительным явлениям в художественной культуре – литературе Англии (в том числе, с использованием речевых и текстовых заготовок на английском языке).

Выступления будущих учителей английского языка на семинарах, мини-конференциях, методических советах и объединениях, студенческих конференциях с методическими докладами и рекомендациями по социально-культурной компетенции в педагогической деятельности учителя иностранного – английского языка.

Обсуждение выступлений (содержательности, креатива и этики, а также – социально-культурной деятельности будущего учителя, его коммуникативной культуры, требующих адекватной социально-культурной компетенции).

XI. Отчётное занятие.

Отчёт студентов – будущих учителей английского языка о своей социально-культурной компетенции в социокультурной деятельности.

XII. Результативно-итоговое занятие.

Обобщение преподавателем результатов внеаудиторных занятий, по работам, выступлениям, анкетам, тестам и опросникам (приводятся в Приложении), с ориентиром на формируемые критерии, их (результатов) – количественно-качественные характеристики – по социально-культурной компетенции в целом, её отдельным компонентам [6].

Характеристика степени реализации студентами социально-культурной компетенции.

Раскрытие студентам – будущим учителям английского языка дальнейших перспектив совершенствования социально-культурной компетенции.

XIII. Заключительное занятие.

Свободный диалог
Спонтанная беседа



Коммуниканты:
преподаватель и студенты

Предложение будущим учителям английского языка советов, рекомендаций, высказывание пожеланий по дальнейшему совершенствованию педагогической, социально-коммуникативной и социально-культурной компетенции.

Предложение будущим учителям английского языка схемы и параметров дальнейшего самосовершенствования социально-культурной компетенции учителей английского языка.

Требования к социально-культурной компетенции учителя английского языка

- общепедагогические (I)

- профессионально-профильные (II).

I. Общие педагогические.

Интерес. Мотивационная осознанность, потребность (профессионально-личностная).

Знание сущности, компонентов, критериев, теоретических основ, видов, социально-культурной компетенции, путей и условий её полноценной учебной и социально-педагогической реализации (на требовании коммуникативно-педагогическом уровне), основных психологических аспектов и педагогических основ.

«Видение» педагогического эффекта – результата своей социально-культурной компетенции.

Реализация этой компетенции в различных формах и видах педагогической деятельности. Самооценка своей социально-культурной деятельности, уровня использования потенциала своей социально-культурной компетенции.

II. Профессионально-профильные требования к студентам – будущим учителям английского языка на внеаудиторных занятиях СКК.

Интерес – профессионально-личностный – к культурологическому материалу страны, язык которой изучается.

Осознание:

профессиональной значимости и потребности в этом культурологическом материале;

Литература

1. Национальная программа по подготовке кадров. // Гармонично развитое поколение – основа прогресса Узбекистана. /Сб.док. - Ташкент: «Шарк», 1997. – С. 63.
2. Постановление Первого Президента Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы изучения иностранных языков» от 10 декабря 2012 г.
3. Бовтенко М.А. Формирование информационно-коммуникационной составляющей профессиональной компетенции преподавателя иностранных языков. // Вестник МГУ. Серия 19. - М.: 2005, № 4. -С.54-67
4. Щукин А.Н.Методика обучения иностранным языкам: курс лекций. -М.: УРАО. 2002, -С. 288.
5. Абдимуратов П., Абдимуратова Н. Ўзбекистонда таълим-тарбиянинг миллий-манавий асослари. Ўқув усл.қўлланма. –Нокис: «Қарақалпақстан», 2016, 56- б.
6. Абдимуратова Н.П. The modern way of teaching. Практико-методическое пособие. –Нукус: 2010, -С. 34.

Мақолада бўлажак чет тили ўқитувчисининг ижтимоий-маданий компетенциясини синфдан ташқари дарс жараёнида бойитиш, тақомиллаштириш ва мазмунан тизимли, максатли тадқиқ қилиш ҳақида сўз боради.

В статье анализируются внеаудиторные занятия – целенаправленные, системно-содержательные, с целью расширения, углубления и обогащения знаний, понятий и представлений о социально-культурной компетенции будущих учителей английского языка в педагогическом вузе.

The article deals with aims, system and content of extracurricular classes directed to develop and enlarge ideas and knowledge about socio-cultural competence of future teachers of English in pedagogical institutes.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НОТНОГО РЕДАКТОРА «SIBELIUS» ДЛЯ АКТИВИЗАЦИИ И ИНТЕНСИФИКАЦИИ ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ МУЗЫКАЛЬНОГО НАПРАВЛЕНИЯ

Г.Ж.Абылова – старший преподаватель

Республиканский институт переподготовки и повышения квалификации работников народного образования

Таянч сўзлар: компьютер технологиялари, ўқитиш шакллари, интенсификациялаш, фаоллаштириш, нота, нота муҳаррирлари, Sibelius дастури.

Ключевые слова: компьютерные технологии, формы обучения, интенсификация, активизация, нота, нотный редактор, программа Sibelius.

Key words: computer technologies, education forms, intensification, activity, stave, stave editor, program Sibelius.

Использование новых информационных технологий в образовательном процессе осуществляется на государственном уровне и рассматривается как приоритетное направление образовательной политики. В настоящее время наблюдается недостаточное использование информационно-коммуникационных технологий для интенсификации образовательного процесса, индивидуализации обучения, установления обратной связи, оптимизации освоения материала студентами музыкальных направлений. Оснащённые компьютерами аудитории используются только для изучения информатики и информационных технологий, хотя применение информационных технологий предполагает решение большого ряда задач и в области музыкального образования. Для решения этих проблем, были проведены успешные исследования по использованию возможностей компьютерной программы «Sibelius», в высших педагогических учебных заведениях музыкального направления республики Узбекистан. Была разработана и внедрена экспериментальная рабочая программа к проведению курса «Информатика и информационные технологии». Привлечение компьютеров в музыкальное образование привносит свои специфические принципы и методы работы, которые не противоречат традиционным, а значительно дополняют и обогащают их.

Преподаватели музыки должны иметь постоянный рабочий контакт с информатикой. Особое значение имело бы для студентов и преподавателей музыкального направления изучение такого мощного и популярного музыкального редактора, как «Sibelius». На состояние 2016 г. выпущена уже восьмая версия компьютерной программы «Sibelius». Программа является одной из самых мощных современных си-

стем значения информационно-обобщенных знаний о культуре Англии, английской художественно-литературного наследия;

величайших образцов английской литературы – поэзии и прозы, драмы – как историко-культурного литературно-художественного наследия;

идейно-смыслового и художественно-эстетического потенциала шедевров английской литературы. Их восприятие, понимание, элементарное художественно-эстетическое познание.

Способность будущих учителей английского языка к:

беседе, диалогу, изложению культурологического материала, с использованием «вставок» на английском языке;

оценке своей социально-культурной компетенции в профессиональной деятельности.

Такое содержание внеаудиторных занятий для будущих учителей английского языка, как показал опыт, обуславливает достаточно успешное формирование у будущих учителей в средних звеньях образования социально значимой и педагогически необходимой социально-культурной компетенции, особенно проявляющейся по мере приобщения будущих учителей к литературе народа, давшего миру универсальный (международный) язык общения – английский.

стем нотации, которая имеет порядка 450 инструментов, для каждого из которых предусмотрена специфическая система записи в разных ключах [1].

Несомненно, новизна данной программы заключается и в том, что студенты и преподаватели в учебной и профессиональной деятельности могут обходиться без традиционных средств обучения. С помощью компьютерных технологий можно за считанные минуты подготовить любой необходимый дидактический материал или музыкальное произведение, будь то песня, этюд, задача по гармонии, теоретическое или практическое задание по сольфеджио.

Применительно к урокам индивидуального обучения апробирован новый метод использования компьютерных программ с варьированием исполнения произведений в различном тембре, темпе, аранжировке. Так как студенты выполняют все задания с использованием компьютерных технологий, программа позволяет экономить время, даёт возможность непосредственно прослушивать звуки и аккорды и исправлять ошибки. Неоценимую помощь оказывает «Sibelius» студентам в разработке конспектов урока, подборе и обработке музыкального материала в кратчайшие сроки. Использование программы также способствует развитию у студентов профессиональных умений и навыков, позволяющих грамотно исполнить музыкальное произведение, глубоко раскрывая его образное содержание и авторский замысел, стимулирует развитие музыкального слуха, памяти, ритма, эмоциональности, обогащает багаж основных музыкально-исполнительских средств выразительности. Программа помогает студентам развивать такие необходимые музыканту технические навыки, как чтение нот с листа и транспониро-

вание музыкальных произведений. Освоение компьютерной программы «Sibelius» помогает студентам применять полученные на уроках навыки при исполнении музыкального материала: аккомпанировать, гармонизовать попевку, упрощать музыкальную фактуру, подбирать мелодию на слух и разучивать её с детьми. Работа с компьютерной программой позволяет студентам при исполнении музыкальных произведений правильно подбирать аппликатуру, расставлять мех, динамику и нюансы. С помощью нотного редактора студенты имеют возможность набирать и обрабатывать нотный текст различных мелодий для исполнения его на национальных музыкальных инструментах. Изучение компьютерной программы «Sibelius» помогает студентам лучше усваивать навыки и умения, необходимые для профессионального овладения данной дисциплиной [3]. С помощью программы:

- студенты совершенствуют транспонирование, чтение нот с листа и подбор по слуху музыкальных произведений;
- оттачивается их мастерство при соединении аккомпанемента с вокальной партией;
- улучшается слуховой контроль за интонацией при пении;
- осваиваются навыки переключения внимания с аккомпанемента на солиста, аккомпанирования музыкальных отрывков различными метроритмическими конфигурациями, свободного ориентирования в произведениях с любым количеством знаков в ключе, использования буквенно - цифровых обозначений гармонических функций;
- нарабатывается техника упрощения сложной фактуры музыкального материала;
- возникает соответствие гармонического аккомпанемента характеру музыки;
- формируется умение включать элементы импровизации при подборе по слуху;
- в совместной практической деятельности приобретаются ансамблевые качества.

Освоение нотного редактора «Sibelius» оказывает большую помощь студентам:

- ❖ совершенствуется умение анализировать вокально-хоровую партитуру и обосновывать причинно-следственные связи в процессе построения музыкального образа произведения;
- ❖ студенты учатся использовать принцип внутреннего моделирования музыкальной структуры произведения в практической дирижёрской деятельности и самостоятельно работать с вокально-хоровой литературой.
- ❖ навыки набора нотных знаков и музыкальных терминов, приобретённые при изучении компьютерной программы, оказывают неоценимое практическое значение при написании студентами старших курсов аннотации хорового произведения.

Набор партитур для детских хоровых коллективов на компьютере формирует у студентов:

- профессиональные навыки переложения музыкальных хоровых произведений;
- доскональное знание художественных возможностей и специфических особенностей каждого типа и вида хоров;

- умение ориентироваться в произведениях различных эпох, стилей и жанров;
- навыки использования методов и приёмов вокально-хоровой работы и управления хором;
- тонкое чувство особенностей художественного мышления различных композиторов;
- интерес к профессиональной работе с детским хоровым коллективом.

Нотный редактор «Sibelius» помогает студентам осваивать теоретические основы элементов музыкального языка, музыкальной речи, начальные сведения о строении мелодии, периода; находить в тексте музыкальных произведений освоенные лады, интервалы, аккорды, а также строить их при выполнении домашних заданий. Изучение компьютерной программы «Sibelius» помогает студентам лучше усваивать навыки и умения, необходимые для профессионального овладения дисциплиной «Гармония»: развивает внутренний слух, учит транспонировать небольшие мелодии и музыкальные произведения в заданную тональность и подбирать аккомпанемент к известным песням. Непосредственное решение на компьютере гармонических задач позволяет студентам прослушать мелодию или бас данной задачи, определить каденции, характерные обороты, хроматические ходы [4]. Освоение нотного редактора «Sibelius» оказывает большую помощь студентам при изучении данной дисциплины: развивает творческую инициативу, помогающую ориентироваться в ладу, учит слышать ошибки и интонационно-ритмические неточности при исполнении музыкальных отрывков, развивает внутренний слух, что крайне важно при написании музыкальных диктантов. Используя возможности компьютерной программы «Sibelius», студенты могут самостоятельно оркестровать и аранжировать музыкальные произведения, они начинают хорошо разбираться в специфике и строе различных оркестров и ансамблей, слышать и понимать музыкальный материал — основную тему, подголоски, вариации, исполняемые как всем оркестром, так и отдельными оркестровыми группами. Изучение курса нотного редактора «Sibelius» помогает студентам в углублении и закреплении практических и теоретических основ методики музыкального образования, стимулировании и активизации музыкально-художественной деятельности детей, в подборе и разучивании песен, танцев, ритмических движений для проведения занятий в дошкольном образовательном учреждении. С помощью «Sibeliusa» студенты могут разрабатывать конспекты уроков и внеклассных занятий.

Освоение и внедрение в учебный процесс музыкально-компьютерных программ — реальная необходимость, которая, несомненно, даёт очевидный результат: от ручки и карандаша до клавиатуры и монитора. Грамотный, технически подготовленный работник музыкального образования и культуры — это именно тот человек, который шагает в ногу с техническим прогрессом, человек совершенно другого уровня развития и образования, который в свою очередь растит и обучает новое поколение.

Литература

1. Гетьман В.В. Психолого-педагогический аспект в становлении личности музыканта-педагога. // Среднее профессиональное образование. 2008. № 9.
2. Одинокое Е.В. Информационно-коммуникационные технологии в образовательной среде технического вуза. // Среднее профессиональное образование. 2009. № 8.
3. Гафурова Ш.А. Основы работы с нотным редактором Encore 4.0 – Ташкент: 2003.
4. Полозов С.П. Обучающие компьютерные технологии и музыкальное образование. -Саратов: «Сарат», Ун-та, 2002.

РЕЗЮМЕ

Мақолада мусикий таълим йўналиши талабаларининг ўқув жараёнини фаоллаштириш, интенсификациялаш учун ва шу билан бир қатор-да келажак иш фаолиятида «Sibelius» дастурини ўрганиш ва фойдаланиш усуллари таълиф этилади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы эффективного использования нотного редактора для активизации и интенсификации процесса обучения студентов музыкального направления. Изучение компьютерной программы «Sibelius» помогает студентам лучше усваивать навыки и умения, необходимые в дальнейшей профессиональной деятельности.

SUMMARY

The article deals with the effective use of the musical editor for the revitalization and intensification of the learning process of students of musical direction . The study of the computer program «Sibelius» helps students to absorb the skills and abilities better that needed in the future professional activity.

КОММУНИКАТИВНЫЕ ИГРЫ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

А.Авезимбетова - преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: коммуникатив уйинлар, грамматик ва лексик уйинлар, метод ва уйинлар максади.

Ключевые слова: коммуникативные игры, грамматические и лексические игры, метод обучающей игры, цель игры.

Key words: communicative games, grammar and vocabulary games, method of games, aim of games.

В последнее время в преподавании английского языка появились такие понятия как языковое сознание, языковая картина мира, языковая личность, культурная грамотность и другие. Методы преподавания иностранного языка претерпели серьезные изменения, так как наступило переломное время в изучении взаимодействия языка и культуры: внимание лингвистов переместилось с внутренней устроенности языка на его функционирование.

Постановление Президента Республики Узбекистана ПП-1875 «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы изучения иностранных языков» от 10-декабря 2012-года ставит перед преподавателями важные задачи поиска наиболее эффективных методов в обучении английскому языку детей и подростков общеобразовательных учреждений [1:1].

Метод обучающей игры основывается на особой любви человека к различного рода играм. Его поэтому иногда определяют как **Homo ludens**-человек играющий. По мнению французского философа Ж.П. Сартра (1905-1980), «человек должен выбирать: быть ничем или играть». Количество игр, изобретенных человеком, бесконечно разнообразно. Играют не только дети, но и старые люди. Наряду с развлекательными и спортивными, игры используются и как метод умственного развития, в форме обучающих, деловых игр.

Использование игрового метода обучения способствует выполнению таких важных методических задач, как:

- создание психологической готовности к речевому общению;
- обеспечение естественной необходимости многократного повторения языкового материала; и
- тренировку учащихся в выборе нужного речевого варианта, что является подготовкой к ситуативной спонтанной речи вообще.

Реализация игровых приёмов и ситуаций при урочной форме занятий происходит по основным направлениям:

- дидактическая цель ставится перед учащимися в форме игровой задачи;
- учебная деятельность подчиняется правилам игры;
- учебный материал используется в качестве её средства в учебную деятельность вводится элемент соревнования, который переводит дидактическую задачу в игровую;
- успешное выполнение дидактического задания связывается с игровым результатом.

Для лучшего усвоения учащимися структуры в **Present Continuous** можно использовать игру с картинкой. Школьникам предлагается угадать, что делает тот или иной персонаж, изображенный на картинке, которую они пока не видели. Ребята задают вопросы, например:

P: Is the girl tidying her room?

Teacher: No, she isn't.

P: Is the girl cooking?

Побеждает ученик, который угадал действие, изображённое на картинке. Он становится ведущим и берёт другую картинку [3:102].

Игра «Комментатор». Учащиеся по очереди выполняют действия и комментируют их. Например: "I'm eating", "I'm listening", "I'm jumping" и т.д. Ребята получают карточку за каждое правильно прокомментированное действие. Победителем становится тот, кто набрал большее количество карточек.

Игра «Дирижёр». В роли дирижёра выступает учитель. Учащимся объясняется, что роли ученика и учителя будет выполнять группа, которая должна внимательно следить за речью учащихся и исправлять их ошибки.

Учащиеся много говорят и внимательно слушают друг друга.

Закреплению материала помогает песня:
Ten green bottles are hanging on the wall
Ten green bottles are hanging on the wall
And if one green bottle should accidentally fall
There'll be nine green bottles hanging on the wall.
Nine green bottles are hanging on wall
And if one green bottle should accidentally fall

There'll be eight green bottles hanging on the wall и т.д. [2:76].

На рецептивном этапе школьники с интересом выполняют следующие упражнения.

Упражнение № 1

Учитель: "Ребята, угадайте какую из трех картинок, я описываю.

(Демонстрируются картинки).

At this picture you can see boys and girls. They are playing in the playground. The girls are playing under the trees. The boys are playing basketball in the middle of the playground.

P: This is picture № 3.

Упражнение № 2

Учитель: "Ребята, Тоби не хочет вставать, умываться, идти в школу. Помогите мне, пожалуйста.

Ученик в роли Тоби выполняет указания ребят и описывает свои действия, быстро показывая при этом рисунки, где он встает, умывается и т.д.

P: Toby, get up!

T: I am getting up.

P: Toby, wash your hands and face!

T: I am washing my hands and face.

Упражнение № 3

Учитель: "Children, where is Toby? Ise his bag. Where is he? Did he hide? Let's look for him. (Учитель заранее прячет куклу)

P: Is he sitting under the table?

T: No, he isn't.

P: Is he sitting in your bag?

T: No, he isn't.

P: Is he sitting in the bookcase?

T: Yes, he is.

Для отработки конструкции **I can't** see можно использовать игру "Don't Forget!" Ребятам показывают картинку, на которой изображено много различных предметов. Затем поворачивают её обратной стороной к учащимся и спрашивают: "What can't you see in the picture?".

P: I can't see a house.

P: I can't see a tree.

Для этой игры необходим небольшой лист бумаги с изображением спортсмена (футболиста, хоккеиста, пловца, и т.п.). Ученик закрывает глаза, а учитель закрепляет корону с картинкой на его голове. Создается забавная ситуация: все кроме самого ученика, знают, каким видом спорта он занимается. С помощью задаваемых вопросов и ответов одноклассников, учащийся должен угадать это. Он задаёт вопросы: "Can I run well?", "Can I jump well?", "Do I like winter?" Учащиеся отвечают на вопросы. Вначале игры можно договориться, что количество вопросов должно быть ограничено. Если ученик, задав, например, пять вопросов, не догадался, каким видом спорта он занимается, его место занимает другой.

Конструкция **There is / There are** будет встречаться довольно часто. Для её прочного закрепления можно использовать игру "Кругосветное путешествие". Я начинаю игру, например, так: "There is a blackboard on the wall in front of the pupils". Один из учащихся продолжает описание: "There is a door near the blackboard." Далее другие ученики продолжают описание классной комнаты или тематической картинки в определённом, выбранном направлении. При этом используется предлог near, артикль the с существительным и конструкция There is a /There are с новым существительным.

P: There is a corner near the door.

P: There is a picture near the corner.

Тот, кто ошибся, покидает "корабль" [2:43-44].

Существует другой вариант этой игры для более продвинутого этапа. Даю возможность каждому ученику описать, как и в первом варианте, все предметы в классе или на тематической картинке. Тот, кто быстрее всех вернулся к исходному предмету, считается лучшим "путешественником".

Игра "Кругосветное путешествие", с помощью которой закрепляется конструкция: There is / There are,

позволяет одновременно отрабатывать навык употребления артиклей в естественной ситуации, где новое слово употребляется с неопределённым артиклем, а во втором предложении оно требует употребления определенного артикля. Для тренировки учащихся в употреблении предлогов, глаголов в повелительном наклонении и глагола must использую следующую игру. Водящий закрывает глаза или выходит из класса. Ученики меняются местами. Задача водящего - поставить каждого ученика на то место, которое он занимал ранее. Он отдаёт такие распоряжения: "Ann, stand behind (in front of, to the right of) Oleg."

Игра "What has changed?" позволяет отработать глагол to be в Present и Past Simple. Один ученик выходит из комнаты. В это время в классе происходят какие-то изменения: один или два ученика меняют свои места за партами, передвигается стул, открывается окно и т.п. Когда водящий возвращается, он должен ответить на вопрос: "What has changed?", т.е. назвать все, что изменилось в классе. Например: "The book was closed, now it is open. Oleg was at the first desk, now he is at the third desk. The chair was at the teacher's desk, now it is in the corner of the classroom" и т.д. Счет в игре может быть командным или индивидуальным. За каждое правильное предложение команда (или ученик) получает одно очко. Для отработки техники чтения, я использую игры "Альпинист", "Попади в ритм", "Кто первый?"

Игра "Альпинист". Учащиеся должны "подняться в гору", прочитав без остановки всё упражнение. Альпинистом считается ученик, который прошёл всю дистанцию без остановок. Зная, что более сильный школьник, скорее пройдет дистанцию, можно дать более слабым ученикам возможность отработать материал в

процессе игры и предложить им это задание после того, как его выполнят более сильные.

Игра "Попади в ритм". Я ритмично отбиваю такт рукой. Ученик должен успеть прочитать предлагаемое упражнение в заданном ритме. Для более сильных учащихся можно незаметно ускорить ритм.

Игра "Кто первый?". Можно проводить её в индивидуальной и в хоровой форме. Индивидуальный подход требует большей затраты времени, но привлекателен тем, что ребята став временно арбитрами, учатся слушать, концентрировать свое внимание и совершенствовать навыки чтения. Скорость чтения можно фиксировать секундомером. Победителем становится тот, кто читает быстрее всех. При хоровой форме начинают читать все одновременно. Тот, кто закончил чтение, поднимает руку.

Для отработки Present Simple использую следующую игру. Дети договариваются, кто из них сегодня болен. Больной не должен есть мороженое, сладости, конфеты и т.п., он может просить только горячий чай или горячее молоко. Больными могут быть несколько учащихся. Официант спрашивает у детей:

What do you have for breakfast (dinner, supper)?

По ответам ребят он должен догадаться, кто из них болен. Если водящий не догадался, на его место выбирается другой ученик.

В заключении следует подчеркнуть, что все рассмотренные принципы взаимосвязаны, взаимобусловлены и дополняют друг друга, представляя систему положений, определяющих стратегию обучения.

Поэтому исследование методики коммуникативного обучения иностранному языку и иноязычной культуре предполагает соблюдение всех указанных принципов в системе.

Литература

1. Постановление Президента Республики Узбекистан от 10- декабря 2012 года «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы изучения иностранных языков». ПП-1875, 10 декабря 2012 г.
2. Абдуллаев Ю.Н., Бушуй А.М. Иностранные языки в современном мире. -Ташкент: 2000.
3. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика. – Москва: 2004.
4. Зимняя И.И. «Психология обучения иностранным языкам в школе». –Москва: «Просвещение», 1991.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада инглиз тилини ўқитиш жараёнида қўлланиладиган коммуникатив ўйинларнинг роли ва ахамияти хақида сўз боради. Дарс жараёнида грамматик ва лексик ўйинларни самарадор қўллаш, ўқитиш сифатини ортиради.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются роль и значение коммуникативных игр в обучении английскому языку. Использование различных видов игр как грамматические и лексические игры способствует повышению эффективности урока, а также повышает мотивацию учащихся к изучению иностранного языка.

SUMMARY

The article is devoted to the study of the role and importance of communicative games in teaching English. The use of different games such as grammar and lexical develop the effectiveness of the lessons and increase the motivation of students to study the foreign language.

ВЛИЯНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА СНИЖЕНИЕ КОГНИТИВНОГО СТАТУСА МОЛОДЁЖИ КАК ФАКТОР РИСКА ПОПАДАНИЯ В ПСЕВДОНАУЧНЫЕ ОККУЛЬТНЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ

А.Г. Айрапетова - соискатель

Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами

Таянч сўзлар: ахборот-коммуникация технологиялари, когнитив статус, ахборот оғирлиги, «қўпвазифалик», «икки марталик қараб чиқиш», онгни виртуализациялаш, коллектив ғайришуурийлик, маданий архетиплар, сохта фан оккультизм ташкилотлари.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, когнитивный статус, информационные перегрузки, многозадачность, «двойной просмотр», виртуализация сознания, коллективное, бессознательное, культурные архетипы, псевдонаучные оккультные организации.

Key words: information-communication technologies, cognitive status, information overloading, multitasking, "second screening", consciousness virtualization, collective, unconscious, cultural archetypes, pseudoscientific occult organizations.

Современные информационно-коммуникационные технологии и, в частности, Интернет занимают далеко не последнюю роль в современном образовании, которое уже трудно представить без новейших мультимедийных интерактивных компьютерных программ и электронных носителей как способа воспроизведения аудиовизуальной информации. Нельзя не упомянуть и тот факт, что Интернет активно используется в процессе подготовки домашних заданий, написания статей, эссе, рефератов, докладов и научных работ.

Вместе с тем существует «обратная сторона медали». Наряду с терабайтами полезной информации и возможностью значительно повысить свой общеобразовательный и культурный уровень, слишком активное использование информационно-коммуникационных технологий может привести к кибераддикции, ухудшению физического и психического здоровья, деструктивным изменениям социального статуса и, как результат, к вовлечению в секты, неформальные религиозные движения и другие псевдонаучные оккультные организации.

Первым тревожным симптомом негативного влияния киберсреды служат информационные перегрузки. Наиболее очевидные их причины это:

- неопределённость, неоднозначность, сложность информации;
 - новизна и многозначность когнитивных задач, требующих вовлечения информации, для поиска и распознавания которой привлекаются дополнительные временные и интеллектуальные ресурсы;
 - информационная избыточность - огромный разрыв, существующий между растущим потоком информации и возможностями организма к ее восприятию и переработке;
 - отсутствие или недостаточность специальных навыков и опыта навигации в сети, достаточной медиакомпетентности, выраженной познавательной мотивации [1].
- Информационные перегрузки возникают в результате мультитаскинга (многозадачности) – стремления выполнять несколько задач одновременно. Современному человеку приходится справляться с огромным количеством информации. Решая параллельно несколько задач, люди думают, что таким образом успевают намного больше.

Например, многие люди во время просмотра телепередач не считают нужным отрываться от экрана своего компьютера, смартфона или планшета. Данный феномен известен как «двойной просмотр» ("second screening").

Однако пользование экраном телевизора, монитором компьютера или экраном смартфона одновременно может изменить структуру головного мозга. О том, что многозадачность оказывает влияние непосредственно на мозговую активность, говорит исследование Университета Сассекса, которое было опубликовано в сентябре 2014 года. Выяснилось, что люди, которые часто пользуются несколькими мультимедийными устройствами одновременно, имеют меньшую плотность серого вещества в передней части коры мозга по сравнению с теми, кто использует только одно устройство за раз. Именно эта область мозга отвечает за когнитивный контроль.

В проведённом исследовании принимали участие 75 добровольцев. Эксперимент состоял в проверке с помощью МРТ головного мозга, а затем в опросе о том, как часто респонденты пользуются мобильными устройствами, телевизорами, компьютерами, планшетами и другими гаджетами.

В отчёте учёные указали, что одновременное использование различных электронных девайсов может вызвать депрессию, эмоциональные расстройства, проблемы с вниманием, восприятием, памятью.

В Университете Стэнфорда также проводились подобные исследования, в результате которых было обнаружено, что те, кто привык концентрироваться на нескольких задачах сразу, хуже запоминают информацию, испытывают трудности в организации мыслей и не умеют отфильтровывать ненужную информацию.

Стэнфордские учёные также с использованием МРТ выяснили, что человеческому мозгу хватает ресурсов на то, чтобы выполнять два дела одновременно, но если добавить третью задачу, скорость обработки информации падает, а количество ошибок значительно увеличивается.

Большой резонанс имел эксперимент «Инфомания» психолога Гленн Уилсон из Института психиатрии Лондонского университета. Данный эксперимент показал, что у людей, которые пытаются выполнить интеллектуальную работу в режиме многозадачности, наблюдается заметный спад показателей IQ – до 10 пунктов.

Следует отметить, что для полноценной реализации когнитивного процесса задействуется совокупность восприятия, внимания, памяти, мышления и речи.

Интернет задаёт новые стандарты восприятия информации: необходима быстрая концентрация восприятия в достаточно большом диапазоне информационного поля. Пользователю приходится не читать текст сайта, а «сканировать» его: «выхватывать» отдельные факты, считывать разрозненные куски данных, стараться оценить потенциальную важность информации, постоянно переключаться на гиперссылки и сопутствующие материалы.

Одним из первых об этом написал в 1997 году Якоб Нильсен, эксперт по юзабилити, руководитель исследовательской организации Nielsen Norman Group (NNG) [2]. Анализируя движение глаз Интернет пользователей, в NNG выяснили, что веб-страницы просматриваются по форме латинской буквы F: после горизонтального движения по верхней части контента следует ещё одно горизонтальное движение и вертикальный сдвиг от верхнего края к нижнему. В исследовании 2008 года указывалось, что пользователь, как правило, прочитывает 20% из всего размещённого на странице текста и избегает больших абзацев.

В 2008 году журналист Николас Карр опубликовал статью «Делает ли Google нас глупее?», в которой признался, что начал испытывать затруднение с чтением книг и больших текстов [3]. Опросив своих коллег, Карр выяснил, что многие из них испытывают те же проблемы. В своих последующих публикациях Карр продолжил развивать тему негативного влияния Интернета на восприятие и в итоге выпустил книгу «The Shallows: What the Internet Is Doing to Our Brains» (за которую получил Пулитцеровскую премию). В книге приводились данные исследований, указывающих на уязвимость Интернет пользователей для отвлекающих факторов, снижения глубины понимания информации и концентрации внимания [4].

Ещё одним параметром, задействованным в когнитивном процессе и подвергающимся негативному влиянию информационной среды, является внимание. По данным исследования, которое проводилось в конце 2014 - начале 2015 года канадским подразделением Microsoft был выявлен ряд интересных закономерностей. Для исследования использовались данные, полученные различными способами (в том числе и при помощи фиксации активности мозга методами ЭЭГ) с выборки, состоящей из 2000 канадцев.

В исследовании использовалась модель оценки внимания разделимого на три основные категории:

- устойчивое внимание, отвечающее за длительную сфокусированность на повторяющихся действиях;
- выборочное внимание, позволяющее избегать отвлекающих факторов (фильтрация информации);
- переключающееся внимание, ответственное за эффективное переключение между задачами, требующими применения различных видов восприятия [5].

Каждый из этих подтипов исследовался отдельно. По результатам исследований, касающихся устойчивого внимания,

выяснилось, что респонденты испытывали проблемы с концентрацией внимания, что в свою очередь оказывало существенное влияние на работу (учебу). Особенно сильно это оказалось выраженным у людей, часто и помногу использующих различные современные информационные технологии в повседневной жизни. Так, 44% респондента признали, что им приходится прилагать значительные усилия, чтобы сконцентрироваться на своих задачах.

Исследования японских и английских психотерапевтов о влиянии Интернета на память среди пациентов в возрасте от 16 до 35 лет, показали, что современное поколение, воспитанное на всевозможных устройствах с внешней памятью, теряет способность запоминать новое, вспоминать старое, а также выделять из огромного объема информации необходимые сведения.

По мнению врачей, такая деградация «компьютерного поколения» связана с распространением различных органайзеров и аналогичных им серверов в Интернете, куда можно занести абсолютно всю информацию. Молодые люди отвыкают тренировать собственную память, потому что «внешняя память» всегда находится под рукой. Кроме того, из-за практически неограниченного объема памяти этих устройств теряется способность адекватно оценивать, какие сведения действительно необходимы, а без каких можно обойтись.

Другой стороной проблемы является тот факт, что при постоянном использовании готовых моделей, в широком ассортименте предоставленных глобальной сетью, снижается, а в отдельных случаях атрофируются способности создавать собственные визуальные образы или идеи. В основном это происходит из-за того, что психика человека идёт по пути наименьшего сопротивления, руководствуясь принципом «зачем расходовать собственные ресурсы, когда можно воспользоваться готовым шаблоном».

Частое и активное использование Интернета вызывает необратимые изменения и в другом компоненте когнитивного статуса - мышлении. Основная угроза негативного влияния IT-среды на мыслительные процессы - изменение восприятия реальности. Опасность состоит в том, что люди получают очень много впечатлений от различных сайтов, социальных сетей, блогов и т. д. Восприятие таких объемов информации за очень короткое время может полностью изменить ход мышления человека и внести изменения в структуру человеческого мозга.

Суть этих изменений состоит в том, что человек перестает глубоко и критично анализировать ситуации, просто запоминая необходимую информацию. С одной стороны это позволяет воспринимать и запоминать огромные массивы данных, но с другой – утрачивается способность испытывать эмоции от увиденного или услышанного. Также возникают сложности при анализе событий в реальном мире, в процессах абстрактного и креативного мышления.

Виртуализация сознания провоцирует глубокие личностные изменения, включая синдром «умножения себя» (multiplication of selves), увеличивая тем самым число психических заболеваний типа шизофрении и аутизма [6].

Не менее тревожная картина наблюдается в отношении речевых навыков. У молодых людей фиксируется снижение языковой грамотности и возрастные неспособности правильно составить текст любого объема: от простого сообщения до научной работы.

В коммуникативной сфере в реальном (не виртуальном) мире также возрастает тенденция, свидетельствующая о том, что в процессе общения молодые люди сталкиваются с проблемами при формировании и поддержании социальных контактов. Причиной этому служат новые стандарты социально-нормативных отношений и онлайн коммуникаций пользователей сети. Интернет, обладающий специфическим технологическим языком, диктует социальные стандарты, нормы, ценности, ролевые позиции, регламент которых определяется правилами конкретных виртуальных сетевых сообществ.

Многие молодые люди активно общаются между собой в сетях, но, когда им приходится это делать в открытую на публике, испытывают серьезные затруднения, а их речь заметно ухудшается - становится невнятной, трудноразличимой, мысли плохо оформляются словами, отсутствует связь между предложениями, появляются слова-паразиты («м-м», «ну», «короче», «это», «в общем» и т.п.), как маркеры языкового дефицита. Все это затрудняет понимание собеседника, а иногда и раздражает окружающих [7].

Анализ информации, изложенной в данной статье, подводит к осознанию проблемы вовлечения молодежи в секты, религиозно-экстремистские группировки, псевдонаучные оккультные организации.

Как эта проблема связана со снижением когнитивного статуса?

Не вызывает сомнений тот факт, что подросток в состоянии информационных перегрузок, с отсутствием практического опыта, дезадаптированный в потоке разнонаправленной информации, зависимый от киберсреды сложно ориентируется в реальном мире.

В результате постоянной многозадачности при сверхактивном использовании информационно-коммуникационных устройств снижаются параметры восприятия, внимания, памяти.

Страдает и логика – те эталоны добра и зла в чистом виде, к которым он привык видеть в компьютерных играх, «не работают» в настоящей реальности. В окружающей действительности всё намного сложнее. Не всегда можно провести чёткую границу: здесь «свои», а там – «чужие». Логическое мышление, привыкшее делить мир на «белое» и «чёрное», не справляется с ситуациями, присутствующими в реальной жизни.

Как результат – начинаются проблемы с учёбой, что далее провоцирует проблемы с родителями. Возникает парадокс: чем больше родители ругают подростка, тем больше он «закрывается», отгораживается от них, стремится уйти из-под родительской опеки, найти свою «зону комфорта».

Первое, что применяют вербовщики сект – это эмпатия и «бомбардировка любовью». Они сразу окружают вероятную жертву пониманием, поддержкой. Также активно эксплуатируется и социальный инстинкт – человек стремится быть среди людей, общаться, любить и получать любовь, заботиться и принимать заботу, подчиняться и подчиняться.

Кроме того во всех деструктивных культах простая логика – происходит чёткое разделение на друзей и врагов. «своих» и «чужих», что очень привычно подростку, сталкивающемуся с подобным аспектом в виртуальном пространстве.

И, наконец, молодому человеку не приходится обрабатывать разнонаправленную информацию, самому находить ответы на сложные вопросы в большом информационном потоке. Всё, что складывается в его сознание секта или религиозно-экстремистская организация чётко структурировано, предельно ясно и отражает знания только в одном направлении.

Воздействуя на психику, сектанты используют архетипы коллективного бессознательного. Это универсальные стимулы, запускающие неосознанный отклик, ассоциации, побуждения к действию и определяющие ценностный выбор [8]. В частности, вербовщиками часто применяются культовые архетипы, знакомые и близкие подростку по виртуальной среде: образы древней мифологии, упоминания различных божеств и героев. Широко

используется образ «запредельного» и традиционные сюжетные линии:

- Великое путешествие;
- Победа добра над злом;
- Спасение мира;
- Приобщение к тайнам прошлого и будущего.

Подобные архетипы можно найти в любом диалоге, сопровождаемом вовлечением в секту. Ученые подчёркивают, что сниженный когнитивный статус и, как следствие, недостаточный образовательный уровень не позволяют подростку понять, что в реальном мире всё происходит иначе, чем в предлагаемых сюжетных линиях, а недостаточная религиозная грамотность в области конфессионального направления веры предоставляет вербовщикам возможность сформировать любой образ и модель поведения.

Пользуясь пробелами в знаниях, возникших опять же на базе сниженного когнитивного статуса, в практике сект для большей убедительности используются и научные термины. Вербовщики ловко манипулируют такими понятиями, как внеземные цивилизации, волны, поля, лучи, гены и т.п.

И так, взаимосвязь снижения когнитивного статуса с вероятностью быть вовлечённым в деструктивный культ очевидна. В заключении хочется отметить, что мозг подростка не всегда успевает за развитием технологий – он вынужден противостоять постоянно увеличивающейся информационной нагрузке, которая влечёт за собой физиологические изменения и затрагивает когнитивные процессы, эффективность работы и многое другое.

В этой связи важно понимать, что в современных условиях невозможно изолировать молодых людей ни от современных технологий, ни от угрозы попадания в псевдонаучные оккультные организации. Однако возможно продумать и внедрить в практику различные меры, направленные на регламентацию использования подростками современных технологий во избежание снижения их когнитивного статуса.

Литература

1. Palfrey J., Gasser U. Born Digital: Understanding the First Generation of Digital Natives, Basic Books, 2008.
2. How Users Read on the Web. October 1, 1997 (<https://www.nngroup.com/articles/how-users-read-on-the-web/>).
3. Nicholas Carr. Is Google making us stupid? The Atlantic. July/August 2008.
4. Nicholas Carr. The Shallows: What the Internet Is Doing to Our Brains Inc., W.W.Norton & Company, 2010.
5. <http://advertise.bingads.microsoft.com/en-us/insights>.
6. Фримен Д. Проблема влияния электронной среды на интеллектуальное развитие и межличностные отношения одаренных и талантливых детей. // Психологическая наука и образование, 2015.
7. Сергеев С., Войскуцкий А. Психологическая безопасность в сети Интернет: постклассические представления. // V Съезд Общероссийской общественной организации «Российское психологическое общество», 2012.
8. Олейник И., Соснин В. Тоталитарная секта: как противостоять ее влиянию. -М.: Генезис, 2005.

РЕЗЮМЕ

Мақолада замонавий ахборот-коммуникация технологияларининг ёшларнинг когнитив статусига таъсири кўриб чиқилган. «Кўпвазифалилик» худди ахборот оғирликлардек идрок, диққат, хотира ва фикрлаш параметрларини пасайтиришга таъсири кўрсатилган. Когнитив статуснинг пасайиши сохта фан оккультизм ташкилотларига жалб қилинганлик имконияти билан ўзаро алоқаси намоён қилинган. Секталарга аъзоларни ёллаш баъзи бир усуллари кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается влияние современных информационно-коммуникационных технологий на когнитивный статус молодежи. Продемонстрировано воздействие многозадачности, как информационных перегрузок, на снижения параметров восприятия, внимания, памяти и мышления. Показана взаимосвязь сниженного когнитивного статуса с возможностью вовлечения в псевдонаучные оккультные организации. Раскрыты некоторые методы вербовки в секты.

SUMMARY

Influence of modern information-communication technologies on cognitive status of youth was considered in the article. Influence of multitasking, as information overloading, on perceptions, attention, memory and thinking parameters reduction was demonstrated. Interrelation of reduced cognitive status with possibility of involvement in pseudoscientific occult organizations was presented. Some methods of recruitment to sects were exposed.

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН УМУМИЙ ЎРТА ТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИ УЧУН ЎҚИТУВЧИ КАДРЛАР ТАЙЁРЛАШ ЖАРАЁНИ

М.З.Айтимбетов - катта ўқитувчи

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Таянч сўзлар: Қорқалпоғистон, умумий ўрта таълим мактаблари, таълим ва тарбия мазмуни, ўқитувчи мутахассислар, ўқитувчилар малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш, бошланғич таълим ўқитувчилари, олий маълумотли ўқитувчилар.

Ключевые слова: Каракалпакстан, общеобразовательные школы, содержание обучения и воспитания, педагогические кадры, усовершенствование и переквалификация учителей, учителя начального образования, учителя высших образовательных заведений.

Key words: Karakalpakstan, general educational schools, the content of training and education, teaching staff, improvement and re-training of teachers, teachers of primary education, teachers of higher educational establishments.

Давлатимиз Биринчи Президенти И.А.Каримов ҳар томонлама ривожланган, комил инсон шахсини тарбиялашда алоҳида ўрнига эга бўлган, ўқитувчи ва мураббийлар фаолиятига доир фикрларида “педагогик касбга ҳурматни ошириш, педагог ва мураббийлар меҳнатида қизиқишни кучайтириш учун зарур бўлган ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлар яратиш” лозимлигига алоҳида урғу бериб, “буюк давлат, буюк келажакимизга эришиш учун оқил, маърифатли, айни пайтда ўзининг ўтмиши, улуғ қадриятлари, миллати билан фахрланидиган ва келажакка ишонадиган инсонларни тарбиялашимиз керак”- дея, таълим соҳасида хизмат қилаётган ўқитувчи ва мураббийлар олдида ўта муҳим, ўта долзарб вазифаларни қўйган эди [1].

Бу борада, Қорақалпоғистон Республикасида ҳам мустақиллик йилларида таълим тизимини тубдан ислоҳ қилиш билан бир қаторда, малакали ўқитувчи кадрларни тайёрлаш, уларнинг малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш масалаларига жиддий эътибор қаратилди. Чунки моддий-

техник базалари ҳар томонлама кучайтирилган мактабларимизда модернизацияланган ўқув дастурлари орқали таълим сифатини юқорилатиш учун замонавий билим, кўникма, малакаларга эга мутахассислар зарур бўлди. Бу таълим соҳасида фаолият юритаётган ўқитувчи ва мураббийларга ҳар томонлама боғлиқ эди. Шу нуқтаи назардан давлатимизда ўқитувчи кадрларни тайёрлаш ва уларни қайта тайёрлашнинг янги тизими яратилди.

Мустақиллигимизнинг дастлабки даврлариданоқ таълим муассасаларини малакали кадрлар билан таъминлаш, уларнинг малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш ишларига алоҳида эътибор қаратилди. Таълим қозоқ ва туркман тилларида олиб бориладиган мактабларни малакали педагог кадрлар билан таъминлаш мақсадида Қазоғистон ва Туркменистон Халқ таълими вазирликлари билан ҳамкорлик йўлга қўйилиб, ҳар йили 5 мингдан ортиқ ўқитувчиларнинг малакасини ошириш имконияти яратилди. 1991 йилда Халқ

таълими муассасалари ходимлари аттестациядан ўтказилди [2]. Ушбу йилларда мактабларни олий маълумотли кадрлар билан таъминланиш даражаси пастлиги кузатилди, яъни, 1993 йилда ўқитувчиларнинг 71,7 фоизи олий маълумотга эга эди [3].

Мустақиллик йилларида умумий ўрта таълим мактабларида ўқитиладиган фанлар мазмунан ва шаклан тубдан қайта ишлаб чиқилиб, улар янги таълим тизимимизга мослаштирилди. Шу мақсаддан келиб чиқиб мазкур фанларни ўқитадиган малакали ўқитувчиларга зарурият туғилди ва ўқув юрларимизда янги ихтисосликлар бўйича мутахассислар, айниқса олий маълумотли бошланғич синф ўқитувчиларини тайёрлаш ишлари жадал олиб борилди.

Бошланғич таълимни сифатли ва самарали амалга ошириш мақсадида «Бошланғич таълим» концепцияси, ДТСлари яратилди. Кадрлар тайёрлаш миллий дастуридаги вазифаларни тўлиқ амалга ошириш жараёнида халқ таълими соҳасининг олий маълумотли педагог ходимларга бўлган талабини қондириш мақсадида олий ўқув юрларида 2001 йилдан бошлаб ўрта махсус маълумотли 3 йиллик педагогик стажга эга бошланғич синф ўқитувчиларимиз учун 3 йиллик махсус сиртки бўлимлар ташкил этилди [4]. Жумладан, 2001-2002 ўқув йилида 8та, 2002-2003 ўқув йилида 12 та олий ўқув юрларида махсус сиртки бўлимлар ташкил этилди. Қорақалпоғистон Республикасида олий маълумотли кадрлар тайёрлашда ўз нуфузига эга бўлган Қорақалпоқ Давлат университети махсус сиртки бўлимига 2001-2002 ўқув йилида 5 та бакалавр йўналиши бўйича талабалар қабул қилинган бўлса 2007 йилга келиб, жами 9 та йўналишда 1324 талаба таълим олди.

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтида 2002-2003-ўқув йилидан бошлаб иккита йўналиш (бошланғич таълим ва мактабгача таълим) бўйича махсус сиртки бўлим ташкил этилди. Режага мувофиқ «Бошланғич таълим ва спорт тарбиявий иш» ихтисослигига 75 та (30 грант, 45 контракт), «Мактабгача таълим ва болалар спорти» ихтисослигига 25 та (10 грант, 15 контракт), жами 100 та ўрин ажратилди. Ушбу ўқув йилида 200 та абитуриент ҳужжат топшириб, шундан 93 таси талаба бўлишга муяссар бўлди [4].

Қорақалпоғистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги тамонидан 2003-2004 ўқув йилида олинган маълумотлар асосида Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлигига мактаблар учун зарур бўлган ихтисосликлар бўйича тавсия берилди. Натижада янги ўқув йили учун 5 та турдаги мутахассисларни тайёрлаш бўйича режа тасдиқланди. Бу вақтларда Республика мактабларида 40 ёшга тўлмаган 9712 нафар ўрта махсус маълумотга эга ўқитувчилар фаолият кўрсатиб, уларнинг 5372 нафари бошланғич синф, 1340 нафари меҳнат таълими, 835 нафари жисмоний тарбия, 639 нафари рассомчилик ва чизмачиликдан, 513 нафари мусика ва 1013 нафари бошқа фанлардан дарс берар эди. Институтининг махсус сиртки бўлимига ҳужжатларни қабул этишга Қорақалпоғистон Республикаси ХТВ яқиндан ёрдам бериб бўлимга ҳужжат топширганларнинг сони 710 га етказилди. Бешта йўналиш бўйича «Бошланғич таълим ва спорт, тарбиявий иш» ихтисослигига энг кўп ҳужжат жами 459 та ҳужжат топширилиб, бу махсус сиртки бўлимга ҳужжат топширганларнинг 65% ни ташкил этди. Шу билан ўрта махсус маълумотли бошланғич таълим ўқитувчилари ўз фаолиятларидан ажралмаган ҳолда олий маълумот олиш имкониятига эга бўлдилар.

Қорақалпоғистон умумий ўрта таълим мактабларида 2003-2004 ўқув йилида фаолият юритаётган бошланғич синф ўқитувчилари сони жами 9656 нафарни ташкил этган бўлса,

шундан 1960 таси (20,3%) олий, 387 таси тугалланмаган олий (4,0%), 7309 таси (75,6 %) ўрта махсус маълумотга эга бўлган. Шундан 8691 таси (90,0 %) аёллар эди. 2007-2008 ўқув йилида жами бошланғич синф ўқитувчилари 9953 та бўлиб, шундан 2970 таси олий (29,8%), 770 таси тугалланмаган олий (8,2%), 6230таси (62,5 %) ўрта махсус маълумотга эга бўлган. Шундан 8831 таси (88,7 %) аёлларни ташкил этди.

Бу йилларда Нукус шаҳар, Амударё ва Тўртқул туманларида таълим муассасаларини педагог кадрлар билан таъминлашнинг таҳлилига кўра бу ишлар яхши йўлга қўйилганлиги аниқланди. Жумладан, 1998 йил 26 декабрда Тўртқул тумани Халқ таълим бўлимининг мажлисида 12-д сонли қарор қабул қилиниб, шу асосда мактабларни педагог кадрлар билан таъминлаш мақсадида 1999-2005 йилларга мўлжалланган режаси тасдиқланган. Бу вақтларда Тўртқул туманида жами 67 та умумий ўрта таълим мактабларида 2987 та ўқитувчи фаолият олиб бориб, улардан 2200 нафари(72,5%) олий, 787 нафари (26,9%) ўрта махсус, 18 нафари тўгалланмаган олий маълумотли бўлган [3].

Шу билан бирга малака оширишнинг 2004-2009 йилларда мактаб таълимини ривожлантириш Давлат умумимиллий дастуридан келиб чиққан ҳолда самарали тизими яратилди. Бунда таълим муассасасининг буюртмасига асосан педагогнинг тоифаси, стаж, касбий тайёргарлигини оширишга бўлган эҳтиёжга мос ҳолда унинг турлари ва даврийлиги қайта кўриб чиқилиб, малака оширишнинг «Режали-мажбурий» тизимидан «Йўналиштирилган мақсадли» такомиллаштирилган тизимига ўтказилиши бу тизимнинг самарадорлигини янада оширди.

Таълим мазмунининг тез суратларда янгиланиб бораётганлиги муносабати билан педагогларнинг малака ошириш даврийлиги 5 йилдан 3 йилга келтирилди. Республикада амалга оширилаётган маънавий-маърифий ислохотлар, ахборотлар оқимининг жадаллашувига мос равишда миллий истиклол гоёси туркумига кирувчи ҳамда информатика фани ўқитувчиларини заруриятга қараб ҳар 1-2 йилда малакаларини ошириб бориш кўзда тутилди. Педагогларнинг тоифаларига мос равишда олий ва 1-тоифали педагоглар учун 2 ҳафта (72 соат)га, 2-тоифали ва мутахассис педагоглар учун 3 ҳафта (108 соат)га мўлжалланган режа асосида ташкил этилди. Мактаб ўқитувчиларининг малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш борасида, 2004 йилда белгиланган режа 104,5% га, 2005 йилда 101,6%га, 2006 йилда 102% га, 2007 йилда 109,2% га бажарилиб, жами 2004-2007 йилларда режа асосида 252225 нафар педагог ўрнига 262930 нафар педагог малака ошириб, режа 104,2% га бажарилган[4].

Умуман, Қорақалпоғистон Республикаси бўйича мактабларнинг педагог ходимлари таъминоти 2004-2005-ўқув йилида 98,6 фоизни ташкил этган бўлса, 2007-2008-ўқув йилида бу кўрсаткич 99 фоизга ошди, унга мувофиқ, уч йил давомида таълим муассасаларининг педагог-кадрларга бўлган эҳтиёжи сезиларли тарзда 501 нафардан 334 нафарга камайди. 2004-йилда минтақада жами олий маълумотли ўқитувчилар 60,8 фоизни ташкил этган бўлса, 2011 йилда мазкур сифат кўрсаткичи 69, 2 фоизга, 2015 йилга келиб 81,5 фоизга ортди.

Мазкур ўқитувчи мутахассислар тайёрлаш тизимидаги ислохотлар мустақил давлатимиз томонидан умумий ўрта таълим мактабларида келажагимиз бўлган ёш авлоднинг ўсиб ўлғайишида ўқитувчиларимизнинг ўрни, аҳамиятига алоҳида эътибор қаратилаётганлидан дарак беради. Зеро, юксак салоҳиятга эга мутахассислар мамлакатимиз истикболлини қафолатлайдиган кучдир.

Адабиётлар

1. Баркамол авлод орзуси // Тузувчилар: Ш.Қурбанов, Х. Саидов, Р.Ахлиддинов – Т.: «Шарқ» нашриёти-матбаа концерни, 1998. 184-б .
2. Қорақалпоғистон Республикаси Жўкорги Кенгеси архиви, ф.35, оп.1, д.146, 204-219-б.
3. Қорақалпоғистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги жорий архив материаллари.
4. «Устоз жолы» газетасы, 2004, 8 июль, 2-6, 2007, 3- февраль, 3-6.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада мустақиллик йилларида Қорақалпоғистон умумий орта таълим мактаблари учун малакали ўқитувчи мутахассислар тайёрлаш жараёни бўйича маълумотлар ўрганилган бўлиб, айниқса, таълим ва тарбия жараёни самарадорлигида олий маълумотли ўқитувчилар фаолияти аҳамиятига алоҳида эътибор қаратилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается изучению вопросов процесса подготовки квалифицированных учителей для общеобразовательных школ в Каракалпакстане в годы независимости. Для эффективности и работы образования в сфере воспитания важную роль играет деятельность учителей с высшим образованием.

SUMMARY

The article is devoted to the study of issues of the process of training high-qualified teacher for general educational schools in Karakalpakstan for the years of Independence. It is emphasized that for the effective work in the sphere of education and upbringing the teachers with higher education play a great role.

ЖАСЛАР САНАСЫНДА ӘДЕП-ИКРАМ ХӘМ ХУҚЫҚЫЙ ТӘРБИЯНЫ ҚӘЛИПЛЕСТИРИҮДЕ КӨРКЕМ ӘДЕБИЯТТЫҢ ОРНЫ

Е.К.Алламбергенов - ассистент оқытушы

Әжанияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сұзлар: узлуксиз таълим ва ҳуқуқшунослик, адабий-бадий асарлар, одоб-икром мезонлари, ҳуқуқий тарбия, фуқаролик ҳуқуқлари, ҳуқуқ бузарликка қарши кураш ғоялари.

Ключевые слова: непрерывное образование и правоведение, законы нравственности, правовое воспитание, гражданские права.

Key words: life-long education and public law, works of fiction ethic-moral laws, law education, civilian rights.

Елимизде ҳуқуқый демократиялық мәмлекет, күшли пуқаралық жәмийет, еркин базар қатнасықлары хәм жеке меншикліктің үстінлігіне тийкарланған экономиканы қурыўда усы мәмлекет хәм жәмийеттиң тырнақ тасын, негизин қалаўшылар болған халық массасын, соның ишинде мәмлекеттиң ертеңи, келешегі болған жас әуладты билимли, аңлы, ҳуқуқый жақтан мәдениетлы хәр тәрәпме жетилискен кәмил инсанлар етип жетилистириўде ҳуқуқый тәрбияның атқаратуғын хызметі айрықша. Бул тәрбия, әлбетте, биринши гезекте, Өзбекстан Республикасының бас нызамы болған Конституцияны үйрениўден, оны билиўден хәм оған ҳүрмет етиўден басланады. Сол ушын да Өзбекстан Республикасының Президенти Ш.М.Мирзиёев өз Президентлик искерлигине кирискен дәслепки күнлерден баслап-ақ Нызам үстінлігіне үлкен әҳмийет берип, оны тәмийинлеў елимизди раўажландырыўдың хәм халық абаданлығын тәмийинлеўдиң гиреўи екенлигин пүткил мәмлекетлик ҳәкимиятқа баслы ўазыйпа етип қойған еди. Мысалы, Президентимиз Өзбекстан Республикасы Конституциясының 24 жыллығына бағышланған салтанатлы мәресимде жасаған баянатында 1992-жыл 8-декабрьде Өзбекстан Республикасы Конституциясының қабыл етилиўи елимиз турмысында әҳмийетли тарийхый ўақыя болғанлығын атап өтип, оның жаратылыўы хәм турмысымызға ендирилиўинде заманымыздың уллы мәмлекетлик ғайраткери, уллы жолбасшымыз, ҳүрметли Биринши Президентимиз Ислам Абдиганиевич Каримовтың хызметі шексиз екенлигіне айрықша баҳа берген еди [1].

Нызам үстінлигин тәмийинлеў арқалы «Инсан хәм оның қадир-қымбаты» биринши орынға қойылыўы хаққындағы Биринши Президентимиз тәрәпинен мәмлекетлик сиясаттың тийкарғы жөнелислерине айланған бул өмиршең идея Президентимиз Ш.М.Мирзиёевтың 2017-жыл 7-февральда жариялаған Өзбекстан Республикасын буннан былай да раўажландырыў бойынша ҳәрекетлер стратегиясы хаққындағы Пәрманы менен және де бекемленди. Усы Хәрекетлер стратегиясының 5 әҳмийетли бағдарының 2-бағдары тиккелей усы мәселеге бағысланып, «Нызам үстінлигин тәмийинлеў хәм суд-хуқық системасын буннан былай да реформалаў» [2] деп белгиленген. Бул екінши бағдарда ҳуқықый мәселелерге дыққат берилип, ҳуқықбузарлықлардың алдын алыў системасына, жынайтшылыққа қарсы гүресіў хәм жәмийетлик тәртипти сақлаў, ишки ислер уйымының жұмысын түптен жетилистириўге айрықша итибар қаратылған [2].

Хақықатында да, Президентимиз Ш.М.Мирзиёевтың әдил баҳа бергеніндей, Биринши Президентимиз И.А.Каримов ғәрезсизлигимиздиң дәслепки жылларынан баслап-ақ Өзбекстанның келешекте уллы мәмлекет болыўы, оның ғәрезсизлигин бекемлеў ушын халық хожалығының барлық тараўларын, социаль-экономикалық, сиясий-мәдени, мәнәўий-руўхый турмысымызды жаңалаў сыяқлы үлкен реформалар менен бирге «пуқаралардың елди басқарыўдағы ролин арттырып барыўды тийкарғы орынға қоятуғын ҳуқықый демократиялық еркин пуқаралық жәмийет қурыў, былайынша айтқанда, «Күшли мәмлекеттен күшли пуқаралық жәмийетке қарай» бағдарламасын иске асырыў идеяларын да ортаға таслап, оны мәмлекетлик сиясат дәрежесине көтериўди бас ўазыйпа етип қойған еди.

Әлбетте, бул ушын, ең биринши гезекте, жәмийетлик өмиримизде пуқаралық институтлар системасын тереңнен ен жайдырыў, сол арқалы мәмлекетимиздиң ертеңи болған жаслар санасына ҳуқықый билим, көнликпе, мәдениетты, қулласы, ҳуқықый тәрбияны кеннен хәм тереңнен ендириў керек болды хәм бул бағдарда әдеўир табыслардың қолға киргизилгенлиги де хеш кимге сыр емес. Атап айтсақ, Биринши Президентимиз И.А.Каримов Өзбекстан Республикасының Олий Мәжлисиниң 6-сессиясында «Халықтың ҳуқықый тәрбиясын түпқиликли жаңалаў, оның ҳуқықый мәдениетты дәрежесин арттырыў, ҳуқықый информацияның кең майданын жаратып беріў-хуқықый мәмлекетти орнатыўда әҳмийетли бағдар болып табылады» [3] деп көрсетип, бул бағдардың хақықый бағдарламалық тийкарларын жаратып берди. Себеби, Президентимиздиң бул жоқары минберде шығып сөйлеген сөзинен кейин бул

бағдар изли-изинен жүйели мақсетли рәуиште арнаўлы пәрмалар хәм мәмлекетлик бағдарламалар менен тастыйықланды. Биринши Президентимиздиң 1997-жыл 27-июньдеги «Хуқықый тәрбияны жақсылаў, халықтың ҳуқықый мәдениетин жоқарылатыў, хуқықтаныўшы кадрлар системасын жетилистириў, жәмийетшилиқ пикирин үйрениўди жақсылаў хаққындағы Пәрманы, усы тийкарда сол жылы 29-августтағы қабыл етилген «Жәмийеттеги ҳуқықый мәдениетты жоқарылатыў» миллий бағдарламасы, мине, бул бағдардағы оғада әҳмийетли сиясий-хуқықый ҳужжетлер болды.

Хуқықый мәдениетты жоқарылатыў хаққындағы бул идея Биринши Президентимиз И.А.Каримовтың 2010-жыл 27-январьдағы «Елимизди модернизациялаў хәм күшли пуқаралық жәмийет қурыў - ең әҳмийетли мақсетимиз» атлы баянатында және бир мәртебе тастыйықланды.

Бул сиясий-хуқықый ҳужжетлер менен Президентимиздиң басқа да шығып сөйлеўлериниң мәнисине сер салып қарасақ, ҳуқықый мәдениетты жетилистириў хәм орнатыў, биринши гезекте, тийкарғы нызамымыз болған Конституцияны ҳүрметлеўден, оны үйрениўден басланады [4]. Президентимиздиң 2001-жыл 4-январьдағы Пәрманында бул мәселе айқын көрсетилген. Бул пәрманға муўапық 2001-жыл 1-сентябрьден баслап Өзбекстан Республикасының үзликсиз тәлим системасында балалар бақшасынан баслап жоқары билимлендириўдиң соңғы басқышларына шекем Өзбекстан Республикасының Конституциясы тийкарғы бас нызамымыз хәм ҳуқықый билимлеримиз тийкары сыпатында кеңнен үгіт-насият етилип киятыр. Жоқарыда аты аталған пәрманның айқын турмысқа ендирилиўиниң усындай мысаллары сыпатында мектепке шекемги билимлендириў мәкемелеринде арнаўлы курс сыпатында үйренилип атырған «Конституция сабақлары», баслаўыш класслар менен 5-7, 8-9-классларда үлги оқыў бағдарламалары тийкарында өтилип атырған «Конституция сабақлары», «Конституция әлемине саяхат», «Өзбекстан мәмлекети хәм ҳуқықый тийкарлары», «Конституциялық ҳуқық тийкарлары» пәнлери, және де академиялық лицей хәм орта арнаўлы кәсип-өнер колледжлери, жоқары оқыў орындарындағы ҳуқықый билимлендириў хәм тәрбияға байланыслы алып барылып атырған кең көлемли жұмысларды келтирип кетиўимиз мүмкин.

Бирақ, кәнигелердиң дурыс көрсеткеніндей, ҳуқықый мәдениетты жетилистириўди, сол мақсетте ҳуқықый билим беріўди хәм тәрбияны тек билимлендириў системаларында билим хәм көнликпелер беріў менен шеклеп болмайды. Бул орында тарийх, көркем әдебиет, миллий мийраслардың атқаратуғын хызметі айрықша [5:47].

Усы көзқарастан көркем әдебий дәрәтпелерге ақыл-пикир жуўыратуғын болсақ, түркий дүньяда, улыўма шығыс халықларында ҳуқықый билимлендириў хәм тәрбияның пайда болыў, қәлиплесіў дереклери көбирек көркем сөз арқалы жаслар аңына синдирилип келгенлигиниң гүўасы боламыз.

Бул мәселеде жүдә алыс дәуірлерден мысал излемей-ақ, ғәрезсизлиқ дәуири қарақалпақ әдебиятына, соның ишинде поэзиядағы шайырларымыз қосықларына пикир жүритетуғын болсақ, оларды жаслар тәрбиясы мәселесине айрықша итибар қаратып, жасларымыздың озық ойлы, терең пикирли, билимли, өз ана ўатанына садық, ел-халқының тәғдири ушын ат салысуғын жанкүйер, мәрт, хадал, расғөй, мийнетсүйгиш инсанлар болып жетилисиўинде айрықша әҳмийетке ийе болған мәселелерди бәлент пафосларда үлкен шайырлық йош пенен жырламақта.

Атап айтатуғын болсақ, жаслар тәрбиясына байланыслы усындай ой-пикирлер хәм идеялар Ибрайым Юсуповтың «Му-стакиллик майданынан өткенде», «Төк тауындағы ойлар», «Жаңа әсирге», «Алыс әуладларға», «Көринер болың», «Исбилерменлерге», «Көзлеримниң ағы-қарасы қызлар», «Хәр кимниң өз заманы бар», «Мен мұғаллим деген халықты сүйемен», «Компьютер заманының мұғаллим-лерине», Толыбай Қабуловтың «Анам айтқан термелер», «Туўылған жер», «Гөне журтта», «Саған ҳуқық берилген», «Қарақалпақпан», «Перзентлерме», «Ким болыўды қәлейсең?», «Ашкөзлер», Сағынбай Ибрагимовтың «Ушып-қонар еди (ядымда мениң)», «Таңларда

бағымда сайрайды бир күс», «Жанып турған отқа өзимди урамнан», Мәтибай Бердиевтің «Ұатан, сениң аспанды бийик!», «Хадаллықтың барына инан», «Нилуфар», Жуманияз Өтениязовтың «Жың-ғыл гүллери», «Тырналар», «Өзбекстан Конституциясы», «Ұатан», «Қарақалпақстаным», Гүлистан Мәтякубованың «Өз үйинди өзин асыра», «Садықлық», «Адам улы бир гүл», «Жаксылық ет», «Өмир-жемис», Нәбийра Төрешованың «Өзигимиз бар», «Ана тилим», «Арал қызлары», «Әзийим», «Арузлар» Минайхан Жуманазарованың «Халқым», «Шет елде талап ислеп жүрген балаларыма», «Қәстерлеп сақлаңдар бир-бириңизди», «Сени», «Қәлбимде ай, қуяшым күлди», Гүлистан Дәулетованың «Туған жер», «Бауырманым анажан», «Ұатан тәрийипи», «Хәзиргиниң балалары», «Не қылып жүріпсиз, балажанларым?!», А.Өтениязованың «Сизге тәжим, ана жер!», «Қауын қос», «Интервью», «Улыма» қосықтарында өзиниң хақықый көркем сәуленениуін тапты. Шайырлардың бул шығармаларында сөз етилген темалар жаслар тәрбиясының жүдә көп мәселелерин өз ишине қамтып, бул қосықтар жасларымызды ұатансүйиушилик, ел-халыққа хызмет етиу, өзликте аңлау, ғәрезсизлик пенен мақтаныш етиу, исбилерменликтің сырларын ийеләу, қызлар тәрбиясы, заманға сай билим алыу, ата-ананы қадирләу, кәсип таңлау, қәнәәт етип жасау, тәбиятты асыраудай әдеп-икрамлылық, хуқықый мәдениет, жоқары адамгершилик сыяқлы ағла пазыйлетлерге тәрбиялайды.

Мәселен, И.Юсуповтың шығармаларында миллий колорит хәм терең халықшылық рух пенен сөз етилетуғын ұатанды сүйиушилик хәм ел-халықты улығлау сыяқлы тәрбиялық әхмийети күшли идеяларды айтпағанның өзінде, шайырдың бүгинги күнде дүньялық масштабта глобал машқалаға айланып кеткен хуқықбузарлықтың алдын алыу, хуқықый мәдениетти қәлиплестириу наркомания, коррупция хәм халық аралық терроризмге қарсы гүресіу, жәмийетимизге, улыма адамзатқа жат болған бундай қәуипли иллетлерди жер жүзинен сыпырып таслауға исенім хәм үміт билдириу, бундай жат идеялардан жасларымызды асырау, сергек хәм қырағы болып ана ұатанымызды көздиң қарашығындай сақлау киби темаларды сәулендирген қосықларының өзи келешек әуладлар ушын өз алдына тәрбия мектеби болып есапланады.

*Жауызлық, менменлик, жаманлық күши,
Хәзир хәш кимге де басларын иймес.
Лекин қайсы елде Халық деген киси,
Тыныш хәм парауан жасауды сүймес.*

*Бизден ақыллы хәм бахытлы әулад –
Келип жаңа әсирдің гөзал баллары,
Қойнында табысып мирип, мұхаббат,
Тутассын дослықтың «Жипек жоллары».*

Уллы сөз зергериниң мәмлекетимиз ғәрезсизликке ерисип өзиниң туңғыш қәдемлерин ата баслаған дәслепки жылларда жазған «Көзлеримниң ағы қарасы қызлар» атлы қосығы арадан шерек әсир өтсе де дәуір сынақларынан сүринбей өтип, өз қунын хәм актуаллығын жоғалтпай қиятырғандығы, жас өспирим қызлар, ата-аналар, улыма, жәмийет ушын оғада әхмийетли болған тәрбия, хуқықый тәрбия, әдеп-икрамлылық мәселелерин ортаға қойғандығы менен дыққатымызды ериксиз түрде өзине қаратады. Қосықта шайыр өтмиш пенен бүгинги заманды салыстырып сүүретләу, объектти (қызлар) юмор-сатира хәм мақтау-тәрийип усылларының синтезинде ашып бере отырып, қызлардың жүрис-турысы, әдеп-икрамлылығы, сөйлеу хәм хуқықый мәдениет, кийиниу әдеби хәм т.б. мәселелерди сөз етиу арқалы хәр биримиздиң ойымызға қозғау салады, ертеңги күн хаққында, жаслар, әсиресе, қызлардың келешегі туұралы бас қатырыуымызға мәжбүрлейди. Қызларға тек шайыр сыпатында емес, ал жанашыр хәм бауырман ата ретінде де ақыл-нәсият береді. Өткен дәуірлерде қызларымыздың өзлериниң сулыұлығы, әдеп-икрамлылығы, ийбелілиги, мәдениетлілығы, сабырлылығы, мәртлиги менен халықтың алғысына бөленіп, нешше әсирлер өтсе де атлары әуладтан-әуладқа өтип гөзаллықтың хәм мәртликтің тымсалы болып қиятырғандығын Хауа Ене, Бийбипатма, Шахсәнем, Арыұхан, Ақшолпан, Гүлпаршың, Нәдира, Қыз жипек хәм т.б. сыяқлы хаял-қызларымыз бүгинги күнде де пир тутатуғын тарийхий хәм дәстанлық, эпсанәуий образлар мысалында келтирип өтеди хәм буларды қызларға тәрбия хәм үлги сыпатында көрсетеди. Шайыр қызлардың өмиримиздиң гүли, келешектеги аналар екенлиги сыяқлы хақ-хуқықтарының кең имканиятларын айта келип, қызларды усы уллы атқа ылайық болып жасауға шақырады, айырым қызлардың бұрынғы мамаларымыздың тутқан жолын ескиликтің саркыты деп қарап, әдеп-икрамлылық нормаларын турпайы түрде бузып, олардың пукаралық хуқықтарына шек келтирип

атырғандығын, кийиниу хәм сөйлеу мәдениетінде базы бир ерси хәрекетлерди ислеп атырғандығын жаны ашып сүүретлейди. Мысалы:

*Европадан үлги аламыз десип,
Мусылманнан орыс боламыз десип,
Дизелер хәррийип, юбканы кесип,
Қуырықсыз бөдене болмайық, қызлар.*

*Рок-концерт әуиретин ашқандай,
Тап жыллханадан жаңа қашқандай,
Қышқырар аяғын өгиз басқандай,
Соған жүдә хәуес базыбир қызлар.*

«Улды тәрбиялаған әскерди тәрбиялайды, қызды тәрбиялаған миллетти тәрбиялайды» дегениндей, шайырдың бул дәрәтпеси тек қызлар ушын емес, ал олардың тәрбиясы ушын жууапкер болған ата-ана, мектеп, мәхәлле, улыма, жәмийетимиз ушын да үлкен хуқықый тәрбиялық әхмийетке ийе.

Ғәрезсизлик жылларындағы әдебиетта жасларды тәрбиялауға байланыслы мәселелер шайыра хаял-қызларымыз дәрәтпешилигинде де айрықша йош, бәлент лапызда жырлана баслады. Бұған мысал ретінде, әдебиет майданында көп жыллардан берли қәлем тербетип бир қанша тәжирийбеге хәм айтарлықтай табысларға ерискен шайыра қызларымыз: Гүлистан Мәтякубова, Нәбийра Төрешова, Минайхан Жуманазарова, Гүлистан Дәулетова, Пәтийма Мырзабаева, Гүлнара Нурлеспесова, Алтынгүл Өтениязовалар дәрәтпешилигиндегі жаслар тәрбиясына тийисли көп ғана қосықтарын келтирип өтиуимизге болады. Олардың қосықтарында мәртликтің ансау, аналар исин дауам еттириуіге болған антқа садықлық, пәклик, әдалатты, халық алдында хақықатлықты тартынбай айтыуға деген қуштарлық, жигерлилик, сол арқалы хуқықбузарлық сыяқлы хәр қандай иллетлерге қарсы гүресіуіге шақырыу бағыты айқын аңласылып турады. Мине, усындай шайырлардың бири – бул М.Жуманазарова болып табылады. Оның ел-халық, ұатан, мухаббат, тарийх хәм бүгинги күнди синтезлеуден дөреген қосықтары китапқумарларды, соның ишинде жасларымызды да мәртликке, қайсарлыққа, өз елин, ұатанын хәм халқын сүйип жасауға, расғөй, бир сөзлі, хақықатшыл болыуға шақырады. Шайыраның жаратқан лирикалық қахарманлары кеулиндегі мүддәхәсин қыпсалай бермей туұрыдан-туұры, ашықтан-ашық, алмастай өткир сөзлер менен айта алады. Автордың «Халқым» қосығында «Алма өз мийуе ағашынан алысқа түспейди» дегениндей, халқымыздың өзине тән миймандослық, кең пейиллик, ақ көкиреклик, садалық, мәртлик, қайсарлық сыяқлы белгилерди өзінде жәмлеген, халқын жанындай жақсы көретуғын лирикалық қахарманның көркем образы жасалған болса, «Шет елде талап ислеп жүрген балаларыма» қосығында шайыра жаслар турмысына байланыс-лы өзи көзи менен көрип, жүрегі менен сезинип, бауыры езилген турмыслық хәдийсени сөз етеди. Хәзирги уақытта күн көрис ушын сырт елдерде талап ислеп, хуқық бузарлыққа жол қойып атырған қаншадан-қанша перзентлеримиз пул табамыз деп жат журтларда қыйналып жүрген болса, биреулері хуқықый мәдениеті төмен болғандықтан хақ-хуқықтарын билмей, ислеген мийнетине дурыслап хақы ала алмай алданып, кейинде өз елине қайта алмай сарсаң кесек болып жүрген жоқ па?! Жоқарыда аты аталған қосығында шайыра, мине, усындай ашынарлы жағдайды сөз ете отырып, буның менен хәр бир ер жигит өз ар-намысын, бексұлтанлығын өзге журттағы базыбир кимселерге аяқ асты етпеуі, мейли, тапқаны аз болсын, бирақ ығбал-бахтын өз елинде мийнет етип табыуы керек, деген идеяны айтады. Мысалы:

*Өримдей ғана, балларым,
Жүк тасып белиң талды ма,
Салып журттың тамларын,
Сыртта өзиң қалдың ба,
Барин де жаным сезеди,
Не болған, баллар, бахтыңа,
Айтшы, кимлер безеди,
Кисиликтің тахтынан?!*

Тап усындай хуқықбузарлыққа қарсы гүрес идеясын беріудеги ашық-айдынлық пенен бирге оларды сәулендиріудеги поэтикалық шеберликке, бийикликке умтылуы Гүлистан Дәулетованың «Сениң дәртиң менен жасайман, хаял» (2001), «Қыз тахтым» (2009) атлы қосықтар топламларында да анық көринип турады. Сонлықтан да ол хәзирги жас өспиримлеримиздиң болмас ислер менен шуғылланып, хәтеки нан пулы табыу ушын ғана алданып, тийкарғы келешек мақсет-мұрады болған оқыу, өнер-билимди ұмытып жүргендерине қатты қайғыра отырып, жазылған қосықтарының бирин «Не қылып жүріпсиз, балажанларым!?» деп атап, ондағы қатарларында былай дейди:

Бириниз жүрипсиз базарды гезип,
Бириниз жүрипсиз мазарды гезип,
Күйдирмең аналық қалбимди езип,
Не қылып жүрипсиз, балажанларым!?
Орманбет үмिति – алтын урнақсаң,
Жүзлерің жсырылған дүздің, қурақтан,
Оразан, Маманның руўхын шыратпаң,
Арыңды таппама, балажанларым!
Қайыр сорау қанымызға сиңбеген,
Гәзәптың атына бабаң минбеген,
Қол жайғанды шайтан деген, жин деген,
Өнер жолын ізлең, балажанларым!

Шынлығына келгенде, тап усы күнлери де базарлар менен мазарларда гейпара өзлери билмейтуғын қуран сүрелерин оқып, айырымлары базарларда қол арба айдап, пул табыуға бейим психологияға берилип өмір сүрип атырған балалар аз емес. Бірақ, оларды базар экономикасының сиясаты менен де, мийнеткешлик, мийнетке таярлау принципі менен де ақлау мүмкін емес. Оларға, ең алды менен, сондай жас өспірімдер менен балалардың ата-аналары, қалаберди, хәзирги жәмийетлик орталық жууапкер екенлиги анық. Сол себепли де шайыр анық усы мәселени кескин түрде ортаға қоя отырып «Садақа сорайсыз,

Әдебиетлар

1. Нызам үстинлигин хәм инсан мәплерин тәмийинлеу - елимизди раўажландырудың хәм халық абаданлығының гиреуі. Өзбекстан Республикасы Президенти Шавкат Мирзиёвтың Өзбекстан Республикасы Конституциясы қабыл етилгенинин 24 жыллығына бағышланған салтанатлы мәресимдеги баянаты. //«Еркин Қарақалпақстан», 8-декабрь 2016-жыл, №148-149 (19923).
2. Өзбекстан Республикасын буннан былай да раўажландыру бойынша хәрекетлер стратегиясы ҳақында Өзбекстан Республикасы Президенти Пәрманы. 2017-жыл 7-февраль. / «Еркин Қарақалпақстан», 11-февраль 2017-жыл, №19 (19949).
3. Каримов И.А. Ұзбекистон: миллий истиклол, иктисод, сийсат, мафкура. -Т.: 1996.
4. Ұзбекистон Республикасы Конституциясы. -Т.: «Ұзбекистон», 2003.
5. Қудайбергенова Т. Хуқықый әдеп икрамлылық тәрбия хәм оны жетилистиру мәселелери. //«Илим хәм жәмийет», №3, 2015.

РЕЗЮМЕ

Мақолада хуқықый тарбия, хуқықбузарликка қарши кураш ғояларининг бадий асарларда акс этиши масаласи И.Юсупов, М.Жуманазарова, Г.Давлетова қаби шоирларининг мустақиллик йилларидаги асарлари мисолида таҳлил этилган. Шундай қилиб, одоб-икром, хуқықый малака ва хуқықый маданиятни ёшлар онгига сингдиришда бадий адабиётнинг тарбия курали сифатида бажарадиган эстетик вазифаси нихоятда қучли эканлиги аниқ мадослар воситасида кўрсатиб берилган

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается анализу вопросов правового воспитания и отражения идей борьбы против нарушений закона в художественной литературе за годы независимости на примере поэтических произведений известных поэтов И.Юсупова, М.Жуманазарова и Г.Даулетовой. Делаются выводы о том, что художественная литература играет большую эстетическую роль в качестве средства воспитания в нравственном и правовом воспитании и повышения правовой культуры в сознании молодежи.

SUMMARY

The article is devoted to the study of issues of law education and expressing the ideas of struggle against law violation in the works of fiction the years of Independence on the example of the works of the famous poets I.Yusupov, M.Jumanazarova and G.Dauletova. In the conclusion it is emphasized that literary work plays a great aesthetic role as a means of upbringing in moral and law education and development of law culture in the youth's consciousness.

ЭЛЕКТРОН ҰҚУВ КУРСЛАРИ (ЭҰК)НИ ЯРАТИШ

М.Алламбергенова - педагогика фанлари номзоди, доцент

Қ.О.Зарипов - таълимда ахборот технологиялари мутахассислиги 2 курс магистранти

Ажсиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: электрон ўқув курси (ЭҰК), замонавий электрон ўқув курси, электрон ўқув мажмуа, online, иллюстрациялар, хрестоматик тўплам, гиперматли технологиялар.

Ключевые слова: электронный учебный курс (ЭУК), современный электронный учебный курс, электронный учебный комплекс, онлайн, иллюстрации, хрестоматический комплекс, гипертекстовая технология.

Key words: E-learning course (E-LC), the modern e-learning course, e-learning complex, online, illustration, reading complex, , the hypertext technology.

Республикамыз ижтимоий ҳаётида янгича қарашлар қарор топаётган бир шароитда педагог кадрларни тайёрлаш, бу борада замонавий педагогик ва ахборот технологияларидан, жумладан, электрон ўқув курсларидан фойдаланиш масалаларига алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Ўқув-тарбия жараёнида электрон ўқув курси (ЭҰК) нинг ўрни ҳақида гапирганда, турли таълим шакллари, шу жумладан, аралаш таълим шакллари, ёнма-ён борадиган таълим шакллари, бу борада алоҳида аҳамият қасб этади. Технологик нуктаи назардан, таълим жараёни барча қатнашувчиларининг имкониятлари ва эҳтиёжлари ҳисобга олинган ҳолда, ўқув-методик ресурсларни тақдим этишнинг методик асосланган принципларини ишлаб чиқиш ва ўқув-методик, илмий-тадқиқот ҳамда ахборот ресурслари тизимидан фойдаланишни ташкиллаштириш ва электрон ўқув курсларини яратиш, бу йўналишдаги асосий вазифалардан бири ҳисобланади.

Замонавий таълим услубиёти компьютер технологиялари ёрдамида ўқитиш принципларини амалга оширишнинг янада самарали усулларини изламоқда. Бу борада электрон ўқув курслари замонавий таълим услубиётида имкониятларни юзага чиқарувчи дастур-и амал бўлиб хизмат қилмоқда.

Замонавий электрон ўқув курси - бу компьютер технологиялари ва интернет воситаларини қўллашга асосланган яхлит дидактик системадир. Унинг асосий мақсади индивидуал ва оптимал ўқув дастури бўйича фақат ўқувчиларни

қалай тыңларман!? Жанымды алағой, балажанларым!», «Жүрегимди қанжар менен тилкимлеп, қан жылатпаң мени, балажанларым!»-деген сөзлерин шынлық, хадаллық, пәклик хәм мәртлик көзқарасларынан, бүгінги заманластарымыздың барлығы – басшы да, қосшы да дурыс түсингени ертеңги келешегимиздің нурын болған балаларымыз, жасларымыз, улыўма келешек әўлад ушын жүдә үлкен әхмийетке ийе деген пикирге келиўге туўра келеди.

Шайыраның «Хәзиргиниң балалары» қосығы да тиккелей перзент тәрбиясына бағышланып жазылған. Қосықта автор тәрпинен ҳәр бир перзент мисли бир бағқа уқсайтуғынлығы, оның мийўесиниң татлы ямаса ашшы болыўы бағманның бағқа берген тәрбиясына байланыслы екенлиги, сонлықтан жаман перзент болмайды, ал жаман тәрбия болады деген идея алға сүриледі.

Улыўма алғанда, жаслар тәрбиясы, соның ишинде хуқықый тәрбия мәселесинде көркем әдебиаттың орны хәм хызмети жүдә үлкен. Өйткени, мәнәўият, мағрийпет, мәдений мийрас, тарийхый естеликлер менен бир қатарда көркем әдебиатсыз мәнәўиятты қәлиплестириў, бүгінги жас әўладты шахс сыпатында жәмийеттиң ажыралмас бир бөлеги сыпатында қәмалға келтириў - қыйын хәм жууапкерли мәселе.

ўқитиш эмас, балки шу билан биргаликда таълим жараёнини бошқариш ҳамдир. Видеотасвирлар, анимацион лавҳалардан иборат овозли динамик рангли тасвирлардир.

Электрон ўқув курси(ЭҰК) - бу ўқув материалининг умуман янги кўринишидир. Уни ўзлаштириш учун маълум ва асосланган, тушунарли бўлган барча нарсаларни акс эттириш керак [1].

Бутунги кунда асосан қуйидагилар электрон ўқув курслари ҳисобланади:

- ўқув фанининг энг муҳим алоҳида бўлимлари наشري (маъруза, мустақил иш, назорат топшириқлари ва тестларни электрон курслари);
- ўқув фани бўйича маълумотномалар ва маълумотлар базалари;
- машқ ва масалалар тўплами;
- турли машғулотларни қўллаб-қувватловчи компьютерли иллюстрациялар;
- хрестоматик тўплам;
- назорат қилувчи компьютер дастурлари;
- ўқув эксперименти, лаборатория ишлари, курс ишлари ва диплом лойиҳаларини олиб бориш бўйича методик кўрсатмалар [2].

Ҳозирги вақтда амалиётда, ЭЎКларини яратишда асосан қуйидаги технологиялар қўлланилади:

- маълумотлар базалари технологиялари (шу жумладан, мултимедияли) билан биргаликда юқори даража дастурлаш тилида яратиш;

- гиперматнли технологиялар;

- ихтисослаштирилган инструментал воситалар ёрдамида яратиш [3].

Юқорида келтириб ўтилган назариядан келиб чиқиб, биз «Умумий ўрта таълим мактаблари учун электрон ўқув мажмуа» мисолида ЭЎК яратдик. Ушбу электрон ўқув мажмуа тўлақонли электрон ўқув курсини яратиш мақсадида ишлаб чиқилган бўлиб, унда мактаб курсидаги барча фанлардан электрон ўқув курслар яратилган бўлиб, ундаги ҳар бир фан алоҳида электрон ўқув курси, тақдимот, online тест ва машғулотлардан иборат. Бундан ташқари электрон ўқув мажмуада зарур ахборотларни осон излаб топиш мақсадида излаш системаси ва ўтилган материалга қайтиш ҳам жорий қилинган.

Ушбу технология асосида яратилган электрон ўқув мажмуанинг афзаллиги, фойдаланиш интерфейси қулайлиги ва барча таълим олиш истагида бўлган мустақил фойдаланувчилар учун мўлжалланганлиги, шунингдек, уни ўқитувчи ва ўқувчиларга тақдим этишнинг универсаллигида: электрон ўқув мажмуа дискетга ёки компакт-дискка ёзилиши, интернет тармоғи орқали ёки ўқув юртининг локал тармоғида тарқатилиши мумкин.

Адабиётлар

1. Абдуллаев Ш., Амиров Д. - Обзор развития информационно-коммуникационных технологий в Узбекистане за 2006-2008 г. сборник научных трудов / Координаторы; - Т.: ИКТП, 2008. - С.100. ил. - (Узбекское агентство связи и информатизации. УНДП).
2. Г. Р. Громова. - Библиотека информационной технологии : сб. статей. Вып. 1 / Под ред. -М.: «Наука», 1990. -С. 208.
3. Holt, Rinehart and Winston - Shore, Barry Introduction to computer information systems: monografiya / Barry Shore. - New York : Inc., 1988. -С. 540.

Мақолада электрон ўқув курслари ва электрон ўқув мажмуалар яратиш ҳамда уларни таълим жараёнида замонавий педагогик технологиялардан фойдаланган ҳолда қўллаш усуллари кўрсатилган. Яратилган электрон ўқув курси мактаб курсидаги барча фанлардан электрон ўқув курслар мажмуаси ўзида жамлаган.

В статье приведены критерии создания электронного учебного курса и их применение в учебном процессе с помощью современных педагогических технологий. Созданный электронный учебный курс включает в себя ЭУК по всем предметам школьного курса.

The article deals with the criteria of creating e-learning course and their using in teaching process with the help of modern pedagogical technologies. The e-learning course includes the complex of all e-learning courses in subjects of school course.

BASLAWISH KLASS OQIWSHILARINDA FIZIKALIQ SAPALARDI RAWAJLANDIRIWDA MILLIY OYINLARDIN ROLI

M.J.Allayarov - *ulken oqitwshi*

Ajiniyaz atundaqi Nohis mamlekettik pedagogikalik instituti

P.M.Joldasbaev - *2-basqish magistranti*

Berdaq atundaqi Qaraqalpaq mamlekettik universiteti

Tayanch sozlar: jismoniy madaniyat, jismoniy tarbiya, jismoniy sifat, milliy oyinlar, tezlik, egiluvchanlik, chaqqonlik, chidamlilik, kuch.

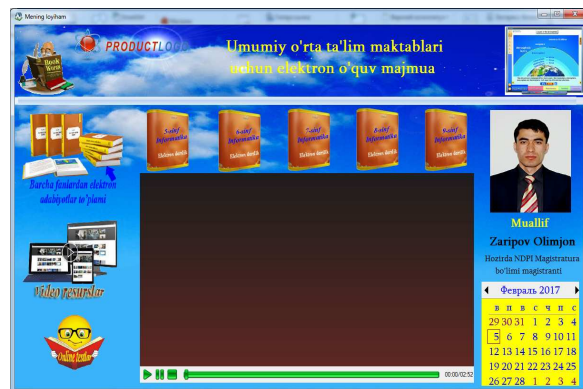
Ключевые слова: физическая культура, физическое воспитание, физические качества, национальные игры, быстрота, гибкость, ловкость, выносливость, сила.

Key word: physical culture, physical education, physical quality, national plays, the speed, flexibility, dexterity, endurance, power.

Xalqimizdin min jillar dawaminda jaratqan, awladtan awladga otir kiyatirgan doretivshilik bayliqlarin toplaw, uyreniw, bul bay xizmetler tiykarinda osip kiyatirgan jas awladti manawiy bay, ruwxiy pak, fizikalik barkamal qilip tarbiyalaw bugingi künde ahmiyetli mashqalalardin biri.

Asirese, elimiz garezsizlikke eriskennen son milliy miyraslarimiz, dasturlerimizge bolgan itibar jane de kusheydi. Bul turmushin barshe tarawlarinda turli darejede ozin korse basladi, sol qatarinda tarbiyanin tiykarig bolimlerin bir dene madeniyatnin bir boligi "dene tarbiya" da usilar qatarinda. Ozbekstan Respublikasinin "Dene tarbiyasi ham sport haqqinda" Nizamin da, - Ozbekstan respublikasi xalqlar milliy madeniyatnin ajralmas boligi, fizikalik ham madeniy, ruwxiy kamilliknin ahmiyetli deregi" ekenligi aytiladi [1].

Garezsizlik jillarinda elimizdin kop gana professor oqitwshilar ham ilimpazlar milliy oyinlarimizdi izetlep oylardin osip kiyatirgan jas awladtin tarbiyasinda tutqan onni ham paydali tarepleri haqqinda aytir otken. Qaraqalpaqstan Respublikasidan professor P. Shilmanov hareketli oyinlar ustinde kop izlenisler alip barqan ham ata-babalarimizdan kiyatirgan kop gana milliy hareketli oynlardi qayta tiklewge erisken. Bul tarawdagi ayirim az muqaddardagi awdarma kitaplar bolmasa, Qaraqalpaq tilinde shiqqan oqiw qurallari joq esabinda [2:3].



Дастурининг умумий кўрниши

Компьютер экранида электрон дарсликнинг ушбу иерархия тизими тўлағича намоиш этилиши мумкин. Ўқитувчи ва ўқувчи ўртасида ўзаро интерактив ва тескари алоқанинг йўлга қўйилиши ўқувчи учун яна бир имконият ҳисобланади. Ишлаб чиқилган электрон ўқув мажмуани икки усулда, яъни локал ва тармоқда фойдаланиш мумкин. Локал усули индивидуал ҳолда таълим беришда, тармоқ усули эса ўқувчининг ўқитувчи билан алоқасини ўрнатиш учун қўлланилади. Талабанинг ўқитувчи билан ўзаро алоқаси диалог (online) ёки электрон почта (offline) кўринишда амалга оширилиши мумкин. Асосий ўқув материали талабанинг компютерида жойлашган бўлиб, серверда айрим маълумотлар сақланади, бу эса тармоқда катта ҳажмдаги ахборотларни узатишга чек қўяди.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

3. Shaqqanlıqtı rawajlandırıwshı oyınlar.

4. Shıdamlıqtı rawajlandırıwshı oyınlar.

5. Iyiliwshenlikti tárbiyalawshı oyınlar;

Bázi bir oyın túrleri balalardıń bárshe buwınlarına sáykes keliwi múmkin, yaǵnıy fizikalıq sapalardı ulıwmalıq túrde tárbiyalawǵa qaratılǵan oyınlar da bar. Olarda túrlı fizikalıq sapalar izbe-iz rawajlanıwı múmkin. Oynlardaǵı bunday izbe-izlik balanıń oyın barısın, turmıs tájiriyesiniń keńeyiwi, onıń úlken jastaǵı adamlardıń turmısına tereńirek kirip barıwı menen baylanıslı.

Haqıyqatında da, oyınlardıń ápiwayıdan quramalıǵa qaray ósiwi turmıstıń ele de jańa táreplerin sáwlelendiriwi menen shekleńip qalmaq, uluwma oyınnıń ózine tán basqa kórinisleri menen baywı sebepli de ámelge asadı.

1. Tezlikke tárbiyalawshı oyınlar. Tezlikte tárbiyalaw ushın shınıǵıwlar maksimal rawıshste ornlanıwı lazım. Belgige qaray tez juwap beriliwın qısqa waqıt aralıǵında bir qansha háreketlerdiń ornlanıwın hám pútkil dene yáki onıń bir bólimin hawada tezlik penen háreket qılıwın talap qılatuǵın oyınlar oqıwshılarda tezlik sapasın rawajlandıradı.

Bunda kóbirek eki topardıń belsendi bellesiwine alıp keletuǵın oyınlar ótkiziwe itibar qaratıwımız kerek. Hárekettegi obyektke qarata bolǵan reakciyanı tárbiyalawshı oyınlar bul orında jaqsı nátiye beredi. Bunday oyınlarǵa “Taxıya kiyiwde kim birinshi?”, “Tórt muyesh”, “Bos ornı”, “Kim tez oynaydı” sıyaqlıları kiritiwi múmkin.

Misal ushın, “Taxıya kiyiwde kim birinshi” oyını ata-babalarımızdan kiyatırǵan xalıqtıń milliy oyınlarınan esaplanadı, balalardı tezlikke, shaqqanlıqqa úyretedi oyında oqıwshılar eki topǵa bólinedi. 30 metr aralıqtı eki taxıya menen belgilew kerek. Hár eki topardan eki bala usı aralıqqa juwrıp barıp keliwi hám oyınnıń ornlanıwı-taxıya basınan túspewi kerek. Oyın topardaǵı balalardıń hámmesi basına taxıya kiygizilgenge shekem dawam etedi. Qaysı topar shártti tez ornlasa, sol jeńimpaz esaplanadı.

2. Kúshti rawajlandırıwshı oyınlar. Bunda muǵallım kerekli bulshıq et toparlarınan rawajlanıwına unamalı tásir kórsetetuǵın oyınlarǵa tańlaw kerek. Kúshti rawajlandırıwshı oyınlarda oqıwshılar óz dene awırlıǵın, sırtqı awırlıqtı yáki qarsılas awırlıǵın (qarsılıǵın) **jeńedi**. Kúshti rawajlandırıwshı oyınlarǵa tómendegi oyınlar usınıs etiledi: “Qoraz-qoraz” oyını, “İlaq”, “Attan awdarıw”, “Aqsaq qasqır hám qoylar”, “Shuwrıǵa túsir” sıyaqlılar.

“Qoraz-qoraz” oyınında balalar sanı qansha kóp bolsa, sonsha jaqsı, oyın sonshellı qızıqlı bolıp ótedi. Bul oyında tiykarınan, er balalar qatnasadı. Balalar eki topǵa bólinip oynaydı. Eki topardan topar sárdárları saylanadı. Muǵallım klass oqıwshılardıń eki topǵa bóledi. Olar bir-birine júzbe-júz qarap turadı. Olar qolların arqaǵa tutıp bir ayaqlap sekirip, iyinleri menen iyerip baslaydı. Bunda hesh bir bala ayaqların aldıǵa yaqı arqaǵa qoyıwǵa bolmaydı qolların da jiberip qoyıwǵa bolmaydı. Oyınnıń tiykarǵı maqseti, oqıwshılardıń kúshin sınav, shıdamlıqtı asırıwdan ibarat.

Bul oyınnıń jáne de bir basqasha kórinisi bar. Bunda eki ul bala qatnasadı. Jerge eki metr diyametrdi sheńber sızılıp, eki oqıwshı sheńber ishine kiredi oqıwshılar sheńberde bir ayaqlap turıp qolların arqasına jiberip bir-birin iyinleri menen iyerip shıǵarıwı tiyis. Qaysı oqıwshınıń kóterilip turǵan ayaǵı jerge tiyse yaqı, qaysı oqıwshı sheńberden birinshi shıǵıp ketse sol oqıwshı jeńilgen esaplanadı.

Tezlik hám kúshti rawajlandırıwshı oyınlar belgili bir wazıypanı sheshiwde úlken járdem beredi.

Adebiyatlar

1. Ózbekistan Respublikası “Dene tárbiyası hám sport haqqında” ǵı Nızamı (1992 jıl 14 yanvar) “Xalıq sózi” gazetası, 1992, 19 fevral.
2. Shulmanov P. “Milliy balalar oyınları”. -N.: “Qaraqalpaqstan”, 1996, 3-b.
3. Усмонхожаев Т.С., Арзуманов С.Г., Сергеев Г.М., Москалева Т.В. и др. Физическое воспитание в школе. -Toshkent: “Medicina”, 1987.
4. Устиненко В.И. Игра этническая деятельность. Автореф. дисс...канд. пед. наук. -М.: 1969. -С. 24.

Maqolada boshlangıch sıf o`quvchilarida milliy yayınlardan foydalanish orqali ulaming jismoniy rivojlanishi yo`llari haqida so`z boradi. Shu bilan birga dars jarayonida o`quvchilarga qanday milliy o`yinlarni tavsiya qilish mumkinligi bayon etiladi. Maqolada bolalarning jismoniy sifatlarini oshiruvchi milliy o`yinlar ko`rsatilgan.

В статье рассматривается развитие физических качеств учеников при использовании национальных игр в начальных классах, а также ответы на вопросы какие национальные игры можно представить в учебном процессе. В статье показаны подвижные игры соответствующие физическим качествам учеников.

The article deals with the issues of development of physical qualities of pupils in using national games in primary classes and what national games may be included in the educational process. The author of the article presents some moving games corresponding to pupils' physical qualities.

3. Shaqqanlıqqa tárbiyalawshı oyınlar. Anıq háreket qılıw zárur bolǵan, ornlanıw qolaylılıǵı ózgeriwshen milliy oyınlarda shaqqanlıq jaqsı rawajlangan bolıwı kerek. Usıǵan tiykarlangan xalda shaqqanlıqtı tárbiyalaw ushın “Gezekli adımlar”, “janlandırmaq”, “urdı-qashtı”, “Ala tawıq”, “Kim shaqqan” sıyaqlı oqınlardı usınıs ettik. Misal ushın **“Gezekli adımlar”** oyınnıń kórip ótiwge boladı. Oyındı bárshe klass oqıwshıları eki topǵa bólinip ótiwi múmkin. Oyınnıń qaǵıydası: balalar uzınına qatarlasıp turadı, sızıq üstinde adımların gezeklesip (izbe-iz) qoyıp shıǵadı. Oyındı úsh túrde paydalanıw múmkin:

1. sızıq üstinen qolların qaptal tárepike uzatqan halda.

2. qolların arqaǵa jibergen halda.

3. qolları mene basınıń arqasın uslaǵan halda.

Kim sol oyındı shaqqan hám qatesiz ornlasa, sol jeńimpaz bolıp esaplanadı. Sızıq üstinen júriw háreketinde teń salmaqlıqtı kim buzza, qátelikke jol qoyǵan esaplanadı hám oyınan shǵarıladı. Oyın usı táxlette dawam etedi.

4. Shıdamlıqqa tárbiyalawshı oyınlar. Kopshılık milliy xalıq oyınlarında júda tez ornlanatuǵın shınıǵıwlar sebepli tezlik hám shıdamlıq sıyaqlı fizikalıq sapalar tárbiyalanadı. Bunday oyınlarda fizikalıq júkleme (nagruzka) áste aqırın asırılıp barıladı. Misal ushın, maydandı úlkeytiw, maydandı kishireytirmey turıp oyınshılardıń sanın kemeytiw; oyın inventarlardı sanın kóbeytiw (tayaqsha, romalsha, taxıya, shapan, top hám t.b) júgiriw aralıǵın uzaytıw; qarsılıqlar sanın asırıw; quramalı shınıǵıwlardı qolların hám olardıń sanın kóbeytiw hám t.b.

Kórsetilgen bul metodikalıq usıllar tıǵızlıǵı menen qollarılǵanda maqsetke tezirek erisiledi. Atı atalǵan fizikalıq sapanı tárbiyalawshı oyınlarǵa “Aqsaq ǵarǵa”, “lángi tebiw”, “Padashı (shopan)” sıyaqlılardı misal qılıp kórsetiw múmkin. Misal usın, “Aqsaq ǵarǵa”-estafeta túrindegi háreketli oyın. Oyınshılardıń kólemi teń boladı, eki topar bir-birine júzbe-júz turıp, sapqa turadı. Oyınshılardıń hár biri náwbet penen óziniń bir ayaǵınıń bawın (oramal yáki lenta) baltırınan satanına shekem baylaydı.

Hár eki topardıń oyınshıları “Tayarlan-ornla!” buyırǵı beriliwi menen qarsı topardıń sızıǵına shekem bir ayaqlap sekirip baradı, onnan keyin bolsa ayaqlarındaǵı bawdı sheship alıp, arqasına qaray juwradı hám onı óz toparındaǵı gezektegi oyınshıǵa beredi. Oyın topardıń sońǵı qatnasıwshısı bawdı ákelip bergenge shekem dawam etedi. Bawdı birinshi bolıp toparlasına ákelip bergin topar jeńimpaz boladı.

5. Iyiliwshenlikke tárbiyalaw. 7-8 jaslı balalarda iyiliwshenlikte tárbiyalaw maqsetinde ayırım bulshıq et toparı hám buwınlarına tásir kórsetiwshı oyınlar tańlap alınadı. Bul oyınlar tiykarınan, amawlı sport buyımları járdeminde ótkiziledi. Awırlıqlar ornında shuǵıllanıwshılardıń ózleri de qatnasıwı múmkin.

Belsendi iyiliwshenlik bulshıq etlerdiń kúshine baylanıslı. Bulshıq etlerdiń sozılıwshalıq qásiyeti bolsa oraylıq nerv sistemasınıń tásirinde ózgeredi. Sonıń ushın bul oyınlarǵa oqıwshılar qızıǵıwshılıq penen qatnasqanda iyiliwshenlik joǵarı boladı. Iyiliwshenlikte talap qılatuǵın oyınlardan aldın tiyisli shınıǵıwlar ornlanıwı zárúr.

Iyiliwshenlikte tárbiyalaw ushın “dıze astında oramal”, “tayaqtı ortaǵa ılaqtırıw”, “qarsılıqtan sekirip ótiw”, “tas oyın” sıyaqlı oyınlar usınıs etiledi.

Juwmaqlap aytqanda baslawshı klasslarda balalarımızdıń dene tárbiyası sabaqlarında milliy oyınlarımız arqalı háreket sapaların jaqsılasaq, ekinshi tárepten milliy qadiriyatlarımız jaslarǵa sińdirgen halda tálim tárbiya jumsların alıp barǵan bolamız.

REZYUME

PEZIOME

SUMMARY

MILLIY O'Z O'ZINI ANGLASHNING PSIXOLOGIK ASOSLARINI O'RGANISH

G.Amirova - mustaqil izlanuvchi
Samarqand qishloq xo'jalik instituti

Tayanch so'zlar: milliy o'z-o'zini anglash, milliy g'oya, yoshlar, ustanovka, jamiyat, millat, inson.

Ключевые слова: национальное самосознание, духовно-идейный, молодёжь, установка, человек, субъект.

Key words: nationalself-consciousness, spiritual-ideological, , education, nation, youth, social, establishment, person, subject.

Mustaqillikni qo'lga kiritgan O'zbekiston Respublikasi yildan-yilga rivojlanib bormoqda. O'tgan yillar mobaynida iqtisod, siyosat, manaviyat bilan bog'liq sohalarida ko'pgina yutuqlar qo'lga kiritildi. Bu yutuqlar zahirida jamiyatimizda yashayotgan barcha millatlar hamkorlik, birdamlik, totuvlik bilan qilgan va qilayotgan mehnatlari yotibdi. Milliy manfaatlar, burch va milliy o'z-o'zini anglash asosida mustaqil O'zbekiston taraqqiyotini ta'minlash uchun qilinayotgan harakatlar jamiyatimiz rivojlanishini amalga oshirish uchun katta ahamiyatga egadir. Bu haqda mamlakatimiz Birinshi Prezidenti I.A.Karimov: "O'zbek xalqi ruhining tiklanishi, millat manaviy- axloqiy idealini shakllantirish, chuqur milliylik bilan umuminsoniylik chambarchas bog'langan hodisadir. O'zbekistonda yashayotgan har bir millat o'ziga xoslikni yo'qotmagan holda umumiy ruhiyatga, xulq-atvor falsafasiga ega bo'lmoqdalar" - deb aytadi [1]. Yoki "O'zlikni anglash degani-bu o'z tariximizni, ming-ming yillik an'analarimizni bilish degani." "Mustaqillik biz uchun avvalo o'zligimizni anglash, insoniy qadrimizni, urf-odat va qadriyatlarimizni, muqaddas islom dinimizni, buyuk ajdodlarimiz, aziz-avlodi va allomalarimizning tabarruk nomlari va merosini, g'urur va iftixorimizni tiklash, yosh avlodimizni milliy va umumbashariy qadriyatlar ruhida tarbiyalash kabi beqiyos imkoniyatlar ochib berganini alohida ta'kidlash zarur" [2].

O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy, ma'naviy, iqtisodiy va siyosiy hayotida ta'limning o'rni va ahamiyati uning huquqiy-demokratik davlat qurishdek ulkan vazifa bilan belgilanadi. Bozor iqtisodiyoti munosabatlari rivojlangan bir davrda mustaqil fikrlab, faoliyat ko'rsata oladigan, qiyin vaziyatlarda ma'suliyatni o'z zimmasiga ola biladigan, umuminsoniy qadriyatlarni asrashda faol ishtirok eta oladigan, mamlakatimizning jahon hamjamiyatiga iqtisodiy hamda ma'naviy jihatdan tenglik asosida bo'y ko'rsatishi uchun tolmay xizmat qiladigan yosh avlodni tarbiyalab, voyaga yetkazish mustaqil Respublikamiz ta'lim tizimining bosh maqsadidir.

Biz tanlagan milliy o'z-o'zini anglash tuyg'usi ijtimoiy psixologiyaning muhim kategoriyasi sifatida har bir millatga ta'luqli. Uning ma'naviy kamoloti bilan uyg'unlashgan ijtimoiy psixologik hodisadir. Bu kategoriyaning millat, jamiyat hayotidagi o'rni va roli nihoyatda katta.

Har qanday millatni taraqqiyoti rivoji,qudrati shu millatni tashkil etuvchi insonlarni ayniqsa yoshlarni milliy o'z - o'zini anglash faoliyati bilan uzviy bog'liqdir. Milliy o'z - o'zini anglash tuyg'usini shakllantirish juda katta ijtimoiy kuch bo'lgan va jamiyatning muhim ijtimoiy qatlamini tashkil etuvchi yoshlarni boshqarish, tarbiyalash, mehnatga chorlash uchun keng shart - sharoitlar yaratadi. Yoshlar avval etnik mansubligini anglab o'z millatining tarixi, madaniyati manfaatlarini anglaydilar. Bu esa millat istiqbolini anglash va milliy o'z-o'zini anglash tuyg'usini shakllanishiga olib keladi. Milliy o'z-o'zini anglash milliy ong rivojlanishi darajasi bilan belgilanadi. Milliy o'z-o'zini anglash tuyg'usini shakllanishi mexanizmlarini ochib berilishi, ilmiy asosda tushuntirishi milliy ma'naviyat, milliy munosabatlar madaniyatini shakllanishi, mustahkamlanishi va rivojlanishini kuzatishda, boshqarishda katta ahamiyat kasb etadi.

Milliy o'z-o'zini anglash muayyan millatga mansub bo'lgan kishilarning aniq narsalar, hodisalar, jarayonlarga milliy ma'naviyat, ruhiyat, e'tiqod, an'ana-mezonlari va me'yorlaridan kelib chiqib belgilangan munosabatdir. Milliy o'z-o'zini anglash o'z mohiyati jihatidan murakkab bo'lib, turli ma'naviy, ruhiy-emosional jihatlarni o'z ichiga oladi.

Millat yoshlarini milliy o'z-o'zini anglashi orqali ijtimoiy ustanovkalar shakllanadi va milliy manfaatlarini anglash orqali ijoiy hatti - harakatga undaydi.

Milliy o'z-o'zini anglash-odamning ijtimoiy-etnik birlikka mansubligida, ijtimoiy sohadagi munosabatlarida, o'z millatining egallagan mavqeiini yaqqol tasavvur qilganlarida, milliy manfaatdorligida yorqin ifodasini topadi.

Milliy o'z-o'zini anglash - shaxs o'zini haqiqiy mavjud sub'ekt, muayyan moddiy va ma'naviy boyliklarni ifodalovchisi ekanligini, yagona til, urf-odatlar, an'analar, qadriyatlar va davlatga mansubligini manfaatlar, ehtiyojlar umumiylikni tushunib yetishidir.

Milliy o'z-o'zini anglash sub'ektlar ma'naviyatida psixologik fenomen sifatida ifodalanadi, amalga oshadi. Ma'naviyat - murakkab va ko'p ma'noli tushuncha. U insonning, fikrining, e'tiqodlarining ko'p tomonlarini, madaniy meros va zamonaviy ilmiy va adabiy qadriyatlarining tizimini, urf-

odatlarini, marosimlarni, diniy e'tiqodlarni qamrab oladi. O'z navbatida, sanab o'tilgan hodisalarning har biri ko'pgina aniq qadriyatlardan tashkil topgan. Tabiiyki, ularning hammasi ham o'zining imkoniyatlari, mustaqillik ehtiyojlariga xizmat qilishi, jamiyatga va odamlarga ta'siri bo'yicha teng qiymatli emas. Psixologiya fani oldida bu murakkab fenomen ichidan shunday psixologik hodisalarni ajratib olish zarurligi aniq belgilab olingani, ularni xarakteri va hisobga olish milliy o'z-o'zini anglashni shakllanishiga yordam beradi.

Oxirgi vaqtlarda milliy o'z-o'zini anglashga bo'lgan qiziqish nafaqat ijtimoiy - siyosiy, falsafiy, tarixiy, balki psixologik yondashuvlarda ham kuzatilmoqda.

A. B. Bagdasarova (1996) milliy o'z-o'zini anglashni butun olam nigohi nazarida tahlil qiladi: "Milliy o'z-o'zini anglash o'zida ijtimoiy, siyosiy, ekologik, ta'limiy, estetik, falsafiy, diniy qarashlarni namoyon qiladi va diniy rivojlanishni turli millatlarda aks ettiradi. Shu yo'sinda milliy tafakkur ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy millatlarning hayotiy jarayonlari bilan birga milliy ta'limni aks ettiradi" [3].

Shunday qilib, o'zlikni anglash ong osti darajasida hosil bo'lib, tafakkur darajasida namoyon bo'ladi; o'zining milliy xususiyatlarini saqlab qolishga intilayotgan individlar qarashlarini aks ettiradi.

O'z-o'zini anglash quyidagi vazifalarni bajaradi:

- 1) Ko'niktirish
- 2) Himoyalash
- 3) Bilish
- 4) O'zini nazorat qilish

Ko'niktirish funksiyasi - hayotiy faoliyat davomida individning milliy xususiyatlariga o'rganishi. Bu jarayonda asosiy rolni o'zida qadriyatlarining xususiyat tizimini saqlaydigan til o'ynaydi. Shu bilan birga bu yerda tarixiy voqealarga, qahramonlar, milliy madaniyat namoyondalariga tayaniladi. Til o'rganish orqali shaxs milliy madaniyat olamiga kirib boradi. Milliy o'zlikni anglashning yana himoya funksiyasi ham mavjud. U madaniy qadriyatlarni saqlashda namoyon bo'lib, milliy - madaniy qiziqishlarni himoyalash va rivojlantirish, milliy qadriyatlarini ichki yoki tashqi ta'sirlardan asrash kerak bo'lganda chegaralaydi. Milliy tafakkurni himoya funksiyasi nomilliy ta'sir xavfini sezmaydi. U milliy rivojlanish talablariga qaratilgan himoya ob'ekti bo'lib, ijtimoiy va diniy hayotdagi milliy qadriyatlar hisoblanadi. Himoya funksiyasi kelayotgan qator milliy qadriyatlarga tegishli bo'lganda yuzaga keladi [5].

Milliy o'zlikni anglash an'analarini avlodlardan avlodga uzatishda ishtirok etadi, bundan tashqari tarixiy, diniy va madaniy materiallarni saqlashda qatnashadi. Bilish funksiyasi nafaqat avlodlar xotirasini saqlashda, balki hayotning o'zida butunligicha ham ishtirok etadi.

Milliy o'z-o'zini anglash birdaniga yoki oson shakllanib qolmaydi. Bu uzoq muddatda va turli shakllarda amalga oshiriladi. Men o'z kuzatishlarimdan kelib chiqib o'quvchi yoshlar shaxsida milliy o'z-o'zini anglashni shakllantirishda quyidagi pedagogik texnologiyalardan foydalanishni tavsiya qilmoqchiman:

- musiqa, tasviriy san'at darslarida xalq his-tuyg'u va kechinmalarini uyg'un bir maromdagi tovushlar, kuylar orqali ifodalanishi, milliy sanat jozibadorligi, milliy ruhi, ohangdorligi bilan, milliy folklorini misol qilib keltirish, mavzuga bog'lab sayohatlarga olib chiqish, uchrashuvlar uyushtirish ;

- o'quv binosini milliy uslubda, xalq me'morchilik an'analariga rioya qilgan holda qurilishi, binoni ichki qismi milliy naqsh, ganchkorlik namunasi bilan, yo'laklarda milliy tuyg'u bezaklari hukmronlik qilishi;

- o'quv xonalaridagi, fan ko'rgazmali qurollarida urush, mehnat faxriylari hayoti aks etishi, ko'chirma(sitata)lar aynan o'zbek xalq maqollari, hikmatli so'zlaridan tuzish orqali talabalarda milliy g'urur, faxr tuyg'ularini shakllantirish;

- har bir fan mavzularidan kelib chiqib "Aqliy hujum", "Keys", "Bumerang", "Bahs- munozara", "evristik suhbat" kabi interfaol o'qitish usullaridan foydalanib O'zbekistonning milliy boyliklari, qazilmalari,(paxtasi, qorako'li, oltini) imkoniyatlari salmog'ini ochib berish;

- milliy an'ana, marosim, bayramlar (Navro'z, Til bayrami, Mustaqillik bayrami, Hosil bayrami, Sumalak sayli, Hayitlar)ini o'quvchi yoshlarning faol ishtirokida keng miqyosda o'tkazish;

- yurtdoshlarimizning turli sohalarda (sport, san'at, ma'naviyat, iqtisod) erishgan yutuqlaridan o'quvchi yoshlarni doimiy xabardor qilib turish, davra suhbatlari tashkil qilish;

- buyuk vatandoshlarimizning yubiley tantanalarida qatnashish, ularning hayoti va faoliyatlariga bag'ishlab o'quvchi yoshlar o'rtasida intellektual o'yinlar o'tkazish va hokazolar.

Bizga malumki, har bir dars o'z oldiga tarbiyalovchi, ta'limiy va rivojlantiruvchi maqsadlarni qo'yadi. Ushbu maqsadlarni amalga oshirishda doimiy qo'llaniladigan an'anaviy usullar emas balki, zamonaviy pedagogik texnologiya va innovasion texnologiyalardan foydalangan holda o'tkazilishi samarali natijalar berayotgani kuzatilmoqda.

Xo'sh, o'z-o'zini anglash o'zi nima? Muayyan ijtimoiy birlik uchun yetakchi faoliyatga ko'proq darajada "jalb qilingan" individual fazilatlariga shaxsning xususan o'ziga xos fazilatlarini sifatida yuzaga chiqadi. Shaxsning tafakkur, xotira, iroda singari persektiv xususiyatlaridan tashqari uning jamoadagi o'rni, jamoaning unga munosabati, bahosi singarilar ko'proq shaxs sifatlarini deb yuritiladi. Shaxs sifatlarida uning tuzilishi, yo'nalishi, faolligi farqlanadi. Tabiiy (anatomik, fiziologik) va ijtimoiy xislatlar ma'lum birlikni tashkil yetadi, bu shaxs tuzilishining birinchi kichik metaindivid tuzilishidir. Ikkinchi metaindivid tuzilishi tana a'zolaridan tashqaridagi "bo'shlikka" bog'liq- "Ekstraindivid" tuzilishi, yana biri "interoidivid" tuzilishidir.

Kishi o'z mohiyatiga ko'ra ijtimoiy hisoblangan munosabatlar tizimiga kirgan, odamlar bilan o'zaro birgalikda harakat qilgan va munosabatda bo'lgan holda o'zini atrof muhitdan alohida ajratib ko'rsatadi, o'zining jismoniy va psixik holati, harakatlari va jarayonlarining subekti sifatida aks etadi, o'zi uchun (boshqalarga) qarshi turgan va ayni chog'da ular bilan bog'liq bo'lgan "Men" sifatida nomoyon bo'ladi. "Men" siymosi- individning o'zi haqidagi nisbatan barqaror, ozmi-ko'pmi darajada anganilmagan, betakror deb his qilinadigan tasavvurlar tizimidir, individ boshqalar bilan o'zaro birgalikda harakat qilishda ana shunga asoslanadi.

XX va XXI asr psixologiya fanida ushbu masalaning ijtimoiy psixologik tabiatini tushuntirishda ikki xil qarash va yondashuv vujudga kelgan bo'lib, ular o'zaro bir-biridan keskin darajada tafovutlashib turadi. Birinchi yondashuv talqinicha, o'zini o'zi anglash-bu o'z yo'nalishini o'zgartirgan ongning aynan o'zidir. Inson o'zini o'zi anglashning subekti deyilganda, inson o'zligini (...Men...ligini) anglashning imkoniyati va sharti bo'lishi muayyan o'ziga xos sifatidan tashkil topganligi nazarda tutiladi.

Adabiyotlar

1. Karimov I.A. Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushunchalar va tamoyillar. –T.: "O'zbekiston". 2001, 80-b.
2. Karimov I.A. Ona yurtimiz baxt-u iqbol va buyuk kelajagi yo'lida xizmat qilish-eng oliy saodatdir. –T.: "O'zbekiston". 2015.
3. Багдасарова А. Б. Механизм перерастания национального сознания в националистическое. // Этнические проблемы современности. Вып. 4. – Ставрополь: 1996. –С. 79.
4. Djabborov A.M. Yetnik stereotip nima? // Fan va turmush. 1990, 2-son.
5. Сафаев Н.С. Проблема национального самосознания. // Xalq ta'limi. 2003, № 6.

Milliy o'z-o'zini anglash tuyg'usi ijtimoiy psixologiyaning muhim kategoriyasi sifatida har bir millatga taa'lluqli. Uning ma'naviy kamoloti bilan uyg'unlashgan ijtimoiy psixologik hodisadir. Bu kategoriyaning millat, jamiyat hayotidagi o'rni va roli nihoyatda katta. Har qanday millatning taraqqiyoti rivoji, qudrati shu millatni tashkil etuvchi insonlarning, ayniqsa yoshlarni milliy o'z – o'zini anglash faoliyati bilan uzviy bog'liqdir. Milliy o'z – o'zini anglash tuyg'usini shakllantirish juda katta ijtimoiy kuch bo'lgan va jamiyatning muhim ijtimoiy qatlamini tashkil etuvchi yoshlarni boshqarish, tarbiyalash, mehnatga chorlash uchun keng shart – sharoitlar yaratadi. O'quvchi yoshlarning milliy o'z-o'zini anglashi orqali ijtimoiy ustanovkalar shakllanadi va bu milliy manfaatlarini anglash orqali ijobiy xatti-harakatlarga undaydi.

РЕЗЮМЕ

Чувство самосознания как важная категория социальной психологии свойственно каждой нации и является психологическим феноменом, тесно связанным с его духовным совершенством. Эта категория играет важную роль в жизни народа и общества. Развитие каждой нации и её могущество тесно связано с людьми, составляющими эту нацию, и особенно с молодёжью. Через национальное само-сознание учащейся молодёжи формируются социальные установки и это призывает к положительным действиям через осознание национального приоритета.

PEZIOUME

The feeling of self-consciousness as an important category of social psychology is a specific feature beature of every nation and it is a psychological phenomenon which is connected with its spiritual perfection. It has an important role in the life of the nation and society. Development and power of the nation is connected with the people and especially with the youth. Through the national self-consciousness of the youth-students social establishments are formed and it brings to positive actions and the deliberation of national priority.

SUMMARY

САЛАМАТ БАЛА ТЭРБИЯСИДА ЕРТЕКЛЕРДИҢ АҲМИЙЕТИ

Г.Бекимбетова - үлкен оқытыұшы

ҚРХБХҚТҰОҚАН

Таянч сўзлар: халқ педагогикаси, сўз эркинлиги, эртақ, фикрлаш, билим, кўникама, ақлий ривожланиш, эътиборлилик.

Ключевые слова: народная педагогика, свобода слова, сказки, мысль, знания, умения, умственное развитие, внимание, доброта, зло, милосердие.

Key words: folk pedagogy, freedom of speech, fairy tales, thought, knowledge, skills, intellectual development, attention, good, evil, mercy.

Ўзбекстан Республикасының Биринши Президенти И.А.Каримов айтқандай: «Әдепли, билимли хәм ақыллы, мийнет сүйгиш, ийман-инсаплы перзент тек ғана ата-ананың емес, ал пүткил жәмийеттиң ең үлкен байлығы болып табылады [1:56]. Халқымыздың тарийхы, мәденияты, аўызекки әдебияты, миллий дәстүрлери, үрп-әдетлери, байрам-сейиллери, ойынлары, жарыслары, көркем-өнери хәм басқа тәлим-тәрбия системасында кудиретли тәрбия куралы сыпатында қолланылған [2:10]. Мектепке шекемги дәуирде балалардың билиў искерлигиниң қәлиплесиўинде бир канша алға илгерилеўшилиқ ямаса балада ата-анаға ярым ғәрезилиқ, жеке қадир-қымбат туйғысы раўажлана баслайды. Айырым, балаларда уят хәм ғүманлануў сезимлери менен бирге эти-

Individning ushbu ma'nodagi subektiligi o'zini o'zi anglashga nisbatan ichki ehtiyoj, motiv, talab, intilish sifatida mavjud bo'ladi.

O'quvchi yoshlarning milliy o'z-o'zini anglashi orqali ijtimoiy ustanovkalar shakllanadi va bu milliy manfaatlarini anglash orqali ijobiy hatti-harakatlarga undaydi. Bu esa Respublikamizdagi manaviy-mafkuraviy muhitni yaxshilanishiga, milliy munosabatlarni mustahkamlanishiga olib keladi.

Ayniqsa hozirgidek tahlilkali, murakkab va qarama-qarshiliklarga to'la davrda yoshlarimizni o'z Vatanga, oilasiga, hatto ota-onasiga qarshi qurol ko'tarishiga sabab bo'layotgan omillarni o'rganar ekanmiz, barchasini tub zamirida milliy tarixini bilmaslik, milliy o'zligini anglamaslik yotganiga amin bo'lamiz. Statistik ma'lumotlarga ko'ra dunyo miqyosida bunday guruhlar oqimiga tushib qolayotgan yoshlar 15-20 yosh oraliq'ida ekanligi ta'kidlanmoqda.

Xo'sh, bu yoshlarga ta'lim-tarbiya berishda, ma'naviy tadbirlar o'tkazishda qayerda xatolikka yo'l qo'yilmoqda? Inson psixologiyasi shundayki, unda ma'lum bir narsa haqida obyektiv, haqqoniy bilimlar bo'lmasa, olingan axborotlarni to'g'ri deya qabul qiladi. Haqiqiy, asoslangan, ilmiy bilimlarni avvalo inson o'zi qiziqib o'rganishi, tafakkurini ishga solib haqiqat va yolg'onni ajrata olishi, ta'lim-tarbiyaga ma'sul shaxslar va otanalar kimlarni avlod ekanligimiz, ajdodlarimiz buyuk siymosi bilan tanishtirish, bugungi yorug', baxtli kunlar qancha-qancha begunoh insonlarning azobli, mashaqqatli mehnatlari evaziga kelganini aytib berishlari zarur.

Xulosa o'mida Prezidentimizning quyidagi gaplarini keltirib o'tmoqchiman: "Mustaqil fikrlaydigan, zamonaviy ilm-fan va kasb-hunarlarini puxta egallagan, o'z yurti, o'z xalqiga fidoyi, biz boshlagan ishlarni davom ettirishga qodir bo'lgan, har tomonlama sog'lom avlodni engib bo'ladimi? Yillar, asrlar sinovida toblangan, ko'pni ko'rgan, bugun erkinlik havosidan nafas olib yashayotgan, o'z qadr-qimmatini, insoniy sha'nini, ne-ne ulug' zotlarning vorislari ekanini, o'zligini anglagan, milliy g'urur va iftixorini tiklagan, xalqaro maydonda o'ziga munosib o'rin egallab borayotgan, o'z kuchi va ertangi kuniga ishongan, o'z yurti, o'z farzandlarining kelajagi farovon bo'lishiga intilayotgan bizning xalqimizni hech qanday kuch to'xtatolmaydi" [2].

жасы үлкенлер тәрпелінен тосқынлық етіу, ересек адамлардың алдында баланы қадірсіз етіп үстіннен күліу, балада унамсыз халаттың болуы, өзін қолайсыз жағдайда сезіуі менен балалар өзлерін бул жағдайда айыпты деп есаплайды. Соның менен бирге, балада өжеттік, ынжықлық киби бир канша кери психологиялық хәрекетлер жүз береді. Бул дәуірде балаларда әсіресе, 3-5 жаслар аралығында балада «мен өзім» концепциясы рауажланыуы, баладағы жеке пазыйлетлердің қәлиплесіуі, инсанлар менен болатуғын байланыстың қәлиплесіуі, ақты-қараны ажыратыуы, ийман-инсап түсиниклериниң пайда болуы, жақсылық пенен жаманлық арасындағы парықты айыра алыу, әтираптағы әлем менен байланысының қәлиплесіуі курайды. Мектепке шекемги балалардың ойлау, пикирлеу психологиясының рауажланыуы, инсаный пазыйлетлериниң қәлиплесіуінде ертеклердің әхмийети үлкен болып табылады.

Ата-бабамыз инсанды нәресте, бала, өспирим, жаслық, жигитлік, егеделик, ғаррылық деп бир неше жас дәуірлерге ажыратқан. Хәр бир жас дәуіріндеги баланың өсиуі, өзгеріуі, руўхый жетилисйі, минез-кулқының қәлиплесіуі өзгешеликлерин бақлаған [3:104]. Соның менен бирге, ол дүньяға енди келген нәрестелерди де хәр тәрәплеме камалға жеткеріуіге жол көрсетіуіш әмелий педагогикалық қолланба болып хызмет етеди [4:3]. Ертеклер балалар психологиясының унамлы бағдар алыуында үлкен роль ойнайды. Себеби, ертеклердеги қаҳарманлардың образлары бабалардың фантазиясына, дүнья қарасына тәсир етпей қоймайды. Соның ушын да, халқымыз әуелден балаларға ертектер айтып берип, өз перзентлериниң тәрбиясы менен шұғылланып келген.

Ертектер негизинде өсип қиятырған балаларымыздың жақсылық пенен жаманлық арасындағы айырмашылықтар, дослық пенен сатқынлық, меҳрибанлық пенен жауызлық ортасындағы айырмашылықтарды, инсанлар ортасындағы байланыстарды балаларымыздың санасына синдирип барыуымызда тийкары тәрбия түри болады.

Биз мектепке шекемги дәуірдеги балаларға ертек айтып бергенімізде, олардың жас өзгешеликлерин есапка алған халда қысқа хәм тужырымлы ертектерди айтыуымыз керек болады. Узын ўақыяларға қурылған ертектер балаларымызды шаршатып қойыуы мүмкин. Соның менен бирге, балаларымызға ертек айтып бергенімізде, олардың жас өзгешеликлерин есапка алған халда бир қыйлы дауыс толқыны менен айтыу балаларды зериктиреді. Соның ушын, мүмкин болғанынша балаларымызға ертектерди образлы түрде көркемлеп айтып беріу, олар ушын қызықлы хәм олардың ойлау, пикирлеуиниң қәлиплесіуіне тәсири күшли болады.

Әдебиятлар

1. Каримов И.А. Жокары мәнәуйят- жеңилмес күш. –Ташкент: «Мәнәуйят», 2008, 56-б.
2. Қарақалпақ этнопедагогикасы. Педагогикалық институт талабалары ушын оқыу қолланба. –Нөкис: «Билим», 2010, 10-б.
3. Қосназаров К., Пазылов А., Тилегенов А. Педагогика. –Нөкис: «Билим», 2009, 104-б.

Ушбу мақолада мактаб ёшигача бўлган болаларни қоракалпок этнопедагогикаси ва халқ эртақлари воситасида эзгулик ва ёвузликни фарқлаш руҳида тарбиялаш, кишилар билан муносабатда эзгуликка асосланган хислатларни намоён қилиш масалалари ҳақида фикр билдирилган. Тарбиячиларга ушбу йўналишда маслаҳатлар берилган.

В статье рассматриваются вопросы обучения добру и злу детей дошкольного возраста на примере сказок в каракалпакской народной педагогике, правила использования этих качеств и взаимоотношения людей. Приводятся различные мнения по вопросам воспитания представляющие интерес воспитателям дошкольных учреждений и родителям.

The article deals with the study of teaching good and evil with the help of fairy tales in Karakalpak folk Pedagogy of the children of pre-school age, the rules of their use and relationship between people. The work contains different points of view on the issues of education that are important for preschool teachers and parents.

ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ РАҲБАР КАДРЛАРИНИНГ ФАОЛИЯТИГА ЗАМОНАВИЙ ЁНДАШУВ

А.С.Джураев - катта илмий ходим-изланувчи

Бош илмий марказ

Таянч сўзлар: ОТМ, раҳбар кадрлар, замонавий ёндашув, профессионал бошқарув, илмий-техникавий, малака ошириш, малака талаблари.

Ключевые слова: ВУЗ, руководящие кадры, современный подход, профессиональное руководство, научно-технический, повышение квалификации, требования повышения.

Key words: higher educational institutions, manager personnel, modern approach, professional management, scientific-technical requirements of professional skill, improvement of qualification.

Олий таълимга қўйилладиган талаблар кучайиб бораётгани сабаб ҳозирги шароитда олий таълим муассасалари фаолиятини ташкил этиш анча мураккаблашди ва у профессионал бошқарувни талаб этмоқда.

Олий таълим муассасаси раҳбар кадрлари Биринчи Президентимиз Ислам Каримов таъкидлаганларидек, «Авваламбор, унинг ватанпарвар ва юртпарварлик фазилатларига эга бўлиши, она юртини чин қалбидан севиши ва ардоқлаши, эл-юрти учун ўзини аямаслиги, керак бўлса, бу йўлда жонини ҳам фидо қилишига тайёр бўлишини, ўз касб-корининг устаси, шу ишнинг чинакам

Маселен, «Қасқыр менен қоян» ертеклерин алып қарайтуғын болсақ, қасқырдың дауысын жууан, жағымсыз формада айтсақ яки қоянның дауысын жиңишке, жағымлы түрде айтыу балалар ушын мазмунлы, қызықлы болады.

Мектепке шекемги дәуірде балада предметли хәрекеттерди ислеуді, дидактикалық ойынларды көбирек ойнауды жақсы көреді. Сол ертек қаҳарманлары образларын балаларымызға рольлерде бөлип берип ойнатсақ та болады. Бул усыл арқалы айырым балаларда болуы мүмкин, мәселен: меланхолик, флегматик типтеги балалардың уяшпақлық, тартыншақлық, пикирлерин айтыуға қыйналуының өзгешеликлерин жоқ етиуде, олардың инсанлар менен болатуғын байланысын рауажландыруда, пикирин еркин айта алыуы, сөз еркинлигиниң рауажланыуына тәсири күшли болады. Мектепке шекемги балаларға ертек айтқанымызда төмендеги қағыйдаларға итибар қаратыуымыз керек.

Бириншиден, балаларға ертек айтқанымызда хәрдайым сиизин унатқан ертеклеринизди айтыу оларға унай бермеуі мүмкин. Мектепке шекемги балаларға ертек китап таңдаған ўақытларымызда да бала руўхиятына жол таба алатуғын болуы керек. Балаларымызға ертек айтқан ўақытта хәр бир ата-ана яки тәрбияшы, биринши нәубетте, әпиуайы, жеңил мазмунға ийе болған ертектерди айтқан мақулырақ болады. Әсіресе, нәресте ақылын енди танып баслаған балаларға бундай ертектер қызықлы болуы мүмкин. Мәселен, «Бауырсақ», «Түлкі менен тырна», «Аш қасқыр» усаған ертектер айтып турылса максетке муўапық болады.

Екиншиден, ертек темасын перзентиниз бенен биргеликте таңдаған мақул болады. Перзентинизге ертек айтатуғын болсаңыз, оның темасы не хәққинда болуы кереклиги менен ортақласқан жақсы. Мәселен, «Бүгин нелер хәққиндағы ертекти айтып берейин?» деген сораўларды берип барған мақулырақ. Егер бала узак ойланып, жуўап беріуіге қыйналса онда өзиниз билетуғын жақсы ертекти айып бергеніңиз мақул. Егер балаңыздың ертек тийкарында нелерди қәлейтуғынлығын хәм балаңыздың дүньяқарасының қалай рауажланып атырғанын билиуинизге болады, бирақ хеш қашан балаңызға қорқынышлы, олар унатпайтуғын, зеригерли ертектерди айтып беріуіге болмайды. Бул олардың руўхиятына, әтираптағы әлем менен байланысын қәлиплестириуде кери тәсирин тийгизиуі мүмкин.

«Ертектер – жақсылыққа жетектер», – деп бийкарға айтпаған дана халқымыз. Перзентлериниздин қалби кең, ишки дүньясы бай инсан болып қалби менен болатуғын қарым-қатнасының жақсы болуында ертектердин орны үлкен болып табылады.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

ривожланишини таъминлашга қодир бўлган малакали кадрлар тайёрлашни таъминлашдан иборатдир.

Билимлар ва интеллектуал капитални улардан янада самаралироқ фойдаланиш мақсадида бошқариш муаммолари сўнгги йилларда биринчи даражали аҳамият касб этмоқда. Билимлар бошқарув объекти сифатида қаралиши лозимлиги кенг миқёсда эътироф этилмоқда. ОТМларда рақобатбардошлик даражаси раҳбар кадрлар билимларини жамлаш, таҳлил қилиш ва ривожлантириш қобилияти ва охир-оқибатда рақобат соҳасидаги барқарор устунликлар тобора кучлироқ таъсир кўрсатмоқда.

Бугунги кунда дунёда бошқарув кадрларини тайёрлашнинг аҳамияти, шунингдек, унинг ижтимоий-психологик жиҳатлари тобора долзарб аҳамият касб этиб бормоқда. Айни пайтда, турли тадқиқотчиларнинг маълумотларига қараганда, олий таълим муассасалари бошқарув кадрларини сифатли тайёрлаш муаммосини ечишнинг амалий воситаларидан бири профессионал фаолият жараёнидаги тайёргарлик усули, яъни, бошқарувнинг аниқ тизимини шакллантиришга қодир, муаммоларни ечиш ва янги усулларни амалиётда қўллашга шай мутахассисларни профессионал фаолиятдан узок муддатга ажратмасдан тайёрлашга боғлиқдир.

Таълим соҳасида раҳбар кадрларни замонавий фаолиятга тегишли тарзда тайёрлаш шахснинг ўз хусусиятлари ривож ҳолатини тушунган, ички дунёсини ўзгартириш заруратини ҳис қилган, профессионал фаолиятида ўзлигини намоён қилишнинг янги имкониятларини кидирган шароитдагина муваффақиятли амалга оширилади.

Таълим соҳасида раҳбар ўз шахси ва бажараётган функциясига хос психологик захиралардан унумли фойдаланиши лозим. Ушбу захиралар асосий мақсадга мос келаётган янги, оригинал натижаларга эришишни кўзда тутувчи бошқарувга хос масалаларни ҳал этиш билан боғлиқ ижтимоий-психологик тизим, таълимда раҳбар кадрларнинг фаолиятини умумий ва специфик хусусиятларини таҳлил этиш асосида ойдинлаштириши мумкин. У ўз фаолиятини амалга ошира бориб, таълим жараёнидаги ҳар бир субъект билан моҳирона мулоқотда бўлиши, раҳбарликнинг мақсадга мувофиқ услубини қўллаши зарур.

Таълим муассасаси раҳбар кадрларининг замонавий фаолиятга тайёрлиги кўрсаткичларидан яна бири нафақат муайян воситалар ёрдамида ҳаракатларни оптималлаштириш, балки ўз мотивациясини онгли бошқаришни таъминлайдиган, ривожланган ўз-ўзини бошқариш хусусиятидир. У ҳар қандай шароитда ҳам ўз бурчини, ўзининг касбий миссиясини бажара олиши керак. Бу эса раҳбарнинг ўз – ўзини такомиллаштиришида, шунингдек ўз қўл остидагилари учун ҳам ривожланишлари учун имкониятларнинг яратиб берилишида ўз аксини топади. Бугунги кунда, таълимнинг юқори сифатини факатгина юқори педагогик касбий маҳоратга эга шахсларгина таъминлай оладилар. Замонавий раҳбарлардан ўз – ўзини ривожлантира оладиган, таълимнинг очик ижтимоий буюртмалари доимий ўзгариб турадиган шароитда ўзгаришларга тез мослаша оладиган, ўзининг касбий ишини яхши тушунадиган, устувор педагогик

фаолият олиб бора оладиган, доимий қайта тайёрланиш ва янгиланишга тайёр ва шунга қодир бўлиш талаб этилмоқда.

Фикримизча, таълим тизимини замонавий ривожлантириш имкониятларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

Биринчидан, таълим тизими бошқа ижтимоий тизимлар – ижтимоий буюртма бўйича сервис хизматлари ёки ривожланишни белгилаб берувчи тузилма сифатида, жумладан ривожланиш ресурслари билан ўзаро алоқада қараладиган сифат омили. Биринчи ҳолатда, тизимнинг ўзи ижтимоий буюртмага мослаштирилади, таълим тизимига нисбатан эса ҳаражатларга асосланган тамойил бўйича амалга оширилади, иккинчи ҳолатда – унинг ёрдамида ижтимоий воқелик ўзгаради. Таълимни ижтимоий ривожланиш амалиётининг махсус бир турига айлантириш, бундай таълим қандай ташкил этилиши керак, деган саволни қўндаланг қилиб қўяди. Натижада, тизимни бутунлай, шунингдек унинг таълимий ва педагогик унсурларини янгилаш ўзгартириш зарурияти юзага келади.

Иккинчидан, таълимнинг нафақат шакллари ва типларининг турли-туманлиги, балки таълимнинг моҳиятига қараб ҳам, хусусан таълимий ва педагогик тизимлар бўйича ҳам фарқланиши. Тизимларни ташкил этишнинг тамойиллари сифатида шаклланган турли – туманлик, ҳамда ўзгарувчанлик ўзи, танлаш ва мақсадга қаратилганликни сақлаган ҳолда, уларни ривожлантиришнинг асосий омили ҳисобланади. Бунда оқилона ечимни излаб топиш зарурияти юзага келсада, тизимнинг тўлиқ ҳолати эркинлик даражаси чекланган шароитлардагина таъминланади. Шу билан бирга, бу мезон сунъий ҳолатда эмас, балки маъмурий ҳуқуқлар асосида, таълим эҳтиёжлари қўламини ва таълим имкониятларининг истикболли моделини тузиш орқали ўрнатилади ва бошқарилади.

Учинчидан, инновацион фаолиятни ташкил этиш шартларининг шаклланганлик даражаси, инновацион инфратузилма, кенг қўламга эга иқтисодий ҳамда маънавий мотивациялаш сиёсати, ахборот – коммуникация таъминоти каби бир қатор омилларни ўз ичига оладиган инновацион шароитни яратиш.

Тўртинчидан, ўзининг моҳиятига кўра бир жиҳатдан, таълим жараёни эҳтиёжларига ўзгариб турувчи, мувозанатда бўлмаган очик жараён сифатида, иккинчи томондан эса, тизимнинг турли вазиятлардаги ҳолати билан тавсифланадиган ҳар хил характерлик ва тартибсизлик омиллари сингари бошқарув фаолиятини амалга ошириш шартлари, иқтисодий ва ижтимоий жиҳатдан ҳамда диверсификация натижасида юзага келади таълимдаги бир текис эмаслик, моддий, иқтисодий ресурсларнинг етишмаслиги, шунингдек касбий-педагогик маданиятнинг бошқарув фаолиятини амалга ошириш шартларининг моҳиятига кўра, бошқарув маданиятининг ҳолати.

Бу омиллар таъсирида бошқарув вазифаларини шакллантиришда янги таълим идеологиясига қўшилиш, замонавий фаолиятни амалга ошириш учун ижодкорлик шароитларини яратишга эътибор кучаяди, илмий экспертиза, маслаҳатлар бериш, тадқиқотчилик фаолиятини ташкил этиш каби янги бошқарув функциялари юзага келади.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт - пировард мақсадимиз. Асарлар. 8-жилд, -Т.: «Ўзбекистон», 2000.
2. Каримов И.А. Юқсак маънавият - енгилмас куч. -Т.: «Маънавият», 2008.
3. Каримов И.А. «Ўзбекистон буюк келажак сари.» -Т.: 1999.
4. Каримов И.А. «Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз.» -Т.: «Ўзбекистон», 1999.
5. Каримов И.А. Она-юртимиз бахту икболи ва буюк келажак йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. – Тошкент: «Ўзбекистон», 2015.
6. Мескон М.М., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента. – М.: «Дело», 1992.
7. Тўхтабоев А. Маъмурий менежмент. -Т.: «Молия», 2003.
8. Шарифхужаев М., Абдуллаев Ё., Менежмент. -Т.: «Ўқитувчи», 2002.
9. Перегудов Л.В., Саидов М.Х., Олий таълим менежменти ва иқтисодиёти. -Т.: «Молия», 2002.
10. Боймуродов Н. Раҳбар психологияси. -Т.: «Янги авлод», 2007.
11. Қаршибоев М., Мусаев Ф. Тараққиётнинг ўзбек модели. -Т.: 2002,
12. Амир Темур. Темур тузуклари. -Т.: «Шарқ», 2005.
13. Абу Наср Фаробий. Фозил кишилар шаҳри. -Т.: 1993.
14. Комилов Н., Бегматов А., Қуროнов М. Раҳбар ва ходим. -Т.: «Академия», 1998.
15. Базаров Т.Ю. Управление персоналом. -М.: 2002.
16. Бекмуродов М., Бегматов А. Ўзбек менталитети ва раҳбар маънавияти. -Т.: «Адолат», 2002.
17. Macmillan English Dictionary for Advanced Learners. Cambridge University Press. 2002.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Олий таълим муассасалари раҳбар кадрларининг фаолиятига замонавий ёндашув, профессионал бошқарув, ҳозирги замон талабларига жавоб берадиган, республиканинг илмий-техникавий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ривожланишини таъминлашга қодир бўлган малакали кадрлар тайёрлаш тўғрисидаги масалалар кўриб чиқилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются задачи по подготовке профессиональных руководящих кадров, обеспечивающие социальное и культурное развитие, имеющие современный подход к высшим заведениям, соответствующие современным требованиям.

The article deals with the issues about training skilled personnel, who can provide the social and cultural development having the modern approach to the activities of higher educational institutions making the requirements of time.

KASBGA XOS ME'YORLARNING PSIXOLOGIK JIXATLARI

N.Jumaniyozova - o'qituvchi

Z.Yusupova - psixologiya guruhi talabasi

Urganch davlat universiteti

Tayanch so'zlar: kasb, axloq, psixologiya, jamiyat, ruhiyat, kasbiy etika, muomala, psixologik iqlim, jamoa, shaxs, iroda, ma'suliyat.

Ключевые слова: психолог, общество, духовность, профессиональная этика, обращение, психологический климат, воля, ответственность.

Key words: Psychologist, society, spirituality professional, ethics, treatment, psychological climate, group, person, will, responsibility.

Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimovning "O'zbekistonning - o'z istiqloq va taraqqiyot yo'li", "O'zbekiston kelajagi buyuk davlat" kabi asarlaridagi umuminsoniy qadriyatlarni tiklash haqidagi mulohazalarida ta'lim-tarbiya masalalarini faollikka asoslangan tamoyillarga tayanib tashkil etish, o'sib kelayotgan yosh avlodni yangiliklarni tez qabul qilishga undash, istiqloq yaratgan keng imkoniyatlardan foydalanib, faoliyatimizning hamma sohalarida yuksak natijalarga erishish haqida gap boradi [1].

Ma'lumki, inson har doim o'sishda va rivojlanishdadir. Shunday ekan, inson kamolotiga ta'sir etuvchi omillarning ilmiy-nazariy mohiyatini barcha pedagogik jamoa rahbarlari to'g'ri tushunishlari lozim. Har bir yosh pedagog o'z faoliyatini turli xil sharoitlarda va yangi jamoa tashkilotchilari bo'lgan insonlar ta'sirida boshlaydi. Yosh pedagogning kelajagiga ta'lim muassasasidagi bugungi sharoit, jamiyat uchun foydali va zarur maqsadlarni amalga oshirishda shaxs rivojiga va shakllanishiga kuchli ta'sir qiladigan odamlar guruhi bo'lgan pedagogik jamoadagi ruhiy muhit o'z hukmini o'tkazadi. Jamoa jamiyatning bir bo'laki sifatida uning barcha xususiyatlarini qamrab oladi. G'oyaviy, siyosiy, iqtisodiy, axloqiy-ma'naviy va boshqa jabhalar shular jumlasidandir.

Yosh pedagogning jamoaga ta'siri uning obro'si, bilimi, dunyoqarashi, o'zi tanlagan kasbga qiziqishi va qobiliyati, o'z fanini puxta bilishi, o'quvchilar bilan munosabati, o'z ustida ishlashi, tashkilotchilik qobiliyati, peshqadamlik qilishi va tashabbuskorligi kabi sifatlarini namoyon qiladi. Uning obro'si deganda jamoa yosh o'qituvchini mutaxassis sifatida tan olishi, sub'ektiv sifatlarini jamoa faoliyatining ob'ektiv talablariga mos kelishi tushuniladi. Bunda mutaxassisning bilim, ko'nikma va malaka va tajribasi, kasb mahorati uddaburonligi, tadbirkorligi, ijodkorligi uning boshqalardan ko'ra ko'proq ko'zga tashlanishiga va obro' orttirishiga sabab bo'ladi.

Obro'ga ega bo'lgan mutaxassis shaxslararo munosabatlarda yuqori mavqega ega bo'ladi, jamoada uning fikr-mulohazalariga quloq soladilar, undan maslahat so'raydilar, uning nuqtai nazarini bilan hisoblashadilar. Ammo obro' orttirishda shaxsiy sifatlarining o'zigina yetarli bo'lmay, bunga u yoki bu mutaxassis haqidagi jamoatchilik fikri ham sabab bo'ladi. Shuning uchun ham yosh mutaxassisning jamoatchilik fikri bilan hisoblashmay iloji yo'q, bu esa jamoaning yosh pedagogga bo'lgan ta'siridir. Ya'ni, jamoa yosh pedagogning ayrim sa'i - harakatlarini rad etishi, qabul qilmasligi mumkin.

Yuqorida aytib o'tganimizdek, jamoa bilan yosh mutaxassisning o'zaro ta'siri ikki xil, ya'ni ijobiy va salbiy bo'lishi mumkin, bunda rahbarning roli yaqqol nomoyon bo'ladi. Ijobiy ta'sirni vujudga keltirishda rahbar pedagogik jamoa va ta'lim muassasasining manfaatlari bir-biriga mos kelishini istagani holda, qo'l ostidagi xodimlarning muvaffaqiyat hamda kayfiyatlari bilan qiziqishi, tabassum bilan muomala qilishi, xodimlarning ismini hurmat bilan aytib murojaat qilishi (har kimga o'z nomini boshqil og'zidan eshitish yoqimli bo'lishini esda tutishi), mutaxassislarga nisbatan diqqat-e'tiborli bo'lishi, suhbatdoshini o'zi haqida gapirishga ruhlantirishi, oshkora axborot almashishdan cho'chimasligi, xodimga uning ish uchun kerakli ekanligini sezdirishi, har bir xodimning kamchiliklarini qayd qilganda, albatta, uning muvaffaqiyatlarini ham e'tirof etishi, ya'ni rahbarlikning eng maqbul uslublarini o'z faoliyatiga tatbiq etishi zarur.

Jamoadagi turli dunyoqarash va madaniyatga ega, fe'l-atvori, aqlu zakovati har xil, ishga layoqati alohida namoyon bo'ladigan kishilar mehnat qiladi. Bu hol ularning mehnati va ish vazifasiga bo'lgan munosabatida ham ifodalanadi. Ta'lim muassasasiga yangi kelgan yosh pedagoglar jamoadagi mutaxassislarining faoliyatini, ularning o'z vazifasiga bo'lgan munosabatini va u yerdagi sharoitni to'la o'rganishgunga qadar turlicha tasavvurga ega bo'ladi. "Qush uyasida ko'rganini qiladi" deganlaridek, yosh mutaxassis jamoadagi sharoitni, o'sha yerda mutaxassisga qo'yilayotgan talablarni bajarish uchun qay darajada bilim,

ko'nikma va malakalar zarurligini, kadrlar salohiyati va ularning o'z ishlariga bo'lgan munosabatlarini, rahbarlarning mavqei hamda qo'l ostidagilar bilan munosabatlarini o'rganib, tahlil qilib, xulosa chiqargani holda o'z ustida ishlashi, izlanishi, ilg'or tajriba ega bo'lgan o'qituvchilarga ergashib, faol ish olib borishi yoki aksincha, loqayd bo'lib qolishi mumkin.

Tajribalar shuni ko'rsatadiki, ko'pgina yosh pedagoglar ancha vaqtgacha ta'lim muassasasi sharoitiga psixologik jihatdan moslashishga qiynaladilar, ayrim moslasha olmaganlari qobiliyatli bo'lishlariga qaramay, pedagogik faoliyat bilan shug'ullanishdan voz kechib, boshqa turli sohalarida faoliyat ko'rsatmoqdalar. Buning sabablari turlicha bo'lishi mumkin. Ayrim ta'lim muassasalarida jamoaning yosh pedagoglar bilan o'zaro ta'siri salbiy xarakterga ega bo'lib, rahbar va uning qo'l ostidagi xodimlar yosh pedagogga nisbatan to'g'ri munosabatda bo'lmasligida namoyon bo'ladi. Yosh mutaxassislarining izlanishi, bilimi, o'z faniga bo'lgan qiziqishi tufayli jamoa va o'quvchilar o'rtasida tez obro' topayotganidan xursand bo'lish va uni rag'batlantirish o'miga yoshligini ro'kach qilib, turli xil arizmas sabablarni bahona qilib yig'ilishlarda uyaltirish, obro'sini tushirish uchun qilingan harakatlar ularning ta'lim muassasasidan ketib qolishlariga sabab bo'ladi [3].

Yana bir sababi, ta'lim muassasasiga yangi kelgan yosh mutaxassis yetarli tajriba, ko'nikma va malakaga ega bo'lmaganligi uchun jamoaga tez kirishib ketishga qiynaladi. Rahbar yoki o'qituvchilar tomonidan o'z vaqtida metodik yordam ko'rsatilmaligi, unga berilgan o'quv yuklamlarining kamaytirilishi yoki olib qo'yilishi hamda berilishi zarur bo'lgan metodik yordamlar o'miga tez-tez berilgan tanbehlar yosh pedagogning o'z fani bo'yicha yetarli bilimiga ega bo'lsa-da, o'zi tanlagan kasbga nisbatan ko'ngli soviy ketishiga olib keladi. Har bir yosh pedagog ma'lum kasbiy ijodiy imkoniyatlar potentsialiga ega bo'lib, u yoki bu aniq bir mehnat jamoasi sharoitida pedagogik faoliyatini boshlaydi. SHuning uchun ham rahbarlar har bir xodimning shaxsiy fazilati, kasbiy layoqati, ishga munosabatini hisobga olib turlicha yondashishi, jamoa bilan yosh mutaxassislarining o'zaro munosabatlarini to'g'ri tahlil qilgani holda, yosh pedagoglar bilan ishlashning mukammal tuzilgan rejasiga ega bo'lishlari va shu reja asosida muntazam faoliyat olib borishlari shart. Buni boshqaruvchilik printsipi ham taqozo etadi. Bir qator tadqiqotlarga asoslangan holda, rahbarlarning yosh pedagoglar bilan ishlash rejalarini tuzishlarida quyidagilarni inobatga olishlarini tavsiya etamiz: oliy o'quv yurtlarining bitiruvchilari bilan uchrashuvlar tashkil etish; yosh mutaxassislarining ta'lim muassasasi sharoitiga psixologik moslashuvini tezlashtirish uchun seminar va uchrashuvlar tashkil etish; o'z mutaxassisliklari bo'yicha o'quv yuklamlari bilan ta'minlashga erishish; yo'nalishlari bo'yicha ilg'or pedagogik tajribaga ega bo'lgan o'qituvchilarga biriktirish; ilmiy-amaliy konferentsiya va o'quv seminarlariga muntazam ravishda ishtirok etishlarini nazoratga olish; yosh pedagoglarning oliy o'quv yurtlari va malaka oshirish institutlarining professor-o'qituvchilari bilan muntazam aloqalarini yo'lga qo'yish; ularning darslarga tayyorgarligi va dars o'tish metodlarini kuzatib, alohida tahlil qilib borish; darslarni ilmiy asosda tashkil etishlari uchun dars jarayonida zarur bo'ladigan texnik vositalar bilan ta'minlash; ilmiy-metodik jurnal va gazetalarda maqolalar bilan ishtirok etishlarini nazoratga olish va rag'batlantirib borish; ochiq darslarga muntazam ravishda jalb etish; o'z ustida ishlashi va boshqa ta'lim muassasalari bilan tajriba almashinishlari uchun sharoitlar yaratish; fanlar bo'yicha olimpiadalar va turli xil tanlovlarda doimiy ishtirok etishlariga erishish; ilmiy-tadqiqot ishlariga qiziqirish, ijodiy faoliyat olib borishlari uchun zaruriy sharoitlar yaratib berish; fanlar bo'yicha yaratgan yangiliklarini ommalashtirish va rag'batlantirib borish [4].

Talabalarni o'qitish jarayonida kasbiy- axloq me'yorlarini o'quvchilarda shakllantirish muxim vazifa xisoblanadi. O'qituvchi avvalo o'zi tarbiyalangan va axloq-odob me'yorlarini o'zida shakllantirgan bo'lishi va bu xislatlarni kelgusi avlodga

yetkazib berishi lozimdir. O'qituvchi umuminsoniy va milliy-axloqiy fazilatlarini o'zlashtirib olishi, tajribada qo'llashi, o'zining dunyoqarashi, mafkurasi va axloqiy tajribasi bilan taqqoslashi lozim. Fikrlash va his etish, turmushda sinab ko'rish natijasida umuminsoniy va milliy-ahloqiy sifatlar, qoidalar, normalar o'qituvchining o'z axloqiy fazilatiga, e'tiqodiga aylanadi. Bular muallimning dunyokarashi, fikr va mulohazalari bilan ko'shilib, bozor iqtisodiyotiga asoslangan jamiyat gurih sharoitida uning o'rni va rolini belgilaydi.

O'qituvchi odobining normalari har bir muallimning shaxsiy fikriga, axloqiy fazilati va e'tiqodiga aylanishi lozim. Axloqiy e'tiqod va sifatlar o'qituvchining dars berish jarayonida, tarbiyaviy ishlarida, o'quvchilar, ota-onalar va boshqa kishilar bilan muomala, munosabatlarida, kundalik turmushda o'zining shaxsiy namunasi bilan axloqiy ta'sir o'tkazishida ko'zga tashlanadi. Pedagogik takt o'qituvchi axloqining amaliy ko'rinishlaridan biridir. Muallim xulqining natijalari uning

Adabiyotlar

1. Karimov I. A. O'zbekistonning o'z istiqloli va taraqqiyoti yo'li. -T.: «O'zbekiston, 1992.
2. Karimov I.A. «Yuksak malakali mutaxassislar taraqqiyoti omili». -T.: «O'zbekiston», 1995.
3. Qodirov B.R., Qodirov I.B. «Kasbiy tashxis metodikalari to'plami». -Toshkent: 2003.
4. G'oziev E.G., Mamedov K.K. «Kasb psixologiyasi». -Toshkent: 2003.

Jamiyatning rivojlanishida kasbiy faoliyatni to'g'ri tanlash muhim ahamiyatga egadir. Kasbiy ahloqiy me'yorlarni shakllantirish orqali har bir millatning o'z milliyliги saqlanishi bilan birgalikda uning insonlari orasidagi psixologik iqlimning ijobiyligini ta'minlashga erishish mumkin. Ushbu maqolada aynan shu jihatlariga alohida e'tibor qaratilgan.

РЕЗЮМЕ

В развитии общества огромное значение приобретает место управленческой деятельности. Через духовное управление, одновременно сохраняя национальную самобытность можно добиться прогнозирования положительности психологического климата среди людей. В статье, именно этой особенности уделяется большое внимание.

РЕЗЮМЕ

The activities of government in the development of society are very important. We can prognosticate the positive feature of the psychological climate among people by the spiritual guiding, Kuping the national peculiarities at the same time. The author of the article pays much attention to these peculiarities.

SUMMARY

ТАДБИРКОР АЁЛ ШАХСИНИНГ ИНДИВИДУАЛ ВА ИЖТИМОЙ-ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

А.У.Елмуратова – ўқитувчи

Ажинеъз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: шахс, кичик бизнес, меҳнат фаолияти, ирода, иктидор, мулкот, ютуқларга эришиш мотиви, ўзига ишонч, характер, ҳистуйғу, рухий-физиологик сифатлар

Ключевые слова: личность, малый бизнес, трудовая деятельность, воля, способность, общение, мотивация реализация способностей, самоуверенность, характер, чувство, духовно-физиологические особенности.

Key words: personality, small business, labour activity, freedom, endowments, dialogue, motivation to achieve victory, self assurance, character, feeling, spiritual-physiological quality.

Меҳнат фаолиятида шахсининг индивидуал ва ижтимоий-психологик хусусиятларининг ўрни масаласи барча даврларда кишилиқ жамиятининг илғор қатлами вакилларининг диққат марказидаги асосий муаммолардан бири бўлиб келган. Зеро, меҳнат эгасининг индивидуал ва ижтимоий-психологик хусусиятлари билан меҳнат фаолияти ўртасидаги ўзаро мутаносибликнинг мавжудлиги, шахс фаолиятида қўзланган мақсад ва ютуқларга эришиш гаровидир. Шундан келиб чиқиб, биз қуйида тадбиркорлик хусусан, касаначилиқ фаолияти билан шуғулланувчи аёллар шахсига хос бўлган индивидуал ва ижтимоий-психологик хусусиятлар ҳақида фикр юритишга ҳаракат қиламиз.

Тадқиқотларимиз натижаларининг кўрсатишича, кичик бизнес (касначилиқ) билан шуғулланувчи аёлларда *биринчидан*, ақлий салоҳият, интеллектуал хусусиятлар ривожланган бўлишини талаб этади. Бу туркум шахсий сифатлар яна бир қатор сифатлар билан боғлиқ хусусан, билимдонлик, муаммо, тўсик ва қийинчиликларни олдиндан кўра олиш лаёқати ривожланган, уларнинг ҳаёл жараёнлари олдиндан кўп сабаб ва оқибатларни тасаввур қила олиш, реал фантазия, тафаккурдаги креативлиқ яъни, ҳар нарсага ижодий ёндаша олиш қобилияти, тафаккурнинг истикболга йўналганлиги ва бошқа шахсга хос бўлган сифатларлар шахснинг меҳнат фаолиятида муҳим ўрин тутди [3:171]. Қолаверса, бу сифатларнинг барчаси энг аввало тадбиркорнинг ўз олдида реал мақсадлар қўйиши ва ўз фаолиятини чинакам режалаштира олишига имкон беради.

Иккинчидан, кичик бизнес (касначилиқ) билан шуғулланувчи аёлларга коммуникатив сифатлар зарурдир. Яъни, кичик бизнес (касначилиқ) билан шуғулланувчи аёллар кўпинча амалда кўпчилик билан биргаликдаги ҳаракатларда бўлгани учун ҳам тадбиркорга одамлар билан тўғри ва ўринли муомала қилиш маҳорати жуда зарур. Бу кўринишдаги хусусиятларга аввало кўпчилик фаолиятини мувофиқлаштира олиш, бегоналарга нисбатан ижтимоий нуқтаи назардан сабр-тоқатли бўлиш, баъзан оқимга қарши бора олиш яъни, агар манфаат талаб қилса, охиригача ўз нуқтаи назарини ва қизиқишларини ҳимоя қила билиш, турли тоифа, жинс ва ёш хусусиятли инсонлар билан

юшларга ахлоқий та'сирининг самардорлигига, ахлоқий тарбия соҳасида еришган ютуқларида намойон бўлади.

O'qituvchi odobining asosiy sifatleri umuminsoniy va milliy-axloqiy fazilatlar, tushunchalariga mos keladi va ularni pedagogik faoliyat bilan bog'liq tarzda bir qadar oydinlashtiradi. Insonparvarlik, vatanparvarlik, milliy g'urur, baynalmilallik, adolat, yaxshilik qilish, burch, qadr-qimmat, mas'uliyat, vijdon, halollik, rostgo'ylik, poklik, talabchanlik kabi ahloqiy fazilatlar o'qituvchi odobida pedagogik faoliyati bilan bog'liq ravishda tahlil qilinadi. Bolalarga yaxshilik qilish, o'qituvchilik burchi, o'qituvchilik sha'ni, qadr-qimmati, o'qituvchilik mas'uliyati, o'qituvchilik vijdoni, talabchan va adolatli bo'lish, o'qituvchining ma'naviy qiyofasi, halolligi, pokligi, rostgo'ylik kabilari o'qituvchi axloqining muhim fazilatlarini hisoblanadi. Ularni chuqur va puxta o'zlashtirish bo'lajak o'qituvchi uchun katta amaliy ahamiyat kasb etadi.

муомалага кириша олиш ҳамда ўз фикрини тушунтира билиш маданияти каби қатор сифатлар қиради.

Учинчидан, кичик бизнес (касначилиқ) билан шуғулланувчи аёллар кўпинча таваккал қилишга мажбур бўлгани учун ўзига хос иродавий сифатлар талаб этилади. Бунга биринчи навбатда таваккал қила олиш қобилияти, ўз ҳаракатлари, истаклари ва эҳтиёжларини назорат қилиш, курашиш ва ғалаба қилиш иштиёқи, ўзининг бутун иктидори ва "Мени" нинг фазилатларини ўзгаларга кўрсатиш орқали, кўпчиликнинг эътиборига сазовор бўлиш, ютуқларга эришиш мотивининг муваффақиятсизликлардан сакланиш мотивидан устунлиги, қаътиятлиқ, талабчанлик яъни, нафақат ўзгаларга, аввало ўзига нисбатан талабчанлик, интилувчанлик, кўркмаслик, дадиллик каби қатор фазилатлар қиради. Бундай фазилатларга эга бўлган кичик бизнес (касначилиқ) билан шуғулланувчи аёллар баъзан бу йўлда бошқаларга зиён етказганлигини билса ҳам бу йўлдан қайтмайдилар. Масалан, тадбиркорликка муккасидан кетган айрим қимсалар, ўз оиласи манфаатини ҳам эсдан чиқариб қўяди. Топилган сармоялар кўпайиб, улар кейинги янги лойиҳаларда ишлаган сари, яна янги "қайфият" ва бутун вужуди билан ишга киришиб қетади.

Тўртинчидан, кичик бизнес (касначилиқ) билан шуғулланувчи аёллар - ўз-ўзини ҳаддан зиёд "уддалай оладиган", тадбиркорлик фаолиятига ўта "берилган" бўлгани учун ҳам унга яхшигина соғлиқ, саломатлик, куч-қувват ва келажакка ишонч зарур. Демак, шахсий гигиена маданиятидан тортиб, овқатланиш, дам олиш ва бўш вақтини манфаатли режалаштириш қобилиятига ҳам эга бўлиши шарт.

Кичик бизнес (касначилиқ) билан шуғулланишда баъзан бу сифатни уddaбурунлик ҳам деб аташ мумкин, бу шундай хусусиятки, одам бир вақтнинг ўзида маълум муаммо юзасидан бир қанча ечимларни топа олади, муҳими - у ҳар қандай мураккаб ҳолатдан ҳам чиқишнинг энг самарали, омилкор йўлини топишга тайёр бўлади ва буни амалда исбот қилади ҳам. Яъни, бундай тадбиркор кишилар ҳар қандай вазиятдан ҳам чиқиш йўлини билади.

Шунингдек, кичик бизнес (касначилиқ) билан шуғулланувчи аёлларда нутқ ва тафаккур сифатлари кучли, хотира, доимий диққатнинг барқарорлиги, соғлом ақл,

фикрнинг кенглиги, чуқурлиги, тезлиги, муаммо моҳиятини тез англаб олиш, ижодийлик, фикрни оғзаки ва ёзма шаклда қисқа, тушунарли ва аниқ тарзда ифодалаш сифатлари ҳам ривожланган бўлиши лозим.

Кичик бизнес билан шуғулланувчи аёлларнинг характер сифатлари мақсадга интилувчанлик, дадиллик, мардлик, ишонч, ўзини тута билиш, ўзи ва бошқаларга нисбатан талабчанлик, таваккал қилиш қобилиятлилик, қийин вазиятларда ҳам ўзини йўқотмаслик, ҳазил-мутойиба туйғуси юқори ривожланган бўлиши талаб этилади [4:24]. Қолаверса, ҳис-туйғу сифатларининг турғунлиги, аниқлиги, ифодалилиги, қучли ҳаяжонли ҳолатларда тўғри ҳаракатлар қилиш қобилияти, мулоқотга киришганда бошқалар кайфиятини, ҳис-туйғуларини ҳисобга олиш, ўз ҳис-ҳаяжонларини ва кайфиятларини бошқара олиш, ҳулқ-атвор сифатларини янада яхшилашга интилиш ва кишилар билан муносабатда самимийлик, ҳалоллик каби сифатлар тадбиркорларда устун ривожланган бўлиши лозим.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, қасаначи тадбиркор аёлларга хос бўлган бир қатор психофизиологик ва индивидуал-психологик сифатларни туркумлаш мумкин:

Рухий-физиологик сифатлари:

- арзимас нарсалардан жанжал чиқармаслик, аччиқланмаслик, баъзан кўриб кўрмаганга олиш.
- рухий жараёнларда босиқликни намоён эта олиш.
- рухий, ҳаяжонли ҳавф-хатар ҳолатларида ўзини йўқотиб қўймаслик.
- ўзини англашда фаоллик, кайфиятда ўта сезgirlлигининг бўлиши.
- жисмоний соғлом ва ҳар томонлама баркамоллик.

Ишбилармонлик сифатлари:

- соҳа ва касб сирларини яхши билиш, ўз иши соҳасида юқори малакага эга бўлиш
- янги технология талабларига мос билим ва тажриба, ишлаб чиқариш техникаси ва технологиясини чуқур билиш
- бошқариш усулларини яхши ўзлаштирган бўлиши
- ўз билими, малака ва кўникмаларини ошириб бориш, ахборот айирбошлашни билиш ва ҳоказо.

Кузатиш ва тадқиқотларимиздан маълум бўлишича, қасаначи тадбиркор аёлнинг ташқи кўриниши ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Унинг кийим-боши ҳамиша тоза, озода, тартибли бўлиши, ўзи эса ҳулқ-атворда бошқаларга намуна кўрсатиши, саранжом-сарништаликка риоя этиши керак. Шунингдек, қасаначи аёл раҳбар ўз қўл остидагиларда фаоллик, онглилик, ижодкорлик, интизомлилик, ўз-ўзини тарбиялаб бориш сифатларини қарор топтира, меҳнатда ҳам, хизматда ҳам, эл-улус орасида ҳам обрў топади. Шунингдек, тадбиркор раҳбарнинг кўпчилик билан муомала

қила олиш қобилияти ҳам унинг ташкилотчилигидан нишонадир.

Бундан ташқари яхши кичик бизнес (қасначилик) билан шуғулланувчи аёл учун маълум шахсий сифатлар зарур [2:172]. У қатъиятли ва чаккон, зийрак бўлиши керак. Тадбиркор ўзига керакли фикрларни йиға билиши керак. 99 фоиз илғор ғоялар мутахассислар билан мулоқотда юзага келса, 1 фоиз ғоялар одамларни эшита билишида пайдо бўлини ҳисобга олиши лозим [1:19]. Бунинг учун суҳбатлашишни билиш, ўрганиш, шахсий ғаразларни унутиш, ғояларни тартибга солиш, энг асосийси, доимо ўқиш-ўрганиш керак. Акс ҳолда, у ўз ишини баҳолай олмайди.

Шунингдек, кичик бизнес (қасначилик) билан шуғулланувчи аёл раҳбар бозор иқтисоди шароитида ўз ҳуқуқидан тўла фойдаланиши ва зарур ҳолларда қуйидагиларни амалга ошириши яъни, ёмон ходимлардан воз кечиши, ўз ходимларидан зарурий натижаларни талаб этиши, фикрлаш қобилиятига эга бўлганларни ғояларга йўналтириши керак ва ҳоказо.

Шу билан бир қаторда у қатъий буйруқлар бериши, буйруқнинг бажарилиш натижаларидан воқиф бўлиб туриши зарур. Шунинг учун у ходимларнинг ички хусусиятларини билиши керак. Баъзан ходимлар қасдан меҳнат интизомини бузадилар. Бунга сабаб моддий таъминотининг ўз вақтида бўлмаслиги, бир неча вазифани бир вақтда берилиши, унинг аниқ бажарилиш вақти кўрсатилмаганлиги, муқофотлаш шаклининг номуқамаллиги бўлиши мумкин. Бундай пайларда тадбиркор (қасаначи аёл) раҳбар кишиларнинг бундай камчиликларига сабр-тоқат билан ёндашиши керак.

Қолаверса, кичик бизнес (қасначилик) билан шуғулланувчи аёл раҳбар камсуқум, қатъий, ҳалол, шижоатли бўлиб, ишчи-хизматчиларнинг фикри, таклифи, мулоҳазалари билан ҳисоблашиб, демократик усулда иш кўриши бошқарувда ва касбий фаолиятда кўпроқ ижобий натижаларга олиб келишини унутмаслик керак.

Юқоридаги сифат ва хусусиятларни ўзида намоён этган тадбиркор (қасаначи) аёл раҳбар бозор иқтисодиёти талабларига тўлиқ жавоб беради. Зеро, бозор муносабатлари ишни жиддий асосларда, технологик жараёнлар билан қўшиб олиб бориш, тезкорлик, малака ва укувни, касб маҳорати яхши эгаллашни тақозо этади. Ишлаб чиқариш, савдо-тижорат, хизмат идоралари, иқтисодиётининг барча тармоқларида фаолият юритувчи тадбиркорларнинг ҳорижликлар билан ҳамкорлик қилиш, шартномалар ва битимлар тузиш, музокаралар олиб бориш укувини намоён этиши ҳам бозор муносабатлари талабидир.

Адабиётлар

1. Адизова Т.М. Бошқарув мулоқоти психологияси. –Т.: 2000. 19-б.
2. Ходиев Б.Ю., Қосимова М.С., Самадов А.Н. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик. Ўқув қўлланма. - Т.: ТДИУ, 2010. 267- б.
3. Хайитов О.Э. Тадбиркорлик фаолияти мотивациясининг ижтимоий-психологик хусусиятлари: Психол. фан. номз....дисс. - Т.: 2005. 173- б.
4. Шойимова Ш.С. Тадбиркор ўзбек аёллари шахсининг ижтимоий-психологик хусусиятлари: Психол. фан. номз....дисс. - Т.: 2009, 24-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада аёл шахсининг индивидуал психологик хусусиятлари муаммоси тадқиқ этилган. Тадқиқот натижалари бўйича кичик бизнес (қасначилик) билан шуғулланувчи аёллардаги ақлий салоҳият, интеллектуал хусусиятлари ҳақида айtilган. Тадбиркор аёллардаги коммуникатив сифатлар, яъни амалда кўпчилик билан тўғри ва ўринли муомала қилиш маҳоратининг зарурилиги хусусида фикр юритилган. Кичик бизнес (қасначилик) билан шуғулланишда меҳнат вазифаларини самарали амалга ошириш омиллари ёритилган. Тадбиркор (қасначилик) раҳбар аёл, бозор иқтисодиёти талабларига тўлиқ жавоб бериши ва музокаралар олиб бориш укувини намоён этиши ҳам бозор муносабатлари талабидир делинган.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются вопросы индивидуально-психологических особенностей женской личности. В ней речь идёт об умственном потенциале, интеллектуальных особенностях женщин занимающихся малым бизнесом (надомной работой). Высказываются мнения о необходимости коммуникативных качеств в женщинах предпринимателях, мастерства этичного обращения с массой в повседневной жизни. Освещаются также факторы эффективного выполнения трудовых обязанностей при занятии малым бизнесом. Так же, в статье утверждается, что руководящая женщина-предприниматель должна полностью отвечать требованиям рыночной экономики.

SUMMARY

In the article the issues of individual-psychological features of woman personality were investigated. It contains the information about mental potential and intellectual features of women who are engaged in small business. There are some opinions about necessity of communicative quality in businesswomen, the necessity to be skill ful in ethical treatment with people in everyday life. Dealing with small business it is necessary to take into account the factors of effective fulfillment of labour duties. It is emphasized that businesswomen should meet the requirements of market economy.

ЎҚУВЧИЛАРНИ КАСБ-ХУНАРГА МАҚСАДЛИ ЙЎНАЛТИРИШ МЕХАНИЗМЛАРИ (“Мўйнок” кичик саноат зонаси мисолида)

О.Хайдаров - тадқиқотчи

Таълим муассасаларида электрон таълимни жорий этиш маркази

Таянч сўзлар: кичик саноат зонаси, меҳнат ресурслари, истикбол кўрсаткичлари, касб-хунарга мақсадли йўналтириш, инвестиция, тадбиркорлик субъектлари, аҳоли бандлиги.

Ключевые слова: зона химической промышленности, трудовые ресурсы, перспективные показатели, профессиональная ориентация, инвестиции, субъекты предпринимательства, занятость населения.

Key words: zone of chemical industry zone, labour resources, prosperous indexes, aim directed professions, investment, enterprise subjects, employment.

Мамлакатимизда эркин иқтисодий зоналарнинг барпо этилиши минтакалар иқтисодиётини янада ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эга, давлатимиз томонидан яратилаётган имкониятлар натижасида Қорақалпоғистон Республикасининг иқтисодиёт тармоқлари, саноат, қурилиш, ахборот-коммуникация технологиялари, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик каби соҳалар ҳам жадал ривожланмоқда. Бугунги кунда ялпи ҳудудий маҳсулотнинг қарийб ярми, ҳудудий экспортнинг 75 фоизи хусусий сектор ҳиссасига тўғри келмоқда. Иш билан банд бўлган аҳолининг 75 фоизи айнан шу соҳада меҳнат қилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев Қорақалпоғистон Республикасига ташрифи жараёнида ушбу минтақада яшаётган аҳолини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш бўйича белгиланган кенг қўламли ишлар ҳақида тўхталиб, жумладан: **“Бундан буён ҳар бир туман ва шаҳарга, керак бўлса, чекка-чекка қишлоқ ва овулларгача кириб борамиз. У ерда истиқомат қилаётган одамларнинг дардини эшитамиз, муаммоларини ҳал қилишга қаратилган дастурлар ишлаб чиқамиз ва ижросини қатъий назоратга оламиз”** [1] деб таъкидлаган эдилар. Ушбу мақсадда “Мўйнок” кичик саноат зонасининг ташкил қилиниши ҳудуддаги бой хомашё ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш, янги иш ўринларини кўпайтириш ва мазкур ҳудуд аҳолиси учун муносиб турмуш даражасини таъминлаш мақсадида **Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Қорақалпоғистон Республикаси Мўйнок туманини 2017-2018 йилларда иқтисодий ривожлантириш ва бандликни таъминлашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”** ги қарори қабул қилинди [4], натижада ушбу ҳудуд иқтисодиётини ривожлантиришнинг истикболли кўрсаткичлари асосида қуйдагилар устивор вазифа сифатида белгилаб берилди. Жумладан:

Мўйнок туманини ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш, табиий иқлим шароити ва ресурсларини, ҳамда аҳолининг талабларини ҳисобга олган ҳолда, туманда 2017-2018 йилларда умумий қиймати 52,3 млрд. сўм, жумладан 990 минг АҚШ доллариға тенг бўлган 72 та лойиҳа амалга оширилиши натижасида 1343та янги иш ўрни яратиш назарда тутилган.

Шундан:

- Саноат йўналишида 28та лойиҳа (30,2 млрд.сўм, 990 минг АҚШ доллари микдорида инвестиция) бўйича 958та янги иш ўрни;

- Хизмат кўрсатиш, сервис ва туризм йўналишида 28та лойиҳа (17,2 млрд.сўм микдорида инвестиция) бўйича 282та янги иш ўрни;

- қишлоқ хўжалигини ривожлантириш йўналишида 16та лойиҳа (4,9 млрд.сўм микдорида инвестиция) бўйича 103та янги иш ўрни яратилиши мўлжалланган. Шунингдек, туманга инвесторларни кенгрок жалб қилиш ва тадбиркорларга янгича ёндашув асосида қулайликлар яратиш мақсадида: -Мўйнок туманидаги собик “Мўйнок балик консерва комбинати” ҳудудида 16 гектар ва собик 5-қурилиш бошқармаси ҳудудида 4,5 гектар, жами 20,5 гектар майдонда электротехника, қурилиш материаллари,

суғориш ускуналари, сув насослари, сув ҳисоблагичлари, сув қувурлари, тайёр трикотаж, тикувчилик ва бошқа замонавий маҳсулотларни ишлаб чиқаришни ташкил этиш бўйича “Мўйнок” кичик саноат зонасини барпо этиш;

- “Мўйнок” кичик саноат зонасида янги ташкил этиладиган ва унинг майдонида саноат соҳасида фаолият юритадиган тадбиркорлик субъектларини барча турдаги соликлардан озод этиш;

- туман ҳудудида рўйхатдан ўтган ва ушбу ҳудудда фаолият юритаётган қорхона ва ташкилотлар томонидан таъсисчиларга тўланадиган дивидендлар тарзидаги даромадлар солиқдан 10 йил муддатга озод қилиниши белгиланган.

- Мўйнок туманида амалга оширилиши белгиланган лойиҳалар бўйича тадбиркорлик субъектлари учун Марказий банкнинг қайта молиялаштириш ставкасининг 50 фоизи микдоридаги фоиз ставкасида кредитлар ажратиш назарда тутилган.

- Мўйнок туманидаги давлат мулки бўлган 12та бўш турган объектлардан самарали фойдаланишни ташкил этиш мақсадида салоҳиятли инвесторларга «ноль» харид қийматида ҳамда фойдаланилмаётган бошқа давлат объектлари «ноль» қийматда ижарага ҳам берилиши белгиланган.

Мўйноқда туризмни ривожлантириш мақсадида туман марказида Moynaq City Center савдо-туризм комплексини ташкил қилиш ва бу лойиҳа бўйича “Меҳмонхона”, “Китоблар дунёси”, “Совғалар киоски”, “Фитнесс-маркази”, “Ўзгаллик саломи”, “Оптика”, “Интернет кафе” ташкил қилиниши режалаштирилган ва “Орол денгизи қирғоқлари бўйлаб квадратикда учини”, “Орол денгизи уникал минералларига тўйинган балчиқ (грязь) билан даволаш”, “Оролнинг сертузли даволаш ванналарини қабул қилиш” каби туристик хизматлар кўрсатувчи “Туризм Маркази” фаолиятини йўлга қўйиш кўзда тутилган.

Аҳамиятли томони шундаки, қарорда Мўйнок тумани ва Орол денгизи тарихи ва бугунги кунининг дунё миқёсидаги муҳим аҳамиятини эътиборга олиб, Мўйноқни Ўзбекистоннинг туризм марказларидан бирига айлантириш мақсадида ЮНЕСКО ва бошқа халқаро ташкилотларнинг грант ва донор маблағларини жалб қилиш назарда тутилган. Ушбу белгиланган устивор вазифалардан келиб чиқиб “Мўйнок” кичик саноат зонасида амалга ошириладиган стратегик вазифаларни изчил бажариш, яратилган иш ўринлари фаолият олиб кўрсатадиган кичик мутахассисларни мақсадли тайёрлаш механизминини яратиш қафолати ўрта махсус касб-хунарга таълими тизими муассасаларининг қабул квоталарини Мўйнок туманини ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг истикболли кўрсаткичлари асосида шакллантириш энг муҳим долзарб масалалардан биридир. Ушбу мақсадда Мўйнок туманидаги Мўйнок маиший хизмат касб-хунарга коллежи ва Мўйнок саноат транспорти касб-хунарга коллежларида 2016-2017 ўқув йилида тайёрланаётган кичик мутахассисларнинг тахлилини келтирамиз.

Мўйнок тумани		300
Мўйнок маиший хизмат касб-хунарга коллежи		90
Компьютер инжиниринг техникаси	3330201	30
Тикув ва тикув-трикотаж буюмлари ишлаб чиқариш техник-технологии	3320906	30
Мураббий-инструктор	3610502	30
Мўйнок саноат транспорт касб-хунарга коллежи		210
Нефть ва газ қудудқларини бургулаш техникаси	3311903	30
Ихтиолог	3410603	30
Нефть ва газни ташиш ва сақлаш қурилмалари техник-механиги	3311901	30
Менежер ёрдамчиси	3230201	30
Компьютер инжиниринг техникаси	3330201	30
Транспортларда ташиш ва бошқаришни ташкил этиш (автомобиль транспорти) техникаси	3620101	30
Тикув ва тикув-трикотаж буюмлари ишлаб чиқариш техник-технологии	3320906	30

Ушбу тахлилларимиздан кўриниб турибдики, Мўйнок туманидаги касб-хунарга коллежларида тайёрланаётган кичик мутахассислар “Мўйнок” кичик саноат зонасининг иқтисодиётни ривожлантиришнинг истикболли кўрсаткичлари билан солиш-тирилганда

номутаносиблик мавжуддир, ушбу ҳолатда ҳудудда ўқувчиларни касб-хунарга мақсадли йўналтириш тизимини таълим амалиётига жориш этиш заруриятини келтириб чиқаради. Шу нуктаи назардан яқин истикболда мақсадли тайёрланадиган кичик мутахассислар “Мўйнок” кичик

саноат зонасининг бой хомашё ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланишлари, худуднинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида олиб борилаётган ислохотлар самарасини

янада ошириши, туманнинг ҳар томонлама ва жадал ривожланиши учун шарт-шароитлар яратишда ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшади.

Адабиётлар

1. Мирзиёев Ш. «Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик-ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак». -Тошкент: «Ўзбекистон» -2017.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида» фармони «Халқ сўзи» газетаси 2017 йил 8 февраль сони.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Эркин иқтисодий зоналар фаолиятини фаоллаштириш ва кенгайтиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида» фармони «Халқ сўзи» газетаси 2016 йил 27 октябрь сони.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Қорақалпоғистон Республикаси Мўйнок туманини 2017-2018 йилларда иқтисодий ривожлантириш ва бандликни таъминлашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПҚ-2803-сонли қарори. 2017 йил 28 февраль.

РЕЗЮМЕ

Мақолада мамлакатимиз худудларини давлат дастурлари асосида ривожлантириш истикболларидан келиб чиқиб, худудларда ўқувчиларни касб-хунарга мақсадли йўналтириш механизмлари таҳлиллар асосида ёритилган.

РЕЗЮМЕ

В статье освещаются механизмы профессиональной ориентации учащихся в регионах, исходя из условий их перспективного развития на основе государственной программы регионального развития страны.

SUMMARY

The article deals with the mechanism of professional orientation of learners in regions, according to conditions of their perspective development on the basis of state programme of the regional development of the country.

ДЕНЕ ТӘРБИЯСЫНДА БАСКЕТБОЛ – СПОРТ ОЙЫНЫНЫҢ ТӘЛИМ - ТӘРБИЯЛЫҚ ӘХМИЙЕТИ

Р.Хайдаров – ассистент оқытушы

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: баскетбол, инсон организми, жисмоний тарбия, соғлиқ, гигиена, баскетбол матчлари, баскетбол секциялари, баскетбол машқлари, баскетбол федерацияси, тренер, тренировка.

Ключевые слова: баскетбол, тело, организм человека, физическое воспитание, здоровье, гигиена, баскетбольный матч, секции баскетбола, упражнения баскетбола, федерация баскетбола, тренер, тренировка.

Key words: basketball, body, organism of man, physical training, health, hygiene, basketball match, basketball sections, basketball trainings, basketball federation, trainee, training.

Баскетбол - спорт тури елимизде ең кең тарқалған ойындардың бири. Онда қарсылас пенен беллесиўде исленетуғын ҳәрекетлер баслы өзгешеликке ийе. Баскетболдағы ҳәр түрли қыймыл - ҳәрекетлер нерв системасының бекемленуине, зат алмасуў процесинин, организмнің барлық системалық жұмысларының жақсыланыуына жәрдем береді. Баскетбол инсанның турли категориялары, әсиресе, ақыл мийнети менен шуғылланытуғын адамлар ушын актив дем алыс куралы болып есапланады.

Өзбекстан Республикасының Биринши Президенти И.А.Каримов өз мийнетинде: «Дене тәрбиясы хәм спорт пенен турақлы шуғылланыў халқымыз, ең дәслеп, жас әуладларымыздың денсаулығын бекемлеўде белгили орын тутыуын инабатқа алып, бул тараўға айрықша итибар қаратылмақта. Бүгинги күнде Өзбекстанда 2 миллионға жақын перзентлеримиз спорттың 30 дан артық тури менен турақлы шуғылланып атыр» [1:238] -деп айрықша атап өтеді. Әлбетте, бул спорт түрлеринин ишинде баскетбол да белгили физикалық тәлим – тәрбиялық әхмийетке ийе.

Баскетбол саламатландырыушы – гигиеналық хызметі менен бирге, үгіт-насият, тәрбиялық әхмийетке де ийе. Себеби, ойын тамашагөйлерде қызығыушылық оятады хәм олардың да спортшылар сыяқлы шаққан, шыдамлы болыуға умтылдырады. Баскетбол менен шуғылланыў жигерлилик, өзіне исеним, жәмәттилик, дослық сезимлеринин қәлиплесиуине тәсир етеді. Бирақ, тәрбиялаудың нәтижелилиги ең дәслеп педагогикалық процессте физикалық тәрбия хәм әдеп-иқрамлылықты тәрбиялаудың бир-бири менен қандай дәрежеде, өз ара мақсетке муўапық байланыста алып барылуынан гәрезли болады.

«Физикалық жақтан жақсы шыныққан жас спортшы, мектеп жасындағы балалар менен ислесиўге ҳәр түрли жарыслар шөлкемлестириў, баскетбол ойындарын алып барыў жас өспиримди әдеп – иқрамдылыққа тәрбиялаудың қушлы куралы бола алады. Жас өспиримлерди физикалық жақтан тәрбиялауды әмелге асырғанда, олардың физикалық тәрбиясының бир қатар айырмашылықларын есапқа алыў керек. Жас өспиримлерди дене тәрбиясына тәрбиялаудың мақсети менен таза спорт табысларын қолға киргизиў ғана емес, ал соның менен қатар тәлим - тәрбия беріў мәселесине итибар беріў керек. Усы мақсетте бул дәуирдеги дене тәрбиясын беріўдің баслы бағдары жас әуладтың күнделikli спорт түрлері менен шуғылланыуына қызығыушылығын арттырып, сап дәнели, дени сау болып өсиуине бел байлаў керек» [2:100-101].

Бир қатар педагоглар спорт ойындарының тәлим-тәрбиялық әхмийети ҳаққында төмендегише пикирлерди билдиреди: «Оқытушы оқыушылардың сабаққа болған қызығыуын асыруда онда үлкен актёрлық шеберлик хәм өз тарауынын устасы екенлиги үлкен әхмийетке ийе. Әсиресе, дене тәрбиясы оқытушыларының қасилик шеберлиги, оқыушылардың дене тәрбиясы сабақларына қызығыушылығын қәлиплестириўде айрықша итибарға ылайық» [3:109-110].

Баскетбол спорт тури де физикалық тәрбияның куралы сыпатында физикалық тәрбия ҳәрекетинин түрли тармақларында кеңнен қолланылуы мүмкиншилигине ийе. Халық билимлендириуи системасында баскетбол мектепке шекемги тәрбия орын-

лары, улыўма орта билим беріў мектеплери, колледжлер, лицейлер хәм жоқары оқыў орынларында физикалық тәрбия бағдарламаларына киргизилген. Мектепке шекемги хәм киши мектеп жасындағы балалар ушын ҳәрекетли ойындар хәм мини-баскетбол тури кең қолланылады. Оқыушылар орта хәм жоқары мектеп жасында сабақларда, баскетбол секцияларында, балалар хәм өспиримлер спорт мектептеринде баскетбол менен шуғылланады. Жоқары оқыў орынларында баскетбол академиялық хәм факультатив сабақларда алып барылады. Физикалық тәрбия ҳәрекетинин анаў ямаса мынаў звеносының ўазыйпаларына қарай, сабақлардың тийкарғы мазмуны, бағдары хәм методикасы өзіне тән өзгешеликлерге ийе. Баскетболға орта мектептер хәм жоқары оқыў орынлары ушын физикалық тәрбия бағдарламаларында айрықша саат ажыратылған. Бүгинги күнде республикамызда баскетбол секцияларында 0,5 млн. (500мың) этирапында балалар шуғылланбақта. Көп санлы тамашагөйлерге арналған спорт сарайларынан тысқары, баскетбол матчларын өткеріўге болатуғын бир неше мыңлап майданлар бар. Физикалық тәрбия, спорт хәм оның түрлерин халықтың өзлери жасайтуғын жерлеринде турмысқа ендириў, денсаулығын бекемлеў, физикалық қәбилетлерин асыру, бос ўақыттан орынлы пайдаланыў, кеўили дем алысын шөлкемлестириў, мийнет өнімдарлығын, жәмийетлик активилигин асыруы сыяқлы әхмийетли социалық мәселелерди шешиўди мақсет етип қояды.

Ғалабалық физикалық тәрбияны аймақлық түрде шөлкемлестириў принципі бир қанша артықмашылық сыпатқа ийе. Бириншиден, шуғылланыў ушын узақ жерлерге барып келиў, ўақытты тежеў арқалы дем алыс хәм актив ҳәрекет ўақытларын көбейтиўге мүмкиншилик жаратылады. Екиншиден, өсип қиятырған жас әуладты физикалық жақтан тәрбиялауда ата-аналар басшылығында шынығыулар өткеріў, жәмәтлик формада жарыслар шөлкемлестириў арқалы шаңарактың да ролин күшейтиўге имканият жаратылады. Атап айтқанда, тренер кадрларды таярлауда физикалық тәрбия институтларының хызметі айрықша. Миллий команда ушын резерв таярлау, халық аралық майданда баскетболшылардың табысларға ерисиуи, бул спорт түринин буннан былай да раўажланыуы тренерлердин нәтижелі педагогикалық хызметине байланыслы. Тренер – әмелиятшылар өз билимлерин семинар хәм арнаулы курсларда туралы түрде жетилистирип барады.

Республикамызда баскетбол спорт түрин раўажландыруы мәселелери менен Баскетбол федерациясы шуғылланады. Федерацияның тийкарғы ўазыйпалары халықты баскетбол менен системалы шуғылланыуға ғалаба түрде тартыў, биргеликте ислейге тәрбиялау. Федерация ойын қағыйдаларын, бағдарламаларды, жарыслар ҳаққында режелерди, қолланбаларды, методикалық усынысларды хәм басқа да ҳужжетлерди тастыйықлайды. Ол сайланды командалар ойыншылары қурамын, тренерлерди, олардың ис режелерин үйренеди, есабатларын қарап шығады. Баскетбол федерациясы тәрәпинен «Өзбекстан Республикасының спорт шебери», «Республикалық категориядағы судья», «Мийнети сиңген тренер» хәм басқа атақлар бериледи.

Баскетбол спорт түринде арнаулы физикалық таярлық, баскетбол ушын тән болған қыймыл-ҳәрекет сыпатларын раўаж-

ландырыў ўазыйпасы белгили салмакка ийе. Арнаўлы физикалық таярлықтың арнаўлы қурааллары болып, шұғылланыўшылардың физикалық қабилетин раўажландырыўда қолланылатуғын шынығыларды өз ишине алады. Физикалық таярлық, тийкарынан, физикалық сыпатларды, күшти, тезликти, шыдамлылықты хэм шаққанлықты раўажландырыўға қаратылған. Буган қол хэм аяқ күши, олардың ҳарекетшеңлиги, қыймылдаў тезлиги хэм тезлениў, тез қыймылдап кейин бирден (кескин) тоқтап алыў, жийи-жийи хэм бийикке секире алыў, бақлаў қабилети, қыймыл ҳарекет реакциясының тезлиги, бағдарлана алыў, шаққанлық хэм майысқақлық сыяқлы физикалық сыпатларды киреди. Олар қурамалы координацияланған ҳарекетлерди өлестиреиў хэм ойын усылларын анық орынлаў ушын оғада зәрүр. Физикалық қабилетлер бир тегис раўажланбайды, себеби тезлик қабилетлери 9-11 жасларда, ал күш қабилетлери 14-16 жасларда жақсы раўажланады. Улыўма шыдамлылықтың раўажланыўы 6-7 жасларда басланады, ал кейин ала организмнің аэробикалық мүкиншиликлери қарай раўажланады.

Баскетбол шынығыларын орынлаў барысында физикалық сыпатлардан ҳәр бир ҳарекет күш салыўды, шыдамды, шаққанлықты талап етеди. Усы көз қарастан қабилетлерди раўажландырыў хэм усы сыпатларды комплексли жүзеге шығарыўда ең нәтийжели қураал-ҳарекетли ойындар хэм таярлық ойындары болып есапланады. Шұғылланыўшылардан тек бир ғана сыпатты яки белгили бир сыпатларды бирлестиреиў жүзеге шығарыўды талап ететугын шынығылар да бар: мәселен, қысқа аралыққа жуўырыў-тезлик, секириў-күш пенен тезликти, ал секирип ылақтырыў - күш, тезлик хэм шаққанлықты талап етеди. Қайсы сыпатты раўажландырыў зәрүрлигине қарай тренер шұғылланыўшының организмине тәсир етиў характерине сәйкес шынығыларға бағдарлайды.

Баскетбол бойынша ҳәр бир тренер өз командасының көбирек күш салыўға, дыққатын жәмлеўге хэм жеңип шығуға умтылдырады. Усы «көбирек» ҳақыйқый чемпионлардың ажыралып туратуғын белгиси болып, ол узақ ўақыт, көп күш салып шұғылланыў арқалы ғана ерисиледи. Бундай тренировканың тийкары – маўсим алдынан өткерилетуғын тренировка бағдарламасы. Тренировка ушын бәхәр, гүз хэм жаз маўсимлерин

таңлаған командалар өзлерин жарысларда еркин сезеди. Көбирек, жарыслар дәўири ойындар менен жүдә бай болады, сонлықтан ойын тийкарларын жетилистириў хэм физикалық арсеналды бекемлеў ушын жетерли ўақыт қалмайды. Гүзги тренировкалар қағыйдалар менен шекленип, бирак бәхәрги хэм жазгы тренировкалар айрықша қоллап-қуўатлаўды талап етеди.

Маўсимсиз таярлық ойыншылардың узақ ўақыт хэм жедел күш салыў зәрүрлигине, исенимине тийкарланады. Маўсим барысында характерли болған қәте-кемшиликлер азаяды, булық еттеги сезилетуғын ауырыўлар жоғалады. Команданың руўы бөлент болады, себеби ойыншыларда өзін тренерге көрсетиў шеберлиги ушын қолайлы имканият жаратылады. Режедеги ўазыйпалар, тосыннан қойылған ўазыйпаларға қарағанда көбирек жақсы нәтийже береді. Ҳәр бир тренер әмелий сабақларды шөлкемлестиреиў бойынша өз идеяларына ийе болса да, бир қатар режелерди есапка алмайды.

Биринши календарлық матчқа ҳәр бир баскетболшы пүткил матчты жоқары тезликте өткеріў ушын зәрүр болған физикалық таярлықтың белгили дәрежесине жетискен болыўы керек. Баскетболшыларға пүткил ойын даўамында бирден тоқтап, секириў хэм жуўырыў ҳарекетлерин орынлаў ушын үлкен шыдам, нерв энергиясы, психологиялық таярлық зәрүр. Физикалық жақтан жақсы таярланған ойыншылар матчта онша зорықпайды, ал матч тамамланғаннан кейин күшин тез қайта тиклейди.

Тренерлер арасында кең тарқалған тренировканы өткеріў бойынша еки теория бар. Биринши теория бойынша, ҳәр бир ойыншы биринши тренировкаға толық физикалық жақтан таярқалында келиўи керек, екінши теория бойынша, физикалық таярлыққа арнаўлы таярлық, ойын тийкарларын жетилистириў хэм тураклы тренировка арқалы жетилесиди. Ойыншылар физикалық таярлықтың жоқары дәрежесине биринши календарлық матч даўамында ериседи.

Жуўмақлап айтқанда, баскетбол спорт түриндеги арнаўлы физикалық таярлық спорттағы жоқары нәтийжелерге ерисиў ушын физиологиялық тийкар болып есапланады. Арнаўлы таярлықтың бағдарлары толық белгиленген болса да, ол улыўма таярлық пенен тығыз байланыста әмелге асырылады.

Әдебиятлар

1. Каримов И.А. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш –энг олий саодатдир. –Тошкент: «Ўзбекистон», 2015, 238-б.
2. Айтғиязова А., Якупов Р., Мадрахимов И. Жас өспиримлердің физикалық активлиги. // «Илим хэм жәмийет» 2010, 1-2-саны, 100-101-б.
3. Асқаров Ф., Рахматова Х. Болаларни жисмоний тарбия дарсларига кизиктиришда ўқитувчининг маҳорати. //«Халқ таълими» 2008, № 2, 109-110-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада спортнинг баскетбол тури ҳақида айтилган. Баскетболнинг физиологик, психологик хусусиятлари сўз этилган. Ушбу спорт турининг гигиеник, таълим ва тарбиявий аҳамияти ўрганилган. Ўзбекистондаги Баскетбол федерацияси хизматининг вазифалари таҳлил қилинган. Баскетбол машқларининг бажарилиши назарий жиҳатдан исботланган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются виды баскетбола, физиологические и психологические особенности баскетбола, а также знание баскетбола в гигиене образования и воспитании. Обсуждается задачи федерации баскетбола в Узбекистане и роль баскетбольных упражнений с теоретической точки зрения.

SUMMARY

The article is devoted to the study of such kind of sport as basketball, its physiological and psychological peculiarities. The author also studies the hygienic, educational and upbringing significance of this kind of sport. There have been analyzed the activity of Basketball Federation in Uzbekistan and doing basketball exercises from the theoretical point of view.

ФАНЛАРАРО ИНТЕГРАЦИЯ ОРҚАЛИ ТЕХНИКА ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА БЎЛАЖАК КАСБ ТАЪЛИМИ ЎҚИТУВЧИЛАРИ КАСБИЙ КОМПЕТЕНТЛИГИНИ ШАҚЛЛАНТИРИШ

Д.О.Химматалиев – педагогика фанлари номзоди
Тошкент ирригация ва мелiorация институти

Таянч сўзлар: малака, компетентлилик, техника таълими, фанлараро интеграция, касбий таълим, фанлар цикли.

Ключевые слова: квалификация, компетентность, техническое образование, междисциплинарная интеграция, профессиональное образование, цикл предметов.

Key words: qualification, competence, technical education, interdisciplinary integration, professional education, cycle of subjects.

Замонавий жамиятда у ёки бошқа мамлакатларнинг ривожланиш даражасини нафақат унинг техник имкониятлари ҳолатини, балки олий таълим муассасаларида тайёрланаётган мутахассислар касбий компетентлигини белгилайди.

Н.А.Муслимов ва К.Абдуллаевларнинг фикрича, *компетентлик* – олинган назарий билим, кўникма ва малакалар мажмуасини амалиётга мустақил ва ижодий қўллай олиш даражаси, бу ҳам талабанинг амалиёт жараёнида ва олий таълимдан кейинги фаолиятида шаклланиб боради [4:27].

Замонавий меҳнат бозори, бугун таълим сифатига ошаётган талабаларни тақдим этиб, бўлажак касб таълими ўқитувчиларининг компетентлиги ва касбий тайёргарлиги, ўз навбатида олий таълим муассасалари, шу жумладан техник олий таълим муассасаларининг Касб таълими йўналиши битирувчилари ўртасида рақобат кучайишига олиб келади.

Агар мутахассиснинг дастлабки малакаси фақат иш ўринларига мувофиқлиги ва тор ахборотни эгаллашни

назарда тутса, муайян фаолиятда зарур, ва талабалар ўқиши стандарт билим, кўникма ва малакаларга жамланади, “компетентлик” аввало фарқланади, нафақат умумий турдаги, балки, хусусан кенг соҳада билимларни ўзлаштиришни таклиф қилади, ўз кўникмаларини муваффақиятли амалга оширишда тайёргарлиги ва қобилиятлиги, ўзининг фаолияти самарадорлиги ва сифатини яхшилашни назарда тутади.

Бундай ғояларни амалга ошириш – кенг камровли тайёргарлик, замонавий кишилар шахсини мутахассиси сифатида шакллантириш ва ривожлантириш, ўз ишининг профессионал (мутахассис)лари ва жамият ҳамда жамоа аъзоси сифатида, қайсики касбий компетентлик алоқалари ва таълим мазмунига қаратилган фақат компетент ёндашув асосида ётади.

Кўпчилик тадқиқотчилар (А.В.Хуторский ва бошқалар) тайёрлашга олдиндан белгиланган талабаларга мувофиқ самарали касбий фаолият учун зарур кўникмаларни ўзлаштириш сифатида компетентликини тан олади [1:55-61]. Касбий фаолият билан боғлиқ турли хил вазифаларни

бажаришга тайёргарликни таъминлашда компетентлик талаба шахси фазилатлари ишлаб чиқилган мажмуаси сифатида белгиланиши мумкин.

А.В.Хуторский, Е.В.Перехожева, Н.А.Муслимов ва бошқа тадқиқотчилар тушунчаларига rioя қилган ҳолда, ушбу соҳада фаолият олиб бораётганлар, техника олий таълим муассасалари талабалари касбий компетентлигини шахс фазилатлари бирлашмасини ташкил этиш сифатида кейинчалик уларга муҳандислик фаолиятида ўз билим, кўникма ва малакаларини муваффақиятли амалга оширишда ёрдам беради.

Ўз навбатида, компетент ёндашув таълим технологиясида муҳим ўзгаришларни талаб қилади. Шунинг учун олий таълим муассасалари олдида бугун махсус технологиялар ва уларни таълим жараёнида амалга ошириш усулларини ишлаб чиқиш вазифаси туради.

Афсуски, республикамиз олий таълим муассасаларида ҳозирги вақтда фанлараро интеграция компетентлик моҳияти тўлиқ қамраб олинган эмас, чунки касб-хунар таълими назарияси ва методикасига мўлжалланган ёндашувлар мавжуд эмас, унда табиий амалга ошириш имконини берадиган салоҳият, бундан ташқари, талабалар касбий компетентлигини шакллантиришга йўналтирилган технологиялар жуда кам.

Лекин биз кўп тадқиқотчилар каби бу йўналишда фаолият кўрсатадиганлар, техника олий таълим муассасалари бўлажак мутахассислари касбий компетентлигини шакллантириш хали мазмунли таълим ва фанлараро алоқалардан фойдаланиш етарли даражада эмас, деб ҳисоблаймиз. Чунки мазмунли таълимда бўлажак муҳандислик фаолиятининг касбий ва ижтимоий жиҳатларини моделлаштириш содир бўлади, ва фанлараро интеграция, ўз навбатида илм-фаннинг турли соҳаларида бирлаштирувчи элементи сифатида чиқади.

Бундан ташқари, ҳозирги вақтда инновацион технологиялар умумий ҳажмин тўлдиришга қаратилган назарий билимлар асоси бўлиши мумкин, илмий ютуқлари илмий-тадқиқот табиати фаолиятида зарурлигини кўрсатади. Замонавий битирувчи – бўлажак техник мутахассис (касб таълими ўқитувчиси) – ўз касбий фаолиятида турли фанлар бўйича билимлар мажмуасини қўллашга эга бўлиши керак.

Илмий-педагогик адабиётларда “фанлараро интеграция” тушунчаси ноаниқ талқин этилади, шундай қилиб, унинг ҳар хил роллари ва педагогик категория (тоифа)ларда орасидаги ўрни белгиланади.

Е.Б.Шоштаева фикрига кўра, фанлараро алоқа ўзида касбий фаолият бирлиги, узлуксиз ва яхлит ҳодисаларини акс эттирувчи ўқув фанлари ҳамдўстлиги жараёнини ифодалайди [2:8-10]. Е.В.Перехошева фанлараро интеграцияни нурдаги билиш (билим) ва технологик муаммолар асосида ўқув фанларини бирлаштириш жараёни сифатида белгилайди [3:15].

Биз учун фанлараро интеграция таълим дастурининг барча ўқув фанларини кенг қўламли ўзаро алоқасини яратишда таълим мақсади, тамойиллари ва маънолари мажмуини ифодалайди. Шунинг учун, талабалар таълими биринчи босқичдаёқ касбий компетентлик ривожлана бошлайди, катта курс талабаларига ҳар қандай мураккаб касбий вазиятларда тезкор оптимал қарорлар қабул қилишга қаратилган, уларда мустақил равишда муайян ҳаракатларни амалга ошириш кўникмаларини шакллантиришни фанлараро алоқаларни ўрнатиш ёрдамида амалга ошириш мумкин.

Дастлаб ўқув-илмий вазифаларни ҳамкорликда бажариш учун таълим олувчиларни турли йўналишларда тайёрлаш бўйича талабалар жамоаларини шакллантириш мумкин. Улар нафақат касбий фаолият хусусиятларини ўзлаштирадilar балки жамоада ўзаро ҳамкорлик кўникмаларини қайта ишлаш, коммуникатив қобилиятларини ривожлантирадilar. Бунга курс лойиҳалари мажмуаси, илмий-тадқиқот ишларини амалга ошириш жараёнида эришиш мумкин.

Илмий-педагогик ходимларнинг вазифаси бўлиб, талабаларни мустақил ва ижодий ишларга йўналтириш, танли нуктаи назардан муҳокама қилиш орқали у ёки бошқа муаммоларга ечим топиш, ўзларининг ғояларини амалга ошириш қабилар ҳисобланади.

Талабалар бир вазифа устида биргаликда ишлаб туриб, инновацион лойиҳаларни амалга ошириш моделини шакллантириши (ҳосил қилиш) мумкин. Бундан ташқари, келажақда профессор-ўқитувчилар таркибига ўзларининг

ишчи дастурларида талабаларнинг битирув ишлари мажмуасини ҳимоясини режалаштиришлари мумкин, унда талабалар жамоалари фанлараро лойиҳаларни намоиш этадилар. Уларни тайёрлашда талабалар ҳар бири ўзининг тор доирадаги вазифасини ҳал қилади, барча жамоа аъзолари билан умумий ишларни бажариш учун зарур бўлган ўзларининг натижаларини узатиш ва мувофиқлаштиришни тушунишлари керак.

Фанлараро интеграция орқали талабалар касбий компетентлигини шакллантириш бўйича белгиланган вазифа (мақсад)ларга эришиш учун олий таълим муассасалари ўқитувчилари тизимли равишда бу ишни амалга оширишлари зарур. Бунинг учун, таълим дастурларида бинар (иккилик) ва интеграциялашган маърузалар, турли кафедралар, турли фанлар ва цикл (давр)лардан ўқитувчи маъруза материални узатишни режалаштириши, шу боис, турли фанлардан «кўприк» муносабатлар куриш киритилган бўлиши керак.

Мисол учун, «Қишлоқ хўжалик гидротехника мелiorацияси», «Гидравлика», «Гидротехника иншоотлари» ва ҳ.к. фанларни интеграциялаб, машғулот маълумотларида фаол ва интерфаол таълим усулларидан фойдаланилади: кластерлар, медиатаълим, сават-усуллар, мунозаралар ва ҳ.к. Бундай машғулотларни ташкил этиш талабаларга нафақат гуманитар фанлардан техник цикл фанларини ажратиш, балки уларнинг ўзаро алоқа (муносабат)ларини топиш, ва келажақда ишга оқилона ва онгли ёндашувга ёрдам беради.

Талабалар билан амалий машғулотлар ҳам фанлараро алоқалардан фойдаланиш билан ташкил этилиши мумкин. Мисол учун, Гидротехника иншоотлари ва Сув хўжалиги иқтисоди фанларини бирлаштириб, талабалар нафақат каналларни, улардаги иншоотларни тиклаш билан боғлиқ фаолиятни кўриб чиқадиlar, балки уларнинг иқтисодий самарадорлигини мустақил равишда ҳисоблашга ҳаракат қиладиlar. Масалан, «Материаллар қаршилиги», «Физика» ва «Қимё» фанларини ўрганишда уларни бирлаштириб (интеграциялаб: мавзулараро, фанлараро алоқалар ўрнатиш, интеграциялашган дарсларни ташкил этиш), талабаларга бирор материалнинг тузилиши ва хусусиятларини топиш билан боғлиқ топшириқлар тақдиф қилишлари мумкин.

Фанлараро лаборатория ишларида ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш билан ўқув жараёнида, шунингдек, уни қўллашни топишлари мумкин, мисол учун, «Назарий механика» ва «Таълим технологиялари» фанларида бу соҳада топшириқларни аниқлаш ва инновацион кашфиётлар билан ривожлантириш мумкин. «Физика», «Математика» ва «Тарих» фанлари бўйича қўшма фанлараро семинарлар, талабаларга илм-фан ривожланишида тарихий масалаларни, таникли олимлар таржимаи ҳоли (ижоди), ижтимоий-иқтисодий тараққиётда уларнинг таъсирини кўриб чиқиш имконини беради.

Шунинг учун, кўникма ҳар хил фанлар билимларини биргаликда қўллаш, бир фандан бошқасига ғоя (фикр) ва усулларни ўтказиш кўникмаси талабаларни бўлажак касбий фаолиятга тайёрлашга қалит бўлади.

Фанлараро алоқаларнинг ягона ёндашуви гуманитар, умумилмий ва махсус цикл фанлари ўртасидаги талабалар билиминин баҳолашни аниқлашда қийинчилик билан дуч келади. Яъни, талабалар билимлари даражаси, гуманитар ва умумилмий кафедралари фанларини ўрганишда эгалланган, махсус фанларни ўрганиш учун етарли бўлмаслиги мумкин. Шунинг учун бу билимлар, профессор-ўқитувчилар таркибига фанлар мазмунини ишлаб чиқиш учун цикл фанлар дастурларини тузишга нафақат биргаликда ёндашув, ўқув материални узатишга эътибор билан ёндашишни, балки билим ва кўникмаларни баҳолаш учун ҳам зарур. Умумтаълим жараёни давомида, кузатув орқали касбий компетентлик етарли билимларни ўзлаштириш турли босқичларида шаклланган эди ва амалга оширилди.

Агар турли цикллار фанларини ўқитишда умумий таълим технологияларидан фойдаланилса, фанлараро интеграция энг яхши натижаларини олиш имконини беради. Техника олий таълим муассасалари учун мураккаб компьютер дастурлари ва махсус лаборатория ускуналаридан фойдаланишни ўз ичига олувчи таълимнинг фаол ва интерфаол усуллари жуда муҳим ҳисобланади. Техника олий таълим муассасалари ўқув жараёнида ҳар йили тор доирадаги муаммоларни ҳал этишга қаратилган янги фанлар пайдо бўлади. Бу ажабланарли эмас, чунки жадал

ривожланаётган саноат ва иқтисодиёт, инсонлар онгини ўзгартириш ва инсониятга янги кашфиётлар керак. Қачонки, бундай махсус фанларга эҳтиёж пайдо бўлса, мисол учун, олий таълим муассасасининг «Сув хўжалиги ва мелиорация» таълим йўналишида ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш чора-тадбирлари яратилади, самарали ирригация ва мелиорация кашфиёт (ихтиро)ларини очиш бўйича инновацион технологиялар ишлаб чиқилади, дастлаб бошқа цикл фанлари билан фанлараро алоқаларни топиш қийинроқ, шунинг учун ўзаро муносабатларни амалга ошириш учун фанлар ўртасидаги схемасини қуришда эксперт баҳолаш усули ёрдам бериши мумкин. Оралиқ нукталарида эксперт (мутахассис)лар сифатида ўқитувчилар чиқади, бу маъруза материалларини фанлараро алоқаларни қўллаш билан ўқийдилар, ва якуний нуктани мустақил (халис) ўқитувчилар текширишлари ёки онлайн-тест ўтказилиши мумкин.

Бундан ташқари таъкидлаш керакки, талабалар билимини тахшис қилиш, фанлараро алоқалар билан машғулотларда эгаллашлари, бу оралиқ босқичларда мунтазам амалга оширилиши керак–назорат қилиш нукталари ва билимларни текшириш режалаштирилган жойларда – якуний нуктага ўтади.

Шундай қилиб, касбий фаолият, фанлараро интеграция томонидан амалга оширилиши асосли, агар техника олий таълим муассасалари талабалари интеграция вазифаларини мунтазам фойдаланиш билан амалга ошириб, амалий машғулотларда бажарса, фақат амалий машғулотларгина назарий материалларни ўрганишда олинган билимларни муштаҳкамлаш имконини беради. У ёки бу лаборатория ишларини бажаришда, мураккаб ўқув вазифасини ҳал этиб, талаба муваффақиятли касбий фаолият учун зарур амалий кўникмаларни эгаллайди. Битирувчи, касбий кўникмаларни мукамал ўзлаштириб, меҳнат бозорида муваффақиятли

рақобат имкониятига эга, касбий кўникмаларини ижодий фойдаланишга рухсат беради, энг юқори миқдор ва сифат кўрсаткичларига эришиши имконини беради.

Таълим (ўқув) дастурларида алоҳида фанлараро алоқаси ягона мақсади бўлиши мумкин эмас, битта яхлит ёндашув муҳим, унинг ёрдамида бутун ўқув жараёнида фанлараролик ғояси амалга оширилади. Педагогика фанлари вакиллари ўқув жараёнида бўлган фанлараро интеграция юқорида санаб ўтилган фаол ва интерфаол педагогик усуллар, техник воситалар ва таълимнинг ташкилий шаклларида фойдаланиш орқали жорий қилиши мумкин, деб фикр билдирадилар.

Хулоса: Олий таълим муассасалари талабалари ўқиши фанлараро интеграцияси талабаларни илмий-назарий ва амалий тайёрлаш сифатини яхшилашда муҳим вазифаларни бажаради, чунки фанлараро ёндашувни қўллашда амалга ошириш муаммолари ҳар бир босқичда нафақат таълим (ўқув) дастури, балки замонавий талабаларни тарбиялаш ва ривожлантириш масалалари ҳал этилади. Касбий компетентлик призма орқали пойдевор асоси белгиланади, ҳақиқий воқеликда юзага келадиган муаммоларни интеграциялашган ечимлари барча битирувчилар учун зарур. Ҳар томонлама (универсал), ижодий, ривожланаётган бўлажак мутахассис (профессионал) шахси фақат ажралмас педагогик жараён шароитларида шаклланиши мумкин, муҳандиснинг касбий компетентлиги - ҳар бир босқичи умумий таълимлари асосида усуллари ва мақсадлари якуний мақсадига қурилган. Айнан шунинг учун фанлараро интеграция техника олий таълим муассасалари бўлажак касб таълими ўқитувчилари таълим ва тарбиясининг муҳим шарти ҳисобланади.

Адабиётлар

1. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования / А.В. Хуторской // Народное образование. 2003. № 2. -С. 55–61.
2. Шоштаева Е.Б. Интегральная технология обучения как основа повышения качества образовательного процесса: автореф. дис. канд. пед. наук. / Е.Б. Шоштаева. –Карацевск: 2003. –С. 23.
3. Перехожеев Е.В. Формирование профессиональной компетентности студентов технических вузов на основе междисциплинарной интеграции: автореф. дис. канд. пед. наук. / Е.В. Перехожеев. –Чита: 2012. –С. 23.
4. Муслимов Н.А., Абдуллаева К. Бўлажак касб-хунар коллежи ўқитувчиларининг касбий компетентлигини ривожлантиришнинг айрим масалалари. / “Олий таълим муассасалари педагог ва бошқарув кадрларнинг малакасини ошириш назарияси ва амалиёти” мавзусидаги Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. -Тошкент: ТДПУ, 2012. 26-28-б.

РЕЗЮМЕ

Мақола ҳозирда олий таълим олдида турган энг долзарб масалалардан бири – касбий компетентликни шакллантиришга бағишланган. Меҳнат бозори бугунги талабалардан рақобатбардошликни, замонавий иқтисодий ривожлантириш талабларига мувофиқлигини талаб этади ва шаклланган компетентлиги кейинчалик уларнинг касбий фаолиятта талабаларнинг тайёргарлигини таъминлайди. Шу сабабли муаллифлар, техника олий таълим муассасаларида талабаларнинг касбий компетентлигини мазмунли таълим ва фанлараро интеграция ёрдамида ўқитишнинг биринчи босқичда шакллантиришни бошлаш мумкинлиги, чунки контекстуал таълим муҳандислик фаолиятини амалга оширишда талабаларнинг касбий кўникмаларини лойихалаштиради, жумладан, қўлаб жихатлари, ва фанлараро алоқа, ўз навбатида, турли фанлардан уларнинг билим ва кўникмаларини бирлаштиради, мақсадлар якуний натижаси – касбий компетентлик, деб ҳисоблайдилар. Бўлажак техник мутахассисларда шаклланган касбий фаилатлар ўзларининг касбий муҳандислик фаолиятида ва замонавий корхоналарни модернизациялаш шароитларида рақобатбардош мутахассислар бўлиши илм-фаннинг турли соҳаларида билимларини яхлит қўллашларида ёрдам беради.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается одной из актуальных проблем, стоящих сегодня перед высшим образованием – формированию профессиональной компетентности студентов вуза. Конкурентоспособность на рынке труда требует от сегодняшних студентов соответствия современным требованиям экономического развития, а сформированные компетенции впоследствии обеспечат готовность студентов к их профессиональной деятельности. Поэтому авторы считают, что профессиональную компетентность студентов технических вузов можно начинать формировать уже на первом этапе обучения при помощи содержательного обучения и междисциплинарной интеграции, так как при контекстном обучении конструируется профессиональное умение студентов выполнять инженерную деятельность, включающую множество аспектов, а междисциплинарная связь, в свою очередь, объединяет их знания и навыки из разных дисциплин, нацеливает на конечный результат – профессиональную компетентность. Сформированные качества помогут будущим техническим специалистам целостно применять знания разных областей науки в своей профессиональной инженерной деятельности и быть конкурентоспособными специалистами в условиях модернизации современных предприятий.

SUMMARY

The article is devoted to one of the most pressing challenges facing higher education today - the formation of professional competence of university students. The competitiveness of the labor market demands of today's students meet modern requirements of economic development, and subsequently formed the competence ensure readiness of students for their professional activities. Therefore, the authors believe that the professional competence of students of technical colleges can begin to form in the first stage of training through the context of learning and interdisciplinary integration, since contextual training constructed professional skills of students to carry out engineering activities, including many aspects, and interdisciplinary communication, in turn, It combines their knowledge and skills from different disciplines, directs the final result - the professional competence. Formed quality will help future technicians holistically apply knowledge of different fields of science in their professional engineering and be competitive specialists in the conditions of modernization of modern enterprises.

TALABALARNING INTERNET TARMOG'IDA AXBOROTLAR BILAN ISHLASHI KO'NIKMLARINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK JIHATLARI

Z.O.Xujaniyozova - katta o'qituvchisi

Urganch davlat universiteti

Tayanch so'zlar: axborot, ta'limni axborotlashtirish, axborot xuruj, ijtimoiy tarmoqlar, virtual dunyo, informatsion vositalar.

Ключевые слова: информация, информировать образование, информационные нападение, виртуальный мир, информационные средства.

Key words: information, to inform education, information attack, the virtual world, information means.

Ta'lim tizimining barcha qatnashuvchilaridan kompyuterda, internet bilan ishlash talab qilinmoqda. Ishlab chiqarish jarayonida esa kompyuter texnologiyalaridan foydalanishni bilmaydigan mutaxassisni yaxshi mutaxassis deyish qiyin.

Bugun informatsion texnologiyalar hayotimizda mustahkam o'ringa ega bo'lib, kompyuter savodxonligi ko'rsatkichi esa ko'p hollarda insonning yuqori saviyasini belgilab beradigan omilga aylanib bormoqda.

Inson faoliyatining barcha sohalarini avtomatlashtirish, kompyuterlashtirish jarayoni jadal bormoqda. Jahon "o'rgimchagi" –Internetning paydo bo'lishi tom ma'noda globalashuv jarayonini tezlashtirdi. Bular asosida jamiyatning o'ziga xos xususiyatlari paydo bo'ldi. Bu o'ziga xoslik katta hajmdagi ma'lumotlarni ishlashga asoslangan intellektual mehnatning o'sishiga sabab bo'lmoqda.

Informatsion texnologiyalarning rivojlanishi insonlardan axborot va kommunikatsion texnologiyalarni chuqur bilishlarini talab etadi. SHuning uchun ham zamonaviy jamiyatning hozirgi ehtiyoj imkoniyati bu texnologiyalarni imkoniyatlarini chuqur his etish va ularni biznesda, texnikada, ishlab chiqarishda, boshqarishda, o'quv texnologiyalarida qo'llash uchun jamiyatning axborot va kommunikatsion texnologiyalari bog'liqligi darajasi oshib bormoqda.

Jamiyatni axborotlashtirish uchun, albatta, birinchi navbatda malakali mutaxassislar kerak bo'ladi. Demak, an'anaviy yo'l bilan o'qitiladigan o'quv jarayonini emas, balki o'qitishni ham axborot texnologiyalari asosida qaytadan ko'rib chiqish talab etiladi.

Bunda V.G.Kinelevning quyidagi fikrini keltirish mumkin: «Yuqori sifatli ta'lim uchun yetarli shart-sharoitlar yaratish bilan bog'langan afzalliklariga avvalambor, ta'lim mohiyatini fundamentalashtirish, ya'ni ta'limda effektiv pedagogik innovatsiya va o'quv jarayonida yangi axborot va kommunikatsion texnologiyalarni qo'llash kiradi» [1:117].

etish kerak. Yuqorida aytilganlarning barchasi umuman olganda butun jamiyatni axborotlashtirishga olib keladi.

A.Tulepovning "Internetga in qurgan o'rgimchaklar" nomli asarida axborotga "Axborot- psixologik quroldir. Bu butunlay yangi turdagi qurol bo'lib, u ommaviy axborot vositalari, kompyuter o'yinlari, internet tizimi yordamida inson ongi orqali uning dunyoqarashiga ta'sir ko'rsatishga mo'ljallangandir" [2:76].

Internet tizimidan har xil maqsadda, tanishish, ma'lumot olish, axborot almashish, til o'rganish, bekorchilikdan vaqtini o'tkazish uchun foydalanilmoqda. Bu esa maqsadlarning xilma-xilligidan axborotga qabul qilishga va uzatishning turlicha bo'lishiga olib keladi. Natijada talabalarning bilib bilmasdan har –xil nosog'lom qarashlarga ega bo'lgan saytlarga, ijtimoiy tarmoqlarga kirib qolishini ko'rishimiz mumkin.

Xozirgi kunda oliy ta'lim tizimida talabalar ma'lumotlarning katta qismini internet tarmog'idan olishga harakat qilishmoqda. Internet tarmog'i eng ommabop va tezkor axborot tarqatish vositasiga aylandi. Mamlakatimizda ham internetdan, shu jumladan, ijtimoiy tarmoqlardan foydalanuvchilarning aksariyatini yoshlar tashkil etadi.

Shu o'rinda professor A.Mavrolovning quyidagi fikrlarini aytib o'tish o'rinlidir.: "Ma'naviy tahdidlar insonning, uning dunyoqarashi, ruhiyati, ma'naviy olamini mutlaqo o'zgartirib yuboradi, insonni real dunyodan virtual dunyoga o'tishini tezlashtiradi. Real dunyo bu – o'zida inson hayoti va borlig'ini, tarixi, buguni, harakati, yangilanishi, doimo ezigulikla intilishi, kurashlari-iztiroblari, orzu-umidlarini aks ettiradi. Virtual dunyo bu – inson ruhiyatida hali to'la anglab etilmagan qandaydir g'ayrioddiy o'zgarishlar va zo'riqishlar mahsulati bo'lib, turli tubanliklarni yaratish erki sifatida taassurot uyg'otadi".

Bizningcha, axborotlar kanallarining ko'pligi, ma'lumotlarning, fan, texnika, texnologiyalarning jadal rivojlanayotgani bir davrida inson ongini egallashga intilish tobora kuchayayotgan hozirgi sharoitda yosh avlodni axborotlar xurujidan, internetning salbiy ta'siridan, ijtimoiy tarmoqlardagi salbiy axborotlardan asrash eng muhim vazifa bo'lib qolmoqda.

Hozirgi kunda ijtimoiy tarmoqlarning o'rni va ahamiyati kundan kunga kuchayib borayotganini alohida ta'kidlash o'rinli. "Twitter", "Odnoklassniki" va "Facebook" singari ijtimoiy tarmoqlar bugungi kunda insonlarning, ayniqsa, o'quvchi-yoshlar hayotining ajralmas qismiga aylanib borayotgani kunday ravshan.

Yurtimizda "Odnoklassniki" ijtimoiy tarmog'i bugungi kunda ko'plab odamlarning doimiy hamrohiga aylanib bormoqda. Bu ijtimoiy tarmoqning asosiy maqsadi insonlarni bir-biriga yaqinlashtirishga xizmat qilishga mo'ljallangan, lekin bu auditoriyani ba'zi bir nopok odamlar ham egallab olishgan. "Odnoklassniki" ijtimoiy tarmog'i orqali harf, belgi va "probel"larni o'z ichiga olgan qisqa-qisqa jumla-xabarlarini tez fursatda almashish va kuzatib borish imkonini yaratib beradi.

Ijtimoiy tarmoqlarga "sayohat" qilayotgan odamlar bu voqea-hodisalarga o'zlarining fikrlarini yozib qoldirishni boshlashadi. Insonlar saytda joylashtirilgan ma'lumot to'g'ri yoki noto'g'riligini bilmagan holda o'zlarining fikr-mulohazalarini bildirishadi. SHu yo'l bilan inson, ayniqsa, yoshlar haqiqat bilan yolg'on o'rtasidagi chegarani payqashdan mahrum bo'lib qolmoqda [3:103-104].

Oliy ta'lim tizimi talabalar yurtimizning, davlatimizning rivojlantiruvchi asosiy kuchi hisoblanadi. Ularning axborot madaniyatiga katta e'tibor berish kerak. Ularda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hamohang ma'naviyatni shakllantirish, bu orqali internetdan foydalanish madaniyatini shakllantirish lozim. Buning uchun quyidagilarni amalga oshirishga e'tibor qaratish lozim:

- Talabalarni tarbiya jarayonida, ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar orqali ijtimoiy tarmoqlar faoliyati bilan tanishtirib borish;
 - internetda, shu jumladan, ijtimoiy tarmoqlarda ishlash jarayonida bildirilayotgan fikr-mulohazalarni ishonchli va axloqiy me'yor qoidalariga rioya etgan holda bayon etishga o'rgatish;
 - ta'lim jarayonida, professor-o'qituvchilar tomonidan fanlarni o'zlashtirish uchun berilayotgan topshiriqlarni bajarishda ta'lim portallarida taqdim etilayotgan foydali natlib.uz, book.uz, bookstore.uz, infolib.uz, eduit.uz, aql.uz, kitob.uz, teacher.uz, ziyonet.uz saytlaridan samarali foydalanishni tushuntirish lozim;
 - O'zbekistonda ishlash chiqilgan ijtimoiy tarmoqlarda axborot xavfsizligi ta'minlanganligini, saytlarning doimiy nazorati olib borilishini, chet el saytlaridan qolishmasligini tushuntirib, amaliy misollarda ko'rsatib borish;
 - chet el ijtimoiy tarmoqlarida bizning milliy mentalitetimizga to'g'ri kelmaydigan salbiy tomonlarni tushuntirib borish;
 - yoshlarni salbiy axborotlar ta'siridan himoyalash;
 - axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish mahoratini oshirish;
 - internetdan foydalanish madaniyatini shakllantirish;
 - yoshlarni kompyuter savodxonligi bo'yicha bilimlarini oshirishda ularning axborotlarni mazmun mohiyatini, voqea-hodisalarini tahlil qilish malakasini shakllantirish
 - jamiyat va davlat manfaatlariga mos bo'lgan axborotlarni ishonarli, tez qabul qilinadigan shaklda berish;
 - milliy ommaviy axborot vositalari faoliyatini yanada takomillashtirish, ularga ishonchni oshirish.
- Internetdan axborot qabul qilish va uzatish madaniyatini shakllantirish orqali yoshlarimizning axborot xurujlaridan saqlanishiga zamin yaratgan bo'lamiz.
- Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, insonning yoshlik davri hayotiy hodisalarga turlicha yondashuvlar, ikkilanishlar, aniq pozitsiya, munosabatning etishmasligi kabi holatlar ta'sirida kechadi. Bu davrda yoshlarning dunyoqarashi shakllanishini, kelgusidagi hayotiy yo'lini belgilab olishda tashqi omillarning, ayniqsa unga bevosita ta'sir ko'rsatadigan oila, ta'lim muassasasi va jamiyatning o'rni katta bo'ladi. Inson ikki tomonlama, ziddiyatli, hatto oliy darajada qutbiy mavjudotdir. U ilohiy va hayvoniylikka, yuqori va pastga, erkin va tobelikka, yuksalish va tubanlashishga ham, sof muhabbat va fidoyilikka ham, ulkan yovuzlik va cheksiz g'afolatga ham moyildir. Uning qalbida ikki

kuch – yaxshilik va yomonlik jihatlarining doimiy kurashi davom etadi. Mana shunday vaziyatda nafaqat inson, u hayot kechirayotgan ijtimoiy muhit, jamiyatning o'zi ham kurashlardan xoli bo'la olmaydi.

Shunday ekan internetni cheklab, yopib qo'yish yoki axborotlarni olishni taqiqlash bilan muammolarni hal qila olmaymiz. Yoshlarimizni ajdodlarimiz yaratgan boy ma'naviy meros, milliy va ma'naviy qadriyatlar asosida tarbiyalashimiz kerak.

Adabiyotlar

1. Кинелев В.Г. «Для решения проблем современного образования необходимо объединить возможности мирового сообщества». Информатика и образование. –Москва: 2003. № 2. –С 117.
2. Tulepov A. Internetga in qurgan o'rgimchaklar. –Toshkent: «Movaraunnahr», 2014, 76-b.
3. Madaminov I.I. Yoshlarning internet hamda ijtimoiy tarmoqlardan noto'g'ri foydalanishining salbiy oqibatlar. «XXI asr global xususiyatlari va o'zgarishlarining ta'lim- tarbiya jarayoniga ta'siri muammolari» mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferentsiyasi materiallari. –Toshkent: 2003.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada uzluksiz ta'lim tizimida yoshlarning axborot madaniyatini shakllantirish, axborotlarning davlat, jamiyat manfaatlariga ta'siri, o'quvchi- yoshlarning axborot madaniyatini shakllantirishda qo'llaniladigan usullar, internet tarmog'idan foydalanish, axborotlarning inson psixologiyasiga ta'siri haqida so'z yuritilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о формировании культуры информации в системе непрерывного образования, о влиянии информации на интересы государства и общества, о формировании методов культуры информации у молодежи, об использовании интернетов, о влиянии информации на психику человека.

SUMMARY

The article is about forming of culture of information in the system of continuous education, influence of information to the interests of the state and society, ways of forming information culture of pupils and youth, we of Internet and influence of information on the man's psychiatry.

ПРОШЕДШЕЕ – ОБЫЧНОЕ ВРЕМЯ И ДАВНОПРОШЕДШЕЕ ВРЕМЯ В НЕМЕЦКОМ И КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКАХ

У.Ихласов - ассистент преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажиязия

И.Ихласов - преподаватель

Институт переподготовки и повышения квалификации работников народного образования Республики Каракалпакстан

Таянч сўзлар: асосий гап, ёрдамчи феъл, шахс аффикси феълнинг утган замон формаси, сифат, ноаниқ кўшимча хозирги замон ҳаракат феъли, равиш, презинсперфект, плюсквамперфект, эски олий ва ўрта немис тили замон формаларининг системаси, феълнинг замон формасидаги замонавий маъносининг қўлланилиши, немис ва каракалпок тилларида ўзгача формада қўлланилади.

Ключевые слова: предложение, вспомогательный глагол, аффикс лица, формы прошедшего времени глагола, прилагательное настоящее время наречие, прошедшее время, предпрошедшее время, система форм времени глаголов современное значение немецких глаголов.

Key words: sentence, auxiliary verb, affix of a person, forms of the Past tense of the verb, adjective, Present tense, adverb, Past Simple, tense before Past, system of the verb, tense forms, the meaning of the German verbs.

Сопоставительное изучение временных форм глагола в разносистемных языках –немецком и каракалпакском является одним из актуальных вопросов грамматики.

Причастие на -ыўшы, -иўши само непосредственно принимает аффиксы лица, но спрягается с помощью форм прошедшего категорического времени от глагола е - / едим, едиди, и т.д. Например: жумыс ислеўши еди, кайнап турыўшы еди. Н.А. Баскаков в своей работе “Каракалпакский язык” определяет форму на -ыўшы как причастие настоящего времени.

Прошедшее обычное время, в основе которого лежит это причастие, нигде не отмечено, в том числе и в школьных грамматиках каракалпакского языка.

Парадигма спряжения

Ед. число

1. Мен барыўшы едим.

2. Сен барыўшы едиди.

3. Ол барыўшы еди.

Мн. число.

1. Бизлер барыўшы едик.

2. Сизлер барыўшы едидиз.

3. Олар барыўшы еди.

Отрицательная форма данного времени образуется по общему правилу: к основе глагола присоединяется аффикс отрицания – ма.

Мен келиўши едим

Сен келмеўши едиди

Ол келмеўши еди

Бизлер келмеўши едик

Сизлер келмеўши едидиз

Олар келмеўши еди.

Причастие настоящего времени передаёт динамический признак, свойственный лицу, обычно постоянно проявляющемуся. Это значение общности, постоянства отразилось на значении прошедшего обычного времени, которое передаёт действие и имевшее в прошлом постоянный, обычный характер, совершавшееся регулярно. Например: Гулистан хэпте сайын райондағы үйине барып турыўшы еди.

Прошедшее обычное время по своему значению сходно с другими формами прошедшего времени, например, с прошедшим определённым незаконченным и прошедшим неопределённым незаконченным. Рамки прошедшего обычного времени, как правило, представлены следующим образом;

Парадигма спряжения.

Ед. – число.

1. Мен жаз –а –туғын едим.

2. Сен жаз – а – туғын едиди.

3. Ол жаз –а – туғын еди.

1. Мен оқы – й – туғын едим.

2. Сен оқы – й – туғын едиди.

3. Ол оқы – й – туғын еди.

Мн. число

1. Бизлер жаз – а – туғын едик.

2. Сизлер жаз – а – туғын едидиз.

Сизлер оқы – й – туғын едидиз.

Сизлер жаза туғын едидилер.

3. Олар жаз – а – туғын еди.

1. Бизлер оқы – й – туғын едик.

2. Сизлер оқы – й – туғын едидиз.

Сизлер оқы – й – туғын едидилер.

Сизлер оқы – й – туғын еди.

Как видно, в основе того времени лежит причастие настоящее – будущего времени. В отличие от других причастий каракалпакского языка, оно само не принимает непосредственно аффиксов лица, а спрягается с помощью форм еди, едиди и др. Причастие настоящее будущего времени представляет собою сложную форму, образовавшуюся из деепричастия глагола на – а / - е, - ин, причастия на өтген от вспомогательного глагола на – тур, турган, стянувшегося впоследствии в форму – ту – ғын.

Как известно, причастие настоящее – будущего времени указывает на длительность, повторность, постоянство и привычность действия. Эти значения, несомненно легли в основу прошедшего незаконченного действия. Отрицательная форма данного времени образуется с помощью аффикса отречения – ма, присоединяемого по общему правилу к основе глагола:

–Ма – й – туғын –ба – й – туғын –па – й – туғын

–ме – й – туғын –бе – й – туғын –пе – й – туғын

К началу письменности в древних германских языках глагол имел две временные формы: презенс, который выражал как настоящее так и будущее и претерит, выражавший прошедшее время.

Наряду с претеритом в древневерхненемецком начинают постепенно развиваться сложные временные формы прошедшего времени перфект и плюсквамперфект.

Однако процесс этот можно считать законченным лишь к концу древневерхненемецкого и началу средневерхненемецкого периодов.

Относительное употребление временных форм служит для выражения временного отношения между двумя действиями. Выражение между двумя действиями возможно

только при соотносительном употреблении двух временных форм – будь то в сложном предложении или в тесно связанных по смыслу самостоятельных предложениях. Оно происходит в связи с абсолютным употреблением временных форм и на его основе.

Система временных форм глагола немецкого языка представляет собой продукт длительного исторического

развития, без учета которого нельзя понять особенностей современного значения и употребления временных форм глагола немецкого языка. В своем развитии она обнаруживает так же ряд самобытных черт, определяющих её отличие от системы временных форм других языков.

Литература

1. Арсеньева М.Д. Претерит и перфект в современном немецком языке. – Москва: 1953.
2. Алламуратов, А. Прошедшее времен глагола изъявительного наклонения в современном каракалпакском языке. – Нукус: 1964.
3. Гульга Е.В. Употребление претеритума и перфекта. – Москва: 1957.
4. Исхакова А.А. Развитие значения презенса индикатива в немецком языке. – Киев: 1975.
5. Москальская И.О. Перфект и претерит. Грамматика немецкого языка. – Москва: 1956.

Бу мақолада киёсий йўналишда немис ва каракалпак тилларидаги ўтган замон ва қадим ўтган замон ҳақида айтилади. Оддий ўтган замон асосида белгилаб ўтилади. Немис тилидаги феълнинг замон формаларининг системасини давр, тарихий ривожланишнинг самараси эканлиги тасдиқланади.

В статье говорится о прошедшем – обычном и давнопрошедшем времени в немецком и каракалпакском языках в сравнительном плане. Отмечается, что в основе прошедшего обычного времени лежит причастие. Утверждается, что система временных форм глагола немецкого языка представляет собой продукт длительного исторического развития.

The article deals with the comparative study of the Simple Past and Past Perfect tenses in the German and Karakalpak languages. It is emphasized that the basis of Simple Past is Participle. The author of the article states that the system of tense forms of the verb in German is a product of long historical development.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

БАЛАЛАРГА ҚАРАҚАЛПАК ТИЛИН ҲАҚИДАҒИ ӨЗГЕЧЕЛІКТЕР

Г.Жумаева – үлкен оқытушы

М.Пердебаева, Г.Утемураева – Мектепке шектемі және баслауыш тәлім факультеті студенттері

Әжінәз атындағы Нөкіс мәмлекетлік педагогикалық институты

Таяныч сөзлер: муаммо, пайдо булиш, манба, мулоқот, қарақалпак тили, асос, тамойил, изма-из, узлуксиз.

Ключевые слова: проблема, формирование, навык, общение, каракалпакский язык, основа, принцип, преемственность, непрерывность, образование.

Key words: problem, formation, skill, communication, Karakalpak language, basis, principle, succession, continuity, education.

Өзбекстан Республикасы ғәрәзсизликке хәм оның қурамындағы Қарақалпақстан Республикасы өз суверенитетлигине ерискеннен соң өзбек хәм карақалпак тиллериниң мәмлекетлик статусын алыуы, илим хәм билимлендириу дизиими алдына мәмлекетлик көлемдеги мақсатларды қойды.

Усыған байланыссы Қарақалпақстан Республикасы балалар бақшаларында хәм баслауыш классларында балаларда қарақалпак тилинде сөйлеу көникпелерин қәлиплестириу бойынша өткерилген эксперименталь-сынау жұмысларының нәтижелери жақсы жуўмақ берди. Балалар қыйналмай тез арада қарақалпак тилиндеги барлық сеслерди дурыс хәм анық етип айтыу менен бирге, мәмлекетлик стандарт талапларында, бағдарламада көрсетилген сөзлик минимумларды меңгеру менен бир қатарда гәп конструкцияларының моделиниң үлгилерин актив қолланып, оларды жаңа мазмун менен байытып хәм ҳәр қандай турмыс жағдайларында оларды еркин пайдаланыу көникпә хәм қәбилетликлерине ийе болды.

Солай етип, олар алған билимлерине сүйене отырып қоршаған адамлар менен еркин сөйлесип, байланыссы сөйлемлер қурап диалоглар хәм монологлар дүзиу көникпелерин меңгерди.

Бул жетискенликтер дидактикалық принциптерге таянып ақыллы хәрәкетти меңгеру барысын дурыс басқарыуда (П.Я.Гальперин [3:15] хәм Н.Ф.Талызина [6:57] ақыллы хәрәкетлердиң басқышпа-басқыш қәлиплесиуин үйрениу хәм ойлау психологиясы ҳақында теориясы) анықланды.

Психолог Г.М.Андреева сөйлесиусиз хеш бир әмелий ис иске аспайды, дейди. Ол сөйлесиуди хәр қандай хәрәкеттин сөз хәрәкети менен тығыз байланыста екенлигин дәлилlep көрсетти [2:27].

Тәжірийбе сынау барысында сөйлесиуди шөлкем-лестириудин формаларының бири етип дидактикалық, сюжетли, сахнастырылған хәм миллий хәрәкетли ойындардан кеңнен пайдаландық [4:17].

Диалогларды алып бару хәм монологларды дүзиу көникпелерин қәлиплестириуде ең қолайлы усул ретинде диалогларда дүзилген халық ойындары, аңызекли халық дәрәтпелери, шайыр хәм жазыушылардың шығармалары, балалардың хәр қыйлы хәрәкетлери менен байланысқан дидактикалық ойындар хәм қоршаған орталық кеңнен пайдаланылды.

Билим беріу, тәрбиялау хәм рауажландыруу ұазыйпаларын шешиуде комплексли бағытты иске асыруу сөз дизбеклерин дүзиуде өз бетиншеликте рауажландаруға, гәп конструкцияларын қурауда хәм таныс гәп констукцияларын жаңа мазмун менен толтырууда дәретиушилик активликти көрсетиуге тийкар салды.

«Қадрларды таярлаудың миллий бағдарлама» талапларының бири билимлендириу системасында (бала бақша хәм мектеп) үзликсизлик хәм избе-изликти тәмиинлеу принциплерине сүйениу болып табылады [1:17]. Бул өз гезегинде, тилди үйретиудин ауызша курсынан (этапынан) басланатуғын бала бақша хәм баслауыш классларда

қарақалпак тилин оқыту жағдайын терең үйрениу зәрүрлигин туўғызады, себеби көпшилик балалар мектепке бала бақшаға бармай туўры үйлеринен таярлықсыз келеди, демек муғаллимге баланың билиминдеги бул бослықты толтыруға туўра келеди. Буның ушын ол баланың семья жағдайларын, денсаулығын, психологиялық-физиологиялық өзгешеликлерин терең билиуи, оның менен тынбай, еринбей ислесип хәм оның минез-қулқын жақсылап үйренип, онда билимге болған қызығушылық, қуштарлық хәм талапты оятуы лазым.

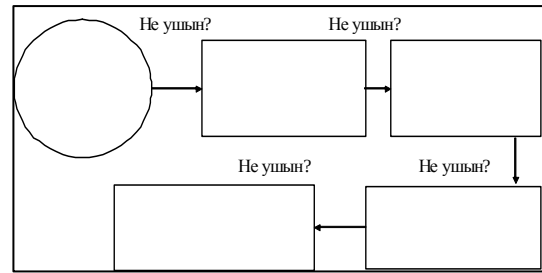
Балалар бақшасында тәрбияшылар хәм баслауыш классларда муғаллимлер көбинше қарақалпак тилин үйретиуде оқытудың коммуникативлик хәм әмелий бағытын жетилистириу, илимий билим беріу принциплерин дурыс бақалауы, балалардың актив сөзлигине сес, хәрип, бууын, сөз, гәп, иркилис белгилери хәм басқа да түсиниклердиң атамаларын киргизиуи, балалар тек тәрбияшының хәм муғаллимнің айтқан тапсырмаларын орынлау менен шекленбеуи лазым. Егер, тәрбияшылар хәм баслауыш класс муғаллимлери, мысалы, **а** хәрипине бир хәрип қосып, таза сөз қураң: ал, ас, ақ, аз, ат, ай: таза сөз пайда болуы ушын бир хәрипти өзгертін: ана, ата, апа, сөзге бууын қурап бир заттан көп зат пайда етип айтың: ат-атлар, бала-балалар, китап-китаптар, гүл-гүллер хәм т.б. усаған тапсырмалар берсе, жақсы нәтижелерге ериседи. Бундай тапсырмаларды орындауда балаларда өзбетинше ислеу көникпелери қәлиплеседи, сөз дизбеклерин дүзгенде, сөзлерди таңдағанда ойлау активлиги жеделлеседи, өз пикирин еркин айтыу қәбилетлиги артады.

Тақмақларды ядтан айтқанда, көп тәрбияшылар оның көркемлеп айтылуына хәм рус тилинде жоқ сеслердиң анық, дурыс айтылуына дыққат аудармайды, нәтижеде балалар сөйлегенде хәм жазғанда көп қәте жибереди. Соның менен бирге, тәрбияшы хәм педагоглар оқыушыларға тайын диалогларды ядлатыу менен сөз дизбеклерин себепли, олар тек ядлап алған сөзлери менен сөз дизбеклерин қурайды, лекин өз пикирин еркин айта алмайды. Бул, әлбетте, олардың еркин шахс болып жетилисип қәлиплесиуине кері тәсир жасайды [5:34]. Балаларда сөйлеу көникпелерин қәлиплестириу мақсетинде жаңа педагогикалық технологияға сүйенип, жұмыстың нәтижелі метод хәм усулларын, балалар менен ислесиуди шөлкемлестириудин оптималь методларын тауып, билимлендириу мазмунын анықлау ушын терең излениу жұмысларын өткеріуимиз лазым. Бул, өз гезегинде, балаларды рауажландыруу, оларға тәлим-тәрбия беріудин мақсет хәм ұазыйпаларын, оқытуға хәр түрли усуллардан пайдаланыу жолларын, балалардың психикалық жақтан рауажланыуын, оларда ақыллы хәрәкетлердиң басқышпа-басқыш қәлиплесиуин, ой-өрислериниң билим беріу барысында рауажланыуын, проблемалық оқытудың теориялық тийкарларын улыўмаластырудың түрлери хәм сөйлеу хәрәкетлериниң басқа хәрәкетлер менен тығыз байланыста алып барылуы

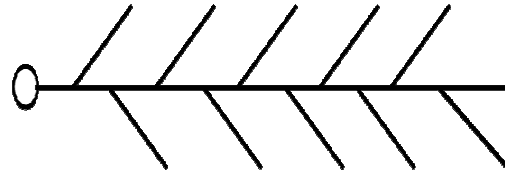
мәселелерин психолог алымлардың мийнетлерине сүйенип анықлауды талап етеди.

Балалардың тил байлығын хәм мәдениаты сөйлеу өнликпелерин раўажландырыўдағы тийкарғы мақсет, олардың өз пикир хәм сезимлерин, оларын еркин баянлап, жеткерип бериўге, қоршаған адамлар менен мүнәсибette болып, үрп-әдет дәстүрлерге сай еркин сөйлесип қарым-қатнаста болыўға үйретиўден ибарат.

Балалардың аўызеки жазба тилин өсириў ушын сөзлерди дурыс айтыў, сөзлик қорын байытыў, үйренилген сөзлерди, сөз дизбектери өз орны менен, орынлы жеринде қоллана билиў, бурын үйренген хәм жаңадан үйренген сөзлерден гәплерди дурыс дүзиў хәм қарақалпақ халқының сөйлеу этикетине сай мәдениатлы сөйлеу көнликпелерин қәлиплестириў, биринши гезекте, қара-қалпақ тили сабағында жүзеге асады. Бала өз пикирин, ишки сезимлерин тыңлаўшыға түсиникли етип баянлап жеткерийи ушын жетерли дәрежеде сөз байлығына ийе болып, қарақалпақ тилиниң грамматикалық қағыйдаларын, сөйлеу этикетлерин билиўи тийис. Сонын менен бирге, бала муғаллимниң жәрдеминде педагогикалық технологиялардан пайдаланса да жақсы болады, бунда муғаллим балаларға улыўма сораў береди хәм бул сораўға биргеликте жуўап излейди, мысалы бунда «Ақылы хужим», «Кластер», «Не ушын?», «Балық скелети» усаған метод хәм усыллардан пайдаланса болады. Бул арқалы балаларда пикирди тез айтыў, излениў көнликпелери хәм қәбилеттери раўажланады. Ал, балалардың мектепке шекемги хәм баслаўыш тәлим жасында алған билим, уқып хәм көнликпелери үлкен әҳмийетке ийе. Баланың тил байлығы, ой-өрис, сөйлеу дәрежеси қаншама раўажланған болса, оның айтажақ гәпи де сондай дәрежеде түсиникли, мазмунлы, анық хәм раўшан болады.



• «Қандай?» перархиялық диаграммасы



«Балық скелети» схемасы

Солай етип, балаларға қарақалпақ тилин үйретиў барысында үзликсизлик хәм избе-излилик принциптерин иске асырыўда хәр тәреплеме гармоникалық раўажланған, руўхый бай, жоқары эрудициялы, билимли, дәретиўшилик пенен өз бетинше еркин пикир жүргизип ойлайтуғын, өз пикир хәм сезимлерин еркин айтып, қоршаған адамлар менен мүнәсибette түсип, қарым-қатнас жасап қәлеген темада сөйлесип кете беретугын инсанды қәлиплестириўге кең мүмкиншиликлер туўғызылады.

Әдебиятлар

1. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси. -Т.: «Ўзбекистан», 1977.
2. Андреева Г.М. Социальная психология. -М.: «Аспект Пресс», 1999.
3. Гальперин П.Я. Психология мышления и учения о поэтапном формировании умственных действий. //Исследования мышления в советской психологии. -М.: «Наука», 1966.
4. Жумашева Г.Х. Формирование основ культуры общения дошкольников в театрализованных играх. -Н.: «Билим», 1997.
5. Жумашева Г.Х. Теоретико-методические основы формирования навыков общения на каракалпакском языке. -Т.: «Фан», 2007.
6. Талызина Н.Ф. Управление процессом усвоения знаний. Изд. МГУ. 1965.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ тилида болаларнинг муомаласини шакллантиришда таълимнинг кетма-кетлик ва узлуксиз тамойиллари муаммосига бағашланған. Мақолада қарақалпақ халқи рухый дунёси, дунёкараши ҳақида болаларнинг нутқа ва фикрлашларини ривожлантиришда иккинчи тил сифатида ўрганишда таянч ва миллий ғоялар асосида таййорланған назарий ва услубий ишланмалар (қўлланмалар) зарурлиги ҳақида айтилади.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается проблеме формирования навыков общения детей на каракалпакском языке на основе принципа преемственности и непрерывности образования. В статье раскрывается необходимость разработки теоретических и методических основ обучения второму языку с опорой на национальную идеологию независимости, активизацию речевой и мыслительной деятельности детей, приобщения их к духовным ценностям каракалпакского народа.

SUMMARY

The article is devoted to a problem of formation communication skills of children in the Karakalpak language on the basis of principle of succession and continuity of education. In the article it is emphasized the necessity of development of theoretical and methodical bases of teaching the second language with a support on national ideology of independence, activation of speech and intellectual activity of children, involving them to spiritual values of the Karakalpak people.

OLIIY TA'LIM O'QUV JARAYONIGA INNOVATSION TA'LIM TEXNOLOGIYALARINI QO'LLASH - TA'LIMDA SIFAT SAMARADORLIGIGA ERISHISHNING ASOSIY VOSITASI

I.R.Kamolov – dotsent
S.S.Kanatbayev – assistent
G.I.Sayfullayeva –magistrant
Navoiy davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: innovatsiya, innovatsion ta'lim, ta'lim jarayoni, ta'lim, pedagog, pedagogik texnologiya, debat, to'lqin, zarra, Venn diagrammasi, Quyosh sistemasi, Yer sayyorasi, Merkuriy sayyorasi, Venera sayyorasi, portfolio, o'quv portfolio, natijalar portfoliosi, ishlar portfoliosi, taqrizlar portfoliosi, assesment.

Ключевые слова: инновация, инновационное образование, процесс образования, образование, педагог, педагогическая технология, дебят, волна, частица, Диаграмма Венна, солнечная система, планета Земля, планета Меркурий, планета Венера, портфолио, учебное портфолио, портфолио результатов, портфолио работ, портфолио рецензий, ассесмент.

Key words: innovation, innovation al education, process of education, education, teacher, pedagogical technology, debate, wave, particle, Venn Diagram, Solar system, planet Land, planet Mercury, planet Venus, portfolio, scholastic portfolio, portfolio of results, portfolio of works, portfolio of reviews, assesment.

Oliy ta'lim o'quv-tarbiya jarayonida ta'limning innovatsion pedagogik va axborot texnologiyalaridan foydalanib, ta'limning samaradorligini ko'tarishga bo'lgan qiziqish, e'tibor kun sayin oshib bormoqda. Ta'lim tizimida zamonaviy texnologiyalar qo'llanilgan o'quv mashg'ulotlari egallanayotgan bilimlarni talabalar tomonidan o'zlari qidirib topishlari, mustaqil o'rganib, ularni tahlil qilishlari, o'z bilimlarini baholashlari, to'g'ri xulosalar chiqarishga qaratilgan. Professor-o'qituvchi bu jarayonda shaxs va jamoaning rivojlanishi, shakllanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga, shuningdek, erkin fikrlab kursdoshlari bilan o'zaro hamkorlikda ishlash va harakat qilishlariga sharoit yaratadi. Ana shunday o'quv-tarbiya jarayonida talaba markaziy ishtirokchiga aylanib qoladi.

Pedagog-olimlar ko'p yillar davomida ta'lim tizimida: Nega o'qitamiz?, Nimani o'qitamiz?, Qanday o'qitamiz? savollariga javob izlash bilan bir qatorda Qanday qilib samarali va natijali o'qitish mumkin? – degan savolga ham javob qidirdilar. Bu esa, olim va amaliyotchilarni o'quv jarayonini texnologiyalashtirishga, ya'ni o'qitishni ishlab chiqarishga oid aniq kafolatlangan natija beradigan texnologik jarayonga aylantirish mumkin, degan fikrga olib keldi.

Oliy ta'lim muassasalari o'quv jarayoniga innovatsion ta'lim texnologiyalarini joriy etish avvalo, mavjud innovatsion ta'lim texnologiyalarini tahlil etish, o'qitiladigan fanning mazmunini e'tiborga olgan holda uni qo'llash yuzasidan metodik ko'nikmalarga ega bo'lishni taqozo etish bilan birgalikda professor-o'qituvchidan tayyorgarlik, innovatsion pedagogik faoliyatga moslik zaruratini keltirib chiqaradi.

Bugungi kunda Oliy ta'lim muassasalari o'quv jarayoniga innovatsion ta'lim texnologiyalarini joriy etish zarurati biz quyidagilarda ko'ramiz:

Birinchidan, "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"da rivojlantiruvchi ta'limni amalga oshirish masalasiga alohida e'tibor qaratilgan bo'lib, innovatsion texnologiyalardan foydalanish shaxsni rivojlantiruvchi ta'limni amalga oshirish imkoniyatini kengaytiradi;

Ikkinchidan, innovatsion va pedagogik texnologiyalar o'quv-tarbiya jarayoniga tizimli faoliyat yondashuvini keng joriy etish imkoniyatini beradi;

Uchinchidan, innovatsion va pedagogik texnologiyalar professor-o'qituvchini ta'lim-tarbiya jarayonining maqsadlaridan boshlab, tashxis tizimini tuzish va bu jarayon kechishini nazorat qilishgacha bo'lgan texnologik zanjirni oldindan loyihalashtirib olishga undaydi;

To'rtinchidan, innovatsion va pedagogik texnologiyalar yangi vosita va axborot texnologiyalarining usullarini qo'llashga asoslanganligi sababli ularning qo'llanilishi "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" talablarini amalga oshirishni ta'minlaydi [1].

O'zbekistonda mustaqillikdan so'ng innovatsiya boshqa sohalariga qaraganda birinchilardan bo'lib ta'lim tizimiga kirib keldi va innovatsiyani ta'lim jarayonida qanday o'z aksini topganligini quyidagilarda ko'rishimiz mumkin:

1. Ta'lim tizimiga innovatsiyaning kirib kelishini "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun hamda "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi"ning qabul qilinishi misolida ko'rishimiz mumkin. Bu ta'lim tizimini tubdan isloh qilishning huquqiy asosi bo'lib xizmat qilmoqda;

2. Pedagogik fanlar tizimiga innovatsiyaning kirib kelishini pedagogika fanlari tarkibiga Gendr pedagogikasi, Evristik pedagogika, Androgogik pedagogika kabi fanlarning kirib kelishi bilan belgilandi;

3. O'qitish tizimiga innovatsiyaning kirib kelishini ta'lim mazmunida, o'qitish metodlarida, dars shakli, o'qitish turlari, o'qitish vositalarida ko'rishimiz mumkin.

Oliy ta'lim o'quv jarayoniga innovatsion ta'lim texnologiyalarini qo'llash o'z oldida quyidagilarni vazifa qilib qo'yadi:

1. Oliy ta'lim muassasalari o'quv jarayonida innovatsion ta'lim texnologiyalarini joriy etish zarurati o'rganish;

2. Zamonaviy ta'lim texnologiyalari bo'yicha ilg'or xorijiy tajribalarni o'rganish va maqbul texnologiyalarni tanlash;

3. Innovatsion ta'lim texnologiyalarini o'quv jarayoniga tadbiq etishning zaruriy shartlarini belgilash;

4. Innovatsion ta'lim texnologiyalari turlari va shakllarini ta'lim jarayoniga fan xususiyatidan kelib chiqqan holda qo'llash;

5. Oliy ta'lim muassasalari o'quv jarayonida qo'llanilayotgan innovatsion ta'lim texnologiyalardan foydalanish holatini tahlil qilish.

Yuqorida qayd etilgan didaktik maqsadlarni amalga oshirish bo'lg'usi professor-o'qituvchilarni tayyorlash, xususan ularning metodik tayyorgarligiga zamin yaratadigan fanlarning o'qitish metodikasi kurslarini o'qitishda innovatsion ta'lim texnologiyalaridan foydalanish zarurati keltirib chiqaradi. Hozirgi davrda sodir bo'layotgan innovatsion jarayonlarda ta'lim tizimi oldidagi muammolarni hal qilish uchun yangi axborotni o'zlashtiradigan va o'zlashtirgan bilimlarni o'zlari tomonidan baholashga qodir bo'lgan, zarur qarorlar qabul qiladigan shaxslar kerak. Innovatsion ta'lim texnologiyasi va ularni ta'limga qo'llanishiga oid bilimlar, tajribalar talabalarni bilimli va yetuk malakaga ega bo'lishlarini ta'minlaydi. Innovatsion ta'lim texnologiyalar fizika va astronomiya fanlaridan o'quv mashg'ulotlarida qo'llanilganda ancha yuqori samara berishi kafedra professor-o'qituvchilari tomonidan tashkil etilgan namunaviy darslarda kuzatildi va natijadorligi ko'lab-quvvatlandi. Innovatsion ta'lim texnologiyalari asosida olib borilgan ma'ruza darslari natijalariga asoslanib, o'quv jarayoniga qo'llanilishi mumkin bo'lgan va yuqori samaralar beradigan usullar, ularning tashkil etilishi va joriy etish xususida to'xtalib o'tamiz: Masalan,

"Debat (Bahs)" metodi

Debat (Bahs) o'tkazish uchun o'rtaga biror muammo tanlanadi. Muammoga qarab talabalar 3 guruhga ajraladilar. (ha, yo'q, betaraf). Muammoga "ha" munosabatda bo'lganlar 1-guruh, "Yo'q" munosabatda bo'lganlar 2-guruh, "betaraflar" esa 3-guruh bo'ladilar. Navbat bilan o'z nuqtai nazarini aytib o'zini himoya qilishga 1 daqiqadan vaqt beriladi. Betaraflar ikkala guruh talabalarining fikrlarini tinglab o'z ixtiyorlari bilan "ha" yoki "yo'q" deganlar guruhlariga qo'shiladilar. Himoya davomida "ha" guruhidan "yo'q" guruhiga talabalar o'tishlari mumkin va aksincha. Debat 7÷10 daqiqa davom etishi mumkin (fikrlar bo'lsa, yana vaqt berish mumkin). Fizika fanining «Optika» bo'limidan «Yorug'likning to'liq va zarracha xossalari» mavzusini o'rgangandan so'ng quyidagi muammoni o'rtaga tashlab debat o'tkazdik. "Yorug'lik to'liqmi?" degan savolga talabalar "ha" va "yo'q" deb munosabat bildirgandan so'ng, ularni ajratib olib, 2 ta guruh tashkil etdik. Betaraflar partada o'tirdilar. "ha" deb munosabat bildirganlar guruhiga "Spektr", "yo'q" deb munosabat bildirganlarga "Kvant" deb nom qo'ydik. O'z nuqtai nazarlarini aytib himoya qilish uchun navbat bilan guruhlar fikrlarini bildirdilar. Bu fikrlar quyidagicha edi:

Kvant guruhi: (1 talaba gapiradi) Yorug'lik zarrachadir. Yorug'likning to'g'ri chiziqli bo'ylab tarqalish qonunini eramizdan 300 yil oldin yashab o'tgan Yevklid o'z asarlarida yozib qoldirgan.

Spektr guruhidan 1 talaba yorug'lik to'liqdir, chunki u quyosh va yulduzlardan bizgacha yetib keladi. Yorug'likning tarqalish vaqti mavjud. 1676 yilda mashhur daniyalik olim Reomer yorug'lik tezligini o'lchadi. Zarracha hech qachon 300000 km/s tezlik bilan harakatlanishini tasavvur qilganmisiz?

Kvant guruhi: Yorug'lik zarrachadir. Uning sinish hodisasi eramizdan 350 yil oldin yashagan Aristotelga yam ma'lum bo'lgan.

Vatandoshlarimiz Beruniy, Ibn Sinolar yorug'likning sinishi natijasida 7 xil spektrga ajralishini kamalak hodisasining sababini tushuntirganda aytganlar. "Yomg'ir yog'ayotgan ayni bir paytda quyosh charaqlab tursa, yorug'lik nuri yomg'ir tomchisidan sinib o'tadi va kamalak hodisasi sodir bo'ladi."

Kvant guruhi: yana biri, Yorug'lik zarrachadir. Uning zarra ekanligini yorug'likning nurlanishi va yutilishi kabi hodisalar tasdiqlaydi. Bu hodisalar sababini tushuntirish uchun zarracha – korpuskular nazariyani qo'llashga majbur bo'lasiz. Buni qanday tushuntirmoqchisiz?

Spektr: Yorug'lik to'liqdir. Yorug'likning monoxromatik manbalari, lazerlar yaratilishi uning to'liq ekanligini tasdiqlaydi.

Kvant: Yorug'lik zarrachadir. 1960 yilda yorug'likning monoxromatik manbalari lazerlar yaratildi. Lazer yorug'likning zarracha ekanligi tasdiqlaydi.

Spektr guruhi: Yorug'lik to'liqdir. Reomer tomonidan yorug'lik tezligi aniqlangandan so'ng, Nyuton zamondoshi Gyuygens yorug'likni to'liq deb qarashni taklif qildi, lekin u to'liqning mazmunini ochib bera olmasda, yorug'lik impulsining yo'nalishini ko'rsatadigan prinsipni ochib berdi.

Kvant guruhi: Yorug'lik zarrachadir, uning sinish hodisasi eramizdan 350 yil oldin yashagan Aristotelga ma'lum bo'lganligini yana bir marta ta'kidlab, buyuk ingliz olimi Isaak Nyuton yorug'likni quyosh tanasidan ketma-ket chiqib kelayotgan yorug'lik zarralarining oqimi deb qarab, bu zarralarning tarqalish harakatini to'g'ri chiziqli deb hisoblaydi. Bu ta'limot Nyutonning korpuskulyar nazariyasi deb ataladi.

Spektr: 1802 yilda ingliz fizigi Yung yorug'likning interferensiya hodisasini tajribada o'rgandi. 1815 yilda Gyuygens prinsipini Frenel to'ldirdi.

Kvant guruhi: Yorug'lik zarrachadir 1887-1888 yillarda fotoeffekt hodisasi aniqlandi, 1900 yilda yorug'lik bosimi Lebedev tomonidan o'lchandi.

Spektr: "Yung yorug'lik interferensiyasi hodisasini tajribada o'rgandi", bu yorug'likning to'liq ekanligini tasdiqlaydi. Yung yorug'lik to'liqining ko'ndalang ekanligini isbotladi. 1846 yilda Faradey yorug'lik hodisalarini bilan elektromagnit hodisalar orasida bog'liqlik borligini topdi. Maksvell nazariy tadqiqotlari bilan yorug'likning elektromagnit to'liq ekanligini ochdi.

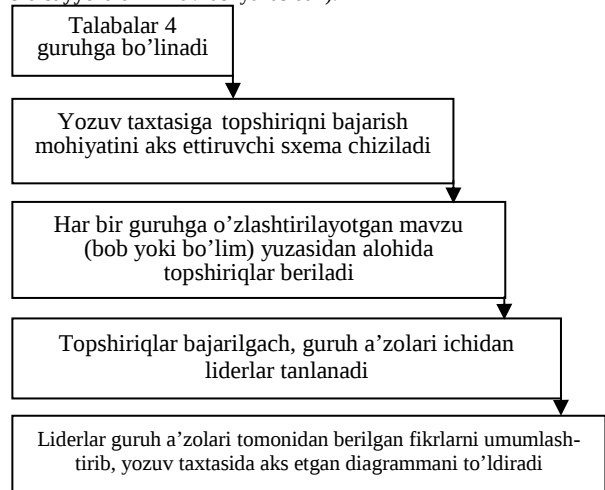
Bahsni shu joyda to'xtatgan holda shunday xulosaga keldikki, yorug'lik ham to'liq, ham zarracha xususiyatiga ega elektromagnit to'liq ekan. Yorug'likning qaytishi, sinishi, nurlanishi, yutilishi zarracha ekanligini isbotlasa, yorug'likning difraksiyasi, interferensiyasi, qutblanishi kabi hodisalar uning to'liq xususiyatiga ega ekanligini isbotlaydi.

XX asrning ikkinchi yarmida lazerlar yaratilgandan so'ng, yorug'lik bir vaqtning o'zida ham zarracha ham to'liq ekanligi isbotlandi.

Bahsning oxirida "Spektr" va "Kvant" guruhidagi talabalar betaraflarga qo'shilganliklarini e'lon qiladilar.

Ko'rinib turibdiki, talabalar o'zlari o'quv jarayonining faol ishtirokchilari bo'lib, ko'plab ma'lumotlarni keltirdilar, o'z navbatida o'zlashtirdilar [2].

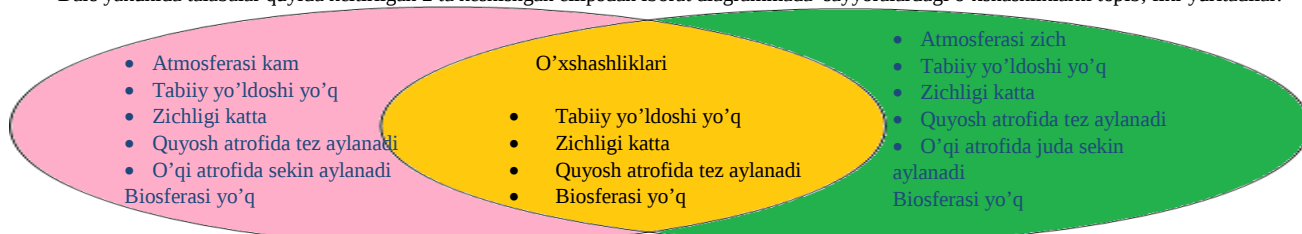
O'quv jarayonida mavzuni mustahkamlashda ham innovatsion ta'lim texnologiyalaridan foydalanish samarali bo'ladi. Masalan, "Venn diagrammasi". "Venn diagrammasi" grafik organayzeri talabalarda mavzuga nisbatan tahliliy yondashuv, ayrim qismlar negizida mavzuning umumiy mohiyatini o'zlashtirish (sintezlash) ko'nikmalarini hosil qilishda yo'naltirilgan. U kichik guruhlarini shakllantirish asosida aniq sxema bo'yicha amalga oshiriladi. Yozuv taxtasi o'zaro teng to'rt bo'lakka bo'linadi va har bir bo'lakka mavzuga aloqador kattaliklarni yozib chiqadilar (Astronomiya fanidan "Quyosh sistemasidagi Merkuriy va Venera sayyoralari" mavzusi yuzasidan):



Grafik organayzer talabalar tomonidan o'zlashtirilgan o'zaro yaqin nazariy bilimlar, ma'lumot yoki dalillarni qiyosiy tahlil etishga yordam beradi. Undan muayyan bo'lim yoki boblar bo'yicha yakuniy darslarni tashkil etishda foydalanish yanada samarali bo'ladi. Uni qo'llash bosqichlari yuqoridagi sxemada keltirilgan va talabalar quyidagi jadvalga o'z javoblarini keltiradilar:

GURUHLAR	DIAGRAMMANING TARTIB RAQAMI	TOPSHIRIQLAR MAZMUNI
1-GURUH	1-diagramma	Atmosfera kam, o'z o'qi atrofida sekin aylanadi
	2-diagramma	Atmosfera zich, Quyosh atrofida tez aylanadi
	3-diagramma	Tabiiy yo'ldoshi yo'q
2-GURUH	1-diagramma	Tabiiy yo'ldoshi yo'q, biosferasi yo'q
	2-diagramma	Tabiiy yo'ldoshi yo'q, zichligi katta
	3-diagramma	Biosferasi yo'q
3-GURUH	1-diagramma	Zichligi kata
	2-diagramma	O'qi atrofida juda sekin aylanadi
	3-diagramma	Quyosh atrofida tez aylanadi
4-GURUH	1-diagramma	Quyosh atrofida tez aylanadi
	2-diagramma	Biosferasi yo'q
	3-diagramma	Zichligi katta

Dars yakunida talabalar quyida keltirilgan 2 ta keshishgan ellipsdan iborat diagrammada sayyoralaridagi o'xshashliklarni topib, fikr yuritadilar.



O'quv jarayonida materialni takrorlashda ham samarador innovatsion ta'lim texnologiyalaridan fodalanish mumkin. Talabalarning harakat ketma-ketligini no'g'ri tashkil etishga, mantiqiy fikrlashga, fan bo'yicha xilma-xil fikrlar, ma'lumotlar ichidan keraklisini tanlab olishni shu bilan bir qatorda, o'zgalar fikrini hurmat qilish va ularga o'z fikrini o'tkaza olishni ta'minlovchi **"Blits-so'rov"** metodini qo'llash ham samara beradi. Blits-so'rov (inglizcha "blits" – tezkor, bir zumda) metodi berilgan savollarga qisqa, lo'nda va aniq javob qaytarilishini taqozo etadi. Ushbu metodga muvofiq savollar o'qituvchi tomonidan beriladi. Berilgan savollarga javoblar jamoaviy, guruhli, juftlik va yakka tarzda qaytarilishi mumkin.

Masalan, talabalardan Sayyoralarining Quyoshdan uzoqligiga qarab joylashish tartibini belgilash talab etilgan bo'lsin. Buning uchun o'qituvchi talabalarning har biriga tarqatma material beradi va uni sinchiklab o'rganishlarini so'raydi. Shundan so'ng o'qituvchi tarqatma material mazmuni va bajariladigan vazifani tushuntiradi, javobni quyidagi jadvalga kiritishlarini so'raydi:

Guruh bahosi	Guruh xatosi	To'g'ri javob	Yakka xato	Yakka Baho	Harakatlar ketma-ketligi
5	+	5	-	6	Yupiter
6	+	6	-	5	Saturn
1	+	1	+	1	Merkuriy
2	+	2	+	2	Venera
8	-	7	+	7	Uran
7	-	8	-	4	Neptun
3	+	3	+	3	Yer
4	+	4	-	8	Mars

Baholash: 8 ta to'g'ri javob – a'lo;
6-7 ta to'g'ri javob – yaxshi;
4-5 ta to'g'ri javob – qoniqarli.

Metodni qo'llashda mavzuga doir tayanch tushunchalar, asosiy g'oyalarning mohiyati talabalar tomonidan yozma yoki tasvir tarzida yoritilishi mumkin, chunki bu ham ularning mustaqil izlanishlarini baholashda zarur vosita hisoblaniladi [3].

Talabalarning bilimlarini tahlil etishda, ya'ni ularning fanning muayyan bo'limi yoki mavzusi bo'yicha egallagan bilimlarini sinovdan o'tkazishda ham innovatsion ta'limning SWOT-tahlil metodidan foydalanish yuqori natijalar olishni kasb etadi. SWOT-tahlil metodini ham Astronomiya fanidan "Yer sayyorasi" mavzusi bo'yicha olingan bilimlarni tahlil etishda qo'llaymiz:

Talabalarning astronomiyadan "Yer sayyorasi" mavzusi bo'yicha olgan bilimlarining SWOT-tahlili natijalari:

S – (strength) – kuchli tomonlari	W – (weakness) – zaif tomonlari
- Yer sayyorasida biosfera qatlamining mavjudligi, boshqa hech bir sayyora biosfera qatlamiga ega emas; - Yer sayyorasida gidrosfera qatlami mavjudligi, boshqa hech bir sayyora gidrosfera qatlamiga ega emas; - iqimining biosfera mavjudligini ta'minlash xususiyatiga egaligi, ya'ni ob-havoning sutkalik keskin emasligi; - atmosfera kislorod muvozanatini tabiiy saqlanishi va h.k.	- yer maydonining boshqa gigant sayyoralariga nisbatan kamligi; - umumiy yer maydonining 70,2% gidrosfera bilan qoplanganligi; - tabiiy boyliklar zahirasining kamligi va chegaralanganligi; - yer maydonining barcha hududlarida suv zahiralari (daryo, ko'l) ning tekis taqsimlanmaganligi.

O – (opportunitu) – imkoniyatlari	T – (threat) – tahdid
- xalq xo'jaligi turli sohalarini yanada rivojlantirish va tashkil etish bo'yicha imkoniyatlarning mavjudligi; - tabiiy hodisalardan (shamol kuchi, vulqon lavasidan) iqtisodiyot uchun foydali yo'nalishda (energiya olishda) ishlatishning mumkinligi va h.k.	- kuchli tabiiy ofatlarning mavjudligi, ya'ni zilzila va vulqon otilishlarining sodir bo'lishi; - atmosfera kuchli shamollarning turli ofatlarni olib kelishi; - kuchli tabiiy va antropogen ta'sirning inson hayotiga zomin bo'lishi va h.k.

Innovatsion ta'lim texnologiyalaridan o'quv jarayonidagi baholashda ham foydalanish yuqori samara beradi. Ta'lim innovatsiyalari-muammoni yangicha yechish maqsadida qo'llanilib, oldingisidan ancha samarali natijani kafolatlaydigan shakl, metod va texnologiyalardir. Innovatsiyalar boshqarish va nazorat qilishga imkon beradigan o'zgaruvchan mexanizmga ega bo'lishi zarur. Zamonaviy sharoitda nafaqat ta'lim jarayonini tashkil etishda, balki talabalar o'quv faoliyatlarini nazorat qilishda ham innovatsion xarakterdagi ta'lim texnologiyalaridan foydalanish maqbuldir. Bularga **"Oquv portfoliosi"** va **"Assesment"** misol bo'la oladi. Zamonaviy ta'limda talabaning o'quv faoliyatini mazmunan takomillashtirish, faoliyati sifatini ma'lum ko'rsatkichlar asosida yetarlicha, xolis baholashga nisbatan ehtiyoj kuchaymoqda. **Portfolio** talabaning faoliyatiga bilvosita baho berish, qay darajada sifatli va samarali ekanligini tahlil qilish imkoniyatini ta'minlaydi. Portfolio talabalarga ularning shaxsi, faoliyati bilan turli tekshiruvlar jarayonida komissiya a'zolarini bilvosita tanishish imkonini beradi.

Mohiyatiga ko'ra o'quv portfoliolarini bir necha turga bo'linadi. Ular

- Hujjatlar portfoliosi (bunda talabaning individual ta'limi muvaffaqiyatlarini aks ettiruvchi diplom, faxriy yorliq va boshqalar);
 - Ishlar portfoliosi (bunda talabaning ijodiy ishlari, loyihalari, natijalarni qayd etuvchi reyting daftarcha va boshqalar);
 - Natijalar portfoliosi (bunda talabaning jamlangan eng yaxshi ishlari o'rin oladi);
 - Baholovchi portfolio (u talabaning bilim, malaka va ko'nikmalarini nazorat qilish uchun shakllantiriladi);
- Taqrizlar portfoliosi (bunda talaba tomonidan erishgan yutuqlarni baholashga doir xulosa, taqriz, tavsiyanoma va tavsifnomalar joylashtiriladi);
- On-layn portfolio (bunda talaba tomonidan institut yoki fakultet saytiga materiallar qo'shishi, shaxsiy veb-saytlarni yaratishi kabilar kiradi).

Quyidagi holatlarda talabalar tomonidan portfoliolarning shakllantirilishi maqsadga muvofiqdir: 1. Istiqbolli ish o'rniga ega bo'lishda, 2. Ilmiy-tadqiqot ishlari olib borishda, 3. Fan olimpiadalarida ishtirok etishda, 4. Nomdor va Prezident stipendiyalariga talabgor bo'lishda.

"Assesment" inglizcha so'z bo'lib, "baho", "baholash" ma'nosini bildiradi. Assesment texnologiyasi talabalarning, bilim, ko'nikma va malakalari darajasini har tomonlama xolis baholash imkoniyatini ta'minlovchi topshiriqlar to'plami bo'lib, u biografiy anketasi, ta'lim sohasidagi yutuqlar bayoni, o'quv individual topshiriq, bahs-munozara, ijodiy ish, test, individual keys, taqdimot kabildan tashkil topadi. Assesmentning yana bir ijodiy tomoni shundaki, talabani bir vaqtning o'zida ham nazariy, ham amaliy tomondan baholash mumkin. Buni Astronomiyadan "Yer sayyorasi" mavzusini o'rganishda qo'llaymiz:

Testlar Yer sayyorasi uchun ekvatorial radiusi necha km.ga teng A) 6357 B) 6371 C) 6378 D) 6400 Yer atmosferasi necha qatlamlardan iborat A) 3 B) 5 C) 4 D) 8	Muammoli vaziyat Yer atmosferasining Ozonosfera qatlami nega yemirilyapti? Yerda nega Toza suv muammosi paydo bo'lyapti?
Tayanch iboralar Quyosh, uchinchi sayyora, orbita, yo'l, ellips, atmosfera, gidrosfera, litosfera, ozonosfera, mantiya, yadro, o'g'irlik kuchi, bosim, harorat, yuqori harorat, past harorat, erkin tushish tezlanishi	Amaliy ko'nikma Yer uchun 1-kosmik tezlik formulasini keltirib chiqaring; Yer uchun 2-kosmik tezlik formulasini keltirib chiqaring; O'g'irlik kuchi formulasini yozing.

Professor-o'qituvchi tomonidan fanning xususiyati va mashg'ulotning shakliga ko'ra innovation ta'lim texnologiyasini to'g'ri tanlashi, uni

Adabiyotlar

1. Tolipov O., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. - Toshkent: «Fan», 2006.
2. Ishmukamedov R., Yuldashev M. Ta'lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. O'quv qo'llanma. -Toshkent: «Nihol», 2013.
3. Kamolov I.R. «Oliy ta'lim muassasasi o'quv jarayonlariga innovatsion ta'lim texnologiyalarini joriy etish» mavzusidagi bitiruv ishi. -Toshkent: 2015.

REZYUME

Respublikamizning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi va ravnaqi bugungi kunda Oliy ta'lim tizimida tashkil etiladigan ta'lim-tarbiya jarayoni samaradorligi mazkur jarayonga innovatsion texnologiyalarni joriy etish darajasiga bog'liq. Oliy ta'lim muassasalari o'quv jarayoniga innovatsion ta'lim texnologiyalarini joriy etish professor-o'qituvchidan metodik tayyorgarlik, innovatsion pedagogik faoliyatga moslik zaruratini keltirib chiqaradi. Bugungi kunda Oliy ta'lim muassasalari o'quv jarayoniga innovatsion ta'lim texnologiyalarni joriy etish zamon talabidir. Ilmiy maqolaning asosiy maqsadi sifatida "Oliy ta'lim muassasasi o'quv jarayonlariga innovatsion ta'lim texnologiyalarini joriy etishning samarali yo'llarini yoritish va tegishli metodik tavsiyalarni ishlab chiqish" ko'zda tutilgan va maqsadga erishilgan.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается вопросам применения инновационных образовательных технологий в учебном процессе вузов. Социальное и экономическое развитие нашей Республики во многом зависит от эффективности применения инновационных образовательных технологий в учебном процессе в высших учебных заведениях. Применение инновационных образовательных технологий профессорско-преподавательским составом требует методической подготовки и является необходимостью сегодняшнего дня.

SUMMARY

The article is devoted to the issues of using innovational educational technologies in the studying process at higher educational institutions. Social and economic development of our Republic depends on efficiency of using innovation educational technologies in teaching process in high educational institutions. Using innovation educational technology by professors and teachers requires methodical preparation and is one of the actual issues today.

КИЧИК МАКТАБ ЁШИДАГИ ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

З.Курбамуратова - катта ўқитувчи

ҚРХТХҚТва УМОИ

Таянч сўзлар: тарбиявий таъсир, анатомик - физиологик хусусиятлари, психик камолотнинг даражаси, жисмоний камолот даражаси, суҳбатлар ўтказиш, ёш ва психологик хусусиятлари, ўқитувчи шахсига ишонч ҳисси, назарий билимлари, амалий билимлари, ихтиёрсиз диққат, ихтиёрий диққат, сўз мантиқ хотираси, идрок қилиш.

Ключевые слова: влияние воспитания, анатомо-физиологические особенности, уровень психологического развития, физическое развитие, беседа, возрастные и психологические особенности, доверие к личности учителя, теоретические знания, практические знания, непроизвольное внимание, произвольное внимание, словесно-логическая память, восприятие.

Key words: influence of education, anatomical and physiological characteristics, the level of psychological development, physical development, conversation, age and psychological characteristics, confidence and personality of the teacher, the theoretical knowledge, practical knowledge, involuntary attention, voluntary attention, verbal and logical memory, perception.

Ўзбекистон Республикасининг «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» бошланғич синф ўқувчиларига уларнинг лавқатлари ва билиш имкониятларини ривожлантириш асосида таълим беришни назарда tutadi. Жумладан, «таълимнинг бу тури бошланғич таълимни (1-4 синфлар) камраб олади ҳамда ўқувчиларнинг фанлар асослари бўйича мунтазам билим олишларини, уларда билим ўзлаштириш эҳтиёжини, асосий ўқув- илмий ва умум маданий билимларини, миллий ва умумбашарий кадриятларга асосланган маънавий-ахлоқий фазилятларини, меҳнат кўникмаларини, ижодий фикрлаш ва атроф муҳитга онгли муносабатда бўлишни ва касб танлаш- ни шакллантиради» - деб таъкидланган [1:46-47].

Бу ўз навбатида мактабда таълим - тарбия ишларини ташкил қилишда кичик мактаб ёшидаги болаларнинг анатомик - физиологик хусусиятлари, жисмоний камолот даражасини ҳисобга олиш муваффақият гаровидир.

Ўқитувчининг ўқувчилар билан мазмунли суҳбатлар ўтказиш, уларни ғаройиботлар оламига олиб кириши, фооллик сари етаклаши алоҳида аҳамият касб этади. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ахлоқий сифатларини ривожлантиришда қўзланган мақсадга эришиш учун уларнинг ёши ва психологик хусусиятларини ҳисобга олиш шарт.

Ўқининг дастлабки куниданоқ кичик мактаб ёшидаги боланинг ўсишини ҳаракатга келтирадиган турли зиддият, қарама-қаршиликлар, ички илтифотлар вужудга келади. Агар шулар замирида боладаги психик камолотнинг даражаси ва ижобий хислатлар билан талаблар ўртасидаги қарама - қаршиликлар ётади. Талабларнинг тобора ортиши боланинг психик жиҳатдан тўхтовсиз ўсишини такозо этади ва шу берк занжирнинг узлуксиз ҳаракати натижасида инсоннинг камолоти амалга ошади.

қо'llashi, o'tilayotgan har bir oquv mashg'uloti nafaqat ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalariga asoslangan bo'lishi, balki individual texnologiyalar bilan ham boyitilishi zarur. Ana shunda, innovatsion ta'lim texnologiyasi va ularning ta'limga qo'llanishiga oid bilimlar, tajribalar talabalarni bilimli va yetuk malakaga ega bo'lishlarini ta'minlaydi. Pedagogik ta'lim innovatsiyalarini pedagogik faoliyatga yangiliklarni olib kirishiga imkon berish orqali ta'lim tizimi yoki jarayoni muntazam rivojlanib boradi. Professor-o'qituvchining innovatsion faoliyati pedagogik jamoani harakatga keltiradi, bunyodkorlikka rag'batlantiruvchi kuch sifatida namoyon bo'ladi hamda ta'lim jarayonining sifatini kafolatlaydi.

Хиссиёт-шахснинг воқеликдаги нарсаси ва ҳодисалар, кишилар ҳамда ўз-ўзига бўлган муносабатларидан келиб чиқадиган кечинмаларидир. Ўқувчиларнинг хис-туйғулари, кечинмалари, эҳтиёжлари уларнинг интеллектуал фаолиятлари орқали намоён бўлади.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг муҳим хусусиятларидан бири улардаги ўқитувчи шахсига ишонч ҳисси ва юксак эҳтиромидир. Шунинг учун ҳам ўқитувчининг болага тарбиявий таъсир кўрсатиш имконияти жуда каттадир. Бола ўқитувчини ақлу идрок соҳиби, зийрак, сезир, меҳрибон, ҳатто, донишманд инсон деб билади. Ўқитувчи сиймосида ўзининг эзгу нияти, орзу-истаги, ажойиб хис-туйғуларини рўёбга чиқарувчи мўътабар шахсни кўради. Ўқитувчининг обрўси олдида ота-оналар, оиланинг бошқа аъзолари, қариндош-уруғлар, таниш - билишларининг нуфузи кескин пасаяди. Шу сабабли болалар ўқитувчининг ҳар бир сўзини қонун сифатида қабул қиладилар [2:167].

Мақсадга мувофиқ ўқиш фоалияти кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ақл-идроки, сезирлиги, кузатувчанлиги, эсда қолиш, эсга тушириш имкониятларини ривожлантириш учун муҳим шарт - шароитлар яратади, болаларда ўқиш, ёзиш, ҳисоблаш малакаларини шакллантиради.

Таълим жараёнида кичик мактаб ёшидаги ўқувчининг идрок мақсадга мувофиқ перспектив фаолиятга айланиб ва тобора мураккаблашиб боради, натижада ўқувчида кузатиш, назорат қилиш, фарқлаш имконияти ошади. Шу сабабли биринчи синфда сўз бирор нарсани аташ билан чегараланган бўлса, кейинчалик у ўрганилаётган объектнинг умумий маъносини аңлата бошлайди.

Таълим жараёнида ва катталарнинг ёрдами билан турмуш тажрибасининг ортиши туфайли болаларда фазо, вақт

ва ҳаракатни идрок қилиш қўлаи кенгайди, улар вужудга келган саволларга жавоб топа борадилар. Бундан жараёнда, уларнинг назарий билимлари амалий фаолиятда синаб кўриш орқали ҳам бойиб боради.

Тажрибадан маълумки болаларда ихтиёрсиз диққат дурстгина ривожланган бўлади. Чунки таълим жараёнида ихтиёрсиз диққатнинг ўсиши учун муҳим шарт-шароитлар мавжуддир. Бошланғич синф ўқув материалларининг яққолиги, ёрқинлиги, жозибадорлиги ўқувчида беихтиёр ҳис-туйғулар уйғотади, иродавий зўриқишсиз, осонгина фан асосларини эгаллаш имконини яратади. Ўқув материалларининг турли - туманлиги ихтиёрсиз диққатнинг тўпланиши, марказлашувчи ва барқарорлигига ижобий таъсир этади. Кичик мактаб ёшидаги болаларни ўқитишда кўрсатмалиликдан кенг фойдаланилади. Бу тадбир биринчидан болалар фаоллигини оширсан, иккинчидан материални мантиқий жиҳатдан ўзлаштиришга, уни таҳлил этишга ва умумлаштиришга имкон яратади.

Маълумки, ихтиёрсиз диққат таълим жараёнида ўқувчиларнинг қизиқиши билан бевосита боғлиқ кетса, табиийки, улар фақат мароқли, қувончли ахборот ва матнлар билан танилишга интиладиган бўлиб қоладилар. Натижада ўта нозик, яъни ташки кўзгатувчилар таъсирига берилувчи диққат уларнинг психикасида мустақамланади. Одатлаш мураккаб ўқув материалларини эгаллашда қийинчиликлар туғдиради.

Биринчи ва иккинчи синф ўқувчилари диққатининг ўзига хос хусусиятларидан бири унинг етарлича барқарор эмаслигидир. Шунинг учун улар диққатларини муайян нарсаларга қарата олмайдилар ва объектка узокроқ тута олмайдилар.

Тадқиқотларда биринчи ва иккинчи синф ўқувчилари дарсда фақат 30 - 35 дақиқа диққат билан ўтириши, ўз диққатини муайян объектка тўплаши ва унда ушлаб туриши мумкинлигини кўрсатади. Шунинг учун машғулотларда қисқа танаффуслар ўтказиб туриш мақсадга мувофиқдир. Профессор Н.Ф.Добринин: «3-4-синф ўқувчилари ўз

диққатларини бутун бир дарс давомида сақлаб тура оладилар. Улар учун ҳам қисқа танаффуслар фойдалидир. Шунингдек, вақти - вақти билан машғулотнинг турини алмаштириб, суръатини ўзгартириб туриш, амалий ва назарий маълумотларни қўшиб олиб бориш лозим», - дейди.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар хотирасининг энг муҳим хусусиятларидан бири - сўз мантиқ хотираси ва маъносига тушуниб эслаб қолиш салмоғининг ортишидир. Ўқувчи ўз хотирасини онгли бошқариш, эслаб қолиш, эсга тушириш, эсда сақлаш жараёнларини фаолиятнинг мақсади-га мувофиқлаштириш имкониятига эга бўлади.

Таълим жараёнида ўқув материалларининг маъно-сини, моҳиятини, турли мулоҳазаларни, далилларни, илмий асосларни эслаб қолиш ва эсга тушириш орқали ўқувчиларда мантиқий хотира такомиллашади. Ақлий меҳнатда му-стақилликни вужудга келтирмай билишга интилиш қобилия-тини ўстириш мумкин эмас. Шунинг учун болаларга изоҳли ўқиш, масаланинг шартини шарҳлаш, муаммоли вазиятни яратиш ва ҳал қилишни ўргатиш муҳим аҳамиятга эга.

Боланинг хаёли теварак - атроф таассуротлари, дунё ажойиботлари, кўрсатмалилик, тасвирий санъат асарларини етарли даражада акс эттириш билан вужудга келади.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар тафаккурининг хусусиятларини ўрганган олимлар боланинг тафаккурини қуйидаги уч йўналишда тадқиқ қилганлар: тафаккурнинг ёш даврига хос хусусияти, унинг ривожланиши, тушунчаларни шакллантириш омиллари.

Ўқувчилар учинчи синфга ўтгандан сўнг умумлаштиришда моддий дунёдаги воқеликнинг энг муҳим муносабат ва боғлиқларини акс эттирувчи ички белгиларга таянадилар. Жумладан, сув, ҳаво, металл ва бошқа нарсаларнинг иссиқдан кенгайишини умумий муҳим аломатига асосланиб умумлаштира оладилар.

Ёш авлодни ҳар томонлама етук, ахлоқли, одобли кишилар сифатида камол топтириш муҳим вазифадир.

Адабиётлар

1. Баркамол авлод-Ўзбекистон тараккиятининг пойдевори. -Т.: «Шарк», 1997.
2. Педагогик атамалар луғати. -Тошкент: «Фан», 2008.

Ушбу мақолада кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ўқиш фаолиятида ақл-идроки, сезирлиги, қузатувчанлиги, эсда қолиш, эсга тушириш имкониятларини ривожлантириш учун муҳим шарт - шароитлар ҳақидаги масалалар ёритилган. Бунда асосан болаларда ўқиш, ёзиш, ҳисоблаш малакаларини шакллантиришда ўқувчининг идрок мақсадга мувофиқ перспектив фаолиятга айланиб ва тобора мураккаблашиб бориши натижасида ўқувчида қузатиш, назорат қилиш, фарқлаш имконияти ошишини инобатга олиш назарда тутилди.

В статье рассматриваются проблемы создания условий для умственного восприятия, чувствительности, наблюдательности, запоминания младших школьников в процессе обучения. Также уделяется внимание на вопросы формирования у школьника таких умений, как чтение, письмо, умение считать которые зависят от уровня его восприятия и которые в будущем переходят в перспективные обязанности.

The article raises the problems of creating conditions for the mental perception, sensitivity, observation, memory of younger schoolchildren in the course of training. The author also paid attention to the formation of students' skills such as reading, writing, counting, which depends on the level of perception and which will become the prospective duties in future.

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ И ФУНКЦИИ СТРАТЕГИЧЕСКОГО И ФУНКЦИОНАЛЬНОГО МЕНЕДЖМЕНТА ОБРАЗОВАНИЯ

А.М.Магруппов - самостоятельный соискатель

Таянч сўзлар: менежмент, стратегия, истикболни тахмин қилиш, асослаш, таълим сифати, босқариш, тақсимлаш.

Ключевые слова: менеджмент, стратегия, прогнозирование, делегирование, мотивация, качество образования, управление.

Key words: management, strategy, forecasting, delegation, motivation, quality of education, management.

Кардинальные преобразования в политической, социально-экономической сферах, духовное обновление общества, вызвали необходимость коренных реформ системы образования. Государственные приоритеты в области образования открывают путь для обновления его содержания, ценностей и целей. Дальнейшая работа по реализации государственных целей, зафиксированные в Законах Республики Узбекистан «Об образовании» и «Национальная программа по подготовке кадров» [1, 2] предусматривают совершенствование управления системой образования, которое связывается с разработкой механизмов интеграции стратегического и функционального менеджмента, теоретических основ и научно-методическим обеспечением процесса управления, мониторингом его состояния и совершенствованием методов и механизмов прогнозирования развития образования, определяющей миссией руководителя. Стратегический менеджмент (стратегическое управление) распространяется на долгосрочные цели и действия образовательного учреждения. Формулировка стратегии (образа действий) и её чёткий инструментальный являются ядром управления и важным признаком хорошего менеджмента организации. Функциональный менеджмент в образовании нацелен на прогнозирование создания новых систем воспитания и обучения, новых технологий,

повышение качества учебно-воспитательного процесса и личности выпускника учебного заведения, анализ характера и количества педагогических инноваций, анализ факторов эффективности инновационной деятельности, оперативные решения по разработке, внедрению и освоению новшеств; обеспечение качества учебно-воспитательного процесса и его обновление, контроль исполнительской дисциплины и качества исполнения.

В последние годы теория и практика менеджмента в образовании обогатилась описанием сущности организационных подходов к управлению внутри образовательного учреждения, одним из которых является целевым. Его конкретизация ограничивается организующей ролью целеполагания в управлении, не связанной с системным анализом результата во взаимодействии всех обеспечивающих его факторов. Оперативное управление инновационной деятельностью анализирует возможности, ищет и согласует наиболее эффективные пути и средства реализации принятой стратегии развития образовательного учреждения (ОУ). Оно сосредоточено на формировании образовательных, научных, маркетинговых, а также различных обеспечивающих подсистем учреждения. Деятельность инновационного менеджера предусматривает формирование инвестиционного, продуктового тематического и

проектного портфеля ОУ, разрабатывает конкретные мероприятия по оптимальному управлению персоналом.

Анализ научной литературы и состояние педагогической практики свидетельствуют о необходимости осмысления и дальнейшего исследования проблемы интеграции функционального и стратегического менеджмента в системе образования. Необходимо рассмотреть принципы, функции и стратегии реализации инновационного менеджмента [3].

Принципы инновационного менеджмента – научно обоснованные основополагающие идеи, определяющие цели, формы и способы реализации инновационной активности организаций.

Принцип ориентации на будущих потребителей означает, что будущие доходы организации зависят от тенденции распределения располагаемого дохода будущих потребителей и усилий организации по включению продукции и услуг в сферу интересов будущих потребителей. Применение принципа ориентации на будущих потребителей позволит ОУ активно формировать будущие потребности потребителей, стать активной организацией, формирующей новые рынки и продукты потребления.

Принцип лидерства руководства в инновациях означает, что лидеры инновационного ОУ должны быть способны определить будущее предназначение учреждения, выработать стратегию инноваций, добиться реализации инновационных творческих планов развития ОУ.

Третьим принципом инновационного менеджмента, так же по аналогии с принципами менеджмента качества, может стать принцип вовлечения педагогических работников в инновационные процессы. Инновационные педагоги имеют собственные средства производства, каковыми являются их знания, опыт и умения реализовать свои способности, а поэтому они гораздо более независимы от ОУ, чем их коллеги, не принимающие участия в инновационной деятельности. Соответственно, необходимо принцип вовлечения работников преобразовать в принцип партнерских взаимоотношений с работниками. Это означает, что всем работникам ОУ предоставляется право нестандартного мышления и нестандартных действий, так что работники становятся равноправными партнерами учреждения, и на основе этого партнерства они в максимальной степени раскрывают и реализуют собственные способности.

Следующим принципом инновационного менеджмента может стать принцип подхода как к проекту, в развитии принципа подхода как к процессу, принятого в менеджменте качества. Будущие потребители еще не являются клиентами ОУ, поэтому они не могут быть заинтересованы в существующих процессах, направленных на удовлетворение потребителей, но они могут рассчитывать на завершение инновационных проектов, которые в случае успеха дают им возможность стать существующими потребителями продукции и услуг ОУ. Проектный менеджмент является наиболее приемлемым видом управления для достижения конечного результата инновационной деятельности, для обеспечения концентрации необходимых для этого ресурсов, для обеспечения эффективного достижения заданных конечных результатов.

Пятым принципом инновационного менеджмента является принцип системного подхода к менеджменту, который в соответствии с аналогичным принципом менеджмента качества означает, что определение, понимание и управление системой взаимосвязанных процессов и проектов в соответствии с установленной целью вносят вклад в непрерывное развитие организации. Системный подход к менеджменту создает основы формирования доверия будущих потребителей и вовлечения их в круг настоящих потребителей.

Шестым принципом инновационного менеджмента может стать принцип непрерывных инноваций, в дополнении к соответствующему принципу непрерывных улучшений, применяемому в менеджменте качества. Будущие потребители еще не являются клиентами организации, поэтому они не интересуются непрерывными улучшениями продуктов, услуг и процессов, которые в данный момент на них не направлены. Вместе с тем, они не могут оставаться безразличными к непрерывным инновациям, так как успешно реализованные проекты могут сделать их лояльными клиентами ОУ.

Принцип поиска нереализованных возможностей, в дополнении принципу принятия решения на основе фактов. Завоевание будущих потребителей не может основываться только на фактах. В инновационной деятельности необходимо опираться на прогнозы, предположения, гипотезы и другие порой недостоверные данные. Инновационные ОУ скорее создают новую реальность и соответствующие ей новые факты появления прин-

ципально новых продуктов и услуг, которые ранее не были никем востребованы, нежели используют только существующие достоверные проверенные данные и факты. Инновационные ОУ являются активными «охотниками» за нереализованными возможностями.

Принцип стратегического партнерства, в расширении принципа взаимовыгодного отношения с поставщиками, применяемого в менеджменте качества. Стратегическое партнерство шире трактуется взаимоотношения, и не только с поставщиками, но и с контрагентами, с другими партнерами и остальными заинтересованными в конечных результатах инноваций организациями. Завоевание будущих потребителей является очень масштабной задачей для одного пусть даже очень развитого инновационного ОУ. В таком виде деятельности необходимы альянсы, стратегические объединения, ассоциации, партнеры по стандартизации и сертификации и пр.

Применение предложенных принципов инновационного менеджмента позволит создать систему управления, ориентированную на будущих потребителей. В свою очередь это приведет к значительно более высоким результатам бизнеса, так как вовлечение будущих потребителей обеспечивает рост доходов ОУ, подъем его потенциала, развитие применяемых подходов, изменение в лучшую сторону системы распределения ресурсов, рост мотивации персонала и другие сильные стороны.

Инновационный менеджмент выполняет определенные функции, которые предопределяют формирование структуры системы управления ОУ при осуществлении инновационного процесса [4].

Выделяют две группы функций инновационного менеджмента: основные и обеспечивающие функции.

К основным относятся:

- 1) функция прогнозирования – предполагает разработку на длительную перспективу кардинальных изменений образовательного, технико-технологического и экономического состояния ОУ в целом и всех его различных систем, и подсистем;
- 2) функция планирования – предполагает объединить в себе весь комплекс работ по выработке плановых заданий в инновационном процессе и по воплощению их в жизнь;
- 3) функция организации – предполагает объединить людей, совместно внедряющих инновационную и инвестиционную программы на базе каких-либо правил и процедур;
- 4) функция регулирования – воздействие на объект управления для получения состояния стабильности образовательной, технико-технологической и экономической систем;
- 5) функция координации – предполагает координацию согласованности работ всех участков системы управления, аппарата управления и отдельных специалистов;
- 6) функция мотивации (стимулирования) – предполагает побуждение и стимуляцию работников;
- 7) функция контроля – предполагает проверку организации в момент внедрения процесса инноваций на разных его этапах, плана создания, реализации инноваций и т. п.

К обеспечивающим функциям инновационного менеджмента относят функции, способствующие эффективному осуществлению основных функций: 1) социально-психологические, 2) технологические или процессуальные функции.

Социально-психологические функции менеджмента связаны с состоянием производственных отношений в коллективе. Различают две их разновидности: делегирование и мотивацию.

Делегирование – комплекс управленческих решений, способствующих рациональному распределению работ по управлению инновационными процессами и ответственности за их осуществление между сотрудниками аппарата управления. Делегированием можно считать ситуацию, когда заказчик делегирует полномочия по руководству работами по инновационному проекту руководителю проекта.

Мотивация – создание системы моральных и материальных стимулов для сотрудников организации, обеспечение их профессионального уровня и возможности карьерного роста, т.е. создание условий, оказывающих воздействие на поведение человека.

Процесс организации инновационного менеджмента в образовательных учреждениях состоит из определенных этапов. Подчеркнем, что нельзя путать этапы инновационного процесса и инновационного менеджмента. Инновационный менеджмент – это система управления инновациями, инновационным процессом и отношениями, возникающими в процессе движения инноваций.

Литература

1. Национальная программа по подготовке кадров. //Гармонично развитое поколение – основа прогресса Узбекистана. – Ташкент: «Шарк» 1997.

2. Курбанов Ш., Сейтхалилов Э. Национальная модель и программа по подготовке кадров – результат и достижение независимости Узбекистана. –Ташкент: «Шарк» 2001, -С. 655.
3. Симонов В.П. Управление образовательным процессом в средней школе: Методология, теория, технология: Дис. ...д-ра пед. наук. - М.: 1992—С. 352.
4. Поташника М.М. Управление качеством образования. -М.: Педагогическое общество России, 2004. – С. 448.

РЕЗЮМЕ

Маколада инновацион фаолиятининг икки хили-функционал менежмент ва стратегик фаолиятининг асосий вазифалари ва тамойиллари баён этилган. Инновацион менежмент муайян вазифаларни бажаради, шунингдек, унинг таълим муассасаси инновацион жараёнини шакллантириш бўйича бошқариш тизимини оидинлаштириш масалалари маколада сўз қилинади.

РЕЗЮМЕ

В статье представлены основные принципы и функции двух видов инновационного менеджмента—функционального и стратегического. Инновационный менеджмент выполняет определённые функции, которые предопределяют формирование структуры системы управления образовательного учреждения при осуществлении инновационного процесса.

SUMMARY

The article presents the basic principles and functions of the two types of innovation management - functional and strategic. Innovation management performs certain functions that determine the formation of the control structure of the system of educational institutions in the implementation of the innovation process.

ИНТЕРНЕТ КАК ИСТОЧНИК РАЗВИТИЯ НАУЧНО - ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ МОЛОДЁЖИ В ПРОЦЕССЕ НЕПРЕРЫВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Б.Назарова - кандидат педагогических наук

Узбекистанский научно-исследовательский институт имени К.Ниязи

Таянч сўзлар: шахс, инновацион жараён, ахборотлашган жамият билан ўзаро алоқа, тадқиқот вазифалари, янги жамият педагоги.

Ключевые слова: личность, инновационный процесс, взаимодействие с информационной средой, исследовательские задачи, педагог новой формации.

Key words: personality, the world community, innovative processes, interaction with the information environment, research tasks, the teacher of the new formation.

В Республике Узбекистан образование является приоритетным направлением в сфере общественного развития. От масштабов, уровня, качества образования и подготовки кадров во многом зависит успех проводимых в государстве реформ.

Отличая важность практической реализации проблемы подготовки кадров, первый Президент Республики Узбекистан И.А.Каримов отметил: «Без преувеличения можно сказать – наше будущее, будущее нашей страны полностью зависит от того, кто придёт нам на смену, какие кадры мы воспитываем» [1].

Государственная политика Узбекистана в сфере образования закреплена Законами «Об образовании» и «О национальной программе по подготовке кадров». В этих нормативных документах определены стратегия и тактика реформирования всей системы образования и её структур, цели и конкретные задачи подготовки высококвалифицированных специалистов, отвечающих современным требованиям рынка труда, социальному заказу общества.

Характерной особенностью национальной модели подготовки кадров является включение в неё таких компонентов, как личность, государство, общество, непрерывное образование, наука производство.

Личность – главный компонент этой модели. Поэтому формированию личности обучаемого придаётся первостепенное значение. С точки зрения новой парадигмы образования, данных педагогических и психологических наук именно личностные качества специалиста в совокупности с профессионализмом предопределяют его конкурентоспособность.

Система высшего и среднего специального образования призвана обеспечить подготовку высококвалифицированных, конкурентоспособных специалистов на уровне экономически развитых демократических государств, отвечающих требованиям высокой духовной культуры и нравственности.

На основе компьютеризации учебного процесса в вузах Узбекистана развиваются новые формы обучения. Новые информационные технологии открывают большие возможности не только в организации самостоятельной работы студентов при изучении той или иной темы, но и выполнении научно-исследовательской работы. В частности, студенты могут при изучении курса использовать не только традиционные печатные материалы, но и материалы Интернет. Особенно важно использовать такие материалы при изучении дискуссионных вопросов. Одной из таких тем курса «Теория и история педагогики» являются вопросы о формировании всесторонне развитой личности. Вызывают споры вопросы, связанные с рождением и формированием человека, высказываются различные мнения специалистов учёных о воспитании, обучении и влиянии общественной среды, в частности семьи. Специалисты подчёркивают, что отмеченные сложности обусловили наличие ряда спорных положений. Но и в этом случае гипотезы едва ли могут восприниматься как окончательные и твёрдо установленные истины. Чем глубже в историю мы проникаем, тем, как правило, оказываются более предположительными наши построения.

Использование новых педагогических и информационных технологий в современном учебном процессе, обусловленное требованиями Национальной программы по подготовке кад-

ров по совершенствованию учебного процесса во всех звеньях образовательной системы, должно осуществляться по определённой системе реализации поставленных задач.

Современный подход к преподаванию любой дисциплины и в средней школе, и в вузе заключается в построении его на технологической основе. Общие принципы технологии преподавания были сформулированы ещё К.Д. Ушинским, который считал, что главной задачей учителя является организация обучения таким образом, чтобы деятельность учащегося была превращена в самостоятельность.

Для организации учебного процесса по изучению педагогических дисциплин с применением новых технологий обучения необходимо решить многие проблемы, связанные, в первую очередь, с обеспечением учебного процесса новейшей литературой, новыми учебными пособиями.

На наш взгляд, такое учебное пособие можно подготовить, используя опыт соединения модульной, педагогической и компьютерных технологий. Оно позволит сочетать в учебном процессе печатные материалы и высокие компьютерные технологии

Современное учебное пособие представляет собой единый комплекс, в составе которого объединяются как печатные материалы, так и материалы на электронных носителях. И те, и другие должны быть структурированы, содержать как основной информационный материал, так и дополнительный.

Принципы создания такого учебного пособия (учебника) довольно просты: весь материал разбивается на разделы (модули), определяются ключевые вопросы и опорные слова, формулируются задачи студента (идентифицируемые учебные цели) и контрольные (тестовые) задания.

Например, при создании электронного учебного пособия по предмету «Теория и история педагогики» нами было выделено 8 модулей изучения дисциплины.

- Вводный
- Общие основы педагогики.
- Теория обучения.
- Дидактика.
- Теория воспитания.
- Школоведение
- История педагогики

Каждый модуль содержит теоретический материал, задания для практической и самостоятельной работы, указания по их выполнению и контрольные задания.

Компьютерное учебное пособие, кроме того, включает видеоматериалы, аудиоматериалы, ресурсы сети Интернет, печатные текстовые материалы и т.д.

Практика показывает, что компьютер хорошо «вписывается» в структуру учебного процесса и способствует интенсификации процесса обучения языку.

Использование компьютерных учебных пособий повышает интерес обучающихся к предмету, нацеливает их на самостоятельную работу по изучению проблемы, учит критическому освоению материала и в целом приводит к повышению качества знаний.

При создании учебных пособий по филологии с использованием компьютерных технологий требуется решить ряд вопросов, связанных с гипертекстовым структурированием материала, использованием средств визуальной и аудитивной наглядности. Подготовленное нами электронное учебное пособие по «Теории и истории педагогики», представляет со-

бой комплекс логически связанных структурированных дидактических единиц, представленных в цифровой и аналоговой форме, содержащий все компоненты учебного процесса. Основой пособия является его интерактивная часть, которая может быть реализована только на компьютере. В неё входят: электронный учебник, электронный справочник, компьютерная тестирующая программа. Каждый из этих компонентов имеет свое назначение. Электронный учебник предназначен для самостоятельного изучения теоретического материала курса и выполнения практических заданий. В справочнике содержится информация как дублирующая, так и дополняющая материалы учебника. Электронный справочник представляет собой электронный список терминов.

Компьютерная тестирующая система обеспечивает, с одной стороны, возможность самоконтроля для обучаемого, с другой – берёт на себя часть текущего или итогового контроля. Компьютерная тестирующая система представляет собой отдельную программу. Тестирующая система позволяет накапливать и анализировать результаты тестирования. Тестируемый выделяет предполагаемый ответ и компьютер выдает следующий вопрос. В данной программе фиксируется время и количество правильных ответов. Указанную программу удобно использовать для текущего, промежуточного и итогового контроля, так как в ней обеспечена индивидуализация заданий и самостоятельность их выполнения. Программа содержит 200 тестов, компьютер сам выбирает предлагаемый обучаемому тест [2].

При подготовке учебного пособия был составлен педагогический сценарий курса, который даёт представление о содержании и структуре учебного материала, о педагогических и информационных технологиях, о методических принципах и приемах, на которых построен как учебный материал, так и система его сопровождения. В разработанном нами учебном пособии имеется программа курса, общие сведения о дисциплине.

Литература

1. Гармонично развитое поколение – основа процесса Узбекистана. – Ташкент: «Шарк», 1998. – С. 64.
2. Рахимов Б.Х. Роль научно-исследовательской работы в подготовке высококвалифицированного специалиста. //Международный научный журнал.международной академии наук. 2008. №1 г. –Балашов: -С. 28-30.
3. Кедрова Г.Е., Дедова О.В. Компьютерный языковой учебник в Интернете. // Доклады межд. 2. Конф. «Интернет. Общество. Личность. (ИОЛ – 99). –Санкт-Петербург: Вып. 2.

Мақолада замонавий таълим тизимининг ўзига хослиги тавсифланган. Таълим жараёнида ўқитувчининг ўрни асосий кадрият сифатида аниқланган. Педагогининг ахборотлашган жамият билан ўзаро алоқасининг қиймати таъкидланган. Ижодий ва тадқиқотчилик фаолиятлари кесимида профессионал-педагогининг асосий вазифалари аниқланган.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В статье характеризуются особенности современной образовательной системы. Определяется роль личности как главная ценность в процессе обучения. Подчеркивается значимость взаимодействия педагога с информационной средой. Определяются основные задачи педагога-профессионала в плане синтеза творческой деятельности с исследовательской.

SUMMARY

In the article the features of modern educational system are characterized. The role of the personality as the main value of process of training is defined. The importance of interaction of the teacher with information environment is emphasized. The main tasks of a professional educator in the synthesis of creative activities with the research have been defined.

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ФИЗИЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ ЮНЫХ КУРАШИСТОВ

Д.Нурышов - старший преподаватель

Т.Искендеров - ассистент преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: кураш, тезкорлик, куч, техника, юриш, югуриш, кросс.

Ключевые слова: кураш, скорость, сила, техника, ходьба, бег, кросс.

Key words: kurash, quickness, power, technical equipment, walk, running, cross.

Физическое совершенство как один из существенных аспектов всестороннего развития человека представляет собой оптимальный уровень здоровья и физических способностей юных спортсменов соответствующим требованиям человеческой жизнедеятельности в её различных формах проявления как в сфере личного, так и общественного бытия и обеспечивающий на долгое время высокую активность и работоспособность [1].

При этом физическое совершенство может быть подлинным лишь в том контексте высокого духовного облика данной личности, т.е. при условии органического единства физических и духовных сил, сочетания физического и духовно-нравственного совершенства. Физическое совершенство-это оптимальная мера общей физической подготовки.

В процессе учебно-тренировочных занятий по курашу применяется ряд упражнений оказывающий комплексное воздействие на организм спортсмена. Они развивают и быстроту и скоростно-силовые способности [2].

Под быстротой понимают возможности человека, обеспечивающие ему выполнение двигательных действий в минимальной для данных условий промежуток времени. Это комплексные качества, в состав которых входят: быстрота реакции, скорость одиночного движения, частота (темп движений).

плине, цели и задачи изучения дисциплины, принципы построения пособия, информация об авторе, структура пособия, модульное содержание дисциплины, описание содержания, списки литературы. Цель курса и его задачи формулируются так, чтобы обучающийся мог представить результаты обучения, соотносимые с объёмом требований ГОСТ или с определённым практическим результатом (какими навыками должен овладеть, какие теоретические положения усвоить и т.п.)

Модульное содержание дисциплины требуется для того, чтобы обучающийся имел возможность представить объём учебного времени, необходимого для его освоения, выбрать свой способ изучения материала. Образовательные потребности вузовского курса предполагают ориентацию на государственный стандарт высшего профессионального образования по специальности (в нашем случае – «Педагогика»), поэтому предполагается академичная форма подачи материала, строгость дизайна и т.д. [3]. Использование подобных учебных пособий в корне меняет методику проведения занятий. На лекции студенты получают возможность самостоятельного изучения темы под руководством преподавателя, а преподаватель выполняет функцию организатора этой работы. Модульное представление каждой темы позволяет студентам осуществить самоконтроль усвоения знаний в любое удобное для него время. Использование новых учебных пособий, подготовленных на основе соединения модульных и компьютерных технологий, позволяют индивидуализировать обучение, актуализировать уже имеющиеся знания, каждому участнику учебного процесса выполнять работу в собственном режиме, видеть начальный, промежуточный и конечный результат, осуществлять самоконтроль усвоения знаний.

Скоростно-силовые качества проявляются в двигательных действиях, требующих наряду со значительной силой мышц и значительную быстроту движений. Например, неоднократные прыжковые действия, забегание и другие атакующие и контратакующие приёмы.

Наиболее ускоренными темпами скоростные способности развиваются в возрасте от 7 до 11 лет. Несколько в меньшем темпе рост различных показателей быстроты проявляется с 11 до 14-15 лет.

Скоростные способности успешно развиваются под влиянием упражнений выполняемых с максимально возможной скоростью и темпом [3].

Продолжительность упражнений должна быть такой, чтобы к концу повторения скорость выполнения упражнения не снижалась (8-10 сек). Наиболее распространенные упражнения для этой цели: бег, беговые упражнения с максимальной скоростью на 30-60 м, бег на роликовых коньках или просто бег на 50-300 м. [4].

В процессе развития скоростно-силовых способностей чаще всего принимают упражнения, выполняемые с наибольшей скоростью, при которой сохраняется правильная техника движений. Количество повторений упражнений в одной серии-6-10. Число серий занятий-2-5. Отдых между сериями должен составлять 2-5

минут. Для развития этих способностей применяются различные виды прыжков на одной и двух ногах, в длину и высоту, через скакалку с большой частотой, метание мячей.

Упражнения для развития скоростных и скоростно-силовых способностей:

- челночный бег 2х10м., 3х10м, 4х10м. от линии старта тренирующийся бежит 10м. и должен заступить за линию, ограничивающую отрезок, повернуться кругом и бежать обратно (2х10м, 3х10м, и т.д. означает пробегания дистанции 2-3 раза без остановки).

- прыжки с места в длину (5-8 прыжков)

- прыжки со скакалкой в максимальном темпе (2-3 раза по 10-15 с)

- броски и ловли набивного мяча одной и двумя руками (6-8 р)

Вместе с этими упражнениями необходимо развивать выносливость. Под выносливостью понимают способность к длительному выполнению какой-либо работы, упражнение без заметного снижения работоспособности. Существует много видов выносливости: скоростная, силовая, статическая, динамическая, игровая, координационная.

Наиболее значимыми для спортсменов является общая и специальная выносливость.

Общей выносливостью называют проявляемую во время длительной работы умеренную интенсивность и использование всего мышечного аппарата человека. Она преимущественно зависит от функциональных возможностей организма особенно сердечно-сосудистой и дыхательной систем.

Под специальной выносливостью понимают выносливость по отношению к определённой двигательной деятельности. Она зависит от возможностей нервно-мышечного аппарата быстрого расходования энергии, от техники владения двигательными действиями, уровня развития двигательных способностей.

В процессе учебно-тренировочной деятельности мы применяли оздоровительную ходьбу, бег, кросс, езду на велосипеде, плавание, греблю на лодке, катание на роликовых коньках, игру в футбол, теннис, гандбол и различные подвижные игры. При развитии выносливости очень важно научить правильно дышать (ритмично и глубоко).

Во время продолжительного бега умеренной интенсивности нужно дышать в ритме шагов: 3-4 шага вдох, 2-3 шага выдох.

Литература

1. Керимов Ф.А. Курашга тушаман. –Тошкент: 1990.
2. Тастанов Н.А. Юнон-рум кураши назарияси ва услубияти. –Тошкент: 2014.
3. Усманходжаев Т.С. Болалар ва ўсмирлар спорти илмий асослари. –Тошкент: 2014.
4. Тастанов Н.А. Кураш турлари назарияси ва услубияти. –Тошкент: 2015.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада ёш курашчиларнинг жисмоний қобилиятларини такомиллаштиришнинг педагогик усуллари кўриб чиқилган. Чарчаш, жисмоний юклама, тикланиш, шахсий гигиена ва бошқаларнинг айрим параметрлари алоҳида кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается педагогическая характеристика совершенствования физических способностей юных курашистов. Выделяются отдельные значения таких параметров, как утомляемость, физическая нагрузка и разгрузка, восстановление, личная гигиена и другие.

SUMMARY

The article deals with the pedagogical characteristics of the development of physical abilities of young fighters. There have been distinguished the meanings of such parameters as tiredness, physical loading and unloading, personal hygiene and others.

БУҒЛАНИШ ВА КОНДЕНСАЦИЯ МАВЗУСИНИ ЎҚИТИШДА ЭКОЛОГИК ТУШУНЧАЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

Ш.Б.Очилов - ўқитувчи

Навоий давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: буғланиш, конденсация, тўйинган буғ, тўйинмаган буғ, температура, табиат ҳодисалари, тупроқ, ўсимликлар, атмосфера, Куёш сув чуқуткичлари.

Ключевые слова: испарение, конденсация, насыщенный пар, ненасыщенный пар, температура, природные явления, растение, атмосфера, солнечные опреснители воды.

Key words: evaporation, condensation, saturated vapor, unsaturated vapor, temperature, natural phenomenon, plant, atmosphere, sunny water distillers.

Илмий техника таракқиётига таянган инсон фаолияти атроф муҳитга катта таъсир қилаётган бир шароитда табиат қонунларини яхши билиб, унда келажакни олдиндан кўра билиш муҳим илмий-амалий аҳамиятга эга бўлади. Инсон фаолиятининг табиатга таъсири натижасида тузатиб бўлмайдиган фалокатлар келтирмаслиги учун унинг оқибатларини олдиндан кўра билиш зарур. Бунинг учун эса, табиат ва унинг доимий қонунлари тўғрисида атрофлиқ тушунчага эга бўлиб, уни амалиётда синаб, қўлай билиш керак, ҳамда табиат ва унинг қонунлари тўғрисида аниқ билимга эга бўлиши зарур. Бу масалалар мактаб физика курсининг юқори босқичларида, асосан, молекуляр физика фанини ўрганишда амалга ошириш яхши натижа беради. Бу масалаларни ҳал этишда фанлараро боғланишга таянган ҳолда иш кўрмоқ мақсадга мувофиқ бўлади.

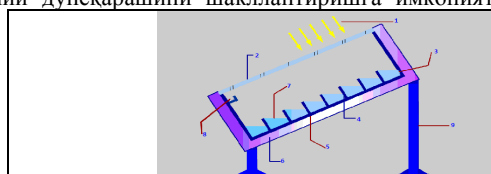
Мактаб физика таълими жараёнида ўқувчиларга 9-синфда “Буғланиш ва конденсация” мавзусини ўқитишда ўқувчилар онгида атроф муҳит билан боғлиқ экологик тушунчаларни шакллантириш, уларди табиатга нисбатан масъуллик ҳиссини ошириш асосий вазифа ҳисобланади.

Буғланиш ва конденсация ҳодисаси табиий ҳолда содир бўлиб туради. Ана шундай иклим шароитига ўсимликлар, қушлар, ҳайвонлар, одамлар яшагга мослашган. Ўқувчиларни тўйинган буғ босими, атмосфера ҳавосининг тўйиниши, конденсация маркази, атмосферада конденсация ҳодисаларининг содир бўлиши, туман, булут ҳосил бўлишининг физик моҳияти каби маълумотлар билан таништириш уларнинг билимларини чуқурлаштириши ва илмий дунёқарабини шакллантиришга имконият яратади.

Бунинг учун ҳавонинг ҳарорати кўтарилганда ва пасайганда ҳаводаги буғ қандай ҳолатда бўлиши қундалиқ ҳаётимизда рўй бераётган табиий ҳодисаларни ўрганишда ўқувчилар фикрини қуйидагиларга қаратмоғимиз лозим:

1. Куёш сув чуқуткичи қурилмаси ёрдамида буғланиш ва конденсация ҳодисасини тушунтириш.
2. Ўсимликларда,
3. Киши организмиди,
4. Кимёвий, каттик ва суюқ моддаларда содир бўладиган буғланишларни қараб ўташ.

1. Буғланиш ва конденсация мавзусини ўқитишда ўқувчиларга муқобил энергия манбалари ва улардан фойдаланишни услубий жиҳатларидан бири шўр сувни чуқук сувга айлантирадиган Куёш сув чуқуткич қурилмаларининг тузилиши ва қўлланиши батафсил баён этилади. Бундай қурилмалар 1 м² юзаси ҳисобидан ёзда ҳар куни ўртача 5 литр тоза сув ҳосил қилади. Қурилма жанубга қаратилган ҳолда қиялиги (30°-35°) қилиб унинг сиртига Куёш нурлари тик равишда тушидиган қилиб жойлаштирилади. Тиник шиша орқали қурилмадаги сувга тушган Куёш энергиясининг асосий қисми ютилиб сувнинг температурасини орттиради. Қиздирилган сув буғланиши ва тиник шишанинг остки қисмида конденсацияланиши натижасида қурилмадан тоза - чуқук сув чиқади. 1-расмда ушбу Куёш сув чуқуткичининг ишлаш принципи кўрсатилган бўлиб, ўқувчиларда табиатда қузилладиган ёмғир, қор, шудринг ҳодисаларининг айлиниш циклини тушуниш даражаси анча ортади. (1-расм).



1-расм. Куёш сув чуқуткич қурилмасининг тузилиши.

- 1- Куёш нурлари
- 2- Шиша
- 3- Шўр сув қирадиган қувур
- 4- Поғоналар
- 5- Противен
- 6- Иссиқлик изоляцияли қоплама
- 7- Шўр сув
- 8- Дистилланган сувни йиғиб олувчи тарнов ва қувур
- 9- Таглик

Бундан ташқари ўқувчилар буғланиш ва конденсация мавзусини тушуниш билан бир қаторда шўр сувни чуқук (чуқук) сувга айлантириш жараёни физикаси ҳақида

қуникмаларга эга бўладилар, шўр сувни чуқук (тоза) сувга айлантириш қанчалик мураккаб эканлиги таҳлил қиладилар ва сувларни ифлос қилмаслик, арик, анҳорларга ҳар хил

чиқиндиларни ташламаслик зарурати тўғрисида ҳулосалар қиладилар.

2. Ўсимликларда бўғланишнинг содир бўлиши, ёз даврида, айниқса, шамол эсган вақтларда сув кўп бўғланиши туфайли суғорилмаган ўсимликлар қуриб қолади. Ўсимликлар ниҳоли, айниқса, ғўза гулга кирган, шоналаган вақтда суғорилмаса, унинг таркибидаги сув бўғланади. Ғўзанинг гули тўқилади, шоналашда эса кам кусак ҳосил бўлиб, ўсмайди. Натижада пахта мажбурий тарзда эрта пишиши, чанокдаги пахтанинг вазни енгил ва миқдори кам бўлади. Бу ҳол халқ хўжалигига катта зарар етказди. Бугдой, арпа бошоқларида бўғланиш катта бўлиб, дон тугмай қолади. Омборлардаги сабзи, картошка ва бошқалар таркибидаги нам бўғлиб кетиши туфайли уларнинг истеъмол сифати бузилиши, бундан кутулиш учун ҳар доим уларни нормал ҳароратда сақлаш зарурлиги айтилади, бўғланишнинг зарарли оқибатлари ва унга қарши курашга оид материаллар билан ўқувчилар атрофлича таништирилади.

3. Тупрокдаги бўғланишлар табиатдаги тўрт фаслнинг айланиб келиши натижасида тоғ, адир, чўл, ҳамда курукликларнинг барча жойларига ёмғир, қор, дўлларнинг ёғиши, қиров, шудринларни тушиши туфайли динамик мувозанат сақланиб туради. Бундай ҳолатларда суюқликнинг бўғланиши қуйидагиларга боғлиқдир;

а) суюқликнинг ҳарорати, атрофдаги иқлимнинг ўзгаришига;

б) суюқлик юзига;

в) шамолнинг тезлигига.

Куйида ана шулар ҳақида фикр юритилади. Шамол сув сиртида ҳосил бўлган буғни атроф – фазога тарқатиб, ташқи босимни камайтиради. Натижада сув молекулаларининг ташқарига чиқиши осонлашади ва бўғланиш тезлашади. Ўқувчиларнинг олган тушунчаларига таянган ҳолда уларга куйидаги маълумотлар ҳам берилади;

- ёзнинг иссиқ кунларида ариқ, дарё, табиий ва сунъий кўллардаги сув тез бўғланиб кетади.

- айниқса, ёз даврида иссиқ гармсел шамоли таъсирида сув маълум даражада бўғланиш даражаси ошади.

- Ўрта Осиё шароитида эсиб турадиган гармсел туфайли бўғланиш кучли бўлади.

Бундай бўғланиш натижасида дарё, ариқ, сунъий ва табиий кўллардаги сув бўғлиб, уларнинг миқдори камайиб, баъзан қуриб ҳам қолади. Бунинг оқибатида экин майдонларини ва чорва молларини суғориш учун сув етишмай қолади. Сув танқислиги туфайли халқ хўжалиги катта зарар қуриши мумкин. Ёз даврида, айниқса, шамол эсган вақтларда сув кўп бўғланиши туфайли суғорилмаган ўсимликлар қуриб қолади.

4. Киши организми юқори ҳароратда ёки спорт билан шуғулланаётганда бўғланиш катта бўлиб, унинг танасидаги сув бўғлиб, ҳавога чиқади. Бундан ташқари иссиқ кунларда кишилар кўплаб сув ичишадилар, бу сув организмга, асосан, юракка салбий таъсир этади.

5. Фақат сув эмас, кимёвий, каттик ва суюқ моддалар ҳам бўғланади. Заҳарли суюқликлар ва моддалар бўғланганда, диффузия туфайли атроф-муҳитга тарқалиб ҳавони ифлослайди. Бундай ҳаводан нафас олган киши заҳарланиши мумкин. Шунинг учун, заҳарли моддаларнинг бўғланишига йўл қуймаслик, уларни уй ва ҳовлиларда, корхоналарда сақламаслик керак. Бу фикрларни ўқувчиларга тушунтирилгандан сунг улар диққати куйидаги саволларга фикрларини билдиришга қаратилади:

а. бўғланиш орқали тоза (чучук) сув олиш;

б. бўғланиш натижасида туз олиш ва улардан халқ хўжалигида ишлатиш.

в. тажриба асосида сувнинг бўғланишини кузатиш;

Адабиётлар

1. Турдиқулов Э.О. Физика ва экологик таълим.-Тошкент: «Ўқитувчи», 1992.
2. Турдиқулов Э.О. Инсон ва ҳаво. -Тошкент: «Ёзувчи», 1992.
3. Мамашокиров С. Экологик таълим тарбиянинг методологик асослари.-Тошкент: “Нур”, 1993.
4. Каримов И. Ноосфера: Геосиёсат ва мафкура. -Тошкент: «Фан», 2009.

Ушбу мақолада фанлараро боғланиш асосида «Бўғланиш ва конденсация» мавзусини ўқитишда экологик тарбия бериш методикаси ёритилган.

В статье излагается методика экологического воспитания на основе межпредметных связей при обучении темы «Испарение и конденсация».

The article is devoted to the study of ecological upbringing based on the connections among the natural sciences in teaching the topic «Evaporation and condensation».

д. бўғланиш факторлари: шамол кучи, ҳаво ҳарорати, ҳаво босими, суюқлик сиртининг юзига, суюқликнинг ҳарорати ва таркибига боғлиқлиги,

г. бўғланиш вақтида сув ҳароратининг пасайиши туфайли содир бўладиган физик жараёнлар,

ж. бўғланиш нормал бўлганда ўсимликлар яхши ривожланиши, бўғланиш кўп бўлганда ўсимликлар қуриб қолиши ҳақида уйга вазифа сифатида мустақил топшириқлар бериш лозим.

Дарс жараёнида буғнинг конденсацияланиши ҳодисасига ҳам эътибор бериш лозим, бунда ҳавога учиб чиқаётган барча чанг зарралари, конденсация маркази вазифасини ўтайди. Ўқувчиларни тўйинган буғ босими, атмосфера ҳавосини тўйиниши, конденсация маркази, атмосферада конденсация ҳодисаларининг содир бўлиши, туман, булут ҳосил бўлишининг физик моҳияти каби маълумотлар билан таништириш уларнинг билимларини чуқурлаштиради ва илмий дунёқарашини шакллантиришга имконият яратади. Ўқувчиларга “тўйинган буғ босими” ҳақида маълумотларни тушунтириш лозим. Бунинг учун ҳавонинг ҳарорати кўтарилганда ва пасайганда ҳаводаги буғ қандай ҳолатда бўлиши ўқувчиларга тушунтирилади. Шундан сунг, буғнинг конденсацияланиши баён этилади. Ўқувчиларни конденсациялаб ҳаводан сув олиб, экинларни суғориш йўли билан сув танқислигидан кутулишга оид материаллар билан, ўсимликларни сувсизликдан сақлаб қолиш мақсадида тупроқ остида конденсацион суғориш методи билан таништириш лозим. Ўқувчилар онгига шуни сингдириш керакки, ҳавога учиб чиқаётган барча чанг зарралари, конденсация маркази вазифасини ўтайди. Ёмғир туфайли бу чанглар, Ерга қайтиб тушади. Шу йўл билан ҳаво турли-туман чанг зарраларидан тозаланиб, Ердаги динамик мувозанатни сақлаб туради. Агарда бирор сабабга кўра шу жойнинг географик ҳолати ўзгарса, у ерда содир бўладиган бўғланиш ва конденсация жараёни ўзгаради. Бу ўзгаришларни олдини олишда ўқувчилар фикрини куйидаги маълумотларга қаратиш лозимлиги тушунтириб утилади.

- Узок жойлардан сув олиб келишда бетонлаштирилган ёпик ариқлардан фойдаланилади ва шу йўл билан сувнинг. Ер тагига сингиб кетиши камайтирилади, тупроқ эрозиясининг олди олиниди, сувнинг ифлосланишига йўл қуйилмайди.

- Шамол йўлига мева ва манзарали дарахлар экилса, экин майдонига келаётган шамолнинг кучи пасаяди. Натижада сув юзидан ва экинлардан, айниқса, тупроқ сиртидан бўғланиш камайтирилади. Бу ҳол экинларни қуриб қолишдан сақлайди.

- Ариқларни тик ва чуқур қилиб кавлаш керак, чунки сувнинг юзи камайиб, бўғланиш кам бўлади.

- Экинларни тунда суғориш зарур, унда бўғланиш кам бўлади ва сув ўсимлик танасига яхши сингади.

Ушбу маълумотларни ўзлаштирилгандан сунг ўқувчиларга куйидаги саволлар бўйича мустақил ишларни уйга вазифа сифатида ёзиб келиш топширилади.

-Бўғланишнинг инсон учун фойдали ва зарарли томонлари борми?

-Ёзда экинларни нима учун тез-тез суғориб туриш зарурми?

-Ўсимликларни қай вақт суғорилган маъқул, кечасими ёки кундузими?

-Кимёвий каттик ва суюқ моддалар бўғланганда, диффузия туфайли атроф-муҳитга тарқалиб ҳавони ифлослайдими?

Фанлараро боғланишни амалга ошириш тизимига экологик таълимни қўшиб олиб бориш таълим сифати ва мазмунини янада юқори даражага кўтаришга имкон беради. Чунки физика фанининг ҳар бир мавзуси ва қонуниятлари табиатдаги ҳодисаларга боғлиқ, булар маълум технологик жараён асосини ташкил этади.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

ПРИНЦИПЫ И ПУТИ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ В СООТВЕТСТВИИ С ГОС РУЗ

Ф.М.Рашидова - соискатель-исследователь

Узбекский государственный университет международных языков

Таянч сўзлар: CEFR, ўқитувчиларнинг маҳоратини ошириб бориш, методика, баҳолаш тизими, TOEFL ва IELTS, давлат таълим стандарти, таъминотлари, таълим сифати.

Ключевые слова: CEFR, профессиональная компетентность, методика, системы оценивания TOEFL и IELTS, государственный образовательный стандарт, принципы, качество образования.

Key words: CEFR, CPD, methodology, system of assessment, TOEFL, IELTS, State Standard, principles, quality assurance of the education.

В реализации комплексного анализа эффективности новой единой системы изучения, обучения и оценки овладения иностранным языком в системе непрерывного образования, в контексте внедрения CEFR [1] на примере английского языка, подготовка и переподготовка педагогов является одним из ключевых моментов.

Анализ качества преподавания английского языка в образовательных учреждениях республики показывает, что до недавнего времени преподавание было основано на сложившихся традиционных методах, которые ориентировались на обучение только в аудитории, основываясь на материалы, отраженные в учебниках. Несмотря на постоянное повышение квалификации по педагогическим технологиям, систематическое участие в конференциях, мотивирование путём дополнительных оплат качество показателей усвоения иностранных языков менялось очень медленно, так как обучение базировалось на теоретических принципах, путях и методах развития профессиональной компетентности преподавателя иностранного языка, из-за отсутствия связи с реалиями практической жизни.

В настоящее время основными принципами в лингводидактике были названы: учёт возрастных особенностей учащихся; формирование учебной автономности; проблемы обучения; вариативность содержания и технологий обучения; модульность подготовки; непрерывность языковой подготовки; активная коммуникабельность; многоуровневая подготовка в условиях диверсификации учебного процесса в вузе; оригинальность и аутентичность материалов и видов деятельности; целостность педагогического процесса; интерактивность; селективность и взаимосвязанное развитие речевых умений; адекватность учебных материалов; сочетание демократического и авторитарного подходов к организации учебного процесса и учёт требований к профессиональной компетентности [2].

Следует иметь в виду что существуют ещё вспомогательные принципы лингводидактики: учёт возрастных особенностей учащихся; формирование учебной автономности; проблемы обучения; вариативность содержания и технологий обучения; модульность подготовки; непрерывность языковой подготовки; активная коммуникабельность; многоуровневая подготовка в условиях диверсификации учебного процесса в вузе; оригинальность и аутентичность материалов и видов деятельности; целостность педагогического процесса; интерактивность; селективность и взаимосвязанное развитие речевых умений; адекватность учебных материалов; сочетание демократического и авторитарного подходов к организации учебного процесса и учёт требований к профессиональной компетентности.

Перечисленные основополагающие и дополнительные принципы лингводидактики полностью приемлемы к единой системе изучения, обучения и оценки уровня усвоения языка, основывающегося на коммуникативном образовании на протяжении всей жизни совершенствуя таким образом, профессиональную компетентность педагогов иностранных языков из года в год.

На наш взгляд, единый подход к каждому уровню как к единой системе изучения, обучения и оценки уровня усвоения языка, на основе государственного образовательного стандарта Республики Узбекистан [3] должен основываться на коммуникативном образовании на протяжении всей жизни, совершенствуя, таким образом, профессиональную компетентность педагога иностранного языка, которая начинается с преподавания иностранного языка в виде родного, иностранного или второго иностранного. Позже этот уровень разветвляется на общий иностранный язык (A1, A2, A2+), или язык, ориентированный на специальность (B1, B1+). На последующих этапах идёт узкая специализация и дифференциация овладения иностранным языком по направлениям этого языка в области науки и технологии, бизнеса (B2), а в последующем уровень овладения иностранным языком дифференцируется на академический иностранный как иностранный язык (C1) для разных специальностей и профессий.

Опыт работы зарубежных экспертов показывает, что можно достичь более качественных результатов в обучении иностранному языку при выполнении требований стандарта во время текущего и итогового оценивания уровня усвоения языка.

Исходя из требований нового ГОС по иностранным языкам в системе непрерывного образования, соответствующего международным стандартам, перед административно-педагогическим составом образовательных учреждений стоит задача - обеспечить соответствие профессиональной компетентности кадров каждому этапу образования.

В феврале 2013 года нами был проведён анализ текущего состояния уровня знаний учителей, показавший, что 80% опрошенных учителей иностранных языков не достаточно осведомлены о коммуникативно-речевой системе, а те учителя, которые понимали и знали про систему оценивания IELTS или TOEFL, готовили по этой системе, т.е. данные учителя подходили к этому вопросу односторонне. Новый ГОС РУЗ рассматривает усвоение языка комплексно как в процессе обучения, так и после неё, включая выполнение конкретных требований на основе вышеперечисленных принципов.

Современный ГОС по иностранным языкам определяет требования не только к выпускникам, но и к педагогам, которые осуществляют свою профессиональную карьеру в образовательных учреждениях. Однако, возникают противоречия между педагогами работающими над собой по усвоению требований нового ГОС и теми, кто привык работать по ранее сложившейся системе, которая декларирует преподавание каждой компетенции отдельно, как например, грамматика, фонетика, социальные навыки и т.д. Такой путь тормозит объективное оценивание и мониторинг качества образования, который сказывается на результате обучения в целом.

Исходя из вышеперечисленных проблем, только внедрение инновационных педагогических технологий, новых учебных программ, форм и методов обучения обеспечит необходимый уровень профессионального мастерства. Принятая кардинально новая система требует соответствующей подготовки специалистов на основе системной, последовательной, преемственной и поэтапной её реализации в системе непрерывного образования, а также, путём организации совместной работы с функционирующими кадрами, которые доброжелательно могли бы принять новые кадры – выпускников новой системы обучения, изучения и оценки уровня усвоения иностранного языка.

Основываясь на теоретико-концептуальных данных, в целях обеспечения дееспособности системного совершенствования коммуникативно-речевой системы в процессе непрерывного образования следует рассматривать актуальную проблему разработки механизма постоянного развития компетентности педагогов, специалистов, руководителей в контексте реализации требований ГОС.

Для успешного усвоения иностранных языков и гарантии качества образования на каждом его этапе разработана программа постоянного профессионального совершенствования педагогов по иностранному языку, в том числе:

- создателей УМК;
- обучающихся педагогов в системе непрерывного образования;
- экзаменаторов;
- научных исследователей;
- специалистов, проводящих мониторинг, инспекцию образовательной системы, аттестацию преподавателей иностранного языка, аккредитацию образовательных учреждений и других, что является весьма актуальной задачей на сегодняшний день.

Каждый из этих специалистов отличается конструктивностью, творческим подходом, чувством командной работы, компетентностью в создаваемой системе от начинающего уровня до национального специалиста международного уровня, а также

- ориентированностью на качественное обеспечение выполнения требований ГОС на каждом этапе образования;
- готовностью совершенствоваться в области новаций в науке и образовании;
- мобильностью в адаптации к быстро меняющейся и стремительно развивающейся индустрии, технологии, науки и других, включая компетентность в ИКТ;
- проявлением инициативности, ответственности, энтузиазма и интереса ко всему новому;
- конструктивностью своего подхода к профессиональной деятельности, которая определяет качество подготовленности кадров и всей системы образования в целом.

Нами было исследовано ныне сложившееся состояние обучения иностранным языкам в некоторых учреждениях непрерывного образования, а также в институтах повышения квалификации и проведено сравнение с зарубежным опытом подготовки специалистов, позволившее разработать перспективный план исследований в этом направлении, предусматривающий:

- подготовку высококвалифицированных преподавателей иностранных языков для общеобразовательных школ, профессиональных колледжей, академических лицеев и высших учебных заведений;
- разработку и постоянное совершенствование учебных планов, программ, учебников и учебно-методических пособий по иностранным языкам для всей системы непрерывного образования в соответствии с ГОС РУз;
- отбор и внедрение современных методов преподавания иностранных языков с учётом изучения международного опыта во все образовательные учреждения системы непрерывного образования, а также в учреждения повышения квалификации и переподготовки кадров по иностранным языкам;
- осуществление переподготовки и повышение квалификации преподавателей и методистов иностранных языков, от которых зависит работа на единый результат по требованиям ГОС РУз, групп специалистов, соответствующих уровню и этапу образования, включая следующие виды деятельности:
- подготовку специалистов, периодически создающих и обновляющих базу тестов для соответствующего уровня, позволяющие каждому педагогу, специалисту, администра-

тору, членам комиссии конкурсов, олимпиад, аттестации и аккредитации, обеспечить прозрачность своей деятельности во время проведения любого вида экзаменов, аттестации и конкурсов;

- подготовку специалистов, создающих учебно-методическую базу, включая периодически обновляемые медиа материалы, исходя из достижений науки и техники, так как, имея учебно-методическую базу соответствующего уровня, изучающие и обучающие получают реальные возможности достижения требований ГОС РУз;

- обеспечение специалистами в области подготовки, переподготовки и повышения квалификации педагогов, администраторов, своевременно реагирующих на новшества в науке и технике, которые будут качественно обучать и координировать специалистов, использующих новейшие достижения в области усвоения иностранного языка, обеспечивая мобильность и адаптацию к стремительно меняющемуся миру науки и образования;

- отбор экзаменаторов - группы специалистов, необходимых для каждого этапа образования, проходящих переаттестацию каждые 3 года, дающую право быть экзаменатором, периодически обновляя свой статус;

- выбор специалистов, проводящих мониторинг качества уровня усвоения языка для своевременного и оперативного координирования деятельности педагога или образовательного учреждения. При проведении мониторинга в своём образовательном учреждении, а также в учреждениях района, города, области и республики, достигая прозрачности работы педагогов и администраторов на местах, путем обеспечения необходимыми методическими и техническими материалами или другой помощью педагогам и администраторам. Эти же специалисты могут быть модераторами, координаторами, при необходимости тренерами и экзаменаторами на местах [4].

Таким образом, обеспечение специалистами, проводящими аттестацию педагогов, аккредитацию образовательных учреждений, являющимися представителями государственного органа, призванного обеспечивать аттестацию педагога в соответствии с требованиями ГОС РУз и тем самым гарантируя качество образования.

Литература

1. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. Language Policy Unit, Strasbourg. 2001. www.coe.int/lang-CEFR.
2. Крупченко А.К., Кузнецов А.Н. Основы профессиональной лингводидактики. Многография. – М.: АПК и ППРО, 2015.
3. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 8 мая 2013 года №124 «Об утверждении Государственного образовательного стандарта по иностранным языкам системы непрерывного образования».
4. Introductory Guide to the Common European Framework of Reference (CEFR) for English Language Teachers. ©Cambridge University Press 2013.

РЕЗЮМЕ

Мақолада чет тили ўқитувчиларининг маҳоратини ошириб бориш кардинал равишда янгиланган чет тиллари учун давлат таълим стандарти талабларини ўрнатилган тартибда бажаришдаги аҳамияти, унинг йўллари ва асосий тамойиллари (CEFR) кўрсатиб берилган. Бундан ташқари маҳоратни ошириб бориш орқали чет тили ўқитувчиларида ўқув-услубий мажмуаларни яратиш, объектив равишда баҳолашни ташкил этиш ва таълим сифати кафолатини ошириб боришга эришиш йўллари айтиб ўтилади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются принципы совершенствования профессиональной компетентности преподавателей иностранного языка путём реализации единого подхода к изучению, обучению и оценке уровня усвоения языка (CEFR), который явился основой государственного образовательного стандарта Республики Узбекистан по иностранным языкам. Новый стандарт нацеливает педагогов и специалистов на приобретение соответствующих навыков по созданию учебно-методических комплексов, организации оценивания методов преподавания, по совместному сотрудничеству между специалистами и педагогами иностранного языка.

SUMMARY

In the article the author shows the importance of continuous professional development (CPD) of the teachers of foreign languages in learning, teaching and assessment under the concept of the CEFR. The recommendations of the CEFR were accepted as basic concept of cardinal new state standard for the whole education system of Uzbekistan. It also describes the ways and principles on developing the teacher's personal and professional skills in order to realize the requirements of the State Standard, including some methodology.

ТАЛАБАЛАРДА АХЛОҚИЙ – ЭСТЕТИК ТАРБИЯНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА КЕЙС – СТАДИ ТЕХНОЛОГИЯСИДАН ФОЙДАЛАНИШ (“КАСБИЙ ЭТИКА” ФАНИНИ ЎРГАНИШ МИСОЛИДА)

Ч.А.Сабирава - катта илмий ходим – изланувчи

Урганч давлат университети

Таянч сўзлар: кейс, кейс – стади услуги, таълим, ахлоқий – эстетик тарбия, вазият, этика, эстетика.

Ключевые слова: кейс, метод кейс – стади, обучение, нравственно -эстетическое воспитание, случай, этика, эстетика.

Key words: case-study, moral aesthetic education case, ethics, aesthetics.

Давлат таълими сиёсатида амалга оширилаётган ислохотлар таълим тарбия тизими жараёнини сифат жиҳатдан тубдан янги даражага кўтаришни тақозо қилмоқда. Шахсни шакллантиришда Кадрлар тайёрлаш миллий дастури ва “Таълим тўғрисида” ги қонунга мувофиқ “ривожланган демократик давлатлар даражасида, юсак маънавий ва ахлоқий талабларга жавоб берадиган юкори малакали кадрлар тайёрлаш” ни талаб қилади [2:24].

Муҳтарам биринчи президентимиз И.А.Каримов фикри билан айтганда - “ ўз ақли, ўз тафаккури, ўз меҳнати, ўз

маъсулияти билан онгли тарзда озод ва хур фикрли инсон” ни тарбиялаш бугунги даврнинг энг муҳим вазифаларидан бири эканини таъкидлаш жоиз [1:107].

Олий таълим тизими таълими жараёнида талабаларга инновацион технологиялардан фойдаланган ҳолда дарсларни ташкил қилишда жуда катта имкониятлар яратилган. Бугунги кунда биз тарбиялаётган ёшлар мустақил фикрлайдиган, муаммоли вазиятларда мустақил қарор қабул қила оладиган ва бундай вазиятларни тўғри баҳолаб, улардан

аниқ йўл билан чиқиб кета оладиган сифатларга эга бўлишларини замон талаб қилмоқда.

Талабаларда ахлоқий тарбияни ривожлантиришда кейс – стади технологиясининг ўрни аҳамиятга моликдир. Аввало кейс сўзининг маъносига тўхталиб ўтсак. Кейс – бирор ташкилотдаги қандайдир аниқ реал вазиятнинг ёзма тавсифидир [3:4]. Ундан фойдаланиш мобайнида ўқувчилардан вазиятни таҳлил қилиш, муаммонинг моҳиятини кўриб чиқиш, муҳим бўлган вазиятларни таклиф этиш ва улардан энг мақбулини танлаш сўралади.

Бундан ташқари case – study – аниқ вазиятлар услуги ҳам кенг тарқалган бўлиб, бу услубнинг мақсади – талабалар гуруҳининг умумлашган кучи билан ишнинг аниқ ҳолатидан келиб чиқадиган қандайдир, яъни аниқ иш жараёнини намоён бўладиган “case” ни таҳлил қилиш, амалий ечимларни ишлаб чиқиш ва уларни тақдимот этишдан иборатдир. “Case – study” услубининг тугаши – таклиф этилган вариантларни баҳолаш ва уларнинг ичидаги энг самаралисини танлашдан иборатдир.

Олий таълимнинг маъруза, семинар, амалий ва лаборатория машғулотида “case – study” услубидан фойдаланиб дарс машғулотларини олиб бориш яхши натижа беради. Қўйида биз “Қасбий этика” фанидан белгиланган мавзу бўйича “case – study” услубидан фойдаланган ҳолда битта семинар машғулоти мавзусини ёритиб беришга ҳаракат қиламиз.

Педагогика таълим йўналиши “Умумий қасб таълими” фанлар блокига “Қасбий этика” фани киритилган бўлиб, давлат таълим стандартига асосланган ҳолда ўқув юрти талабаларининг қасбий тайёргарлиги тизимида етакчи ўрин эгаллайдиган фанлар тизимига киради. Фаннинг асосий мақсади – ёшларнинг асосий конституциявий ҳуқуқларидан бири бўлган ҳар бир инсоннинг ақлий, амалий имкониятларини рўёбга чиқариш, ижодий қобилиятларини намоён этиш, интеллектуал жиҳатдан ривожини таъминлаш ва шу соҳани мукамал эгаллаш учун моддий, маънавий, тарбиявий ва дидактик шарт-шароит яратишдан иборатдир.

“Қасбий этика” фанида ўқув дастурига асосан маъруза ва семинар машғулоти мавзулари қаторига “Талабаларнинг ахлоқий тарбияси” мавзуси киритилган. Ушбу семинар мавзуси юзасидан бир соатлик дарс тежасини “case – study” услубида ёритиб беришга ҳаракат қиламиз.

Мавзу: “Талабаларнинг ахлоқий тарбияси”

Қўнинг шiori: Билим яхши ахлоқ билан мустаҳкамланмоғи керак.

Ибн Сино.

Дарснинг мақсади: Талабаларга таълим муассасасидаги ахлоқий тарбия тизимини, ахлоқ – одоб қоидаларини, талабалар жамоасидаги ахлоқий тарбияни, тарбиявий ишлар тизимидаги ахлоқий тарбия тизимини тушунтириш.

Дарснинг бориши:

Ташкилий қисм: Талабаларнинг дарсга қатнашиши, тайёргарлиги ва аудиториянинг аҳоли, ички тартиб тегишлилиги янги мавзу эълон қилинади. Ўқилган мавзу мустаҳкамланиб, маъруза машғулотида олинган назарий билимлар янада мустаҳкамланиши ўқитирилади.

Асосий қисм: Талабалар сонидан келиб чиққан ҳолда, 4 та гуруҳга бўлинамиз ва диққатимизни ўқитувчининг фикрига қаратамиз. Ўқитувчи қўйидаги вазиятни ўқиб эшиттиради.

Кейс, яъни вазият: 2 - босқич талабаси Гулимова Шохнозани аудиторияга формасиз, ахлоқ – одоб қоидаларига тўғри келмайдиган ҳолатда кириб келганини кўрган гуруҳ раҳбарининг тепа сочи тикка бўлди.

- **Гуруҳ раҳбари:** Қачон формада келасан? Ахир сен учун ҳамиша гап эшитиш жонимга тегди. Сенга оилада тарбия беришадими ўзи?

- **Талаба:** Оиладагиларга тил теккизманг! Ота – онам мен учун нима ишлар қилмайди?

- **Ўқитувчи:** Ота – онанг сенга шунча шароит яратиб берган экан, битта форма ҳам олиб берса бўларди? Ақлингни йиғиб, тарбиянгни тўғирла! Келажакда қандай педагог бўласан? Ота – онанг ҳамиша олдинда турмайди? Билим олиб, илм эгалласанг ўз – ўзидан ҳулқ – ативоринг ҳам ўзгариб борадими?

- **Талаба:** Насихатларингизни бошқаларга айтинг, деганича ўқитувчининг руҳсатисиз жойига ўтирди.

- **Ўқитувчи:** “дарсдан чиқиб кет!” бу аҳволда дарсда ўтиришингга руҳсат бермайман!

- **Талаба:** Эшикни қарсиллатганича дарсдан чиқиб кетди. Аудиторияда бир пас жимлик сақланди. Ўқитувчи дарсни давом эттирди.

Ҳар бир гуруҳга ўқитувчи тамонидан ўқиб эшиттирилган вазият қоғоз вариантда ҳам тарқатилади.

1-савол: Бундай ҳолатни қандай изоҳлайсиз? Фикр билдиринг!

2-савол: Талабанинг бундай ҳолатда бўлиши “Одоб - ахлоқ қоидалари” га тўғри келадими?

1-савол: Ўқитувчи тўғри иш қилдими?

2-савол: Талаба ҳолатини қандай баҳолайсиз?

Ушбу вазият талабаларга ўқиб эшиттирилади ва ҳар бир гуруҳга қоғоз вариантда ҳам тарқатилади. Гуруҳларга 15 дақиқа вақт берилади. Ҳар бир гуруҳ ўзларининг фикр мулоҳазаларини билдириб, хулоса чиқаришлари керак. Гуруҳлардаги ижодий шовқин кучайиб кетмаслиги учун ўқитувчи ўзи назорат қилиб туради. Белгиланган вақт ўтгандан кейин ўқитувчи томонидан гуруҳлардаги иш фаолияти тўхтатилади ва ҳар бир гуруҳ ўз фикр - мулоҳазаларини билдириб боради.

1-гуруҳ:

1-талаба: Талаба таълим олиш учун келмаган, ўқишни истамайди. Ота – онасининг ихтиёри билан шу қасбни танлаган.

2-талаба: Талабанинг бундай ҳулқ – ативори одоб ахлоқ қоидаларига умуман тўғри келмайди.

3-талаба: Албатта ўқитувчи тўғри иш қилди. Чунки талабанинг бундай дарсда ўтириши нафақат ўқитувчининг, балки талабаларнинг ҳам диққатини бузади.

4-талаба: Ҳар бир талаба ўзининг ахлоқ одобидан келиб чиқиб, қийиниши, ўзини тутта билиши, эстетик дид ва фаросатга эга бўлиши ва албатта, муомала маданиятини ўзига сингдирган бўлиши керак.

2-гуруҳ:

1-талаба: Қўш уясида кўрганини қилади. Демак, талаба уйдагилари билан ҳам шундай муомалада бўлади.

2-талаба: Талабанинг нафақат қийиниши, балки муомала маданияти ҳам ахлоқ – одоб қоидаларига тўғри келмайди.

3-талаба: Ўқитувчи тўғри иш қилди. Талабалар ва аудитория дарсга тайёр бўлсагина дарснинг сифат ва самара жиҳатдан юқори бўлиши таъминланади.

4-талаба: Ҳозирги кунда университет талабаси бўлиш жуда катта машаққат талаб қилади. Ҳар бир талаба ички қонун қоидаларга риоя қилиши керак. Бундай ҳолат талаба шахсини оилада қандай тарбия олганлигини яққол намоён қилапти.

3 - гуруҳ:

1- талаба: Талабанинг таълим олишга иштиёқи йўқ. Ўз қасбини севмайди. Унда келажакни кўра олиш қобилияти шаклланмаган. Ўз тақдирини ўзи қура олишини англаб етмаган.

2 – талаба: Университет ички қонун қоидаларига талабанинг бундай ҳолатда бўлиши тўғри келмайди. Талаба ўзининг бурч ва вазифаларини ҳам тўғри англай олиши керак.

3 – талаба: Агар ўқитувчи талабага бир бор имкон бериб дарсга қўйса ва дарс давомида унинг ҳатти ҳаракатларини ўзгартириши, ўзининг ҳатти ҳаракатидан ўзини уялтириши керак эди. Жамоавий тарбия туридан фойдаланиб, талабанинг ҳулқ – ативорини ўзгартиришга ҳаракат қилиши керак.

4- талаба: Олий таълим талабаси аклирасо, фикри теран, жисмоний, руҳий ва ахлоқий жиҳатдан маънавий камол топган шахс бўлиши керак. Шу дароҳага илк бор қадам қўйган кундан бошлаб, ўз олдида мақсад қўйиб, ички қонун қоидаларига сўзсиз амал қилиши керак.

4 – гуруҳ:

1- талаба: Талаба бўлишга мушарраф бўлган ҳар бир ўғил киз ўз олдида мақсад қўйган ҳолда, яратилаётган имкониятлардан фойдаланиб, бор куч ва қобилияти билан аклини, ахлоқий ва эстетик сифатларини, маънавий бойлигини ишга солиши керак. Ҳар бир вақтдан унумли фойдалана олишни, ҳар бир ҳатти ҳаракатини ўзи назорат қилиб, ўзини ўзи баҳолаши, ишонтириши, тарбиялай олиши ва, албатта, рағбатлантира олишга тарбияланмоғи даркор. Кўрсатилаётган вазиятдан келиб чиқиб айтадиган бўлсак, А.Авлоний фикри билан айтганда: - “тарбия биз учун ё ҳаёт – ё мамот, ё нажот – ё ҳалокат, ё саодат – ё фалокат” бўлиши мумкинлигини тушуниб етишимиз мумкин бўлади.

2-талаба: Биз хоҳлаймизми, йўқми, ички қонун қоидаларга бўй суншимиз, талабанинг ҳуқуқлари, бурчлари ва вазифаларини билишимиз керак. Бизнинг ҳулқ- атворимиз бамисоли кўзгу. Унда инсоннинг ички ва ташқи гўзаллиги ўз аксини топади.

3-талаба: Ҳар бир ўқитувчи ўзининг нутқи, ораторлик санъати, бир сўзлилиги билан талабаларга намуна бўлиши керак. Ўқитувчи талабани ҳар қандай вазиятда йўлга солиши, уни тарбиялаши ва таъсир кўрсата олиши керак. Хатони ўз вақтида тўғрилаш салбий оқибатларнинг олдини олади, самараси кучли бўлади.

4-талаба: Психик нуктаи назардан олиб қараганда, ўқитувчи ҳар куни ҳар хил талабалар билан мулоқотда бўлади. “Ҳақиқий ахлоқий тарбияланган ёшлар ўзининг кийфаси, кийиниши, руҳан ва фикрлари жихатидан гўзал бўлиши керак” деган эди рус ёзувчиси Чехов. Шундай экан, талаба ички ва ташқи гўзаллигини жамиятда йўлга қўйилган

мезонлардан оғишмасдан саклашга астойдил ҳаракат қилмоғи лозим.

Тўртта гуруҳнинг фикр мулоҳазалари ҳам тингланиб, қўйилган саволларга ҳар тамонлама мукамал билдирилган мулоҳазалар ечим сифатида қабул қилинади.

Яқунловчи қисм:

Дарснинг яқунловчи қисмида талабаларнинг дарсдаги фаол иштироки ва қатнашишига қараб, барча талабалар баҳоланади.

Хулоса ўрнида шуни айтишимиз мумкинки, ёшлар тарбияси жуда оғир масала. Буни фақат ўқитувчининг ўзи ҳал қила олмайди. Бола тарбиясида ота- она, ўқитувчи ва жамоатчилик билан бирга ҳаракат қилиш лозим. Буюк мутафаккир-ларимизнинг фикри билан айтганда, “талтайтирилмаган эркалатиш, ўта даражада юқори бўлмаган қаттиққўллик” билан бола тарбиясига эътибор қаратиш даркор.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. “Баркамол авлод орзуси” -Т.: Ўзбекистон давлат миллий энциклопедияси. 2000.
2. Иноятов У.И., Муслимов Н.А., Усмонов М., Иноғамова Д. Педагогика 1000 та саволга 1000 та жавоб -Т.: ТДПУ, 2012.
3. Абдукодиров А.А., Астанова Ф.А., Абдукодирова Ф.А. “Case - study” услуби: назария, амалиёт ва тажриба. -Т.: Тафаккур қаноти. 2012.
4. Холиқов А. “Педагогик маҳорат” -Т.: “Тафаккур бўстони” 2011.

Ушбу мақолада кейс - стади услубидан фойдаланган ҳолда талабаларда ахлоқий – эстетик тарбияни ривожлантириш аниқ мисоллар билан ўқитиб берилган.

Статья посвящается вопросам использования метода кейс - стади в развитии нравственно-эстетического воспитания у студентов. Приводятся конкретные примеры использования метода «кейс стади» в учебном процессе.

The article is devoted to the issues of using the method Case-study in the development of moral-aesthetic education of students. The author gives concrete examples of using the method Case-study in the process of study.

THE INFLUENCE OF GLOBALISATION IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING PROCESS

A.N.Sadullaeva – teacher

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: глобаллашув, қобилият, мулоқот, тил, маданият, миллатнинг маъданий кўриниши, менталитет, маданиятлараро мулоқот, ўрганилаётган тил.

Ключевые слова: глобализация, способность, взаимосвязь, язык, культура, норма культуры нации, менталитет, межкультурная коммуникация, изучаемый язык.

Key words: globalization, competence, interaction, language, culture, cultural code of a nation, mentality, intercultural communication, target language.

Nowadays in the globalizing world, active and appropriate use of knowledge, acquired in the process of education, has become more important. We think language education should focus on competence based approach and paradigm for the use of target language in the globalized world.

The Decree of the President of the Republic of Uzbekistan “On measures of further improve of foreign language learning system” was adopted on December, 10 in 2012 put some actual problems: in teaching foreign languages, mainly English [1].

Globalization is a fact in our era arising from many various factors. The process and results of this phenomenon affect each nation, community and almost every single person somehow in almost all spheres. Uzbekistan is not an exception in this process. The interactions of communities and people of diverse cultures have become much more intensive than they were in the past. The most significant type of interactions of the nations and people from different linguistic-cultural backgrounds is communication. Language is the basic tool and means of communication.

Therefore, we think the aim of foreign language teaching could shift from enabling the students to gain knowledge about the language, linguistic ability, to use the target language effectively, ability of communication which means competence based perspectives. This idea is also stressed as a target of Ministry of Education of Uzbekistan [2].

In this issue I.A.Karimov, the first President of the Republic of Uzbekistan, stated that we could live as we had lived till now, we needed “boom” (in good meaning) in our educational system.

Teaching English as a foreign language demands different methods and techniques. In purpose of the cardinal improvement the system of the teaching growing generations to foreign languages, preparation of specialists, freely mastered them.

Language is accepted as a cultural code of a nation: memory and history, culture and experience of cognitive activity, its world-view and mentality, the luggage of knowledge that has been transmitted from generation to generation about nature and space, phenomena and event that a group of people have had throughout the history with the interest of preserving and increasing its ethnic identity and also the means of communication [3].

The necessity, role and function of one of the worldwide used languages for international communication are clear. The dominating

role of language in maintenance of intercultural interaction, as it is known, is caused also by the basic function of language, and is still the preserver and speaker of national culture, that most powerful public tool which forms people and nations through preservation and transfer of culture, traditions and public consciousness of the given speech collective [5:52].

So, educators and researchers are trying to establish new paradigms and perspectives, find new methods and techniques in teaching and learning process of foreign language education to improve and develop intercultural communicative competence in the target language using abilities of the students.

We cannot communicate in any real sense without language, other than through gestures; we can also communicate through some non-verbal forms like the visual arts such as painting and sculpture, through dance, mimics and body gestures, articulate but the culmination of communication is possible only through language.

Communication is activity of transmitting information and knowledge through sending and receiving messages, by speaking, reading, listening, writing, visuals, signals, codes or body gestures.

According to Jacobson communication process yields six factors: - addresser, addressee, contact (or channel), context, code, and the message itself and there are six functions corresponding to these factors: emotive, conative, phatic, reference, meta-linguistic (or meta-communicative), and aesthetic or poetic [4:16].

Nowadays it can be said that English is the strongest candidate of the languages claiming to be the international language of the globalizing world. Along with the development and expansion of globalization, the English language is increasingly becoming the leading language of international discourse or lingua franca for people of the global community.

The intercultural framework takes into consideration the status of English as an international language and the cultural heterogeneity or similarity of English users around the world. Understanding with each other appropriately in intercultural communication is quite important and essential.

When talking about students’ studying, the following aspects are directly related to the motivational effects:

- a) the level of knowledge and skills presented in the students’ academic achievements;
- b) the quality of acquisition;

- c) reducing the time to achieve educational objectives;
- d) facilitating learning process;
- e) reducing the learning difficulties;
- f) satisfaction with studying;
- g) attitude to the learning process. It is already proved that the effect of need-motivational sphere of students influences the effectiveness of their learning activities in a differential, specific and sufficiently intense way.

The organization of the conditions for the student's self-development involves a new approach to the construction of the educational environment in which the student ceases to be an object of teachers' professional activity, and all components of the educational environment become means to achieve the only goal - an active, harmonious, comprehensive student's development and self-development.

Working with video or illustrations, future interpreters learn to notice realia that require localization. Moreover, the use of authentic video is a motivating factor and contributes to the development of

students' cognitive independence. However, despite the fact that the proposed method is evidently effective for the development of cultural and motivational constituents, it has several drawbacks when used for teaching foreign language to future interpreters.

The main disadvantage is that translation is not used at all, and teaching translation is one of the main goals of training. Therefore, in order to develop lingua-cultural competence it is necessary to use a combination of methods, each of which is aimed at developing one or another component.

Finally, it can be pointed out said that culture can be fully or at least additionally incorporated as a vital component of foreign language teaching. Foreign language teachers should identify key cultural items in every aspect of the language that they teach.

We come to the conclusion that foreign language teaching through culture can be profitable and fruitful but should be carefully planned, designed, modified and adapted equally to other methods of foreign language teaching.

References

1. Karimov I.A. "On measures for further improve of foreign language learning system" №1875. December 10, 2012, -T.: 2012.
2. Karimov I. A. Harmoniously developed generation is the basis of progress of Uzbekistan. «Sharq». 1998. 3-11-p.
3. Common European Framework of Reference for Language: Learning, Teaching, Assessment. Council of Europe. 2001. //http://www.coe.int/t/dg4/linguistic/Source/Framework_EN.pdf.
4. Kramsch C., Sullivan P. Appropriate pedagogy. // ELT Journal. -1996. - Vol. 50, №3. 199-212-p.
5. Richards J. Beyond training: Perspectives on Language Teacher Education. - Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

Бу мақолада чет тилини ўқитиш ва ўрганишининг янги методларидан фойдаланиш орқали маданиятлараро мулоқотни ривожлантириш усуллари ўрганилган.

В статье рассматриваются новые методы и приёмы усовершенствования межкультурной коммуникативной компетенции в процессе обучения иностранному языку.

The article deals with the new methods and techniques in teaching and learning process of foreign language education to improve and develop intercultural communicative competence in the target language.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

ЖӘДИД АҒАРТЫҰШЫЛЫҒЫ ХӘМ ТЕАТР

Қ.Сейтмуратов – педагогика илимлериниң кандидаты, доцент

Әжияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сүзлар: жадидчилик, маърифат, театр, матбуот, таълим, тарбия, мактаб, спектакль.

Ключевые слова: жадидизм, просветительство, театр, образование, воспитание, школа, спектакль.

Key words: djadidism, enlightenment, theatre, education, upbringing, school, performance.

XIX әсирдин акыры XX әсирдин басларында Түркстан үлкесиндеги оқымыслы зиялылар арасында миллий ояныу идеясынын пайда болуы өз заманынын үлкен сиясий хәм мәдений ўақыяларынын бири болды. Жәдидшилер жәмийетти төңкерис жолы менен емес, ал реформалар өткеріу жолы менен раўажландырыуы өзлериниң тийкаргы максети деп белгиледи. Бурынғы диний қағыйдаларға тийкарланған орта әсирлик мектеплер орнына дүньялық илимлерди ана тилинде оқытыуы мақсет еткен жаңа усылдағы мектеплерди ашыу, усы нийетте сол дәуирдеги ағартыу системасын реформалау тийкаргы ўазыйпалардың жүз берип, буны Ренессанс, яғный Ояныу дәуирине салыстырыу мүмкин [1:118].

Бул дәуирге келип жәдид усылындағы жаңа мектеплер шөлкестириле баслады. Буған мысал етип, Салахиддин домланың Қокандта (1898), Шамсиддин домланың Андижада (1899), Манноқориниң Ташкентте (1899), Хамза Хәкимзада Ниязийдиң Қокандтың «Қашқар дәрўаза» мәхәллесинде (1910), Хожибек гүзарында (1911), Марғулаңда (1914), Абдулла Авлонийдиң Ташкентте Дегрез мәхәллесинде (1907), Исмадулла Рахматуллаевтың Самарқандтың Регистон көшесинде (1910), Абдукадир Шоқурийдиң «Ражабамин» аўылында (1901), Сайдахмад Сиддикийдиң «Халвой» аўылында (1903), Қарақалпақстанда Қоңырат қаласында Қ.Амировтың (1911), С.Мәжитовтың (1912), Шымбайда Қазы Мәулиқтиң (1912), Аббас Амантаевтың (1912), Хожелиде Юсуф Ахмедовтың (1909), Қоңыратта Мухаммедшариф Суфизоданың (1909) хәм т.б. ашқан «Усылы савтия» жаңа усылдағы жәдид мектеплерин көрсетип өтиўге болады.

Ағартыушылықты раўажландырыу менен бир қатарда, оның бир көриниси есапланған миллий баспасөзди раўажландырыу жәдидшилер хәрәкетиниң ис бағдарларының бири болды. Россия хұкимети 1905-жылы 17-октябрде жүз берген революциялық көтерилислерден кейин Манифест жәриялап, халыққа бир қатар Конституциялық-демократиялық еркинликлер беріўге

мәжбүр болған еди. Солардың қатарында баспасөз еркинлиги, сиясий шөлкестер дүзиу еркинлиги берилди. Түркстан жәдидлери бул имканияттан пайдаланып, бир қатар мәдений шөлкестер дүзди, газета – журналлар шығара баслады. Солардың бири 1906-жылы 27-июньда дүньяға келген «Тарақкий» газетасы болды. А.Авлонийдиң жазыўынша, бул газета тез күнде сондай абырайға ийе болған, хәттеки, газета редакторы Исмайл Обидийге де халық «Тарақкий» деп ат берген. Хәзир бул газета шөлкестестирілген күн Өзбекстанда «Баспасөз хәм ғалаба хабар кураллары хызметкерлері күни» сыпатында белгиленбекте. 1906-жылы Мунавварқориниң редакторлығында «Хуршид», 1907-жылы «Тужжар», 1908-жылы «Осиё», М.Бехбудий тәрәпинен «Самарқанд» (1913) газетасы, «Ойна» журналы, соң «Садой Фарғона» (1914), «Тирик суз» (1915), Бухарада «Турон» (1913), Ташкентте «Ал-ислох» журналы басып шығарыла баслады. Бул газета хәм журналлар жәдидшилерге өз хәрәкет бағдарламаларын әмелге асырыўға жакынан жәрдем берди. Бир қанша атамалардағы жәмийетлер дүзиле баслады. Бул дүзилген қайыр-сақаўат жәмийетлериниң тийкаргы ўазыйпасы ағартыушылықты руўхый хәм материаллық тәрәптен қоллап-қуўатлап турыу болды. Буның ушын исбилерменлик, саўда-сатық есабынан, сондай-ақ басқа да гәрәжет дереклерин таўып, жәдид мектеплери хәм жаңа газеталардың жумысларының тоқтап қалмаўын тәмийинлеу, жергиликли талантлы балаларды сырт еллерге оқыўға жиберіу көзде тутылды.

Буны әмелге асырыўдың және бир қуралы - театр болды. Сол дәуирлерде Түркстанға татар, рус, эзербайжан көшпели труппаларының келиўи хәм өз тамашаларын беріуи бул мәселеге түртки болды.

Булардан руўхланған жәдид зиялысы Махмудхожа Бехбудий 1911-жылы «Падарқуш яки оқымаған баланың аўхалы» атлы 3 перделі, 4 картиналы биринши пьесасын жазды. Лекин, оны баспадан шығарыу хәм сахналастырыу цензурадан рухсат алыўдың мүшкिलлиги себепли бираз кешиктириледи. Бул пьеса 1914-жылы 15-январда Самарқандта, сол жылы 27-февральда Ташкент қалаларында биринши рет қойылды. Сол пьесаның афишасы хәзирги ўақытта А.Авлонийдиң мемориал музейинде сақланбақта.

Ташкент қаласында биринши қойылған ўақытта дәслеп биринши перде ашылыўдан атаклы жәдид зиялысы Мунаваркори Абдурашидхонов қысқаша ўаз оқып, театрдың ибрат алатуғын орын, яғный «ибратхана», «ибрат мектеби» екенлигин, оған жеңил-желпи қараўға болмайтуғынлығын, бул жердің мәдениет орны екенлигин ескертеди, актёрларды болса халыққа руўхый азық бериўшилер деп тәрипплеп, бул үлкен мәдениет ўақыя менен ҳаммени қутлықлайды. Афишадан көриниўинше, тамаша Ташкенттиң таза қаласында 2000 адамлық «Колизей» театрында кешки саат жетиде басланған. Тамаша үш бөлимнен ибарат болып, бириншиси М.Бехбудийдин «Падаркуш» спектаклин қойыў, екінши бөлимде Азербайжан актёрларының атқарыўында «Хор-хор» күлки тамашасы, үшінши бөлимде сегиз қосықтан ибарат концерт бағдарламасы болып, кейин А.Авлонийдин авторлығындағы «Түркстан фарёди» хәм «Той» деп аталатуғын қосықлардың хор болып айтылыўы менен жуўмақланған. А.Авлоний, А.Хужаев, А.Зиёбаев хәм т.б. жәдид ағартыўшылары бул пьесада бас рольлерди ойнаған. Бул «Падаркуш» спектаклиниң қойылыўы сол дәўирде айта жүргендей мәдениет ўақыя болып, баспасөз бетлеринде бул ўақыяға кеңнен тоқталып, унамлы баҳалар берилген. Улыўма, Түркстанда миллий драматургияның раўажланыўы, театрдың пайда болыўы усы «Падаркуш» пьесасын сахналастырыўдан басланған. А.Авлоний, А.Қодирий, Х.Х.Ниязий А.Фитрат, Шолпан хәм т.б. кейинала миллий драматургияның көрнекли ўәкиллери болып жетилисти.

Атаклы жәдид ағартыўшысы А.Авлоний бириншилерден болып өзиниң «Туран» театр труппасын дүзген. Ол бул труппа ушын пьесалар, интермедиялар жазған хәм узак ўақыт рольлерде өзи ойнаған.

Ол «Адвокатлық аңсат па», «Пинак», «Биз хәм Сиз», «Партугалия революциясы» хәм т.б. драмалық шығармаларын дәретти. Деген менен, ол дәўирде патша хукиметиниң цензурасы жүдә қатаң болып, пьеса сценарийин, онда айтылатуғын хәр бир сөзди алдын ала тексертип, рухсат алыў зәрүр болған. Хәттеки, хәр бир пьесаның афишасы «Хәкимлердин рухсаты менен» деген сөзлер менен басланар еди [1:125].

Жәдидши шайыр Абдирауф Фитрат «Абулфайзахан», «Шайтанның тәриге қарсы көтерілиси», «Арыслан» драмалық шығармаларын жазды [3:86].

Жәдидшилер ағымының және бир ўәкили Хамза Хәкимзада Ниязий Ферғанада жас хәўескерлерди топлап, «Көшпели драмтруппа» шөлкемлестиреди. 1918-жылдың өзінде-ақ «Бай хәм хызметши», «Жалағойлер жазасы», «Ким туўры», «Зәхәрли өмир» драмалық шығармаларын жазады хәм бул пьесалар Хамзаның режиссёрлығында сахнаға

Әдебиятлар

1. Жадидчилик: ислохот, янгиланиш, мустақиллик ва тараккиёт учун кураш. –Тошкент: «Университет», 1999, 119-б.
2. Хошимова К. Педагогика тарихи. –Тошкент: «Ўқитувчи», 1996, 448-б.
3. Зуннунова А. Педагогика тарихи. -Тошкент, «Шарк», 2002, 192-б.
4. Мажитов С. Шығармалары. -Нөкис: «Қарақалпақстан» 1992, 200-б.
5. Қарақалпақстан АССР тарихы. II-том, -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977, 558-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Туркистон жадидчи–зиёлиларнинг мактаб-моариф ишларини ислоҳ қилиш ва маърифат парварликнинг яна бир ёрқин ифодаси булган миллий театр саянатиға асос солишдағи фаолияти ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль жадидской интеллигенции Туркестана в реформировании деятельности образовательных учреждений и школ в создании национального театрального искусства как части просветительской работы.

SUMMARY

The article is devoted to the role of the djaded intelligence of Turkistan in reforming the activities of educational establishments and schools in the creation of national art theatre as a part of the enlightening work.

ХОР ҲАМ ХОРТАНЫЎ ПӘНИН ОҚИТЫЎДЫ ЗАМАНАҒӨЙ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ ҲАМ ИНТЕРАКТИВ УСЫЛЛАР ТИЙКАРЫНДА ШӨЛКЕМЛЕСТИРИЎ

С.М.Тажетдинова – доцент

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: хор, партия, дирижёрлик, интонация, ўлчов, ансамбль.

Ключевые слова: хор, партия, дирижирование, интонация, размер, ансамбль.

Key words: choir, party, director, intonation, scale, ensemble, key note, diapason(range).

Өзбекстан Республикасының Биринши Президенти И.А.Каримов өз мийнетинде: «Оқыў процесине алдыңғы педагогикалық хәм хабар технологияларды кең түрде ендириў, жасларымызды кәмил инсанлар етип тәрбиялаўда пидайы оқытыўшы хәм устазларға дыққат – итибарымызды қаратыў, қысқаша етип айтқанда, тәлим – тәрбия системасын сыпат жағынан пүткиллей жаңа басқышқа көтериў дыққатымыз орайында болыўы дәркар» - деген еди [1].

қойылады. Соң ол «Жер реформасы», «Бурынғы сайлаўлар», «Сайлаў алды», «Пәренжи сырларынан бир көринис» атлы драмалық шығармаларын жазды [2:323].

Қарақалпақстанлы белгили жәдидшилик ўәкили, шайыр хәм ағартыўшы Сейфулғабит Мәжитов бир неше романлар, балалар ушын қосықлар, гүрринлер жазыў менен бирге «Бағдагүл», «Сабақ», «Жигит болдық», «Ақсақал», «Соңғы селтен», «Ерназар Алакөз», «Тазагүл» сыяқлы драмалық шығармалар дәреткен. Ол қарақалпақ халқының көп ғана нама хәм қосықларынан бала оқытыўда пайдаланып, көп қосықларды өзи дуўтарда атқарған. Өзиниң «Бағдагүл» пьесасын жазыўда халық намалары болған «Адыңнан», «Муқаллес», «Бес перде», «Ох, назлы яр», «Бозатаў», «Муңлы қыз», «Дад әлиңнен» хәм т.б. намаларға түсетуғын етип қосықлар жазған. Филология илимлериниң докторы Қыркбай Байниязовтың жазыўынша, С.Мәжитов жасаған Қоңырат қаласында сол дәўирде жигирмалаған татар миллиетинен болған хожалықлар бир көше болып жасаған. Жергиликли халық бул көшени «Ноғай көшеси» деп атаған. Олар татар, рус мәдениетинен, әдебиятынан хабардар болып, татар тилинде спектакльлер, интермедиялар сахналастырған. Бул спектакльлер қарақалпақ халқының мәдениет турмысында үлкен жаңалық болып, жергиликли адамлар оны «Хожалық ойыны» деп атаған. С.Мәжитов татар жигитлери менен бирге бул мәдениет илажларға белсене қатнасқан [4:5].

Сол дәўирде Қоңырат қаласында жасаған Әбдираман Өтеповтың да кейинала белгили драматург, режиссёр болып жетилисиўинде бул «хожалық ойындарының» тәсири болған болыўы мүмкин.

1925-жылы Төрткүл қаласындағы педагогикалық техникумының оқытыўшысы З.Ф.Қасымов тәрпинен студентлердин күши менен «Таң нуры» биринши қарақалпақ миллий труппасы шөлкемлестирилди. Бул труппаның қойған дәслепки спектакльлери қарақалпақ драматургиясының баслаўшылары С.Мәжитов, Қ.Әўезов, Ә.Өтеповлар тәрпинен жазылған шығармалар болды.

Бул «Таң нуры» труппасы базасында 1927-жылы Ә.Өтеповтың басқарыўында бирден-бир областлық миллий труппаның шөлкемлестирилиўи, 1930-жылы декабрь айында директоры Ә.Өтепов болған биринши Қарақалпақ мәмлекетлик театрының ашылыўы республикамыз турмысында әҳмийетли ўақыя болды хәм қарақалпақ миллий театр өнеринин раўажланыўына тийкар салды [5:262].

Солай етип, Түркстанда театр, драматургия жәдидшилик хәрекетиниң әҳмийетли буўыны сыпатында дүньяға келди хәм ағартыўшылықты, миллий мәдениетты, әдебиятты раўажландырыў жолында хызмет етти.

ис илажлардың ислеп шығылып, әмелиятқа енгизилиўин тәмийинледі.

Мәмлкетлик билимлендириў стандартлары тийкарында қәлиппестирилген билимлендириў системасы барысын заманағәй педагогикалық технология тийкарында шөлкестиреўде жоқары билимлендириў системасында ислейши педагоглар бүгинги күнде бир қанша педагогикалық усулларды қолланып дәстүрий емес сабақларды шөлкестирмекте. Буның тийкарында қәниге педагог-кадрлар ҳәр бир пәнди оқытыўда заманағәй педагогикалық технология усулларынан орынлы түрде пайдаланса, талабалардың пәнди өзлестиреў дәрежеси күтилген нәтийжеге ерисиледи.

Хор ҳәм хортаныў пәнин өтиўде талабаларға хор шығарманы үйретиўде заманағәй педагогикалық технология усулларынан ҳәм интерактив усуллардан пайдаланыўда өз ис тәжирийбемде сыналып сыпатлы нәтийже берген «Төрт басқышлы» усулды ҳәм интерактив усуллардан «Киши топарларда ислей» усулын қолланыўды усыныс етемен. Бул усуллар «Хор ҳәм хортаныў» пәнинде хор шығарманы атқарыўды талабаларға үйретиўде күтилетуғын нәтийжени береді. «Хор ҳәм хортаныў» пәнин оқытыўда заманағәй педагогикалық технологиядан «Төрт басқышлы» усул ҳәм интерактив усулдан «Киши топарларда ислей» усулларын сабақ процесинде қолланып, тәжирийбеде сынап көрилди.

«Төрт басқышлы» усул – бул хор көркем өнери бойынша алған билимлерди, әмелий көнликпелерди өзлестиреўде төрт басқыш шеңберинде алып барылатуғын усул болып есапланады. Бул усул тийкарынан, талабаларға пән бойынша бир түрдеги тәкирарланатуғын билим ҳәм көнликпелерин тез ўақыт ишинде ҳәм ҳәр тәрептеме терең үйренип алыўына жәрдем береді.

«Төрт басқышлы» усулды қолланыў барысында талабалар көбинесе әпиўайы операциялар менен таныстырылады, соң оны тәкирарлап барады ҳәм хор шығарманы терең өзлестирмегенше оны атқарыў ушын талабада көнликпе пайда болмағанша үйренилип барылады. Бул усулды қолланыў төмендеги басқышларда алып барылады:

- түсиндириў басқышы;
- не ислей кереклигин көрсетип бериў басқышы;
- көрсетип берилгендей етип тәкирарлап айтып бериў басқышы;
- атқарыў басқышы.

Биринши басқыш «Түсиндириў» басқышында педагог талабаларға хор шығармасын қалай атқарыў кереклигин, оның мазмунын, қандай өлшемде жазылғанын ҳәм бул өлшем нешеге дирижёрлық этиўи кереклигин, хор шығармасының қайсы тонлықта жазылғанын, қайсы хор партиясында ең баслы тема бар екенлигин анықлап, бул шығарманың атқарыў өзгешелигин мысаллар менен көрсетип, хор даўыслары ҳәм оның даўыс диапазонлары ҳаққында түсиндирип бериледи.

Екинши басқыш «Не ислей кереклигин көрсетип бериў» басқышында педагог талабаларға берилген хор шығарманы қайтип атқарыў кереклигин әмелде көрсетип ҳәр бир хор партиясын фортепиано саз аспабында шертип өзи даўысы менен атқарыў қағыйдаларын көрсетип береді.

Үшинши басқыш «Көрсетип берилгендей етип тәкирарлап айтып бериў» басқышында талабалар педагогтың көрсеткен ис - ҳәрекетин, атқарыў жолларын тәкирарлайды. Бул басқышта талабалар хор шығарманы педагогтың үйреткениндей етип таза интонацияда өзиниң жазылған тонлығында мазмунлы етип атқарып береді. Бул жерде педагог талабаның хор шығарманы атқарыў барысында дурыс емес атқарған жерлерин өзи атқарып көрсетип оның қәте атқарған ноталарын дүзетип барады.

Әдебиятлар

1. Қаримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: “Маънавият”, 2008.
2. Ўзбекистон Республикасининг кадрлар тайёрлаш миллий дастури. “Баркамол авлод – Ўзбекистон таракқетининг пойдевори”, - Т.: “Шарк”, 1998.
3. Толипов Ў.К., Усмонбаева М. Педагогик технологияларнинг татбиқий асослари. –Т.: “Фан”, 2006.
4. Мухитдинова Р.Н. “Хоршунослик асослари”. – Т.: ТДПУ. 2012.

Мақола Хор ва хоршунослик фанини ўқитиш жараёнида замонавий педагогик технология усулларидан, айнан, замонамизнинг энг янги ўқитиш усули ҳисобланган “Тўрт поғонали усул” ва “Кичик гуруҳларда ишлаш” интерактив усулларидан фойдаланиб ўқишнинг йўл – йўриқларини очиб беришга бағишланган

Статья посвящается раскрытию методики преподавания современных педагогических направлений “Метод четырёх ступеней” и использования новых интерактивных методов “Работа в малых группах” в процессе преподавания дисциплины «Хор и хороведение».

The article deals with the description of methods of teaching modern pedagogical direction “Method of four degrees” and using new interactive methods “Work in mini-groups” in the process of teaching discipline of choirs.

Төртинши басқыш «Атқарыў» басқышында педагог тәрепинен талабалардың хор шығарманы қай дәрежеде таза интонацияда атқарыўы қадағаланып барылады. Талабалар бул басқышта хор шығарманы әмелий жактан ҳәр тәрептеме үйренип өзлестиргеннен соң хор шығарманы өзлери өз бетинше әмелде атқара алыў дәрежесине жетиседи. Нәтийжеде, талабалар бул хор шығарманы атқарыўды үйрениў бойынша ийелеген билимин көнликпеге айландырған болады.

Хор ҳәм хортаныў пәнин оқытыўда хор шығарманы талабалардың қай дәрежеде өзлестиргенин билиўде ҳәм оларды бахалаўда интерактив усулдың бир түри «Киши топарларда ислей» усулынан пайдаланылса тез ҳәм жақсы нәтийжеге ерисиледи. Бундағы мақсет талабалардың белсенди ҳәрекет этиўин тәмийинлеў нәтийжесинде оларды киши топарларға бөлип, оқыў материалын үйретиў ямаса берилген тапсырманы олардың қай дәрежеде орындағанын анықлап бахалаўды тәмийинлеўден ибарат. Бул усулдың басқышлары төмендегише алып барылады:

Биринши басқышта хор шығармасы таңлап алынады ҳәм хор даўысларына бөлинеди;

Екинши басқышта талабаларды киши топарларға бөледі ҳәм оларға тапсырмалар бериледи. Хор шығармасының партияларын топар талабаларына атқарыў ушын бөлип бериледи. Бунда киши топар ағзалары хор шығармасын даўысларға бөлинип атқарады. Топар ағзаларында егер хор шығармасы еки даўыстан ибарат болса жоқарғы ҳәм төменги даўыслар 2-4 талабадан, ал егер хор шығармасы төрт даўыс етип жазылған болса жоқарғы ҳәм төменги даўыслардың бөлиниўи 4-8 талабадан ибарат болады;

Үшинши басқышта педагог талабаларға хор шығарманы атқарыў барысында анық көрсетпелер берип оларды дурыс бағдарлап турады;

Төртинши басқышта киши топар ағзалары берилген хор шығарманы атқарып береді;

Бесинши басқышта берилген тапсырманың орынланыў дәрежеси талқыланады. Талабалардың хор шығарманы қай дәрежеде атқарыўы анықланады;

Алтыншы басқышта ҳәр бир киши топар бахаланады. Бул басқышта ҳәр бир киши топар ағзасының хор шығарманы атқарыў дәрежеси бахаланып рейтинг балл қойылады.

Педагог бул усулды қолланғанда басқа интерактив усулларға қарағанда ўақытты үнемлейди, тез ўақыттың ишинде даўысқа бөлінген талабалардың барлығын дерлик бахалап үлгереди. Себеби, бул усулда талабалардың барлық дыққаты темаға яғный атқарыў ушын берилген хор шығармасына қаратылған болады.

Жуўмақлап айтқанда, бүгинги күн талап дәрежесинде заманағәй педагогикалық технология усулларынан ҳәм интерактив усуллардан хор ҳәм хортаныў пәнин оқытыўда хор шығармасын үйретиў барысында пайдаланылса күтилген нәтийжелерге ерисиледи. Соның менен бирге талабалар бир жәмәәт болып ислесиўге, биргеликте ислесиўде белсене қатнасыў сыяқлы жақсы пазыйлетлерге ийе болады, көпшилик болып атқарыўда бир – биреўди тыңлап билиўге, орталықта өзине берилген тапсырманы қәтесиз булжытпай орындаўға үйренеди ҳәм ҳәр тәрептеме тәрбияланады, жәмәәт алдында жуўапкершиликти сезинеди, басқа даўысларды еситип өзиниң даўыс партиясында таза интонацияда ансамбль болып атқарыў дәрежесине ерисиледи. Буның нәтийжесинде, талабалар «Хор ҳәм хортаныў» пәнинде өтилген ҳәр бир хор шығармасын тез ҳәм таза интонацияда айтылыўын өзлестиреў менен бирге хор шығармасын тыңлаўшыларға өз мазмунында жеткерип бериў дәрежесинде атқарыў мәдениатын ийелейди.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

10-13 Ёшли Яккакурашчилар Ҳаракат Тайёргарликларининг Хусусиятлари Тўғрисидаги Ахборотларни Обьективлаштириш (қиличбоз рапирачилар мисолида)

С.С.Тажигаев - катта ўқитувчи

Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия институти

Таянч сўзлар: ёш қиличбозлар, тезлик, куч, тезкор-куч, чакконлик, чидамлик, эгилувчанлик, восита, усуллар.

Ключевые слова: юные фехтовальщики, скорость, сила, скоростная сила, ловкость, выносливость, гибкость, средства, методы.

Key words: young fencers, speed, force, high-speed force, dexterity, endurance, flexibility, means, methods.

Хозирги вақтда Республикаимизда ўсиб келаётган ёш авлод онгида спорт билан шуғулланиш эҳтиёжини кучайтириш, маънавий ва жисмоний камолга интилиш, Ватанга меҳр-муҳаббат ва уларда ўз мамлакати учун ғурур ифтихор руҳида тарбиялашга қаратилган чора - тадбирлар юртбошимиз томонидан қабул қилинган фармон ва қарорлар асосида босқичма - босқич амалга оширилмоқда [1]. Ушбу концептуал ҳужжатларда болалар спортини илмий асосда ташкил қилиш, айниқса, бошланғич тайёргарлик босқичига базавий аҳамият қаратиш зарурлигига алоҳида эътибор қаратилган.

Бинобарин, бошланғич тайёргарлик босқичида шуғулланувчи ёш қиличбозларнинг мажмуали тайёргарлигини оптимал тарзда амалга ошириш юқори малакали спортчиларни тайёрлашга замин яратади.

Ёш қиличбозларни тайёрлашнинг назарий ва услубий асосларини ишлаб чиқишга бағишлаб кўпгина илмий-тадқиқот ишлари олиб борилган [2, 3, 4, 5].

Маълумки ҳар бир яккакураш спортида шу жумладан қиличбозликда ҳам ғойиблик асосан спортчининг жисмоний, техник, тактик ва психик тайёргарлиги орқали таъминланади. Бу эса ўз навбатида умумий жисмоний тайёргарликни узлуксиз ривожлантиришни тақозо этади.

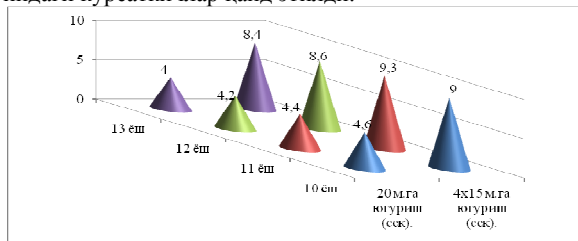
Мазкур ишнинг мақсади - ёш қиличбозлар ҳаракат тайёргарликларининг хусусиятлари тўғрисидаги ахборотларни обьективлаштиришдан иборат.

Тадқиқотнинг мақсадида эришиш қуйидаги **вазифани** қўйиш ва ечишни талаб қилди: ёш қиличбозларда ҳаракат сифатлари кўрсаткичларининг ёшга хос динамикасини аниқлаш.

Қўйилган вазифаларни ечиш учун илмий-услубий адабиётлар таҳлили, суҳбат, педагогик кузатув, педагогик тестлаш, математик статистик таҳлил усулларидан фойдаланилди.

Тадқиқотни ташкиллаштириш: Тажриба Тошкент шаҳар 4-сонли БЎСМ ва 18-сонли БЎСМларда бошланғич тайёргарлик босқичида шуғулланувчи 10-13 ёшли қиличбозларнинг ўқув-машғулотида жараёнида ўтказилди. Тажриба-да 108 нафар қиличбозлар иштирок этди (10 – ёшли $n=24$; 11-ёшли $n=27$; 12 – ёшли $n=31$; 13 – ёшли $n=26$).

Бошланғич тайёргарлик босқичида шуғулланувчи қиличбозларнинг уму-мий жисмоний тайёргарлигини аниқлаш бўйича ўтказилган педагогик тестлаш натижасида қуйидаги кўрсаткичлар қайд этилди.



1-расм. 10-13 ёшли қиличбозларнинг тезкорлик ва чакконлик сифатларининг ёшга хос динамикаси кўрсаткичлари.

Қиличбозлик спортининг мусобақа фаолиятига назар ташлайдиган бўлсак, тезлик сифатининг ривожланганлик даражаси, қиличбозларнинг жанг вақтида оддий ҳужм ҳаракатларини самарали амалга оширишини таъминлаш билан ҳамбарчас боғлиқ [2, 4].

20 м.га югуриш назорат машқида 10 ёшли қиличбозлар $4,6 \pm 0,11$ сония натижасини қайд этди (1-расм). Тезлик сифатини ривожланишини ёшлар орасидаги кўрсаткичларнинг динамикаси солиштирилганда 10 ва 11 ёшли қиличбозларда $4,54\%$, 11 ва 12 ёшли спортчиларда $4,76\%$

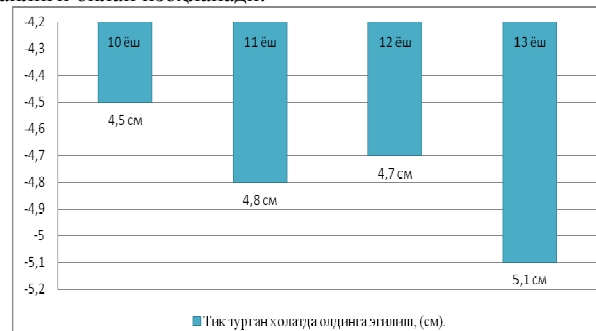
тенг бўлган фарқлар аниқланди. 10 ва 13 ёшли қиличбозларда тезлик сифатининг ўсиши 15% ни ташкил этди.

Чакконлик сифатини ривожлантиришга бўлган эътиборни бошланғич тайёргарлик босқичидан бошлаб кераклигини болалар ва ўсмирлар спорти назарияси ва услубияти юзасидан ўз тадқиқотларини олиб борган соҳа мутахассислари томонидан тавсия этилган [2, 3, 4].

Барча жисмоний сифатлар қатори чакконлик сифати ҳам қиличбозларнинг жангги мувоффақиятли ташкиллаштириши учун муҳим аҳамият касб этадиган жисмоний сифат ҳисобланади. Ҳамда жанг вақтида мураккаб ҳужм ва химоя ҳаракатларини мувоффақиятли бажаришида асос вазифасини ўтайди.

Чакконлик сифатини ривожланишини аниқлаш бўйича ўтказилган назорат машқларни бажаришда 10 ёшли қиличбозларнинг ўртача қайд этган натижалари $9 \pm 0,27$ сонияга, 11 ёшли қиличбозларда эса ушбу кўрсаткич ўртача $9,3 \pm 0,17$ сонияга тенг эканлиги маълум бўлди. Мазкур жисмоний сифатнинг ривожланиши 10 ёшли қиличбозларнинг натижаларига нисбатан солиштирилганда $3,33\%$ га кам эканлиги маълум бўлди.

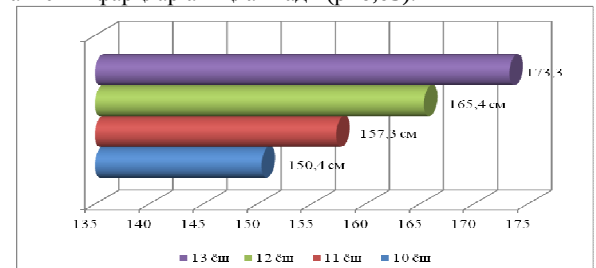
Олинган натижалар ёш қиличбозларнинг чакконлик сифатини ривожлантиришда қўлланилаётган восита ва усуллар шуғулланувчиларнинг ёшга хос хусусиятларини ҳисобга олмagan ҳолда машғулот жараёнига тадбиқ этилаётганлиги билан изоҳланади.



2-расм. 10-13 ёшли қиличбозларда эгилувчанлик сифати ривожланишининг ёшга хос динамикаси (см).

Қиличбозлик спорт турида эгилувчанлик сифатининг юқори даражада ривожланганлиги қиличбозларни жанг техник ҳаракатларни рационал бажа-ришларига имкон яратади [4].

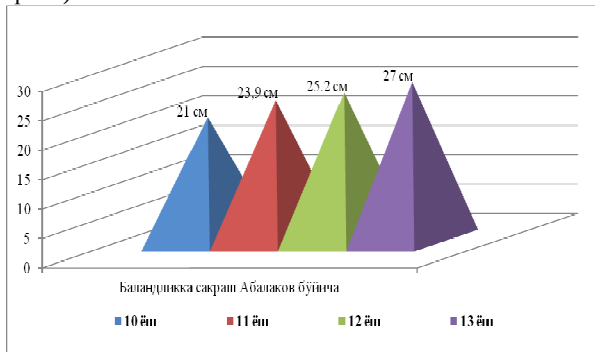
Эгилувчанлик сифатини аниқлаш учун ўтказилган назорат машқи бўйича олинган натижалар 10-13 ёшли қиличбозларда ўртача $4,5 \pm 0,31$ см; $4,8 \pm 0,31$ см; $4,7 \pm 0,21$ см; $5,1 \pm 0,23$ см.ларни ташкил этди (2-расм). Ёш қиличбозлар томонидан қайд этилган натижаларни спортчиларнинг ёшига нисбатан қиёсий таҳлил қилганимизда 10-11 ёшлиларда $0,3$ см.га, 10-12 ёшлилар орасида $0,2$ см.га, 10-13 ёшлилар орасида эса $0,6$ см.га тенг бўлган фарқлар кузатилди. Қайд этилган натижалар орасида ишончли статистик фарқлар аниқланмади ($p > 0,05$).



3-расм. 10-13 ёшли қиличбозларда куч сифати ривожланишининг ёшга хос динамикаси (см).

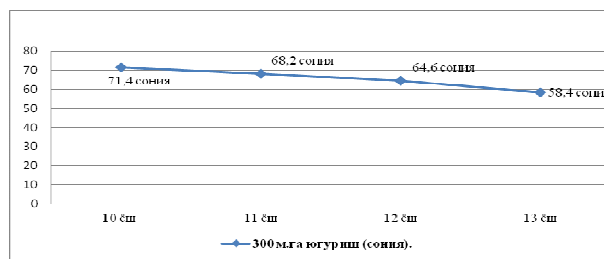
Оёқ мускулларининг ривожланганлик даражаси қиличбозларнинг жанг такдирини ҳал этишда муҳим аҳамият касб этади [5].

Ёш спортчиларнинг оёқ кучининг ривожланганлик даражасини баҳолашда турган жойидан узунликка сакраш назорат машқидан фойдаландик. Энг юқори қайд этилган натижа 13 ёшли қиличбозларда аниқланди $173,3 \pm 3,4$ см, энг паст натижа 10 ёшли қиличбозларда кузатилди $150,4 \pm 2,8$ см. (3-расм).



4-расм. Тезкор-куч сифати ривожланишининг ёшга хос динамикаси.

Тезкор-куч сифатини ривожланишининг ёшга хос динамикасини аниқлаш мақсадида ўтказилган педагогик тестлар натижасида қуйидаги маълумотлар олинди: турган жойида баландликка сакраш назаорт машқини бажаришда 10 ёшли қиличбозлар $21 \pm 1,5$ см., 11 ёшлилар $23,9 \pm 1,6$ см., 12 ёшли қиличбозлар $25,2 \pm 1,7$ см. 13 ёшли қиличбозлар эса $28,0 \pm 1,8$ см. натижаларни қайд этишди (4-расм).



5-расм. Чидамлилик сифати ривожланишининг ёшга хос динамикаси.

Чидамлилик сифатининг ривожланганлик даражаси қиличбозлар машғулотларида иш фаолиятини белгилайди.

300 м.га тенг бўлган масофани 10 ёшли қиличбозлар $71,4 \pm 2,31$ сонияда; 68,2 $\pm 1,28$ сония вақт оралиғида эса 11 ёшли қиличбозлар босиб ўтишган (5-расм). Мазкур белгиланган масофани бошланғич тайёргарлик босқичида шуғулланувчи 13 ёшга тенг бўлган қиличбозлар энг қисқа вақт давомида босиб ўтишган ($58,4 \pm 2,21$).

Ўтказилган тажрибани натижасида қуйидаги хулосалар шаклланди;

- бошланғич тайёргарлик босқичида шуғулланувчи 10-13 ёшли қиличбозларнинг жисмоний тайёргарлигини оширишда қўлланиладиган восита ва усулларни замон талабларига жавоб берадиган даражада тадқиқ қилиш лозим;
- 10-13 ёшли қиличбозларнинг умумий жисмоний тайёргарлиги жараёнида машғулотларни педагогик кузатиб таҳлил қилинганда қўлланиладиган восита ва усулларни замон талабларига жавоб берадиган даражада тадқиқ қилиш лозим;
- 10-13 ёшли қиличбозларнинг умумий жисмоний тайёргарлиги жараёнида машғулотларни педагогик кузатиб таҳлил қилинганда қўлланиладиган восита ва усулларни замон талабларига жавоб берадиган даражада тадқиқ қилиш лозим;
- юқорида қайд этилган натижалар бошланғич тайёргарлик босқичида шуғулланувчи ёш қиличбозлар учун мўлжалланган меъёрлар талабига жавоб бермайди;
- ҳозирги вақтда бошланғич тайёргарлик босқичининг вазибаларини ҳал этишда ёрдам берадиган махсус ўйин вазибаларини машғулотларга киритиб машғулотлар самардорлигини ошириш зарурати юзага келган.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг “Ўзбекистон болалар спортини ривожлантириш жамғармасини тузиш тўғрисида”ги 3154 –сонли Фармони. -Т.: 2002, 24 октябрь.
2. Мовшович А.Д., Абдурашулова Г.Б., Кудратов Р.К. Возрастная динамика физической подготовленности юных фехтовальщиков. Методические рекомендации. –Ташкент: 1989.
3. Мовшович А.Д. Система многолетней подготовки юных фехтовальщиков: Автореф. дисс. ...доктора. пед. наук. – М.: 1996.
4. Тышлер Д.А., Мовшович А.Д., Тышлер Г.Д. Многолетняя тренировка юных фехтовальщиков: Учебное пособие. –М.: 2002.
5. Тихомирова Е.А. Двигательные особенности и технико-тактическая подготовка юных фехтовальщиц на рапирах групп начальной подготовки: Автореф. дисс. ...канд. пед. наук. – М.: 1995.
6. Родионов А.В., Сивичкий В.Г. Новые подходы в подготовке фехтовальщиков. – Минск: ЗАО “Веды”, 2002.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада бошланғич тайёргарлик босқичида шуғулланувчи 10-13 ёшли қиличбозларнинг тезлик, куч, тезкор-куч, чакқонлик, етилувчанлик ва чидамлилик сифатларининг ривожланганлигининг ёшга оид хусусиятлари тўғрисидаги ахборотларни объективлаштириш масалалари қараб чиқилган.

РЕЗЮМЕ

В настоящей статье объективизированы данные о возрастных особенностях развития двигательных качеств: быстроты, силы, скоростной силы, ловкости, гибкости и выносливости юных фехтовальщиков 10-13 лет.

SUMMARY

In the present article the data about the age features of development of moving qualities are given: speed, force, high-speed force, dexterity, flexibility and endurance of young fencers at the age of 10-13.

ЎРТА АСРЛАРДА ХОРАЗМ ВОҲАСИДАГИ ТАЪЛИМ ВА МАЪРИФАТПАРВАРЛИК

Б.К.Турганов – тарих фанлари номзоди

Ф.М.Мадреймов – катта ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: Хоразм, ўрта асрлар, таълим, маърифатпарварлик, маънавият, мактаб, мадраса, Ануштегинлар сулоласи, мударрис, имом, диний илмлар, дунёвий илмлар, вақф мулки, сайёҳлар, муаллифлар.

Ключевые слова: Хорезм, средние века, образование, грамотность, духовность, школа, медресе, поколение Ануштакинов, мударрис, имам, религиозные науки, мировые науки, имущество вифов, туристы, авторы.

Key words: Khorezm, middle ages, education, intellectuality, spirituality, school, madrasah, the generation of the Anushtakins', mudarris, imom, religious sciences, world sciences, waphkh's property, tourists, authors.

Марказий Осиёнинг Сўғд, Шош, Фарғона, Хоразм каби тарихий воҳаларида IX-X асрларда савдо-сотик, хунармандчилик ва шахарсозлик каби иқтисодий ва маданий соҳалар тез суръатда тараққий қила бошлади. Бу даврда Хоразмдаги қадимий бой маданий қадриятлар ислом анъаналари билан боғлиқ бўлган ҳолда шаклланди ва ривож топди. Ислоҳ фақат дин эмас, балки янги маънавий йўналиш сифатида бутун маданий жараёнга, барча мусулмон мамлакатлари орасида ижтимоий-маданий, маърифий алоқаларнинг

кучайишига ҳам катта таъсир кўрсатди. Хоразмнинг Урганч, Қот, Хива, Миздақхон, Хозорасп каби қадимий шаҳарлари Ўрта Осиёдаги маданий ва иқтисодий ҳаёт тараққий қилган шаҳарлардан бирига айланди. Давлат бошқаруви, қурилиш, савдо-сотик, хунармандчилик, деҳқончилик ва бошқа соҳаларни янада тараққий эттириш учун илм-фан ва ислом илоҳиятишунослигини ривожлантириш зарурати туғилди. Ўша даврда кўплаб шаҳарларда кутубхоналар ташкил этилди ва бозорларда китоб савдоси йўлга қўйилди. Деярли ҳар бир

қишлоқ ўзининг «кутуб» («мактаб»)ига эга бўлган бўлса, йирик шаҳарларда кўплаб мадрасалар бунёд этилди. Мадрасаларда котиб, фикх (Ислом ҳукуки), қози-калон, диний мутахассислар, давлат хизмати учун амалдорлар тайёрланди. Ушбу мактаб ва мадрасаларда диний ва дунёвий илмлар ўзаро узвий боғлиқ ҳолда ривож топди.

IX-X асрларда Хоразмнинг шухрати бутун мағрубу машрикка ёйилди. Чунки Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий, Абу Райхон Беруний, Маҳмуд аз-Замахшарий, Абу Бакр Муҳаммад Хоразмий каби кўплаб илм-фаннинг йирик намояндалари ҳаёти ва ижоди ушбу даврга тўғри келади.

Маълумки, Шарқдаги илк академия («Донишмандлар уйи»)ни Бағдодда халифа Маъмун (813 йил) ташкил этган бўлса, иккинчи академия Хоразмда шох Маъмун (1004 й.) томонидан ташкил этилди. Иккала академияда ҳам фаолият олиб борган мутафаккир аждодларимизнинг илм-фан соҳасидаги тенгсиз кашфиётлари, маърифатпарварлик ишлари ва жаҳон маданиятига қўшган ҳиссалари буюк маънавий жасоратнинг юксак тимсолидир.

Биринши Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек, Хоразм Маъмун академияси фаолиятини оладиган бўлсак, бу мўътабар илмий масканда Шарқ ва Ғарбдан келган, турли миллат ва динга мансуб бўлган олимлар фаолият кўрсатган бўлса-да, унинг негизини Абу Наср ибн Ироқ, Абу Райхон Беруний ва Ибн Сино, Маҳмуд Хўжандий, Аҳмад ибн Муҳаммад Хоразмий ва Аҳмад ибн Ҳамид Найсабурий каби мана шу бизнинг минтақамизда туғилиб, камол топган етук алломалар ташкил этгани ғурур ва ифтихор бағишлайди» [1:161].

Хоразм аҳлининг табиати, маънавияти, ватанпарварлик туйғулари, хулқ-атвори, одоби, уларнинг ниҳоятда маърифатпарварлиги, гапга чечанлиги, қизгин баҳс ва мунозаралар билан фикр-мулоҳаза юритиши ҳақида кўплаб маълумотлар ўрта аср араб-форс сайёҳлари асарларида берилган.

Сайёх Муқаддасий (X аср) маълумотларига кўра, Хоразм аҳолиси ақл заковатли, фикх илмини эгаллаган маърифатли кишилар эдилар. Халифалик шаҳарларида фикх, адабиёт ҳамда Қуръонни ўрганиш соҳасида шогирди бўлмаган хоразмлик имом (бу ерда олим маъносида) камдан-кам учрайди [3:157]. Шундан кейин Ал-Муқаддасий яна ёзади: «... яхши ва тўғри қироат (қуръон ўқиш) қобилияти, ўткир ақлу идрок ато қилган»[5:19].

Мазкур маълумотлар ўрта аср Хоразм воҳаси халқларининг илм-фанга иштиёқманд, маърифатпарвар инсонлар бўлганлигидан гувоҳлик беради.

Ануштегин Хоразмшоҳлар ҳукмронлиги даврида (XI-XIII аср боши) Хоразмда иқтисодий юксалиш билан бир қаторда таълим, илм-фан, адабиёт, санъат каби маърифатпарварлик соҳалари тараққий қилган. Бунда ҳукмдорларнинг таълим ва илм-фан аҳлига катта эътибори ва уларга ҳомийлик кўрсатганликлари ижобий аҳамиятга эга бўлган. Улардан Хоразмшоҳ Алоуддин Такаш (1172-1200 йй.) ўзи ҳам яхшигина адиб бўлиб, араб ва форс тилларида ижод қилган, Хоразмда ханафий мазҳаби тариқатида машхур мадраса қурдирган.

Уша даврда мадрасаларда мударрислик (ўқитувчи) қилиш фахрий фаолият тури ҳисобланган, баъзан юқори мартабали амалдорлар нафақага чиққандан сўнг ушбу иш билан шуғулланган. Шунинг учун ҳам, Ануштегинлар сулоласи ҳукмронлиги даврида мадрасаларга мударрис (ўқитувчи) ва имомларни тайинлаш давлат аҳамиятига молик иш бўлиб, султон ёки унинг жойлардаги ноиблари томонидан махсус бекитилган. Масалан, Хоразмшоҳ Ил-Арслон фармонида (1162 йил) кўра, ҳокон Абул Музаффар Тамғач Буғрохон Иброҳим ибн Сулаймонга Туркистон вилоятидаги мадрасаларга мударрислар тайинлаш ҳукуки берилади. Хоразмшоҳ Отсизнинг мударрис тайинлаш ҳақидаги фармонида: Кимнингдир отаси Марв мадрасаларида бирда мударрислик қилган ва унинг оиласи билан яқин алоқада бўлган. Отаси вафотидан сўнг у саройга келган ва буюк мажлисда иштирок этган. Ҳозир ўз отаси мактабига тадрис (иш бошқарувчи) этиб бекитилди. Мадрасага тегишли вақф мулки унинг тасарруфида ва ўқув юртидаги эҳтиёжларга мувофиқ, у вақф даромадларини иморатларни таъмирлашга, ерга ишлов бериш каби мақсадли ишларга сарфлаши лозим. Ушбу ҳаражатлар мадраса толиблари ва фикхшунослар (ислом ҳуқуқшунослари) иштирокидаги мажлисда муҳокама қилиниши ва муқаддас ишларга сарфланиши зарур дейилган.

Хоразмшоҳ Такаш(1172-1200 йй.) имом Бадр ад-Дин номига қўйидаги мазмундаги фармон чиқарган: «Саройдаги муносиб хизмати учун Бадр ад-Дин катта вилоятда мударрис, имом ва хатиб тайинлаш ҳуқуқини қўлга киритади. Бадр ад-Дин ўз вазибаларини қуръонга муносиб турда бажариши, ҳадис, суннат, пайғамбарлар ва имомлар таълимотларига амал қилиши лозим. У ҳар жума ва байрамларда одамларнинг оллох, пайғамбар, халифа ва хоразмшоҳга шукроналик йўлидаги ибодатини (намоз ўқиши) таъминлаши, диний қурилишларни таъмирлаши ва уларнинг сақланишига эътибор қаратиши, одамларга ўз сўзи ва ахлоқи ила намуна бўлиши, вақф мулки даромадларини кўпайтириши ва уларга лаёқатли бошқарувчиларни тайинлаши зарур » дея кўрсатилган.

Хоразмшоҳлар даврида илм-фан ва адабиёт тараққий қилган, илм толиблари, шу жумладан, камбағал фуқароларни билимли ва маърифатли қилиш мақсадида улар ўз давлатининг турли чекка вилоятларида кўплаб мадрасалар, масжидлар, кутубхоналар (дор-ул-кутуб)лар қурдиришган.

Янги мадрасалар қуриш давлат аҳамиятига молик ишлардан бири ҳисобланган. Султон томонидан қурдирилган янги мадрасалар қурилишига раҳбарлик этиш обрўли руҳонийларга топширилган. Масалан, Хуросондаги мадраса қурилишига муфтий имом Азиз ад-Дин Али ал-Балхийга, Нишопур мадрасаси муфтий ва мударрис имом Фахр ад-Дин Абу Сабит Абд ал-Азиз ибн ал-Жоббор ал-Куфийга топширилган.

Султон Жалоллиддин отаси Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ номига Исфохон шаҳрида мадраса қурдириш учун унга 30 минг диноар берган. Ушбу маблағдан ташқари, Ироқдан олинадиган солиқнинг бир қисми мадраса харажатлари, қурилишни тез фурсатда якунлашга, шунингдек шамдон, кўза ва бошқада зарурий жиҳозларини олтиндан қўйиш учун ажратилди. Уша давридаги машхур маърифатпарварлардан Мукарраб ад-Дин Муҳаммад ибн Иброҳим ал-Паҳлавон ал-Хоразмий (1228 йил вафот этган) қурилиш ишларини бошлаш учун Хоразмдан Исфохонга юборилди. Жалоллиддин Мангубердиннинг шахсий котиби ан-Насавий ёзишча, у тўрт ойдан сўнг мадраса деворларининг одам бўйди қад кўтарганлигини кўради [2:241].

Уша даврда ерга ва мулкга эгалик қилишнинг вақф шакли кенг тарқалган. Вақф мулки бутунлай мадраса, масжид ва хонақоҳлар ихтиёрида бўлган. Баъзан, таълим-тарбия масканларига бутун қишлоқ ҳадя тариқасида инъом этилган. Масалан, Хоразмдаги Хатун Баха мадрасасига Сакан Аҳашк (?) қишлоғи вақф мулки тарзида берилган [4:126]. Хоразмшоҳ Алоуддин Такашнинг вазири Насир ад-Динга берилган фармонда ёзилишича, ушбу мадрасанинг собиқ мутаваллиси (иш бошқарувчиси) вақф мулкларини бошқаришга лаёқатсиз бўлганлигидан, вақф мулкларининг зарар қўриши ва инкирозга юз тутишига олиб келган. Вазир Насир ад-Дин мударрислар (ўқитувчилар) ва талабаларнинг иқтисодий қийинчиликларсиз ва беъмолол ўқишларини таъминлаш мақсадида келтирилган зарар ўрни қопланган ва янги мутавалли тайинланган.

Ануштегинлар сулоласи ҳукмдорлари маърифатпарварлик ишларига нафақат ҳомийлик қилишган, балки уни давлат сиёсати даражасида олиб боришган. Маърифатпарварлик ишлари Хоразмда ва ундан чекка вилоятларда кенг олиб борилган. Бу даврда ҳукмдорлар билан бирга йирик амалдорлар ва бадавлат кишилар ҳам илм-маърифат тарқатиш йўлида жонбозлик кўрсатганлар [4:127]. Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ давридаги давлат арбобларидан Шиҳаб ад-Дин Абу ибн Имрон ал-Хивакий ўзининг қаттиятлиги ва маърифатпарварлиги билан шухрат қозонган. У фикхшунос ва муфтий бўлиш билан бирга, ақлли, донолиги ва ундабуронлиги билан ҳукмдор фикрини тез илғай оларди. У Хоразмдаги бешта мадрасада дарс берган, қачонки дарслар тугагандан сўнг Ҳожи султон билан турли хил ишлар бўйича суҳбатлашарди. Шиҳаб ад-Дин маърифатпарварлик ишларига ҳам раҳномалик қилган. У Урганчда ўз ҳисобидан кутубхона қурдирадиги, манбаларда ёзилишича, бунақа кутубхона ундан олдин ҳам, ундан кейин ҳам бўлмаган [2:93-94].

Ануштегин Хоразмшоҳлар маҳаллий олим-фузолардан ташқари, хорижий эллардан келган ва шу ерда ижод қилаётган кўплаб олим ва шоирларга ҳомийлик қилган. Уша даврда хоразмшоҳлар саройида диний ва дунёвий билимлар билан шуғулланувчи 50 дан ортиқ олим-уламолар номлари ва илмий ишлари ёзма манбаларда келтирилган [4:120-125].

Улардан аксарияти Хоразмий тахаллуси билан аталган ва хоразмлик бўлган.

Аждодларимизнинг бундай юксак маънавиятли ва маърифатпарвар, ватанпарвар, меҳнатсевар ва хуш хулжлик каби улугъ фазилатлар эгаси бўлишида Нажмиддин Кубро каби тарикат пирларининг тарбияси, ўғит насихатлари бениҳоят каттадир. XII асрда Хоразмда Нажмиддин Кубро (1146-1221 йй.) бошчилигидаги тасаввуфнинг кубровия оқими шаклланиб, Мовароуннахр, Хуросон, Ҳиндистон ва бошқа мусулмон Шарқи давлатлари орасида кенг тарқалган эди. Бу тариқат таълимоти ҳадис ва шариатга асосланган бўлиб, айниқса унда комил инсонни тарбиялаш бу тариқатнинг асосий вазифаларидан бири бўлган.

Темурийлар даври тарихчиларидан Шарафуддин Али Яздий, Ибн Арабшоҳ асарларида Хоразмлик илм-фан номондаларидан баъзилари ҳақида маълумотлар мавжуд. Улардан Жалоладдин Аҳмад ал-Хоразмий (илоҳият олими), Ҳафиз Махмуд Муҳрик ал-Хоразмий (фихх), Ҳафизиддин Муҳаммад ибн Насураддин Муҳаммад ал-Хоразмий (тарихчи ва шоир) ва бошқалар Мовароуннахдаги маънавий-маърифий соҳалар ривожига ўз ҳиссаларини қўшганлар.

Адабиётлар

1. Каримов И. А. Юксак маънавият- енгилмас куч. –Тошкент: «Маънавият», 2008.
2. Ан-Насави Муҳаммад. Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны. Пер. с араб. З.М. Бунятова. –Баку: 1973.
3. Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. –Тошкент: «Ўқитувчи», 1994.
4. Бунятов З.М. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов (1097-1231). –М.: «Наука», 1986.
5. Иброҳимов Н. Ибн Батута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати. –Тошкент: 1993.

Маколада Буюк Турон заминиди қадимдан таълим ва маърифатпарварлик асосида юксак маънавиятли шахсни тарбиялаш муҳим аҳамиятга эга бўлганлиги тарихий манбалар асосида қўрсатилган.

В статье на основе исторических фактов рассматриваются вопросы воспитания высокоразвитого поколения считающимся важнейшим средством развития общества на территории Великого Турана.

The article deals with the issues of education of highly-developed generation on the territory of Great Turan, that are considered to be an important means of the development of the society.

ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИНИ ИНДИВИДУАЛЛАШТИРИШНИНГ ПЕДАГОГИК АСОСЛАРИ

Х.Б.Тўхтаҳўжаев - катта илмий ходим-изланувчи

ЎМКХТТКМО ва УҚТИ

Таянч сўзлар: индивидуаллаштириш, саломатлик, соғломлаштириш, инновацияга ўргатиш, педагогика, психология.

Ключевые слова: индивидуализация, здоровье, здоровьесбережение, обучение инновации, педагогика, психология.

Key words: individualization, health, physical education, teaching innovation, pedagogics, psychology.

«Индивидуаллик» тушунчасининг долзарблиги замонавий педагогика назарияси ва амалиётида етарли даражада асосланган шахснинг индивидуал белгилари: яхлитлик, ўзинга ҳослик, бетакрорлик, фаоллик кабилар билан изоҳланади [1]. Менинг назаримда, инсон индивидуаллигига инсоннинг яхлит тизим эканлигидан келиб чиққан ҳолда унинг биологик, психологик ва ижтимоий даражасига ҳос хусусиятлари ўртасидаги катта ва кичик алоқаларни ўрганишга бўлган ёндашувга урғу бериш мақсадга мувофиқ.

Фанда белгиланишича, исталган индивидуал сифат ва жиҳатларга эга бўлиш муаммосини ҳал қилишда, боланинг керакли йўналиш бўйича ривожланишига асос қилиб ҳамisha инсонга табиат томонидан берилган туҳфани энг муҳим омил эканлигидан келиб чиқишни унутмаслик керак. Шу муносабат билан индивидуаллик муаммоси – мактаб, ўрта махсус ва олий таълим муассасаларида таълим фаолиятини ташкил қилишда марказий масалалардан бири ҳисобланади. Ўқув фаолияти натижаларини шакллантиришда қобилиятларни ривожлантиришга эътибор қаратиш жуда муҳим, чунки таълим – тарбия билан боғлиқ ҳар қандай натижа фақат ва фақат у ёки бу шахсда мавжуд қобилиятлар асосида юзага чиқади. Педагогик жараёнда таълим олувчини таълим жараёнига бўлган қизиқиши, унинг ютуқлари, ўқув фанларини танлаши, индивидуал таълим траекториясига эғалиги – сифатли индивидуаллиқни ташкил қилади ва буни педагог доимо инобатга олиши жуда муҳим [2, 3, 4].

Одатда, қачонки ижтимоий ҳолат бузилса, ўқувчи – талабанинг жисмоний саломатлиги ёмонлашса, таълим фаолиятини индивидуаллаштиришга бўлган эътибор кучайишини кузатамиз. Шу боис ҳам «соғлом мактаб» атамаси ва у билан боғлиқ тушунча тобора кенг тус олмоқда. Бу жараёнда айниқса тадқиқот олиб борилган имконияти чекланган болалар учун яратилган мактаб-интернатлар катта қизиқишга сабаб бўлмоқда. Чунки бундай таълим муассасидаги педагогик жараён ҳаммадан кўра кўпроқ индивидуал ёндашувни такозо қилади.

Ибн Арабшоҳ хоразмликлар тўғрисида шундай ҳикоя қилади: «Уларнинг (хоразмликлар) пойтахти Журжон шаҳридир...бу суҳандонлар тўпланадиган жой, у ерда олимлар эгардан тушадилар (яъни тўхтаб ўтадилар), зукколар ҳам шоирлар ошён топадилар, зарифу маъруфлар, улугъ зотлар келиб туришади. Бу мутазилийларнинг тоғ чашмасидир... Унинг ноз-неъматлари мўл-қўл, эзгуликлар беҳисоб...» [5:21].

Тарихда Ислоҳ цивилизацияси ёки Марказий Осиё халқлари деб аталувчи маданият таракқиётида илм-фан ва маърифатпарварлик ғояларини тарқатиш билан шуғулланувчи хоразмлик аждодларимиз ҳиссалалари бениҳоят каттадир. Демак, халқнинг буюклиги ва келажаги маънавияти ва маърифати юксаклиги билан ўлчанадиган бўлса, дунёга Ал-Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Жалолиддин Мангуберди, Нажмиддин Кубро, Пахловон Махмуд, Оғаҳий каби буюкларни берган ўзбек халқининг маънавияти ҳозирги ва келгуси авлод учун ҳар томонлама намуна бўлиб хизмат қилади.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

Ўқувчи – талабаларга индивидуал ёндашув муаммосини тадқиқ қилиш хусусида педагогика назарияси ва амалиётида улкан тажриба тўпланган. Жумладан ўқувчи – талабаларнинг паст ўзлаштириши сабаблари ҳамда унинг олдини олиш мавзуси; ўқувчи – талабаларнинг билиш ва мустақил фаоллиги масалалари; фронтал, жамоавий ва индивидуал ишларини ташкил қилиш жараёнлари В.И.Загвязинский, Т.М.Николаев, И.М.Чередовларнинг илмий изланишларида атрофлича ёритиб берилган [6].

Ўрганиб чиқилган илмий адабиётлар таҳлили тадқиқ қилинаётган муаммога доир бир қатор нуқтаи назарлар мавжудлигини таъкидлаш имконини беради. Бир томондан, индивидуал ёндашув узоқ йиллар давомида шаклланган ва муайян афзалликларга эга синф – дарс тизими анъаналарига путур етказиши хусусида (Т.Хюсен) фикр юритишса, иккинчи томон (Ю.В.Шаров, Н.Хомутов) тарафдорлари индивидуал ёндашув имкониятларига паст назар билан қараганлари ҳолда уни очиклик тамойилининг бир воситаси сифатида қабул қилиш лозимлигини таъкидлашади. Хатто олимлар орасида педагогик жараёнда индивидуал ёндашув анъанавий тарзда шаклланган мавжуд вариантларига нисбатан кескин қарши фикр ифодоловчи олимлар ҳам мавжудлигини алоҳида эътироф этиш лозим. Хусусан, айрим амалиётчи педагогларнинг фикрича, таълимга бўлган индивидуал ёндашув ғояси бизга мактаб эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда эмас, балки қаердандир «ташқаридан» зўрлаб киритилган ғоя ҳисобланади. Рыдановнинг фикрига кўра, ўқувчи – талабаларнинг ўқитувчи томонидан кучли ва кучсиз, билимли ва билимсиз, уқувли ва уқувсиз каби табақаларга ажратилиши болалар ўртасидаги мавжуд ўзаро ижтимоий муносабатларнинг бузилишига олиб келади [5].

Шундай қилиб, индивидуаллаштириш муаммосига доир фалсафий, психологик ва педагогик адабиётлар умумий таҳлили таълим – тарбия жараёнини индивидуаллаштириш назарияси хусусида нисбатан қуйидаги фикрларни билдириш имконини беради:

1.Таълим муассасаларида индивидуал ёндашув таълими индивидуаллаштириш ва дифференциаллаш шаклларида қўллаш мақсадга мувофиқ.

2. Индивидуаллаштириш ва дифференциаллашнинг асосий мақсади талабаларда мавжуд индивидуалликни сақлаш ва ривожлантириш орқали ўзига хос бетакрор ҳамда ноёб инсон шахсини тарбиялашдан иборат бўлади.

3.Таълим жараёнини индивидуаллаштириш ва дифференциаллашнинг муҳим асосларидан бири педагогик жараёни лойиҳалашда таълим олувчиларнинг психологик ўзига хос жиҳатларини инобатга олиш билан белгиланади.

4. Таълимни индивидуаллаштириш ҳар бир ўқувчи - талабанинг мавжуд хусусий имкониятларидан келиб чиққан ҳолда ўқув материални дифференциаллаштириш; турли ҳажм ва мураккабликдаги ўқув топшириқларини ишлаб чиқиш; алоҳида олинган ҳар бир синф ёки гуруҳ учун таълим - тарбия жараёнини ташкил қилиш билан боғлиқ тадбирлар тизимини яратишни тақозо этади.

5. Педагогик жараёнида индивидуал ёндашувдан фойдаланиш унинг субъектлари учун шахс индивидуал хусусиятларини ривожлантириш, фаоллигини юзага чиқариш, билим сифатини ошириш, илгор педагогик тафаккурини шакллантиришда улкан имкониятлар яратиш беради.

Таълим - тарбияга нисбатан индивидуал ёндашув муаммоси юзасидан тадқиқот назарий талқини ва замонавий ҳолати мазкур масалага бўлган қизиқиш қадим замон олим ва педагоглари эътиборини ҳам ўзига тортганлигини кўрсатди. Ҳозирги замон мамлакатимиз ва ҳориж олимлари, педагоглари, психолог ва илгор амалиётчи ўқитувчилар тажрибалари ҳамда илмий изланишлари таҳлили индивидуал ёндашув муаммоси юзасидан ўтмиш ва ҳозирги замон мутахассислари бир - бирига яқин келадиган бир қатор асосий ўринларни ифодалаш имконини беради. Биринчидан, индивидуал ёндашув шу пайтга қадар нисбатан паст ўзлаштирадиган ўқувчи - талабаларга ўзи яхши ўзлаштирадиган тенгдошларига барча жабҳаларда етиб олиш имкониятини берган, бермоқда ва бундан кейин ҳам бериши шубҳасиз.

Шу муносабат билан бу ёндашув яхши ҳамда нисбатан паст ўзлаштирадиган ўқувчи - талабаларга уларнинг мавжуд имкониятларидан келиб чиққан ҳолда индивидуал топшириқлар яратиш, дифференциал вазибалардан фойдаланишни назарда тутиди. Иккинчидан, индивидуал ёндашув аксарият ҳолларда ўқувчи - талабани индивидуал имкониятларини

инобатга олган ҳолда таълимни айнан реал ҳолатга мослаштиришни тақозо қилади. Учинчидан, индивидуал ёндашув, айниқса илгарилари ўқувчи - талабаларга эпизодик ҳолатда жуда юзаки тарзда қўлланилган. Ва ниҳоят, индивидуал ёндашув узок вақтлар мобайнида ўқитувчининг интуицияси, дастлабки тажрибалари асосида амалга оширилган бўлиб, бу ҳолда ўқитувчи боланинг ҳақиқий индивидуал хусусиятлари - фикрлаш қобилияти, тасаввури, билим ва тарбия даражасини эмас, балки унинг яхши, ёмон ёки паст ўзлаштиришини кўра олиши асосида амалга ошириб келинган. Фақат кейинги йиллардагина таълим жараёнига индивидуал ёндашувни тадбиқ этишга бўлган муносабат тубдан ўзгарди ва бола шахсининг барча ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олинган илмий асосланган метод ва технологияларни қўллаш тажрибаси амалга оширила бошланди.

Тажрибалар деярли барча таълим муассасаларида фаолият олиб бораётган педагогларнинг турли даражадаги ўзлаштириш имкониятлари ва билиш қобилиятига эга бўлган шахслар билан ишлашга тўғри келишини кўрсатмоқда. Бундан ташқари, педагогик жараёнда тарбияси оғир, носоғлом муҳитда ўсиб улғаяётган ҳамда жисмоний соғлиғида муаммоси бор ўқувчи - талабалар билан ишлашда муайян қийинчиликларнинг юзага келиши табиий.

Айтиб ўтилган жиҳатлардан келиб чиққан ҳолда кўрилатган муаммо, таълим - тарбия тизимига индивидуал ёндашувни самарали тадбиқ қилишнинг бир қатор асосий жиҳатлари аниқланди.

Улар қуйидагиларни ўз ичига олади:

- Олий таълим муассаса (ОТМ)ларига келган талабаларнинг ижтимоий психологик адаптациясини ўз вақтида илмий жиҳатдан тўғри ташкил қилиш зарур;
- кучли жисмоний кўрсаткичга ҳамда яхши ўзлаштириш имкониятига эга бўлган талаба билан унинг акси даражасидаги талаба ҳам ўзига хос индивидуал ёрдам олиши лозим;
- ОТМдаги индивидуал ёндашувда ҳар бир талабанинг ўзига хос психофизиологик жиҳатлари, руҳиятини инобатга олинган ҳолда соғломлаштириш технологияларини ўзаро алмашлаб қўллаш яхши самара беради;
- ОТМ талабалари ақлий қобилиятлари ривожланиши турли мазмундаги махсус воситалар, ривожлантирувчи таълим, муайян мураккабликдаги ақлий меҳнатни амалга оширишда ўз имкониятларидан тўғри тақсимлаш каби омилларга боғлиқ.

Адабиётлар

1. Акимов М.К., Козлова В.Т. Индивидуальность учащихся и индивидуальный подход. - М.: «Знание», 1992. - С.77.
2. Они же. Психофизиологические особенности индивидуальности школьника: Учет и коррекция. - М.: «Академия», 2002. - С.160.
3. Актуальные проблемы индивидуального обучения: Материалы симпозиума в Тарту, 13-14 октября 1969 г. / сост. И.Э. Унт. - Тарту: 1970.
4. Акутина Т.В. Здоровьесберегающие технологии обучения: индивидуально-ориентированный подход. // Школа здоровья. 2000. - Т.: 7. - № 2.
5. Белошестая А.В. Индивидуальная работа с ребёнком как условие развития его личности. // Вопросы психологии. - 2000. - № 4.
6. Гордеева И.Н. Индивидуализация обучения: опыт, реалии, перспективы. // Педагогика. - 2002. - № 2. - С.32-38.

РЕЗЮМЕ

Мақолада индивидуаллаштириш таълими тўғрисидаги қарашлар ва индивидуаллаштириш муаммолари таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается проблема индивидуализации обучения в целях сохранения здоровья в системе непрерывного образования

SUMMARY

In the article there was analyzed the issue of realization of the principle of individualization in physical education of students in the system of continuous education.

ЭМОЦИЯ ҲАҚИДАГИ НАЗАРИЯЛАР ПСИХОТЕРАПЕВТИК ФАОЛИЯТНИНГ АСОСИ ЭКАНЛИГИ

Д.А.Уразбаева - катта ўқитувчи
Урганч давлат университети

Таянч сўзлар: психология, эмоция, психик ҳолат, биологик назария, таламик назария, информация назария, когнитив назария, гомеостаз.

Ключевые слова: психология, эмоция, психический состояние, биологическая назария, таламическая назария, информационная назария, когнитивная назария, гомеостаз.

Key words: psychology, emotion, psychological state, biological theory, thalamic theory, theory of information, cognitive theory, homeostasis.

Бизга маълумки, XXI аср илм-фан ва техника соҳаларидаги буюк кашфиётлар ва ихтиролар яратилган давр бўлиб, улар турли соҳаларда қўлга киритилган назарий ва амалий янгилликларда намоён бўлмоқда. Жаҳонда бўлаётган бундай янгилликлар тиббиёт психологияси ва психотерапияси соҳасида қатор ижобий ўзгаришларни, ўзига хос ёндашувларни келтириб чиқармоқда.

Онкология соҳасида психотерапияни қўллаш, психология соҳасидаги эмоциялар ҳақидаги тадқиқотларнинг чуқур назарий таҳлилини талаб қилмоқда. Чунки касалликни даволашда психологик ёрдам кўрсатилар экан, у мустақкам назарий асосга эга бўлиши лозим. Эмоция психологиясига оид ҳар бир тадқиқот муайян илмий муаммоларни, амалий вазибаларни ечишга қаратилган бўлиб, улар ўз ўрнида қимматлидир.

Психологияда эмоциялар кўпинча ҳиссиёт тушунчаси билан бирга хал қиланади. Лекин бу тушунчалар гарчи бир-бирига яқин бўлса ҳам улар мазмунан фарқ қилади. Жумладан, профессор Э.Ф.Ғозиев фикрича: “Ҳиссиёт борлиққа, турмушга, шахсларга муносабатга нисбатан шахснинг субъектив кечинмаларининг акс этишидир. Яъни, объектив воқеликнинг эҳтиёжлар субъекти бўлмиш шахс миёсида борлиққа нисбатан унинг учун қадри, аҳамиятли бўлган муносабатларининг ўзига хос акс эттирилишидир”, деб изоҳлайди [4:225].

Эмоция ҳиссиётга нисбатан бирмунча аниқроқ акс этадиган ҳолат бўлиб, у айни пайтдаги кўзгатувчининг таъсир кучи билан ўлчанади. Профессор Э.Ф.Ғозиев эмоцияни, одатда ташқи аломатларда бевосита намоён бўладиган ҳис-туйғуларнинг ички кечинмалардан иборат

психик жараён нәтижасида юзага келадиган аниқ шаклидир, деб ҳисоблайди. Масалан, рангнинг ўзгариши, юзларда табассумнинг пайдо бўлиши, лабларнинг титраши, кўзларнинг ярқираши, кулги, йиғи, ғамгинлик, иккиланиш, саросималик ва бошқалар эмоциянинг ифодасидир, деб таъкидлайди. Аммо ватанпарварлик, жавобгарлик, масъулият, виждон, меҳр-оқибат, севги-муҳаббат сингари сезгиларни ҳиссиёт сирасига киритади. Уларнинг муҳим фарқи шундаки, бири (ҳиссиёт) ижтимоий, иккинчиси эса, индивидуал, хусусий ҳолатда содир бўлишини тушунтиради [4:226].

Эмоция ҳақида тўлиқ тушунчага эга бўлиш учун эмоция ҳақидаги назарияларни таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ. Психология фанида эмоция ҳақида куйидаги назариялар мавжуд:

1. Биологик назария. Ч.Дарвин ўзининг 1872 йилда нашр қилган “Инсон ва ҳайвон эмоцияларининг ифодаланиши” номли асарида эмоция эволюцион ривожланишда мавжудотнинг физиологик активлигидан келиб чиқшини илгари суради. У инсон ва ҳайвон эмоцияларининг ривожланиши ва намоён бўлишида катта фарқлар йўқлигини ишбатлайди. Хусусан, у антропоид ва туғма кўр бўлиб туғилган болаларнинг ташки эмоцияси ифодаланишида умумийлик мавжудлигини кўрсатади. Шу билан бирга у соф инсоний экспрессиялар (ҳижолат (изза) бўлиш, уялиш, ғам-қайғу, ғазабланиш)ни ҳайвонларда ҳам кузатади. Дарвин фикрича, эмоциялар тўғридан-тўғри асаб тизими, яъни рефлектив тарзда вужудга келади. Жонли мавжудотлардаги энг қадимий эмоционал кечинмалар сифатида “роҳатланиш” ва “азобланиш”ни ҳиссиётлари борлигини кўрсатади. Кейинчалик Дарвин назарияси П.К.Анохин (1949, 1964) томонидан ривожлантирилди [1:85].

2. Ассоциатив назария. В.Вундт томонидан илгари сурилган назария бўлиб, у эклектик (фалсафий) хусусиятга эга. У эмоция пайдо бўлишининг Гербарт нукта-назарини қўллаб-қувватлаб, биринчидан, у тасаввурлар ҳиссиётнинг вужудга келишига таъсир қилади деб ҳисобласа, иккинчидан эмоция тасаввурлар жараёнида бевосита ҳосил қилинадиган ички ўзгаришлар ҳосиласидир, деб ҳисоблайди.

3. Периферик назария. У америкалик психолог У.Джеймс (1894) ва даниялик паталоганатом Г.Ланге (1895) томонидан илгари сурилган назариядир. Джеймс-Ланге назарияси ҳис-туйғуларнинг пайдо бўлишини куйидаги тарзда тушунтириб беради. Ташки таъсирлар юрак-кон томир ва нафас олиш фаолиятини, мушаклар тонусини, тери рангини ўзгартириб юборади. Бу ўзгаришлар ҳис-туйғуларнинг танада акс этган клиник кўринишларидир.

Масалан, яқин кишидан жудо бўлган одам қаттиқ хафа бўлади ва йиғлайди, бирор нарсадан қўрққан одам титрайди, асаби қаттиқ таранглашганидан қўлини мушт қилиб тиззасига уради ва ҳоказо. У. Джеймс ва Н. Ланге худди шу ҳолатни бошқача талқин қилишга ундайди: сиз хафа бўлганингиз учун йиғлаётганингиз йўқ, йиғлаётганингиз учун хафа бўлаяпсиз; сиз қўрққанингиз учун титраётганингиз йўқ, титраётганингиз учун қўрқаяпсиз; сиз қаттиқ асабийлашганингиздан қўлингизни мушт қилиб ураётганингиз йўқ, қўлингизни мушт қилиб ураётганингиз учун асабийлашаяпсиз.

4. Энергетик назария. Бу назария муаллифи В.Освальднинг (1903) фикрича, барча асаб силсилаларида ҳаракатланадиган энергиялар асаб энергиялари, деб аталади... энергиянинг барча жадаллиги - ҳузурланиш, энергия жадаллигини бузилиши - азобланиш сифатида талқин қилинади.

5. Таламик назария. Бу назария соҳиби У.Кеннон 1887 йилда салбий эмоциялар нәтижасида ошқозон ва ичак тўлқинсимон сиқилишдан тўхтаганини кузатган. Организм очлик, оғрик, қўрқув ва ғазаб ҳолатида гомеостазнинг (организмнинг доимий ички муҳити) ўзгаришини аниқлаб, шунга асосан таламо-эмоционал бошқарув назариясини ишлаб чиққан.

6. Психоаналитик назария. У З.Фрейд томонидан фанга киритилган. У эмоцияларнинг вужудга келиши онгсиз инстинкт тарзда келиши мумкинлигини илгари суради.

7. Активацион назария. У Д.Линдсли томонидан фанга киритилган. У Г.Моруци ва Х.Мэгуннинг ретикуляр формация функциялари назариясига асосланган. Унга кўра эмоционал ҳулқнинг энергетик таъминоти ретикуляр формацияси орқали амалга оширилади, барча эмоционал ҳаракатнинг вужудга келиши катта ярим шарлар қобиғи томонидан бошқарилади.

8. Лимбик назария. Бу назария асосчилари Р.Баси, Папез, Макелландлар эмоцияларнинг пайдо бўлиши куйи ва юқори эмоцияларга жавоб берадиган лимбик система (таламуснинг олдинги ядроси, гипоталамус, мия гүмбаз, миндалина, гиппокамп, мия бурмалари, префронтал пўстлок)

асосида юзага келиши ҳақидаги қарашларини ривожлантирди.

9. Эмоция ифодаланишида кон-томирлар назарияси. ХХ асрнинг бошларида И.Уэнбаум юз мускуллари билан мия кон-томирлари ўртасида чамбарчас боғлиқлик борлигини аниқлади.

10. Фрустрацион назария. Бу назария вакиллари салбий эмоцияларнинг вужудга келишини эҳтиёжларнинг қондирилмасли, омадсизликларнинг нәтижаси эканлиги тарзида тушунтирилади. Дж.Дьюи, Э.Клапаредлар эмоция у ёки бу сабабга кўра адаптация қийинлашаётган пайтда вужудга келади, деб ҳисоблайдилар. Кейинчалик Л.Фестингер, Ж.Хантлар когнитив диссонанс ва когнитив консонанс тушунчаларини фанга киритганлар.

11. Когнитив назария. Бу назарияга кўра эмоцияларнинг вужудга келиши когнитив жараёнлар асосида рўй бериши мумкинлигини илгари суради. Бу назария иккига бўлинади: 1. Эмоциянинг когнитив-физиологик назарияси С.Шехтер; 2. Эмоциянинг билиш (когнитив-баҳолаш) назарияси М.Арнолд ва Р. Лазарус томонидан асосланган.

12. Информацион назария. Эмоция вужудга келишидаги оригинал назария П.В. Симонов томонидан илгари сурилган. У эҳтиёжларни қондиришда керак бўладиган ахборотларнинг керагидан ортиқча ёки етишмаслиги нәтижасида эмоция вужудга келишини айтади [1:100].

13. Дифференциал эмоциялар назарияси. К.Изард (1977) - кечинмали-мотивацион таъсиротлар сабабли юзага келадиган алоҳида эмоциялар хусусида фикр юритади. Бу назария асосини 5 та қараш ташкил қилади:

1. 10 та базавий эмоция мавжуд: қувонч, ғам-қайғу, ғазаб, жирканиш, нафратланиш, қўрқув, уялиш, гуноҳқорлик ҳисси, ҳайратланиш ва қизиқувчанлик;

2. Ҳар бир эмоция ўзида ноёб мотивацион ва феноменологик хоссани бирлаштиради;

3. Улар турли ички кечинмаларда ва ташки ифодаларда намоён бўлади;

4. Эмоциялар драйвлар, гомеостатик, перцептив, когнитив ва мотор жараёнлари билан боғлиқ бўлиб, уларга таъсир кўрсатади;

5. Ўз навбатида перцептив, когнитив ва мотор жараёнлар ва майллар эмоционал жараёнларнинг кечишига таъсир қилади.

Бу назария таълимотига, эмоция объектив хусусий бўлиб, уларнинг ҳар бири алоҳида кечинмали-мотивацион жараён сифатида фарқланади. Эмоционал ҳолатларнинг дифференциацияси адаптация функциясини бажаради [1:109].

Эмоционал психиканинг бошқа акс этиш шаклларида фарқи шуки эмоционал кечинмалар организмнинг ташқарисида содир бўлади. Бу эса эмоциянинг экспрессивлик хусусияти мавжудлигини кўрсатади.

Г.Остер ва П.Экманларнинг таъкидлашича, инсон мимикаси эмоцияларнинг таъсири билан туғилади. Турли хил эмоцияларни ифодалашда зарур бўладиган юзнинг барча мускуллари она қорнидаги ривожланишнинг 15-18 ҳафталикларида, “юз ифодаси” ўзгаришларининг ривожланиши 20 ҳафталикдан пайдо бўлади. Шунинг учун кўпгина олимлар эмоцияни аниқлаш ва ифодалашнинг асосий канали сифатида юз экспрессияси кўрсатадилар [3].

Экспрессиянинг мимика воситаси эканлигини А.Диттменн, А.А.Бодалёв, К. Изард, В.А.Лобунский, П.Экман ва бошқалар тасдиқ қилганлар. П.Экман ва К.Изард бирламчи, базавий эмоциялар (қувонч, ғам-қайғу, нафратланиш-жирканиш, ҳайратланиш, ғазаб, қўрқув)нинг мимик аломатларини таърифлаган ва улар юзнинг учта автоном зонасини ажратган: пешона ва қош соҳаси, кўз соҳаси (кўз, киприклар ва бурун асоси) ва юзнинг пастки қисми (бурун, лунж, оғиз, жағ, ияк) [3]. Юз экспрессияси ифодаланишини эмоционал таъсирланиш оқибати, деб ҳам ҳисоблаш мумкин.

Инсоннинг эмоционал таъсирланиши инсон организми ва шахсининг турли тизимларида хос мураккаб реакцияларни ўзида намоён этади. Бинобарин, эмоционал таъсирланишни психофизиологик (эмоционал) ҳолатнинг вужудга келиши, деб тушуниш мумкин.

Биринчилардан бўлиб Н.Д.Левитов эмоционал реакцияларга алоҳида ҳолат сифатида диққатни қаратган (1964). Н.Д.Левитов психик ҳолатларнинг эмоционал кечинмага эга бўлган ва эга бўлмаган кўринишлари мавжудлигини таъкидлайди. Эмоциялар таъсирида бўлган психик ҳолатлар ҳам мавжуд булар: хушёр сергаклик (“оператив ҳаловат” А.А.Ухтомский бўйича), хавфсиз вазиятлардаги дадиллик ва бошқалар”. Ва психик ҳолатларнинг катта қисми эмоциялар таъсирида бўлиб, эмоционал ҳолатлар, деб номланиши мумкин [2].

Демак, хулоса сифатида шуни келтиришимиз мумкин:

1. Эмоциялар муаммоси назарий психологик манбааларда кўпгина олимлар томонидан ўзига хос тарзда таҳлил қилинган ва бу жараён давом этмокда.

2. Онкологик беморларга психологик ёрдам кўрсатишда юқоридаги назарий қарашлардаги муайян ғояларга асосланиш мумкин.

а) У.Кеннонинг гомеостазис назариясига мувофиқ беморлардаги патологик ўзгаришлар организмдаги доимий ички мувозанатнинг натижаси ҳисобланади;

б) С.Шехтер, М.Арнольд ва Р.Лазарус назарий қарашларига биноан беморлар билан психотерапевтик муносабат жараёнида когнитив компонентнинг муҳим аҳамиятга эгаллигини ҳисобга олиш зарур;

в) П.В.Симоновнинг информатсион назариясига биноан, беморларнинг эмоционал ҳолатларини бошқаришда зарурий ахборотлар бериб бориш ниҳоятда муҳим;

г) Н.Д.Левитовнинг тадқиқотларига кўра, бемор психик ҳолатига унинг эмоционал кечинмалари орқали таъсир қилиш имконияти мавжуд. Шу орқали беморнинг умумий эмоционал ҳолатига ижобий таъсир қилиш мумкин.

Адабиётлар

1. Ильин Е.П. Эмоции и чувства. 2-е изд.-СПб –Питер: 2011.

2. Левитов Н.Д.О психических состояниях человека. -М.: 1964.

3. Oster H., Ekman P. Facial behavior in child development // In:Collins W. A. (ed).Minnesota Symposium on child psychology,v.11, -N-Y.: 1968.

4. Ғозиев Э.Ф. Умумий психология: Психология мутахассислиги учун дарслик. –Т.: “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти”, 2010.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада эмоция назариялари ҳақида маълумотлар берилган ва онкология соҳасида психотерапияни қўллаш мумкинлиги ҳақида муаллиф тавсиялари баён қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются психологические теории эмоций и основные положения составляющие основу психотерапии в онкологии.

SUMMARY

In this article describes the psychological theories of emotion and composition of the main provisions as the basis of therapy in oncology.

ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТӘРБИЯ ЖЕКЕ АДАМНЫҢ ҚӘЛИПЛЕСИҮИНИҢ ТИЙКАРЫ

Т.В.Уразимова - көркем өнер таныу илимлари кандидаты

Эжинияз атындағы Нөкис мамлекетлик педагогикалык институты

Таянч сўзлар: педагогика, социал жараён, ўқитиш жараёни, методология, ўқитиш усуллари, тарбиялаш, ижодкорлик.

Ключевые слова: педагогика, социальная сфера, процесс образования, методология, методы образования, воспитание, творчество.

Key words: pedagogics, social sphere, education process, methodology, methods of education, upbringing, creative work.

Эстетикалык тарбия (хэм бир пүтинликтин курам бөлєги сыпатындағы көркемлик дүньякарастың қәлиплесиўи) жеке адамның хәр тәрәплеме раўажланыўи системасындағы ең аҳмийетли элементлердин бири. Эстетикалык тарбия түсинигин қарай отырып, биз оның улыўма алғанда, гөззалық тараўындағы сезимлердин қәлиплесиўи процесин билдиретуғынлығын түсинемиз. Бирақ, эстетикада бул гөззалық көркем өнер менен, адамның санасында хэм сезимлеринде өмир ҳақыйқатлығының көркем сәўлелениўи менен, оның гөззалықты түсиниўи, өмирде усы жол менен жүриўи хэм гөззалықты жаратыўи менен байланыслы. Бул мәнистен қарағанда эстетикалык тарбияның тийкаргы мазмуны, адамда көркем өнердеги хэм өмирдеги гөззалықты толыс қабыл етиў хэм дурыс түсиниў қәбилетин қәлиплестириўге бағдарланған, жеке адамның рәнбөрең көркем-эстетикалык искерлигин шөлкемлестириўден, эстетикалык түсиниклерди, қызығыўшылықларын хэм идеалларын ислеп шығыўдан, сондай-ақ, көркем өнер тараўындағы дөретиўшилик зейинликлерин хэм уқыпшылықларын раўажландырыўдан ибарат.

Эстетикалык тарбия көркем өнер жәрдемінде әмелге асырылатуғын болғанлықтан, оның мазмуны оқыўшыларды көркем өнердин хәр қыйлы түрлери хэм жанрларына – әдебиятка, музыкаға, сүүретлеў өнерине – қызықтырып тартыўды өз ишине алыўи тийис. Сондай-ақ, эстетикалык тарбияның аҳмийетли тәрәпи өмирдеги, табияттағы, адамның әдеп-иқрамшылық келбетиндеги хэм минез-кулқындағы (жүрис-турысындағы) гөззалықты үйрениў болып табылады.

Эстетикалык тарбияның мазмунының булардан басқа да аҳмийети кем болмаған тәрәпи оның адамның жеке инсан сыпатында раўажланыўына бадарланғанлығы болып табылады. Ол усы раўажланыўдың қайсы тәрәплерин қамтыўи тийис? Биринши гезекте, жеке инсанда көркем өнер тараўына, жәмийеттин көркемлик қунлылықларын түсиниўге болған қызығыўшылықты пайда етиў зәрүр.

Эстетикалык тарбияның мазмунының аҳмийетли элементи көркемликте түсиниў үйрениўди раўажландырыў болып табылады. Бул үйрениўлер эстетикалык кубылыслардың кең көлемин қамтыўи тийис. Атап айтқанда, жеке адамды көркем өнердин хәр қыйлы түрлериндеги, табияттағы, қоршап турған өмирдеги хэм адамлардың жүрис-турысындағы гөззалықты түсиниўге үйретиў зәрүр.

Эстетикалык тарбияның аҳмийетли курам бөлєги көркем өнерди түсиниў хэм өмир ҳақыйқатлығын көркемлик сәўлелендириў мәселелери бойынша өзиниң пикирлерин (көзқарасларын) билдире алыў уқыпшылықлары менен байланыслы болған билимлерди ийелеў болып табылады. Буның менен, жеке адамда усы ҳақыйқатлықты көркем өнердин хәр қыйлы түрлеринде хэм жанрларында сәўлелендириўдин

айрықшалықлары ҳаққындағы билим хэм түсиниклерди қәлиплестириў, көркем өнердин мазмунын хэм руўхый-эстетикалык бағытланғанлығын анализлеў уқыбын жетилистириў байланыслы.

Эстетикалык тарбияның мазмунында жасларда гөззалықты қабыл етиў хэм сезиниў менен байланыслы болған көркемлик қызығыўшылықларды қәлиплестириў үлкен орын ийелейди. Жасларға ҳақыйқый көркем өнер шығармасының гөззаллығын хэм үйлесимлигин сезиниўге, көркемлик талапшандығын көрсетиўге, сондай-ақ жүрис-турыс, өзін улаў мәдениятын көтериўге умтылыўды үйретиў керек.

Буннан басқа, эстетикалык тарбия көркем өнердин пукаралық (гражданлык) негизлерин ашыўға хэм қайта ойлап көриўге хэм жәмийетлик көз қараслардың хэм исенимлердин, сондай-ақ әдеп-иқрамшылықтын қәлиплестирилиўне бағдарланған болыўи тийис [1:56-61].

Көркем өнер шығармаларын үйрениўде олардың пукаралық хэм әдеп-иқрамшылық бағытларын ашыў хэм оларды жеке адамның руўхый келбетин қәлиплестириў мақсетинде пайдаланыў оғада үлкен аҳмийетке ийе. Буның ушын, ҳақыйқый көркем өнер дөрөтпеси бәркулла өмир шынлығын, гөззалықты жаратыўдың дөретиўшилик көтериңкилигин жырлайтуғынлығын, адамлардың алға илгерилеўге, жақсы нийетлерге, жақсылық, еркинлик хэм әдиллик идеалларын жүзеге шығарыўға умтылыўларына жағдай туўдыратуғынлығын түсиниўин жетилистириў зәрүр.

Ана-Ұатанға болған сүйиспеншилик, жәмийеттеги барлық бузықшылықларға қарсы гүрес, дөретиўши-адамның руўхый гөззаллығын раўажландырыў – көркем өнер классикасының ең жақсы дөрөтпелериниң идеялық мақсетлери мине усындай.

Жеке адамды эстетикалык қәлиплестириўдин педагогикалык мәниси соннан ибарат, күнделикли турмыстағы жүрис-турысының әпиўайы көнликпелеринен тысқары, оған өзинше шешим қабыллаў хэм әдеп-иқрамшылық көзқарасынан дурыс жолды таңлаў талап етилетуғын, бир қанша жоқары дәрежеге көтерилюине жәрдем бериў керек болады [2:15-21].

Жеке адамның эстетикалык қәсийетлериниң қәлиплесиўинде, педагогикалык тәсирлерден басқа көп санлы жағдайлар: жәмийетлик орталық, хәр қыйлы жұмыс түрлери, адамлар арасындағы қарым-қатнастың жетекши түрлери, жынысый ер жеткенлик бойынша айырмашылықлар – тәсир етеди, соның менен бирге жеке адамның әдеп-иқрамшылық сана-сезиминиң қәлиплесиўине бизиң елимиздеги социаллық шәраятлар да өз үлесин қосады, олар да жеке адамның қәлиплесиўине өзиниң тәсирин көрсетеди.

Бизиң заманымыз – мағлұмат технологиялары заманы – өзлериниң күш-жигерин жәмийеттин ийгилиги ушын жумсайтуғын, қатып қалған қәлиплер бойынша ойламайту-

ғын, дәретиўши адамларды талап етеди. Демек, ҳазирги заман билимлендириўниң тийкарғы ўазыйпасы дәретиўши, өз бетинше пикирлей алатуғын, еркин адамларды тәрбиялаў

болып табылады, себеби, тап усы дәретиўши адамлар адамзаттың прогресин (алға илгерилеўин) белгилейди.

Әдебиятлар

1. Каджаспирова Г.М. Педагогика. – М.: «Гардарика», 2007. –С. 528.
2. Харламов И.Ф. Педагогика. – М.: «Гардарика», 2000, –С. 519.

Мазкур мақола ҳазирги давр кишисини эстетик, ижодкорлик тарбиялаш масалаларига бағишланган. Ўқитиш ташаббускорлик асосида амалга ошириш муҳим аҳамиятга эга, чунки ўқитиш ва ривожлантириш ҳаракатчанлик сифатига эга ва у ўқитувчиларни ўқитишнинг сифатига боғлиқ. Таъкидлаш лозимки, ушбу сифатларнинг ривожлантирилиши ахлокий, экологик, ватанпарварликка тарбиялашнинг бошқа ажралиб турадиган турларнинг мустақкам асосини яратади.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается современному содержанию эстетического, духовно-творческого формирования личности. В современном обществе возросло внимание к проблеме формирования всесторонне развитой, духовно богатой и креативной личности. Личность человека, его духовный и моральный облик формируются, прежде всего, в процессе воспитания. Поэтому процесс образования необходимо основывать на создании условий для воспитания творческой личности, готовой к диалогу, сотрудничеству и сотворчеству в различных сферах жизни.

SUMMARY

The article is dedicated to modern contents of aesthetic, spiritual-creative formation of personality. In modern society attention increased to problem of the forming all-round developed, spiritually rich and creative personalities. The personality his spiritual and moral look are formed, first of all, in the process of education. That's why the process of education is necessary to found on making the conditions for unbringing of the creative personality, ready to a dialogue, cooperation and creative activity in different spheres of life.

ИЗ ИСТОРИИ ФОРМИРОВАНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ НАУКИ В КАРАКАЛПАКСТАНЕ

Т.Т.Утебаев - доктор педагогических наук

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза



Поздравляем Утебаева Тажибая Тилеумуратовича с присуждением учёной степени доктора педагогических наук утверждённой постановлением Специализированного Совета Ташкентского государственного педагогического университета, Высшей аттестационной комиссией при Министерстве Республики Узбекистан в 2016 году.

Поздравляем Тажибая Утебаева с достижениями и желаем ему успехов в творческой работе.

Редакция

Таянч сўзлар: педагогика тарихи, педагогика илими, ривожланиш, халқ таълими, илмий-тадқиқот ишлар, тақлил, таълим муаммолари, ахборот, тарбия.

Ключевые слова: история педагогики, педагогическая наука, развитие, народное образование, научно-методический труд, анализ, проблемы в сфере образования, информация, воспитание.

Key words: history of pedagogics, pedagogics, formation, development, Public Education, scientific-methodologic work, analysis, problems of education, information, upbringing.

Социально-экономическое развитие нашего государства обеспечивает внедрение в жизнь «Закона об образовании» и «Национальной программы подготовки кадров», обеспечивая тем самым, положительные изменения качества образования и подготовки кадров.

Сегодня воспитание свободной и творчески мыслящей личности является важной задачей, и этот процесс успешно осуществляется в двух нижеисследующих условиях:

Первое - это необходимость глубокого изучения древней и богатой истории, научного наследия великих предков и использование их в современном образовании;

Второе - осознание происходящих сегодня в процессе глобализации, событий молодом поколением, и выбор правильного пути в жизни.

А это в свою очередь, требует внедрения значения результатов анализа изменений, происходящих в годы независимости.

Поскольку, в годы независимости возрождается национально-духовное наследие нашего народа, изучаются их воспитательные возможности, это является важнейшим событием в истории образования и воспитания периода независимости.

В Каракалпакстане, являющим составной частью независимого Узбекистана в те исторические периоды, исходя из местных условий, формировались и развивались педагогические мысли. Обобщая и систематизируя их, целесообразно уместно использовать их для повышения эффективности современного процесса образования и воспитания.

Педагогическая мысль каракалпакского народа с древних времён имеет глубокое содержание и она, сохраняя свои национальные традиции, методы обучения и воспитания, сформировалась в созвучии с педагогическими мыслями других народов Средней Азии. Поэтому, всестороннее и глубокое изучение национальной культуры и истории педагогики каракалпакского народа, целевое их использование являются важнейшими задачами, встающими перед современными учёными-педагогами. Изучение накопленного педагогического опыта, дальнейшее развитие педагогической мысли, способствуют совершенствованию системы образования и воспитания.

В Каракалпакстане имеются научно-исследовательские работы таких учёных, как Я.Дусимов, Г.Непасов, Н.Урумбаев, Г.Убайдуллаев, У.Шалекенов, А.Панабергенов, Б.Жоламанов,

К.Данияров, Ж.Кайырбаев, Т.Айтанов в сферах культура, системы школ и образования [1].

Н.А.Урумбаев провёл исследования по методике обучения русского языка, новой каракалпакской письменности на основе русской графики, по её морфологии. Он научно анализировал эффективные пути обучения русскому языку в каракалпакских школах, и написал монографию «Основы методики русского языка в Каракалпакской школе» (1969), внося тем самым, большой вклад в развитие педагогической мысли в Каракалпакстане [6].

Г.Убайдуллаев в 1929-1930 годы проявил активность в решении актуальных проблем, таких как, создание каракалпакского букваря, орфографии и терминологии, а также создание учебников по грамматике и правописанию для начальных школ [1].

Ж.Кайырбаев создал программы для учителей начальных классов каракалпакских школ, для студентов педагогических училищ, на основе научно-теоретического и практического опыта, в соавторстве с А.Есемуратовым и П.Палуаниязовой, с 1961 года создал «Алипбе» («Букварь») для первых классов каракалпакской школы. Помимо этого, им разработаны несколько методических руководств по обучению «Алипбе», который в течение 30 лет непрерывно печатается, а также разработаны учебные пособия по методам обучения каракалпакскому языку в начальных классах [7].

Одним словом, развитие педагогической мысли в Каракалпакстане в периоды с древних времён до 30-х годов, и с 30-х годов до независимости, служат важным источником педагогической мысли в годы независимости.

Конец XX века и начало XXI века имеют историческое значение в связи с достижением независимости нашего народа. Развитие педагогической мысли и новости в сфере образования и воспитания этого периода научно проанализировано, обобщены научно-педагогические точки зрения первого десятилетия периода независимости и определены достижения и проблемы Н.Эркабоевой [8].

Анализ литературных источников показывает, что и в Каракалпакстане развитие педагогической мысли изучено в известной степени.

После обретения независимости каракалпакским народом, в сфере образования и воспитания формировались новые педагогические мысли. В них У.Алеуовым, Э.Янгйбаевой, Р.Уразбаевой, П.Абдимуратовым, У.Сейтжановой, Г.Жумашевой, Ф.Бабашевым, А.Тилегеновым, П.Бердановой, Р.Алеуовой, Р.Нуржановой, С.Романовой и другими поднимались вопросы национального воспитания, духовно-нравственного воспитания молодого поколения, с учётом национального менталитета каракалпакского народа [1].

Однако, периоды с начала XX века, то есть с 30- годов до обретения независимости, не полностью изучены в качестве отдельного объекта исследований по вопросам процесса формирования педагогической мысли в условиях Каракалпакстана. В связи с этим, научное изучение развития педагогической мысли этого периода в условиях Каракалпакстана, систематизация их в соответствии с современными требованиями, исследования процесса развития педагогической мысли являются сегодня актуальными проблемами.

На территории республики Каракалпакстан формировались новые педагогические взгляды, идеи и подходы в области воспитания и обучения, учитывающие местные традиции. Эти взгляды были обобщены и систематизированы, с целью повышения эффективности воспитательной работы.

В работе кандидат педагогических наук К.Сейтмуратовой «Просветительско-джаджидская деятельность и педагогические взгляды С.Мажидова» были изучены вопросы историко-политической и духовной обстановки конца XIX и начала XX веков, определяется их воздействие на просветительско-джаджидские и педагогические взгляды С.Мажидова, выяснено место С.Мажитова в джаджидском движении, освещены его просветительско-педагогические и дидактико-психологические взгляды, определяются формы, методы и пути использования в современной педагогической практике его взглядов и их эффективность, разработаны научно-методические рекомендации, направленные на использование в системе непрерывного образования.

Теория и история педагогики, обогащение просветительскими и педагогическими взглядами С.Мажидова, получила научно-методические рекомендации, направленные на использование в процессе непрерывного обучения педагогических идей учёного, формы и методы внедрения в практику этих взглядов [5].

В диссертации Т.Сапарова «Технологии обучения, направленные на сохранения здоровья учащихся в экологически неблагоприятных регионах» определяются педагогические условия реализации здоровьесберегающих технологий в процессе обучения учащихся в экологически неблагоприятных регионах страны, а также выявляются возможности учебно-воспитательного процесса, позволяющие сформировать ценностные ориентации и устойчивые потребности учащихся к здоровому образу жизни.

В работе также охарактеризованы содержание и деятельность педагогов по формированию у учащихся здорового образа жизни, разработана модель здоровьесберегающих технологий, представлены научно-методические рекомендации по оздоровлению учащихся в экологически неблагоприятных регионах [3].

В работе доцента А.Бекимбетовой «Традиции каракалпакского народа в педагогике по умственному воспитанию молодёжи» доказана педагогическая значимость, научно обосновано содержание умственного воспитания молодёжи в каракалпакской народной педагогике как актуальная проблема. Определяются содержание и возможности. Автор работы изучает опыт логического мышления молодёжи при изучении народных традиций, доказывает традиции подачи понятий народной педагогики, математики, астрономии, ботаники и метеорологии как один из гарантов интеллектуально - развитого индивидуума-ученика и студента. Определяется эффективность традиций умственного народного воспитания развитого поколения, критерии и научно-методические рекомендации, направленные на использование традиций непрерывного образования при интеллектуальном обучении молодёжи по народной педагогике [2].

В исследовательской работе Т.Сапарбаева на тему «Нетрадиционная методика совершенствования обучения физике в академических лицеях» определяются дидактические возможности эффективности нетрадиционных методов обучения, основанных на компьютерных технологиях при совершенствовании обучения физике в академических лицеях по направлению точных наук. Выявлены учебные средства и формы обучения в методике нетрадиционного обучения в процессе совершенствования физического образования, отобраны учебные материалы, разработана методика обеспечивающая преемственность в их изучении. Автор работы научно-методически обосновывает преемственность учебных материалов, помещённых в разделе «Электрический ток в различных средах» усовершенствованного курса физики для академических лицеев с направлением точных наук. Созданы анимационные материалы и новые виртуальные лабораторные работы по 4-м темам названного выше раздела, защищены права (в соавторстве), получено соответствующее авторское свидетельство, эффективность и положительный результат при использовании нетрадиционных методов обучения физике на основе компьютерных технологий подтверждены педагогическим экспериментом [4].

В последние годы в Каракалпакстане идёт непрерывное педагогическое влияние на преобразования в системе обучения и воспитания, на некоторых из которых следует остановиться.

Новые педагогические взгляды и идеи, особенно в области обучения, воспитания и истории отразились в трудах 4-х докторов педагогических наук и около 60 кандидатов педагогических наук, в их работах описаны пути совершенствования духовно-нравственного воспитания будущего поколения с учётом национального менталитета Каракалпакского народа.

Литература

1. Алеуов У., Утебаев Т. Каракалпакстанда педагогика илиминин кәлиплесийи хәм раўажланыўы. - Т.: «Фан ва технологиялар», 2007.
2. Бекимбетова А.А. Қарақалпақ халқ педагогикасында ёшларга ақлий тарбия бериш аңналарари: Пед.фан.ном. Дис. ...-Т.: ЎзЖТУ. 2010.
3. Сапаров Т.Т. Экологик ноқулай минтақалардаги мактаб ўқувчилари соғлиғини сақлашга йўналтирилган ўқитиш технологиялар: Пед.фан.ном. дис. ... Автореф. -Т.: ЎзДЖТУ. 2011, 29- б.
4. Сапарбаев Т. Академик лицейларда физика ўқитиши такомиллаштиришининг ноанъанавий методикаси (Аниқ фанлар йўналиши мисолида): Пед.фан.ном. дис. Автореф. - Т.: ТДПУ, 2011. 23-б.
5. Сейтмуратов К. Сейфулғабит Мажидовнинг маърифий-жаджидчилик фаолияти ва таълим-тарбиявий қарашлари: Пед.фан.ном. дис. ... Автореф. - Т.: ЎзПФИТИ. 2006. 21-б.
6. Урумбаев Н.А. Основы методики русского языка в каракалпакской школе. – Нукус: «Каракалпакстан», 1979. –С.84.
7. Қайырбаев Ж. Ҳәриплик. Баслаўыш мектептиң алты жасарлар оқытуғын биринши класы ушын сабақлық. – Нөкис: «Билим», 1991.
8. Эркабоева Н. Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда педагогик фикрларнинг ривожланиши (1992-2005й.й.): Пед.фан.док.Дис. ...-Т.: ЎзПФИТИ, 2007.

Мақолада Қарақалпақистонда педагогика тарихи ва педагогик фикрларнинг ривожланиш шарт-шароитлари, шунингдек, таълим ва фан соҳасидаги асосий муаммолар ҳусусида сўз юритилади. Олимларнинг педагогика назарияси ва тарихи юзасидан билдирган фикр-мулоҳазалари, баъзи муаммолари, шунингдек, мазкур фаннинг келажаги тўғрисида қимматли маълумотлар ўрин олган. Педагогика фанининг тарихи ва назарияси билан қизиққан соҳа мутахассислари қимматли материал олишлари мумкин.

В статье рассматриваются вопросы истории педагогики, развития педагогической мысли, также основные проблемы в сфере образования и науки в Каракалпакстане. В ней представлены некоторые проблемы педагогической науки, мнения учёных о теории и истории педагогики, также ценная информация о будущем истории педагогики. Статья может быть полезна для педагогов, учёных и специалистов, интересующихся теорией и историей педагогики, они могут получить ценную информацию.

The article is devoted to the issues of the history of pedagogics and development of pedagogical outlook and also to the main issues of the education and science in Karakalpakstan. The article points out some problems, opinions of scientists on the theory and history of pedagogics and valuable basic facts about the future of this science. The article can be useful for specialists who take an interest in the theory and history of pedagogics, they can take valuable information.

ОИЛАНИНГ ДЕМОГРАФИК РИВОЖЛАНИШИ

Г.Б.Утепова - география фанлари номзоди, доцент

Н.Т.Отенов - ассистент ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: демографик ҳолат, оила, никоҳ, соғлом она, соғлом бола, ажримлар, мустаҳкам оила, демографик сиёсат.**Ключевые слова:** демографическая ситуация, семья, брак, здоровая мать, здоровый ребёнок, расторгнуть брак, крепкие семьи, демографическая политика.**Key words:** demographic situation, family, marriage, healthy mother, healthy child, to break a marriage, stable families, demographic policy.

Оила - инсонларнинг табиий, биологик, никоҳ - қон қариндошлик, иқтисодий, ҳуқуқий, маънавий муносабатларга асосланган, турмуш бирлиги ва ўзаро жавобгарлик орқали боғланган ижтимоий гуруҳдир.

Оилаларнинг ҳар томонлама соғлом ва мустаҳкам бўлиши давлат сиёсатининг ажралмас бир қисмига айланди. Оилалар сони ва унинг ўзгариши мамлакатнинг социал ва демографик ривожланиш хусусиятларига боғлиқ.

Олима М.Бўриева томонидан «Оиланинг моҳияти ва вазифалари дунёдаги барча халқлар учун бир хилдир. Лекин унинг ташкил топиши, тараккий этиш ва оила вазифаларининг бажарилиш жараёнлари ҳар бир халқда алоҳида ўзига хос хусусиятга эгадир» деб таъкидланган эди [2]. Маълумки, қадимдан мусулмон халқларида оила жуда муқаддас ҳисобланган. Оила қуриш, фарзандлар қўриш ҳар бир оиланинг бурчи деб қаралган. Оиладagi барча муносабатларни ҳамisha пок тутишга, тўғри йўналтиришга ҳаракат қилинган. Бу сифатлар Қуръони Карим сураларида ҳам, ҳадисларда ҳам, тарихий, бадий ва илмий манбаларда ҳам ўз ифодасини топган. Оила ва никоҳ турли тарихий даврлар давомида ўз ҳолати ва хусусиятларини ўзгартириб берган. Оила ўз мезонлари ва вазифаларига эга.

Оила мезонлари уч гуруҳга ажратилади:

1. Демографик мезон - асосан оиланинг демографик ҳолати орқали ифодаланади. Бу мезоннинг турли кўринишлари мавжуд бўлиб, улар орасида оила аъзолари таркибига, эр ва хотиннинг оиладagi мавжудлик ҳолатига, фарзандлар сонига кўра гуруҳлаштириш кенг тарқалган.

2. Ижтимоий мезон - оила аъзоларининг ижтимоий ҳолати эътиборга олинган ҳолда гуруҳлаштирилади. Уларнинг ижтимоий келиб чиқиши, касб-кори, оилада тутган ўрни каби жиҳатлари мезоннинг асосий кўринишлари ҳисобланади.

3. Иқтисодий мезон - оиланинг иқтисодий таъминланиш даражаси эътиборга олиниб, улар кам, ўрта ва тўлиқ таъминланган оилалар ҳисобланади.

Оила вазифаларини бажарилиши бир-бири билан боғлиқ ҳолда рўй беради. Масалан, оилада фарзандларнинг соғ-саломат туғилиши она саломатлигига боғлиқ. Она саломатлиги ва туғилган фарзанднинг соғ-саломат ўсиши эса оиланинг иқтисодий вазифасининг бажарилиш даражасига, яъни моддий таъминланиш даражасига ниҳоятда боғлиқдир. Оилада туғилган фарзанднинг етук инсон бўлиб шаклланиши учун биринчи навбатда боланинг таълим - тарбиясига ва дунёқарашини шаклланишига катта эътибор берилиши лозим. Мазкур жараён оиланинг ижтимоий вазифаларини бажарилиши билан узвий боғлиқ бўлади. Ўз навбатида оилада фарзандлар миқдорининг ошиб бориши ҳам оиланинг иқтисодий вазифаларини бажарилиш даражасига таъсир этади. Бошқача қилиб айтганда, оилада истиқомат қилаётган оила аъзоларини кўпайиб бориши оиланинг моддий имкониятини кўтаришни, яъни оиланинг иқтисодий вазифасини бажариш даражасини тезлаштиришни талаб этади.

Фарзанд оила муҳитида катта бўлар экан, унинг барча хулқ атвори, атроф муҳитга, оилага бўлган муносабати, келажакда ўзининг оила қуриши, фарзандлар қўриши ҳақидаги фикрлари ҳам шаклланиб боради. Агар оиланинг ижтимоий вазифаси ижобий бажарилса, яъни болада оилага, ота-онага, кексаларга ҳурмати, ўзаро ёрдам каби ҳислатлар шакллansa, у келажакда оила қургач, ўзи ҳам фарзандларини худди шундай тарбиялашга интилади. Демак, янги авлоднинг оила қуришида, янги оиланинг шаклланишида оиладagi ижтимоий вазифаларнинг бажарилиши асосий омиллардан бўлиб ҳизмат қилади.

Кўриниб турибдики, оила ўз моҳияти билан жамият ҳаётининг турли қирраларини акс эттиради. Шунинг учун

ҳам оила қатор ижтимоий фанларнинг ўрганиш мавзусидир. Демография оилани ўрганар экан, асосий эътиборни соғлом бола ва баркамол авлодга яъни жамиятни давомийлигига катта эътибор қаратади.

Оиланинг демографик таракқиёти, асосан статистик маълумотлар ёрдамида ўрганилади. Бундай маълумотлар эса, оилани мунтазам рўйхатга олиб бориш ва аҳоли ўртасида социалого - демографик (сўровнома) тадқиқотларни ўтказиш йўли билан тўпланади. Оила ҳақидаги статистик маълумотлар, уларнинг тузилиш тизими жаҳондаги ҳамма давлатларда ҳам айнан бир хил эмас. У ҳар бир давлат статистикаси учун қайд этилган оиланинг статистик тушунчасига ва ўтказилаётган аҳоли рўйхати дастурига боғлиқдир. Дастур тузишда аҳолининг оилавий таркиби, оилавий яшаш турлари асос қилиб олинади.

Қатор иқтисодий ривожланган давлатларда оиладagi фарзандлар камолот ёшига етиб оила қургач, улар иқтисодий жиҳатдан мустақил яшайдилар ва алоҳида оила ҳисобланадилар. Баъзи давлатларда эса 20 ёшдан ошган ҳар бир йигит - киз оила қурмаса ҳам, ўзи алоҳида оила ҳисобланади. Яна бошқа давлат статистикасида турмуш қуриб, кейинчалик ажрашиб ота-онаси оиласига қайтиб келса ҳам уларни алоҳида оила ёки ёлғиз яшовчилар қаторида ҳисобга олинади. Баъзи ҳолларда қариндош-қондош бўлмаган бегона кишилар ҳам бир оила бўлиб яшайдилар.

Биринчи Президентимиз И.А.Каримов «Оила ҳаётнинг абадийлигини, авлодларнинг давомийлигини таъминлайдиган, муқаддас урф-одатларимизни сақлайдиган, шу билан бирга, келажак насллар қандай бўлиб етишишига бевосита таъсир кўрсатадиган тарбия ўчоғи...» дея таъриф берган [1].

Жамиятимизда оилаларнинг ижтимоий - демографик таракқиёти замон талабларига мос равишда ривожланиб бормоқда. Айниқса, мустақиллик даврида ишлаб чиқилаётган давлат дастурларининг асоси оилага қаратилиб, демографик сиёсатни ўз ичига олади. Оиланинг демографик ривожланишини белгилаб берувчи авлодлар алмашиб жамиятнинг давомийлигини таъминлайди ҳамда келажакда шу жамият аҳолисининг яшаш тарзини ва демографик истиқболни белгилашда муҳим аҳамият касб этади.

«Демографик ҳолатни мувофиқлаштириш» жамиятнинг ҳозирги кунда оиланинг демографик ривожланишида оилавий муносабатларнинг мустаҳкамланишига, оилада соғлом турмуш тарзини тарғиб қилишда, она ва бола саломатлигини ва туғиш оралик муддатини камида 3 йил бўлишини оила аъзоларининг англашига қаратилмоқда.

Туғилишлар орасида узоқ ораликни сақлаш боланинг яшашига, она саломатлигини асрашга имконият яратади. Оиладagi иккинчи фарзанд биринчисига нисбатан, агар у 1,5-2 йил оралик билан дунёга келган бўлса, анча заиф, касалга чалинувчан бўлиб ўлим хавфи ҳам юқори бўлади.

Аҳоли саломатлигини яхшилашда, оналар ва болалар ўлимини камайтиришга эришишда демографик ҳолатни мувофиқлаштириш муҳимдир. Демографик ҳолатни мувофиқлаштириш икки мақсадни - болалар соғлигини мустаҳкамлаш ва улар ўлимини камайтиришни назарда тутди. Одатда чақолоқ она қорнида, она организмиди ўзининг ривожланиши, кундалик ҳаёти ва захира тўплаш учун оксил, ёғ, углевод, минерал, макро ва микроэлементлар, витаминлар каби моддаларни олади. Ана шу моддалар онада етарли бўлса, маълум миқдорда болага ҳам ўтади. Шу сабабли чақолоқ нормал ёки кам вазминли, соғлом ёки хастароқ бўлиб туғилади.

Демографик ҳолатни мувофиқлаштириш оналар саломатлиги ва болаларнинг омон қолиши муаммоси тўғри ҳал этилишининг муҳим омили ҳисобланади. Олиб

борилаётган тарғиботдан мақсад туғилишни чеклаш эмас, балки туғишдаги оралик муддатини узайтириш, соғлом авлодни вояга етказиш, оналар соғлигини яхшилаш, оналар ва болалар ўртасидаги ўлимни камайтиришдан иборатдир. Демографик ҳолатни мувофиқлаштиришнинг асосий мақсади оилада фарзандлар миқдорига эмас, балки унинг сифатига эътибор беришдан иборат.

Ажримларнинг асосий сабаблари ўрганилганда аксарият ҳолатларда эр-хотинларнинг ўзаро келишмовчиликлари, феъл-атворининг бир-бирига мос келмаслиги, рашк, қайнона - келин муаммолари, эракнинг зарарли одатларга берилиб кетиши (ичкилик, гиёҳванд моддалар)га ва шу каби, моддий қийинчиликлар (асосан эрнинг ишламаслиги, мустақил оилани бошқара олмаслиги), эрнинг дараксиз кетиб қолиши каbidир.

Оилаларнинг барқарорлигини таъминлашда қуйдагиларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз.

- оила ва никоҳ муносабатларини мустаҳкамлашда ёшлар ўртасида тиббий кўрикдан ўтишнинг моҳияти, қариндош -

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Баркамол авлод-Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. –Т.: «Шарқ» 1998.
2. Бўриева М. Оилада нечта фарзанд бўлгани маъкул. – Т.: «Адолат», 1995.

Оила – инсонларнинг табиий, биологик, никоҳ, қон-қариндошлик, иқтисодий, ҳуқуқий, маънавий муносабатларига асосланган, турмуш бирлиги ва ўзаро жавобгарлик орқали боғланган ижтимоий гуруҳидир.

РЕЗЮМЕ

Семья основана на естественных, биологических отношениях, брак - на родственных, экономических, правовых, политических отношениях, семья –это социальная группа, связанная между собой браком и ответственностью.

РЕЗЮМЕ

Family is based on natural, biological relations, the marriage is based – on the kin, economical, legal, political relations. Family is a social group, connected with each other through marriage and responsibility.

SUMMARY

ЖАҲОННИНГ ОЧИҚ АХБОРОТ РЕСУРСЛАРИ ТАҲЛИЛИ

Д.Ш.Зиядуллаев – техника фанлари номзоди, доцент
Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети

Г.Э.Зиёдуллаева – ассистент ўқитувчи
Тошкент ахборот технологиялари университети

Г.А.Кутлимуратова – ассистент ўқитувчи
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: Open Source, Очик ҳавола (Open Access (OA)), Киберленинка, DOAJ, электрон журналлар.

Ключевые слова: Open Source на открытом воздухе, (Open Access (OA)), Kiberleninka, электронные журналы.

Key words: Open Source, Open Air (Open Access (OA)), Kiberleninka, DOAJ, e-magazines.

Бугунги кунда интернет барча учун қулай ахборот воситаси ҳисобланади. Интернет орқали биз излаган саволларимизга тезда жавоб олишимиз, дунёни ўрганишимиз ва билимларимизни бойитишимиз мумкин.

Билимларни тарқатишда Интернет алоҳида аҳамият касб этади. Буларга илм фанга оид порталлар ва сайтлар, электрон кутубхоналарни мисол қилишимиз мумкин [1].

Интернет тармоғидаги ахборот ресурсларига электрон каталоглар, электрон журналлар, китоб ва газеталар, луғатлар, энциклопедия, маълумотномалар, онлайн китоб дўконлари ва шунга ўхшаш ресурслар мисол бўла олади. Ахборот ресурсларининг Интернетга жойлаштирилиши керакли маълумотларни тезда излаб топиш, илмий ишлар билан танишиш ҳамда ушбу жараёнда бевосита иштирок этиш имкониятини яратади.

Ҳозирги кунда Ўзбекистонда ҳам жаҳон ахборот ресурслари ўрганилиб, улардан фойдаланиш ўрга-тилмоқда. Алишер Навоий номи Ўзбекистон Миллий кутубхонасида ҳам жаҳондаги очик ресурслардан кириб фойдаланиш ҳуқуқи мавжуд. Китобхонлар ушбу муассасага ташириб буюриб ўзлари учун керакли маълумотларни бепул равишда олишлари мумкин.

Очик ҳавола (Open Access (OA))—бу оммавий Интернет орқали бепул ҳавола бўлиб, фойдаланувчиларга ўқиш, юклаш, нусха олиш, тарқатиш ва чоп этиш, қидириш ва иқтибос қилиш, индекслаш, маълумотларни узатиш ёки бошқа мақсадларда фойдаланиш, муаллифлар йўналишига фақат фаолият бутунлигини сақлаган ҳолда рухсат беради.

Очик ҳавола тушунчаси тадқиқотчилар, олимлар, кутубхона мутахассислари, илмий ходимлар, молиячилар, давлат хизматчилари ва нашриётлар ўртасида кенг муҳокама қилинади.

уруғлар ўртасидаги никоҳнинг олдини олиш, оила мустаҳкамлиги бўйича мутахассислар маслаҳати, давра суҳбатлари, илмий - амалий семинарлар, намунали оилаларнинг тавсияларидан фойдаланиш;

- оилалардаги зиддиятларнинг олдини олиш, ёш оилалар турмушини мустаҳкамлаш чораларини ўз вақтида кўриш;

- маҳалла фуқаролар йиғинидаги яраштириш комиссиялари аъзоларининг фуқароларнинг муносабатларини кўриб чиқишда жиддийликка эътибор қаратиш;

- оила ажримларини камайтиришда маҳалла маслаҳатчиларининг ҳар бир оилага кириб бориб, уларнинг дарду ташвишларига шерик бўлиб, уларга маънавий - руҳий қўмақ бериши ва зарур бўлганда моддий ёрдам билан таъминлаши;

-оилани мустаҳкамлашда оила - никоҳ мавзуларидаги кўрсатувларни янада такомиллаштириш ҳамда ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлашга ёрдам берадиган адабиётларни нашр этиш ва бошқаларга эътибор бериш керак.

Бугунги кунда тақризланган журналларнинг 90 фоизи саклов кўринишида, 10фоизи эса очик ҳаволада.

Биринчи муҳим халқаро очик ҳавола 2002 йил февраль ойида Будапешт конференциясида очик кўринишда сакланади. Ундан сўнг 2003 йил июнь ойидаги Бифеда баёноти ва 2003 йил октябрь ойидаги Берлин декларациясининг илмий ва ижтимоий билимларга очик ҳаволасидир.

Ўзбекистонда очик ҳаволага кириш ҳаракати 14 йил аввал бошланган. Бугунги кунда Алишер Навоий номи Ўзбекистон миллий кутубхонасида фойдаланувчиларга кутубхона тармоғида 33 та очик ҳаволали ахборот ресурсларини тақдим этилган.

Илмларнинг тез тарқалишида очик ресурсларнинг ўрни бекиёсдир. Тизимга ресурсларнинг очик тарзда жойлаштирилиши аввамбор ана ўша юртнинг илм фанини ривожланишига, олимлар сонининг ортишига ва шулар асносида буюк кашфиётлар яратилишига, технология ривожланишига, жамият тараққиётига, янгиликларнинг ортишига сабаб бўлади. Муаллифлар ҳам ўз мақолаларини,нашриётлар журналларини очик тарзда тизимга қўйишидан уларга қандай фойда бўлади деган савол туғилиши табиий, бу саволга уларнинг мақолаларига муносабатлар сонининг кўплиги, яъни impact-factor нинг ўсиши орқали ўз рейтингларига эга бўлишлари, дунёга танилишлари, турли конференцияларга таклиф этилишлари, уларга бутун дунё қизиқа бошлаши жавоб бўла олади.

Жаҳонда ҳозирги кунда очик ресурслар бир қанча бўлиб, булар қаторига биз қуйидагиларни киритишимиз мумкин: [2]

- [Aluka](#)
- [Cambridge JOURNALS](#)

- [EastView](#)
- [InstituteofPhysics \(IOP\)](#)
- [IQlib.ru](#)
- [OECD iLibrary](#)
- [RoyalSocietyPublishing](#)
- [arXiv.org](#)
- [BioMedCentral](#)
- [ChroniclingAmerica](#)
- [DOAB \(Directory of Open Access Books\)](#)
- [DOAJ \(Directory of Open Access Journals\)](#)
- [EncyclopaediaIranicaOnline](#)
- [FolgerShakespeareLibrary](#)
- [FreeMedicalJournals](#)
- [GATEWAY FOR FREE E-JOURNALS](#)
- [Information Center for Social Sciences, RUC](#)
- [iDEA](#)
- [LibraryandArchivesCanada](#)
- [NationalCenterforBiotechnologyInformation](#)
- [NationalLibrarySingapore](#)
- [PLOS \(Public Library of Science\)](#)
- [ScienceBooksOnline](#)
- [TheWorldBankMicrodataLibrary](#)
- [The World Bank Open Financial Data](#)
- [The World Bank Open Knowledge Repository](#)
- [TheWorldBankProjects](#)
- [TheWorldBankOpenData](#)
- [VostochnayaLiteratura](#)
- [KIBERLENIKA](#)
- [MSB \(Mirovayasifrovayabiblioteka\)](#)
- [FEK \(Fundamentalelektronkutubxona\)](#)
- [ESM \(Ekonomika.Sotsiologiya.Menejment\)](#)

Электрон журналлар – бу даврий нашрлар ҳисобланиб, компьютер орқали кўра олиш имконини беради. Улар интернет тармоқлари ёки исталган ахборот ташувчи воситалар ёрдамида тарқалади. Босма журналлардан фарқли ўлароқ электрон журналлар интерактив элементлар, яъни турли хил ўйинлар, тестлар ва шунга ўхшаш бир қатор афзалликлари борлиги билан ажралиб туради. Компьютер авлодларининг ўсиб бориши ва алоқа воситалари тобора яхшиланиб бораётган бир даврда электрон журналлар зарур ахборотларни олувчи восита сифатида жамият ҳаётида муҳим ўрин эгаллаб келмоқда. Замонавий электрон журналларнинг қўшимча функцияси бу – янги мақолага обуна бўлишнинг мавжудлигидир. Яна бир афзал томони китобхонлар мақолалар юзасидан музокаралар олиб бориши ва фикр алмашишларидир.

“КИБЕРЛЕНИКА” очик ресурси

Киберленика – бу илмий электрон кутубхона ҳисобланади. Асосий вазифаси – илмий фаолиятни оммалаштириш, илмий нашрлар сифатининг назоратини ошириш, илмий тадқиқотларни ривожлантириш, Россия фани цитированисини оширишдан иборат. Киберленика очик билимлар парадигмаси асосида қурилган.

Киберленика кутубхонаси Россия ва яқин хориж журналларидаги илмий мақолалар билан, РФ ОАК таркибига кирган етакчи илмий нашриётлар диссертация тадқиқотлари натижаларини акс эттирувчи илмий журналлар билан бутланиб борилади. Бу жуда ҳам қулай тизим бўлиб, бу тизим орқали илмий журналлар, илмий мақолалар, лойиҳалар ҳақида мунтазам янгиланиб боровчи ахборот оқимиغا эга бўлишимиз мумкин [3].

Ҳозирги кунда фондда илмий мақолалар сони 1 000 000 га яқин, илмий журналлар 1000 тани ташкил қилади. Рўйхатдан ўтган фойдаланувчилар сони 330 000 та, ҳар ойда ташриф буюрувчилар 2 000 000 га яқин, кириб кўрувчилар сони 4 000 000 тагача етган. Киберленика тизимининг афзаллик томонлари кидирув тизимининг қулайлиги, журналларни жойлаштириш бепул эканлиги, маълумотлар базасининг кенглиги, керакли ахборотларни **.pdf** форматида кўчириб олиш имконияти мавжудлигидир [4].

Адабиётлар

1. Чет тилларни ўрганиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида: Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПК 1875-сонли Қарори. 2012,10 декабрь.
2. Андреева А.В. Учебно-методическое пособие по дисциплине «Мировые информационные ресурсы». – Смоленск: Универсум, 2010.
3. Селетков С.Н., Андреева М.Н., Днепровская Н.В., Днепровская И.В. Мировые информационные ресурсы: Учебное пособие, практикум по курсу. /Московский государственный университет экономики, статистики и информатики. – М.: 2004, –С. 136.

“Научные журналы” га кирса, журналларрўйхати, сони, ОАК тасдиғиданўтганлари сони, базаданечта журнал мавжудлиги, скопусданечтажурнал борлиги кўрсатилган. Битта журналга танлаб кирилса, журнал ҳақида маълумотлар чиқади, яъни ISSN рақами, қайси соҳага онд мақолалар борлиги, қисқача қилиб айтганда журналга тавсиф берилган бўлади.

Журнал муқовасига боссак журналичидаги барча мақолалар рўйхати,муаллифлари, йиллари, томлари ва ҳоказолар келиб чиқади. Мақола ичига кирилса мақола ҳақида маълумот, аннотация ва тўлиқ матни чиқади. Шу орқали мақолани кўриб ёки кўчириб олиш мумкин.

“DOAJ” (Directory of Open Access Journals)

DOAJ – 2003 йил Швецияда очик жамият институтининг молиявий қўллаб - қувватланиши натижасида Лундск университетини кутубхонасида ташкил этилган. DOAJ фаннинг барча соҳаларини, техника, тиббиёт, ижтимоий ва гуманитар фанларни ўзида қамраб олган. Ушбу тизим бепул, тўлиқ матни, турли категориялар бўйича илмий тақриздан ўтган ва кўп тилдаги журналларни ўз ичига олади. Ҳозирги кунда 134 та давлатнинг 10000 дан зиёд журналлари мавжуд.

DOAJ нинг асосий мақсади - Интернет орқали бепул хизматларни амалга ошириш, илмий журналлар оммалашувини таъминлаш, жаҳонда очик тизимдаги журналлар ҳаракатини ташкил қилиш ва нашриётлар ишига кўмаклашиш.

Кидирув тизими бир неча хил усулда амалга оширилади:

- журнал номи бўйича;
- мақолалар бўйича;
- калит сўз бўйича;
- фан бўйича(тиббиёт, фан, тиббиёт фанлари, тиббиёт (умумий), ижтимоий фанлар, ички тиббиёт, технология, биология ва ҳаёт ҳақидаги фанлар, биология, техника ва технологиялар);
- журналлар лицензияси бўйича;
- ISSN бўйича;
- нашр этган мамлакат бўйича;
- журнал тили бўйича (инглиз, испан, португал, француз, рус, немис, италян, турк, кастил ҳамда хитой тиллари);
- нашриёт номи бўйича;
- DOAJ га қўшилган вақти бўйича категорияларга ажратилган.

Бу эса кидирув тизимини осонлаштириб, керакли маълумотларни тез излаб топиш имкониятини яратади.

Ҳозирги кунда фан ва таълим ривожланишида электрон журналларнинг ва уларни тизимга кириб фойдаланишнинг аҳамияти каттадир. Ўзбекистонда ҳам ахборот ва коммуникация технологияларининг ривожланиб бориши натижасида ана шундай ресурсларга, журналларнинг электрон версиясига эҳтиёж кучайиб бормоқда. Турли хил мавзуга оид, турли тиллардаги мақолалардан самарали фойдаланиш орқали илмий ишлар қилиш, дарсликлар, ўқув қўлланмалари яратиш имконияти ошади. Тадқиқотчилар ўз мақолаларини журналларда чоп эттириши, тизимга қўйиши учун мақолалар тақризчилар томонидан тақриз қилиниши, улар томонидан илмий ишлар даражасини баҳолаши, қилинаётган ишлар юзасидан кузатув ишларини олиб бориш, зарур тавсиялар олиш имконини берадиган тизимнинг мавжудлиги ахборотларни тез тарқалишига, илмий ишлар сифатининг ортишига имкон яратади. Олий таълим муассасаларида ҳам очик тизимларга кириб фойдаланиш факатгина ўқитувчилар, илмий ходимлар, тадқиқотчилар малакасини оширишда салмоқли ўрин эгаллаб қолмай, балки талабалар, магистрантлар учун ҳам мустақил равишда билимларни мустаҳкамлашда, билим доирасини кенгайтиришда, дарсдан ташқарида қўшимча маълумотларга эга бўлишларида, илмий ишлар билан танишишда, илмий ишлар моҳиятини англашда, янгиликлар яратишда муҳим аҳамият касб этади. Бу эса ўз навбатида илмий-тадқиқот ишлари қўламининг кенгайишига замин яратади.

4. Хорошилов А., Селетков С. Мировые информационные ресурсы: Учебное пособие. – Питер: 2004. –С. 176.

РЕЗЮМЕ

Open Source деб аталувчи хизмат ахборот жамиятида таълимни ривожлантиришнинг асосий катализатори сифатида тан олинади ва замонавий хизматлар кўрсатади. Бунга эса очик ресурслар турлари, ундан фойдаланиш, таълим ресурсларини олиш ва бошқалар, шу билан бирга турли мақсадда фойдаланиладиган дастурий таъминотлар киради. Булар ҳақидаги маълумотлар мақоладан ўрин олган

РЕЗЮМЕ

Open Source в информационном обществе используется в качестве основного катализатора для развития образования и современных услуг. Это тип с открытыми ресурсами, использование учебных ресурсов и то же программное обеспечение используется для различных целей.

SUMMARY

Information service called the Open Source community is recognized as a major catalyst for the development of education and modern services. This is an open resource types, use, learning resources and the same software is used for different purposes.

УДК 74.202.4

ТАЛАБАЛАР ИНТЕЛЛЕКТУАЛ САЛОҲИЯТИНИ ОШИРИШДА МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ АҲАМИЯТИ

Ф.З.Юсупова – катта ўқитувчи
Навоий давлат кончилиқ институти

Таянч сўзлар: интеллектуал бойлик, баркамол авлод, интеллектуал салоҳият, модернизациялаштириш, мустақил таълим, таълим, фан ва ишлаб чиқариш, интеграция, маъруза, муаммоли ўқитиш, самарадорлик.

Ключевые слова: интеллектуальное богатство, высокоразвитое поколение, интеллектуальный потенциал, модернизация, самостоятельное образование, образование, наука и производство, интеграция, лекция, проблемное обучение, эффективность.

Key words: intellectual wealth, developed generation, intellectual potential, modernization, independent education, education, science and production, integration, lecture, problem-solving education, efficiency.

Ўзбекистоннинг ривожланган давлатлар қаторидан жой олиши, озод ва обод Ватан, демократик фуқаролик жамият қурилиши ёшларга, уларнинг интеллектуал салоҳияти ва инновацион фаоллигига бевосита боғлиқдир. Биринчи Президентимиз И.А.Каримов қайд этганларидек: «...XXI аср – интеллектуал бойлик ҳукмронлик қиладиган аср. Кимки бу ҳақиқатни ўз вақтида англаб олмаса, интеллектуал билим, интеллектуал бойликка интилиш ҳар қайси миллат ва давлат учун кундалик ҳаёт мазмунига айланмаса – бундай давлат жаҳон тараққиёти йўлидан четда қолиб кетиши муқаррар. Буни чуқур англаб олган давлат, бундай ҳулосани чиқарган, халқро ҳамжамият ва тараққий топган мамлакатлар қаторига кўтариш учун ҳаракат, биринчи навбатда, бугун униб-ўсиб келаётган фарзандларининг ҳар томонлама баркамол авлод бўлиб ҳаётга кириб боришини ўзи учун энг улуг, керак бўлса, энг муқаддас мақсад, деб билади» [1].

Бугун мамлакатимизда амалга оширилаётган модернизациялаштириш интеллектуал кучлардан унумли фойдаланиш, инсондаги салоҳият ва фаоллиқни янги босқичга кўтаришни тақозо этмоқдаки, у ҳам илмий, ҳам амалий нуқтаи назардан янги вазифадир. Бунда мустақил таълим сифатини ошириш муҳим аҳамиятга эгадир.

Мустақил таълим сифатини ошириш - талабаларнинг ижодий қобилиятларини, касбий фаолияти давомида зарур бўладиган билим ва маҳоратни олишга бўлган интилишларини ривожлантиришга, дунёқараши ва интеллектуал салоҳиятини кенгайтиришга, шунингдек ўз мавқеини белгилаш ва қобилиятларини рўёбга чиқаришдек хусусиятларни юзага чиқаришга қаратилган.

Ўтказилган тадқиқотлар ёшларни мамлакатни модернизациялаш жараёнларига кенг жалб этишнинг самарали методлари ва усулларини топишга йўналтирилган. Олий таълимнинг ўқув-тарбиявий жараёнини ташкил этиш шакллари орасида маъруза дарсларида талабаларнинг мустақил ишини тўғри ташкил этиш муҳим ўрин эгаллайди.

Талабаларнинг фаоллиги ва мустақиллигини ривожлантириш учун кенг имкониятлар маъруза дарсларида намоён бўлади. Бунинг учун энг муҳими, маъруза мазмуни, уни баён қилиш услуби талабаларда қизиқиш уйғотиши керак.

Олий ўқув юртларининг ўзига хос томони шундаки, талаба ҳар хил манбалардан олган ахборотни тушуниб етиши, билимларни қайта ишлаб чиқиши ва мустақил

хулоса қила олиши лозим. Талабаларнинг илмга бўлган рағбатини қўллаб – қувватлаш ва ривожлантириш усули билан кўзланган мақсадга етиш мумкин.

Фан ва техника юксак тараққиётлар билан ривожланаётган бу даврда инсон учун зарур бўлган билимлар ҳажми тез ва кескин ошиб бормоқда. Уларга ўз билимларини мустақил тўлдириб бориш маҳоратини сингдириш, ишлаб чиқаришда жадал суръатлар билан ривожланаётган технологиялардан хабардор бўлиш, илмий-техник ахборотлар билан тўғри ишлаш кўникмаларини шакллантириш лозим. Олий таълимда ана шундай вазифани мустақил иш эгаллаб, у фан, таълим ва ишлаб чиқариш орасидаги узвийлик ривожланишига асос яратади [2].

Мустақил иш фанларни тўлиқ ўзлаштиришга қаратилган ўқув, илмий-тадқиқот, ишлаб чиқариш кетма-кетлиги ва ўз-ўзига таълим бериш турлари боғлиқлигини қуйидагича ифодалайди:

- илмий ва касбий билим маҳорати;
- ўрганиш ва касбий фаолият усулларини сингдириш;
- ижодий фаолият тажрибаси;
- ихтисосликка бўлган ижобий муносабат малакаси.

Ўқитувчи маърузаси ва талабаларнинг мустақил иши бир-бирининг асосини ташкил қилиб, ўзаро чамбарчас боғлиқ. Маъруза мустақил ишнинг самарадорлиги ва талаба фаоллигини оширишга ёрдам беради. Талаб даражасидаги маъруза талабани илмий-техник ва қўшимча адабиётларга мурожаат қилишга ундайди ҳамда илмий-тадқиқот фаолиятида мустақил изланишлар учун асос яратади.

Маъруза дарсларида талабаларнинг мустақил билим олишга бўлган интилишини фаоллаштириш масаласини муваффақиятли ечишда яна бир муҳим ҳолатни таъкидлаш лозим. Маъруза тинглаш – бу фаол жараён бўлиб, у кескин ақл, куч-ғайрат, ўқитувчи айтаётган гапларни чуқур англаб олиш, мавжуд билим ва тажрибаларни долзарблаштиришни, қабул қиладиган ахборотларга танқидий ёндашишни талаб қиладиган жараён эканлигини талаба тушуниши керак.

Талабаларнинг мустақил ўзлаштирган билимини намоён қилиш даражаси уларнинг ўқув фаолияти қандай мақсадга йўналтирилганлигига боғлиқ. Шунинг учун талабаларни ахборотни ўзлаштириб олишига ва ижодий фаолиятга тайёрлашнинг муҳим элементи – бу маърузачи томонидан маъруза мақсадини тўлиқ етказишдир.

Маъруза дарсларида мукаммал қўйилган мақсад таълим жараёнида аниқ бир йўналишни кўрсатиб, талабаларга мустақил фикрлаш имкониятлари ҳақида етарлича аниқ тасаввурга эга бўлишга кўмак беради.

Маъруза мақсади ўз ичига нафақат ўқув ахборотини олишни, балки маърузани қабул қилиш ва келгусида уларни касбий фаолиятида қўллаш усулларини ҳам ўргатиш кераклигини таъминлайди. Ўқитувчининг вазифаси ўқув ахборотини талабаларга етказа туриб, тингловчиларнинг фаоллигини моҳирона кучайтиришдан иборатдир.

Маъруза давомида маълумотларни етказишнинг энг самарали усули – талабаларга тайёр ахборотни етказмасдан, материални савол ва жавоблар ёрдамида баён қилиш орқали ижодий фикрлашга йўллаш, тингловчиларни фикрлар кетма-кетлигини назорат қилишга, мунозара иштирокчиси бўлишга ундайди.

Талабалар мустақил фаолиятининг асоси - маърузани мунозарали қўйиш. Ўқитувчи томонидан мунозарали вазиятни ҳосил қилиш ва талабаларнинг ўз фикрларини эркин баён қилиши, турли хил нуқтаи назарларни таҳлил қилиш шаклида кечади ва талабалар томонидан мавзуга оид асосий тушунчалар асослаб берилади. Бундай ташкил этилган маърузада янги билимларни мустақил ўрганиш ҳамда қўшимча адабиётлар билан ишлаш малакаси оширилиб, талабаларда танқидий ва ижодий фикрлаш кўникмалари ривожлантирилади. Агар мунозара мавзуси маърузадан олдин берилиб, талабага мавзуга оид ўқув адабиётлари тавсия этилган ва у мунозара бўйича мавжуд турли концепциялар билан таниш бўлса талабаларнинг мустақиллиги ва фаоллиги маърузаларда сезиларли даражада ошади.

Мураккаб назарий материалнинг талабалар томонидан самарали ўзлаштирилиши учун мунозарали маърузага тайёрланишда ўқитувчи маслаҳатларининг аҳамияти катта. Буни қуйидагиларда кўришимиз мумкин:

- талабанинг ўқув адабиётлари билан ишлашда мақбул усул ва услубларнинг танлай ололмаслиги;

- талабада ечимни мустақил танлаш имконияти етишмаслиги;

Талаба ҳар иккала ҳолатда ҳам ўқитувчининг ёрдами ва маслаҳатига муҳтож.

Маъруза давомида институтда олиб борилаётган тадқиқотларнинг келажакдаги истиқболи ва бу тадқиқотларда талабаларнинг иштирок этиш имкониятини моҳирона кўрсатилиши мустақил ишга бўлган фаол талабни ҳосил қилишнинг муҳим воситасидир.

Анъанавий таълим бериш фаолияти турли восита ва намуналарнинг намоёиш этилиши (масалан, физикавий ёки кимёвий тажриба, математик мисолларнинг ечилиши ва ҳ.к.) билан боғлиқ. Бундай турдаги ўқитишда талабанинг мустақил иши уч босқичда амалга оширилади:

- тинглаш, эслаб қолиш ва ўқитувчи томонидан берилаётган маълумотни қайтариш;

- фаннинг турли соҳаларини мустақил ўрганишда намунавий мисол ва масалаларни ечиш учун асосий ўқув маҳоратини егаллаш;

- «эски» билимлар асосида «янги» билимларни умумлаштириш.

Анъанавий таълим бериш усулида талабаларнинг мустақил фаолияти, асосан, етказилаётган тайёр билимларни мустаҳкамлашга қаратилган.

Мустақил иш самарасини оширишда маърузани самарали ташкил қилишнинг қуйидаги усуллари тавсия қилинади:

- фаннинг хусусиятидан келиб чиқиб, мавзуларнинг мураккаблик даражаси ҳисобга олинган ҳолда мустақил таълим олиш вазифаларини белгилаш;

- талабаларнинг эътиборини мураккаб мавзули, ўзлаштирилиши қийин бўлган мустақил иш бўлимларга алоҳида қаратиш;

- мавзуларни талабаларнинг ихтисослигига мослаган ҳолда тушунтириш.

Маъруза сўнгида мустақил ишга бўлган рағбатни ошириш мақсадида ўтилган мавзунинг мураккаб қисмлари бўйича тест, таянч ибораларга асосланган назорат саволлари берилади. Ихтисослик ҳисобга олинган ҳолда баён этилаётган мавзу билан боғлиқ бўлган саволлар мажмуаси киритилади.

Маърузаларда мустақил иш самарадорлигини ошириш воситаларидан бири касбга йўналтиришдир. Бу талабаларга ўз касбининг истиқболини кўришга имкон яратади, касбий маҳоратини мустақил ошириш зарурияти мавжудлигига ишонтиради, ушбу фан бўйича ижодий фикрлашга рағбат уйғотади.

Таълим бериш жараёнида талабаларга ўзи танлаган ихтисосликка оид масала ва мисоллар берилиши аҳамиятли эканлиги амалиётда тасдиқланди.

Техник йўналишда таълим олаётган талабаларга ихтисослигига тегишли саволларнинг қўйилиши ўзлаштириш кўрсаткичининг сезиларли даражада ошишига сабаб бўлди. Бундай ташкил қилинган мустақил ишда талабалар ижодий фаолиятга ундалиб, билимлар сифати кўтарилади.

Ривожланган жамиятнинг талаб ва эҳтиёжларидан келиб чиқиб, таълим, фан ва ишлаб чиқариш самарали интеграциялашувини таъминлаш, тайёрланаётган кадрларнинг миқдори ва сифатига нисбатан давлатнинг талабларини, корхоналар ва ташкилотларнинг буюртмаларини шакллантиришнинг механизмларини ишлаб чиқишни йўлга қўйиш натижасида муаммони қуриш, қўйиш ва ечимини топиш маҳорати такомиллаштирилади. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури талабаларидан келиб чиқиб, таълим даргоҳи олдида фаол, ташаббускор, ишга ижодий ёндашадиган етук мутахассислар етиштириш вазифаси қўйилади. Ушбу вазифани ечишда фаол усуллари қўллаш талаби муҳим аҳамият касб этади. Ана шундай фаол ўқитиш усулларида бири - бу муаммоларни ўқитишдир.

Маълумотни муаммолар тарзда етказиш тингловчиларнинг ақлий тафаккурини ошириб, билимларни мукаммал ўзлаштиришига ёрдам беради.

Маърузачининг вазифаси нафақат илмий ахборотни етказиш, мустақил ижодий фикр намунасини намоёиш қилишдагина эмас, балки талабалар ҳам маърузачининг ижодий фикрлашини фаол иштирокчиси сифатида тинглашларидир.

Маъруза давомида шундай вазиятлар рўй беради-ки, бунда маърузачи талабалардан бирига айтилган фикрни кенгайтиришини, бошқасига – ушбу фикр асосини ечиб беришини талаб қилиб, аудиториянинг диққат эътиборини қаратади.

Муаммолар вазиятни туғдира- диган ва бир неча ечимларга эга бўлган саволлар тайёрлаш катта аҳамиятга эга. Улар ўзлаштирилган билимлар билан ишлашни талаб қилиб, фикрлаш жараёнида аниқ амалий вазиятларни таҳлил қилишда қўлланилади. Олдин маърузачи талабаларда мавжуд бўлган билимларни фаоллаштиришга ҳаракат қилади. Сўнг шаклланаётган тушунчалар хусусиятлари аниқланади ва таҳлил қилиниб, мулоҳазалар умумлаштирилади.

Талабаларнинг мустақил ҳаракатларининг аксарият қисми маъруза материални қайта ишлаб чиқиш, қўшимчалар киритиш ва ўзлаштиришга сарфланади.

Муаммоли ўқитиш талабаларнинг нафақат аудиториядаги, балки аудиториядан ташқари мустақил ишини фаоллаштириб, қуйидаги босқичларни ўз ичига олади:

- муаммоли вазиятни келтириб чиқариш;
- вазиятни кузатиш ва ифодалаш;
- вазиятни таҳлил қилиш, етишмаётган маълумотлар ва уларни излаш чегарасини аниқлаш, вазиятни ечиш усуллари топиш, уларнинг исботи;
- мавжуд бўлган маълумотлар асосида вазият ечимини аниқлаш;
- охириги ечимни танлаб ифодалаш ва ҳар томонлама баҳо бериш; илгари тўпланган билимларга ўзлаштирилган билимларни қўшиш;

Муаммоли вазиятни келтириб чиқариш ва ечишда бешта даражани ажратиш мумкин:

1. Мавзун муаммоли баён қилиш. Унинг аҳамияти шундан иборатки, ўқитувчи муаммоли вазиятни юзага келтириб, нафақат муаммонинг охириги ечимини беради, балки ечимгача бўлган мантиқий ҳаракатни қарама-қаршилиқлар билан турли йўналишларда очиб беради.

2. Намунавий муаммоли вазиятни мустақил ечиш орқали мавзун баён этиш. Бундай ўқитиш услуги шундан иборатки, юқорида таъкидланган шарт-шароитлар сакланиб қолиниб, талабадан ўқитувчи берган муаммоли вазиятга қараб намунавий муаммоли вазият ечимини топиш талаб қилинади. Бундай маърузалар талабаларга муаммоли вазиятларни ечишнинг макбул усул ва усулларини ўргатади.

3. Кўп вариантли муаммони бериш жараёнида етишмаётган билимлар доираси белгиланиб, ечимни излаш йўллари аниқлаш. Талаба мустақил фаолиятга йўналтирилиб, олган маълумотларини умумлаштириб, ўз тажрибасидан фойдаланиш натижасида ўзига хос ечим йўллари излайди.

4. Комбинациялашган муаммоли ўқитиш - муаммони ечиш босқичларининг берилиши ва натижага имкон берадиган бир нечта кичик муаммоларга бўлиниши. Бундай ўқитишнинг эркин шаклларида бири – бу муаммони савол-жавоб орқали макбул ечимга келишидир.

Комбинациялашган муаммоли маърузада материални ўрганиш ўқитувчи билан ҳамкорликда муаммони ечишдан бошланиб, маъруза муммоли баён этиш шаклида кечади. Кейинги муаммоларни ечиш учун талабанинг мустақил фаолияти шаклланади.

5. Тадқиқотли муаммоли ўқитишда юқори фаоллик ва мустақилликнинг ифодаланиши. Таълим бериш ихтисосликка йўналтирилиб, ишлаб чиқариш муаммоларини ўз ичига олган вазифалар тартиб билан кетма-кетликда берилади. Талаба эса муаммони мустақил кўриб чиқиб, эгаллаган билимлари орқали ечимни топади, демак, берилган вазифаларнинг бажарилишида талабанинг «тўлиқ мустақиллиги» намоён бўлади. Талаба мустақил фаолиятининг юқори даражаси келгуси касбий фаолиятида ижодий маҳоратларини намоён қилиши ва фаннинг илғор усулларини ижодий ўзлаштириши орқали таъминланади [3].

Шундай қилиб, талабаларнинг мустақил иши кўп жиҳатдан ўқитиш услублари билан белгиланади. Агар анъанавий ўқитиш талабаларнинг ўқитувчи томонидан берилган тайёр билимларни ўзлаштириш билан таърифланса, муаммоли ўқитиш жараёнида бу фаолият ижодий фикрлаш самараси орқали амалга оширилади. Муаммоли ўқитишда қўлланилган мустақил фаолият талабага нафақат топшириқларни бажариш маҳоратини эгаллашга, балки ўз фикр ва ғояларини киритишга, ишлаб чиқаришдаги технологик жараёнларда кечаётган ходисаларни ҳар томонлама кўриб чиқишга ҳамда турли вазиятларда янгила ёндашувларни келтириб чиқаришга қаратилган.

Берилган мустақил ишнинг тўғри ечими талаба томонидан маъруза материални қанчалик ўзлаштирилганлигига боғлиқ. Маърузани етарли даражада тушуниш талаба мустақил ишини самарали бўлишига асос яратади.

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, маъруза дарсларида талабаларга фаол мустақил ишлаш кўникмаларини синдириш нафақат ўқув материали ўзлаштирилишининг муҳим омили ҳисобланади, балки уларда ижодий фаолият ва мустақил ишлаш малакаси ҳамда интеллектуал салоҳиятини оширишга кўмак беради.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Она юртимиз бахт-у иқболи ва буюк келажиги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. – Т.: «Ўзбекистон» НМИУ, 2015.
2. Юсупова Ф.З. Мотивы использования проблемных ситуаций в формировании самостоятельности студентов. // Республиканская научно-техническая конференция «ISTIQLOL» (с международным участием) «Современная техника и технология горно-металлургической отрасли и пути их развития». – Навои: 28-30 сентября 2006, -С.470-471.
3. Бозорова С.Ж., Юсупова Ф.З. Инновационные формы совершенствования подготовки кадров в технических вузах. //Научно-методический журнал «Технологии и методики в образовании». –Воронеж: 2014. №1. -С.15-16.

РЕЗЮМЕ

Мақолада маъруза дарсларида талабаларга фаол мустақил ишлаш кўникмаларини синдириш нафақат ўқув материали ўзлаштирилишининг муҳим омили ҳисобланиши, балки уларда ижодий фаолият ва мустақил ишлаш малакаси ҳамда интеллектуал салоҳиятини ошириши ҳақида фикр юритилади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы активизации самостоятельной работы на лекционных занятиях, выступающих не только как фактор прочного усвоения учебных материалов, но и как фактор роста у студентов творческой способности, умений самостоятельно работать и способствующему повышению у них интеллектуального потенциала.

SUMMARY

In the article are considered the questions of modernization of the self-study work at the lectures which are considered to be not only as a factor of strong assimilations of educational materials, but as a factor of evolution of the creative ability of students, skills to work independently and promoting to the increasing of intellectual potential.

USTAZLAR SHEJIRESI

ҚАРАҚАЛПАҚ ТІЛ БИЛИМИНИҢ КӨРНЕКЛІ ҰӘКИЛИ
Ш.Н.Абдиназимов - *филология илимлерінің докторы, профессор*
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Өткен әсирдің 50-жыллары қарақалпақ тили мәселелерін хәр тәрепке изертлеу жұмыстарына жергиликли миллий қәнигелеримиз араласа баслады. Қарақалпақ тил билимининг илим сыпатында қәлиплесіуінде Қарақалпақстан Республикасына мийнети синген илим ғайраткері, филология илимлерінің докторы, профессор Досжан Сипатдинович Насыровтың хызметі айрықша болды.

Ол 1927-жылы Мойнақ районының Тикөзек деген жеринде туылды. Жаслайынан хат таныуға, китап оқыуға кумар болды. Өзі тууылып өскен ауылында баслауыш мектепте, 1943-жылдан баслап Мойнақ қаласының орайындағы орта мектепте оқыды. Соң Шымбай қаласындағы 2 жыллық муғаллимлер институтына оқыуға кирди.

Институтта оқыған дәуиринде ол тил илимининг терең сырларын жалықтастан үйренди. Оқытушылардың хәр бир лекциясын айрықша ықлас пенен тыңлады. Ол бул жерде республикамызға аты белгили педагог-илимпазлар — Н.Д.Щепкин, Н.Ф.Нефедов, А.Қыдырбаев, А.Есемуратов, Ж.Аралбаев, Ж.Орынбаевлардың улыўма тил билимининг теориялық мәселелери, тюркология, қарақалпақ тилининг бөлимлери бойынша лекцияларын дыққат пенен тыңлады. 1945-жылы Қарақалпақ муғал-лимлер институтын табыслы тамамлайды. Ол еки жыл мүддетке Мойнақ районының Аққала ауылындағы 9 жыллық мектепке жұмыс ислеп келиўге жиберилди. Оның «және де оқып билимимди көтерсем, жоқары мағлыўматлы педагог-қәниге болып жетилсем» деген арманы 1947-1949-жыллары Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтының қарақалпақ тили хәм әдебияты қәнигелигинде оқыуға ийтермеледи. Ол пединститутты 1949-жылы «айрықша» бақаларға тамамлады.

Пединститутта оқытқан устазларының бири Нәжим Дәукараев оның тил хәм әдебиятка болған қызығушылығын сезип, өзи директор болып ислейтуғын Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстандағы экономика хәм мәдениет институтынан аспирантураға еки орын таярлады. 1949-жылы ол К.Убайдуллаев пенен бирге Москвадағы Илимлер Академиясының тил билими институтының аспирантурасына оқыуға түседі. Аспирантурада Илимлер Академиясының хабаршы-ағзасы Н.К.Дмитриев, профессор Н.А.Баскаков оған илимий жақтан басшылық етти. Аспирантурада оқыу дәуиринде ол академик В.В.Виноградов, Г.Д.Санжеев, Р.И.Аванесов, Ю.Д.Дешериев, Н.К.Дмитриев, Н.А.Баскаков, Э.В.Севортян, Э.Н.Наджиб хәм тағы басқа илимпазлардың улыўма тил билими, тюркологияға байланыссы мазмунлы лекцияларын тыңлады.

Д.С.Насыровтың қарақалпақ тилининг тарийхы, диалектологиясы, лексикографиясы хәм т.б машқалалары менен айланысып, тилиши илимпаз болып қәлиплесіуінде бурынғы аўқамдағы Илимлер Академиясының хабаршы-ағзасы, профессор С.П.Толстовтың, илимпаздың өмирлик жолдасы тарийх илимлерінің кандидаты Л.С.Толстованың да белгили тәсири болды.

Д.С.Насыров 1954-жылы Москвадағы тил билими институтында «Қарақалпақ тилиндеги келбетлик феийл хәм оның синтаксислик хызметі» деген темада кандидатлық диссертациясын табыссы жақлады. Оның рәсмий оппонентлери белгили тюркологлар профессор И.А.Батманов, профессор Э.Н.Наджиб болды.

Солай етип, Д.С.Насыров қарақалпақ тилши-илимпазлары арасында ең бириншилерден болып «филология илимлерінің кандидаты» деген илимий дәрежеге ийе болды. 1954-жылы Қарақалпақстанға келгеннен кейин экономика хәм мәдениет илимий-изертлеу институтының қарақалпақ тили хәм әдебияты бөлимининг баслығы, 1955-1959-жыллары Қарақалпақ мәмлекетлик пединституты директорының орынбасары, 1959-1988 - жыллары Н.Дәукараев атындағы тил хәм әдебият институты директорының орынбасары, қарақалпақ тили тарийхы хәм диалектологиясы бөлимининг баслығы, 1988 – 1991 -жыллары усы институттың директоры, 1991-жылдан өмирининг ақырына шекем Қарақалпақ мәмлекетлик университети факультетлер аралық қарақалпақ тили кафедрасының баслығы лаўазымында жұмыс иследи.

Д.С.Насыровтың өмиринде 1976-жыл ең есте қаларлық жыллардың бири болды. Сол жылы апрель айында ол Таш-

кентте «Қарақалпақ улыўма халықлық сөйлеу тилининг қәлиплесіуи хәм оның диалектлик системасы» деген темада филология илимлерінің докторы илимий дәрежесин алыу ушын диссертация жақлады. Диссертанттың илимий мәсләхәтшиси белгили тюрколог, профессор Н.А.Баскаков, рәсмий оппонентлери: академик Ш.Ширалиев, академик Ш.Ш.Шаабдурахманов, филология илимлерінің докторы Ф.А.Абдуллаевлар болды. Рәсмий оппонентлери хәм мәжилисте шығып сөйлеген басқа да алымлар Д.С.Насыровтың бул жұмысын жоқары бақалап, илимий кеңес ағзалары оған «филология илимлерінің докторы» илимий дәрежесин беріу туўралы шешимди бир ауыздан мақуллады. Алымның докторлық диссертациясы бойынша монографиясы да усы жылы жәрияланды.

Д.С.Насыровтың «Қарақалпақ улыўма халықлық сөйлеу тилининг қәлиплесіуи хәм оның диалектлик системасы» монографиясының I бабында қарақалпақ тили хәм оның диалектлерининг изертлениу тарийхы, оның раўажланыу басқышлары дәуирлерге бөлинген. Биринши дәуирде (1930-1960 жыллар) қарақалпақ тилиндеги диалектлер менен сөйлесимлерди әмелий мақсетте үйреніу, қарақалпақ тилининг диалектлик тийкарын анықлау, жазыуы қәлиплестириу, фонетика хәм грамматикалық тийкарларын ислеп шығуға байланыссы мәселелер үйренилген еди. Бул басқышта қарақалпақ тил билиминде С.Е.Малов, Е.Д.Поливановлардың мийнетлери пайда болды.

Қарақалпақ диалектологиясының қарақалпақ тил билимининг өз алдына жаңа тарау болып қәлиплесіуининг екінши дәуири 1960-жыллардан басланады. Бул Н.А.Баскаковтың «Қарақалпақ тили» атамасындағы капиталлық мийнетлерининг жәрияланыуы менен тығыз байланыссы. Д.С.Насыровтың монографиясының II бабы «Қарақалпақлардың ата-бабалары хәм олардың тили ҳаққында тарийхий-лингвистикалық дереклер» деп аталып, онда қарақалпақ халқы этногенезининг тийкаргы басқышлары тарийхий – этнографиялық және лингвистикалық дереклерге тийкарланып изертленген.

Қарақалпақ, қазақ хәм ноғай тиллерининг материалларын салыстырмалы бағдарда изертлеп, илимпаз бул тиллердин көпшилик жағдайда қыпшақ тиллерининг өзгешеликлерин өзлерине мийрас еткенлигин, XI-XII әсирлерден баслап қыпшақ қәуимлик бирлеспесининг орталығында раўажланғанлығын көрсетип, қарақалпақ улыўма халықлық сөйлеу тили хәм оның диалектлеринде қазақ, ноғай тиллеринен өзгеше оғуз-печенег қәуимлери тилининг излери бар екенлигин анықлайды. Буның ушын қарақалпақ тил билиминде печенег жазба естеликлері қарақалпақ тили материалларына салыстырмалы бағдарда үйренилди. Солай етип, ол печенег-оғуз хәм қыпшақ қәуимлери тиллерининг тийкарында пайда болған қарақалпақ улыўма халықлық сөйлеу тили XIV-XVI әсирлерде толық қәлиплести деп көрсетеди.

Ол қарақалпақ халқының этногенезине байланыссы тарийхий-лингвистикалық мағлыўматлар беріу менен Қарақалпақстаннан басқа жерлерде (Ташкент, Ферғана, Самарканд, Бухара, Афғанстан т.б) жасаушы қарақалпақлардың тарийхий-этнографиялық турмысына байланыссы олардың тилинде пайда болған өзгерислерди де терең изертлейди. Сондай-ақ, ол қарақалпақ улыўма халықлық сөйлеу тилининг тарийхын изертлеуде қарақалпақ тили диалектлери хәм сөйлемлери материаллары, ески хәм орта әсирлерде жазылған түркий халықларының жазба естеликлері – Махмуд Қашғарийдың «Девону-луғат-ит-турк» мийнети, «Кодекс Куманикус», XIII-XV әсирлердеги қыпшақ-оғуз естеликлері тилинде сақланған мағлыўматлардан кең пайдаланған.

Монографияның IV, V бапларында қарақалпақ улыўма халықлық сөйлеу тили, оның диалектлерге бөлинуи, қурылысы, фонетика-морфологиялық хәм лексикалық өзгешеликлері кең түрде анализ жасалған. Илимпаз XVIII-XIX әсирлердеги қарақалпақ шайырлары Жийен жырау, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ шығармаларының тил өзгешеликлерине байланыссы пикир билдирип, олардың дәретпелери улыўма халықлық сөйлеу тилинде жазылғанын көрсетеди. Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тилинде жазба-китабий тилге тән сөзлер, базы бир грамматикалық формалар болғаны менен тийкарынан олардың тили

қарақалпақ улыўма халықлық сөйлөү тилинің қәлиплескен түринен ибарат, -деп көрсетеди.

Қуллаcы, Д.С.Насыровтың бул мийнети барлық тилши-илимпазлар, әдебиятшы, тарийхшы, этнографлар хэм кең жәмийетшилик ушын баҳалы илимий мийнет болып табылады.

Д.С.Насыров қарақалпақ тилинің жазыўы, әлипбеси хэм имласы, лексикографиясы, тарийхы хэм диалектологиясы, грамматикасы бойынша 150 ге шамалас мийнетлердің авторы. Кирилл жазыўына тийкарланған әлипбе хэм имланы жетилистириў мақсетинде 1957-жылы «Қарақалпақ тилинің жаңа алфавити хэм орфографиялық қәделер жыйнағы» қабыл етилди. Бул жаңа алфавит хэм орфографиялық қәделер жыйнағын К.Убайдуллаев пенен бирликте ислеп шықты хэм ол бүгинги күнге шекем өзгериссиз қолланылып келмекте. 1958-жылы Москвада Н.А.Баскаков, Д.С.Насыров, К.Убайдуллаевлар төрепинен дүзилген «Қарақалпақша-русша сөзлик» баспадан шығарылды. Орта Азия хэм Қазақстан Республикалары арасында ең бириншилерден болып дүзилген бул сөзликке 30000 ға шамалас сөзлер, сөз дизбеклері киргизилди. Сондай-ақ, 1967-жылы жәрияланған «Русша-қарақалпақша сөзлик»тиң де дүзиўшилериниң бири болды. Грамматика тараўында, «Қарақалпақ тилиндеги көплик категориясы» (1961), «Қарақалпақ тилиндеги келбетлик фейил» (1964) китаплары жәрияланды. Бул еки мийнетиндеги материаллар 1974-жылы баспадан шыққан жоқары оқыў орынлары ушын жазылған «Хәзирги қарақалпақ тили (морфология)» сабақлығына киргизилди. Ол улыўма билим берий мектеплери, орта арнаўлы хэм жоқары оқыў орынларында қарақалпақ тилинің талап дәрежесинде оқытылыўына дыққат аўдарып, К.Убайдуллаев пенен бирге IV-VIII класслар ушын қарақалпақ тили бойынша бағдарлама дүзди. Ол университеттиң қарақалпақ тили хэм әдебияти қәнигелиги ушын «Хәзирги қарақалпақ тили» (1979), «Улыўма тил билими» (1979), «Қарақалпақ тилинің тарийхы» (1979), «Қарақалпақ диалектологиясы» (1979) бағдарламаларының дүзилиўине катнасты.

Ол 1977-жылдан баслап Нөкис мәмлекетлик университетиниң қарақалпақ тили кафедрасының профессоры сыпатында студентлерге «Улыўма тил билими», «Тюркологияға кириспе», «Қарақалпақ тили тарийхы», «Ески түркий тили», «Қарақалпақ диалектологиясы», «Түркий тиллериниң салыстырмалы грамматикасы» пәнлери бойынша лекциялар оқыды. Оған 1959-жылы доцент, 1977-жылы профессор илимий атағы берилди. Өзиниң илимий педагогикалық хызметі

дәўиринде республикамыз ушын жоқары маманлықтағы илимий-педагог кадрлар таярлаў, оларға илимий басшылық етиў, мәсләхәтлер берий ислери менен шуғылланды.

Оның басшылығында 13 адам филология илимлериниң кандидаты илимий дәрежесин алыў ушын диссертация жаклады. Олардың ишинде академик Х.Хамидов хэм бизиң кандидатлық диссертацияларымызға илимий басшылық еткен болса, академик А.Дәўлетов, филология илимлериниң докторы М.Айымбетовтың кандидатлық диссертациясына илимий мәсләхәтши болды.

Ол тек ғана қарақалпақ тилши илимпазларының жанашыры болып қалмастан, сол жыллары Киев, Москва, Санкт-Петербург хэм т.б. орайлық қалаларда илимниң басқа тараўлары бойынша жаклаған илимпазларға жақыннан жәрдем берип, илимниң шөлкемлестириўшиси болғанын заманласлары ядында жақсы сақлайды.

Д.Насыров тил, тарийх, этнография, фольклористиканың әхмийетли мәселелерине бағышланып Ташкент, Москва, Берлин, Баку, Алма-ата, Фрунзе, Уфа, Кишинев хэм т.б қалаларда өткерилген халықаралық энжуманларда баянатлар жасады.

Қарақалпақ тилши илимпазлары арасынан шыққан бурынғы аўқам Илимлер Академиясы әдебият хэм тил бөлими жанындағы Тюркологлар комитетиниң бирден бир ағзасы болды. 1983-жылдан баслап жигирма жылға шамалас ўақыт Өзбекстан Илимлер Академиясының тил хэм әдебият институтының жанындағы докторлық диссертация жаклаў бойынша қәнигелестирилген Кеңестиң ағзасы болды. Әсиресе, Д.С.Насыровтың 1991-жылы Қарақалпақ мәмлекетлик университети жанындағы «филология илимлериниң кандидаты» илимий дәрежесин беретугын қәнигелестирилген Кеңестиң ашылыўында хызметлери айрықша болды. Ол Москваға барып, бул мәселени унамлы шешип келди.

Д.С.Насыровтың қарақалпақ тил билиминиң раўажланыўына косқан айрықша үлеслери жоқары баҳаланып, оған 1977-жылы «Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген илим ғайраткери» деген хұрметли атақ берилди.

Талантлы тилши илимпаз, кишипейил инсан Д.С.Насыровтың туўылғанына 90 жыл толыў мүнәсибети менен илимпаздың туўған-туўысқандарын, қарақалпақ филологиясы илимине қызығыўшы кең жәмийетшиликти қызғын қутлықлай отырып, әдиўли устаздың жарқын келбеті халқымыздың ядында мәңги мөрленип қалатуғынына исенемиз.

Профессор Бауаддин Алламуратов 80 жаста

КӨЗГЕ КӨРИНБЕС ХАЙЎАНАТЛАР ДҮНЬЯСЫН ИЗЕРТЛЕГЕН АЛЫМ

К.Алламбергенов – филология илимлериниң докторы, профессор

Ш.Алламуратов – биология илимлериниң кандидаты, доцент

М.Балтабаев – биология илимлериниң кандидаты, доцент

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты



Усы жылы 15-майда белгили илимпаз ихтио-паразитолог, Қарақалпақстан республикасына мийнети сиңген илим ғайраткери, биология илимлериниң докторы, профессор Бауаддин Алламуратовтың туўылғанына 80 жыл хэм илимий-педагогикалық хызметине 63 жыл толады.

Бауаддин Алламуратов 1937-жылы Қарақалпақстан Республикасының Тахтакөпир районында дийқан шаңарағында туўылды. Болажақ алымның жаслық күнлери аўыр урыс жылларына сәйкес келди. Ол ата-анасынан ерте айырылды хэм өзиниң дөслеки балалық дәўирин хәзирги “Өзбекстан” фермер хожалығында өткерип, кейин Тахтакөпир, Мойнақ балалар үйинде, соңын ала интернатта тәрбияланады.

Б.Алламуратов 1955-1960-жыллары Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтының Тәбияттануы факультетиниң химия-биология қәнигелигинде оқып, оны айрықша баҳалар менен тамамлайды. Питкериўши қәнигелерди бөлиштириў бойынша институттың мәмлекетлик комиссиясы оны Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының Тәбият илимлериниң бирлескен институтындағы балық паразитлери лабораториясына жибереди хэм ол жерде жу-

мыс ислейди. Бул жерден ол 1962-жылы Өзбекстан Илимлер Академиясы Зоология хэм паразитология институтына барады хэм бир жылдан сон (1963) Украина Илимлер Академиясы Зоология институты балық паразитлери лабораториясы жанындағы аспирантураға қабыл етиледі хэм 1966-жылы академик А.П.Маркевичтиң илимий басшылығында «Сурхандәрйя хәўиз балықларының паразитлери» атамасындағы кандидатлық диссертациясын мүддетинен бурын жуўмақлап, табыслы жаклап шығады. Усы жылы ол Өзбекстан Илимлер Академиясы Зоология хэм паразитология институтына киши илимий хызметкер лаўазымына жумьсқа қабыл етилди хэм усының менен бир қатарда Ташкент мәмлекетлик университети (хәзирги ӨЗМУ) ихтиология кафедрасында балықлар паразитологиясы пәни бойынша талабаларға сабақлар өтеди.

Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институты ректораты жас алымның жумьслары менен танысып, жоқары баҳалайды хэм оны 1967-жылдың март айынан баслап Зоология кафедрасына үлкен оқытыўшы лаўазымына шақырады. Бул жерге келиў менен оның өмиринде үлкен жаңалықлар, мийнетте өзгерислер хэм табыслар болды. Ол 1988-1994-жыллары Бердақ атындағы ҚМУ Химбиология, 1996-1998- жыллары Әжинияз атындағы Нөкис МПИ Тәбияттануы факультет-лериниң деканы, 1999-2001- жыллары Биология кафедрасының баслығы, ал 2001 – жылдан хәзирги

күнге шекем Биологияны оқыту методикасы кафедрасының профессоры лауазымында ислеп келмекте.

Б.Алламуратов өзинің илимий изертлеулеринің дәслепкі дәуірлеринен – ақ, халық хожалығы үшін үлкен әхмийетке иіе болған объектти, яғный Өзбекстанның құбла аймақларындағы балықларда болатуғын көзге көринбес, оғада майда инвазион кеселликлер хэм оның қоздырушыларын хәр тәрәплеме үйрениу машқаласын таңлап алады. 1963-1966-жыллары Өзбекстанның құбла Қашқадарья, Сурхандарья уалаятларының түрли суу сақлағышлары, Сурхандарья дарьясының таулы районларындағы Қаратау хэм Топалаңда 2 мың данадан зыят балықты үйренди хэм ол (1969) Орта Азия шараятында ушырасатуғын патоген лента тәризли таспа курт – ботрицефалустың тиришилиқ циклын үйренген биринши ихтиопаразитолог болды.

Усы дәуірдеги илимий-изертлеулеринің жуўмақлары “Сурхандарья хәуиз балықларының паразитлери хэм кеселликлери” атамасында китап түринде баспадан шығарылды (Ташкент, ФАН баспасы. 1974. 204 б). Усы монографияға Өзбекстанның түслигиндеги балықларда болатуғын паразит хэм кеселликлерге тийисли улыўмаластырылған илимий мағлұматлар тийкар болды. Бул жумыста балық паразитлер фаунасының экологиялық хэм зоогеографиялық шараятларға, балықлардың жасына, жыл маўсимлери хэм ықлымға ғәрезлилиги талланған. Сондай-ақ, балықларда кең тарқалған инвазион кеселликлерди келтирип шығарушы паразитлер, оларға қарсы гүрес шаралары хэм гейбир гельминтлер биологиясын үйрениу бойынша көрсетпелер берилди.

Орайлық Азия суу бассейндериндеги балықлардың әпиўайы паразитлери кем үйренилгенлиги есапқа алынып, проф. Б.Алламуратов 1967-1995-жыллар аралығында Өзбекстан, түслик Қазақстан, Қырғызстан, Тәжикстан хэм Түркменстан аймақларында ихтиопропаразитологиялық экспедициялардың шөлкәмlestирушиси хэм қатнасушыларының бири болды. Бунда тийкарғы илимий бағдар: бир клеткалы әпиўайы паразитлер фаунасы, систематикасы, экологиясы хэм зоогеографиясына, оларға қарсы гүресуі шараларына қаратылды. Бул бағытта ол Орайлық Азия шараятындағы экологиялық ихтиопропаразитологияның тийкарғы ызамлылықларын ашып берди хэм 1995-жылы академик А.П.Маркевич, профессорлар Р.Глеуов хэм З.Нарбаевлардың мәсләхәтшилигинде «Орта Азия суу бассейндери балықларының әпиўайы паразитлери (фаунасы, систематикасы, экологиясы, зоогеографиясы хэм оларға қарсы гүресуі шаралары)» атамасында докторлық диссертациясын жақлады.

Б.Алламуратов - Орта Азия тәбийий суу бассейндери, хәуиз хожалықлары шараятында балықлардың әпиўайы паразитлери хэм кеселликлеринің систематикасын үйрениуи баспадан биринши ихтиопропаразитолог алым. Себеби, ол 1974-1986-жыллары Сырдарья суу бассейндериндеги балықлардың әпиўайы паразитлерин, 1986-1995-жыллары “Балықшы”, “Қызылорда”, “Қараматнияз” хэм басқа да хәуиз хожалықларында кең тарқалған протозой кеселлигин үйренди хэм бул жумыслар Орта Азия хәуиз хожалықлары шараятында ихтиопропаразитологиялық факторлардың тәсирин анықлау, хэм машқалаларын комплексли шешуи де дыққатқа ылайық болды. Усы изертлеулердің нәтижелери оның «Паразитические простейшие и протозойные болезни рыб водоемов некоторых прудовых хозяйств Узбекистана и юга Казахстана» (Нукус, изд-во «Қарақалпақстан» 1986, 100 стр.), «Паразитические простейшие рыб водоемов бассейна реки Сырдарьи» (Москва, 1986, 125 стр.) атамасындағы монографиялары хэм «Паразитические простейшие рыб водоемов Средней Азии (фауна, систематика, экология, зоогеография и меры борьбы)» (Ташкент, 1995. 56 стр.) темасындағы докторлық диссертация жумысларында баспадан шығарылды. Бул монографиялар Орайлық Азия балықларының әпиўайы паразитлер фаунасы, протозой кеселликлери, антропоген факторлардың суу экосистемасына тәсири, олар дүзиниң өзгериси бойынша әдебиат мағлұматлары хэм өз изертлеулери нәтижелерин улыўмаластыруға қаратылған биринши хәрәкетлер болып есапланады. Биринши рет Орта Азия балық микоспоридияларының классификациясы хэм зоогеографиясы, олардың жүзиуши спора хэм фауна бирлеспеси бойынша ислеп шығылды. Сонлықтан да,

бул жумыс усы бағдардағы илимий-изертлеу жумысларына қосылған үлкен үлес болып есапланды.

Б.Алламуратовтың илимий-изертлеу жумысларының нәтижелери, балықлардың протозой кеселликлери хәққындағы ызамлылықлары, өндириске енгизилген усыныслары протозоология, экологиялық протопаразитология илимлерине, сондай ақ, хәуиз балықшылық хожалықларында профилактикалық илажлар ислеп шығуу үшін да үлкен әхмийетке иіе. Оның 200 ге шамалас илимий мийнетлери баспада жәрияланған, базы биреулери шет елдерде (Чехославакия, 1972, Қытай, 2001) баспадан шығарылған. Бул илимий-методикалық жумыслардан, әсиресе, кең жәмийетшилиқ пайдаланатуғын қолланба хэм өндириске усыныслардан “Салыгершилиқ системасы суу майданларында балық өршитиуи раўажландыруу” (Москва, 1988), “Қарақалпақстанда салы хэм балық алмаслап өсируу” (Нөкис, 1990), “Химиялық патасланыу хэм оның тәбийий орталыққа зыянлы ақыбетлери” (Хожели, 1990), “Зоология терминлериниң русша – қарақалпақша сөзлиги” (Нөкис, 1992), “Тәбият хэм антропоикалық фактор” (Нөкис, 1992), “Улыўма экология хэм тәбиятты қорғау” (Нөкис, 2005); сабаклық хэм оқыу қолланбалардан “Хайўанлардың жеке раўажланыу биологиясы» (Нөкис, 1992), “Цитология” (Нөкис, 2004), “Гистология” (Нөкис, 2004), “Омыртқалылар зоологиясы» (Нөкис, 2005), “Омыртқасызлар зоологиясы» (Нөкис, 2005), “Паразитология” (Нөкис, 2009); методикалық қолланбалардан: «Хайўанлардың жеке раўажланыу биологиясы» (Нөкис 1986, 1987), “Омыртқасызлар зоологиясы» (Нөкис, 2001), “Гистология” (Нөкис, 2008, 2011), «Цитология пәни бойынша лаборатория жумыслары» (НМПИ, 2011), «Паразитология пәни бойынша лабораториялық жумыслар» (НМПИ, 2011), «Эмбриология пәни бойынша лаборатория жумыслары» (НМПИ, 2011) атамасындағы мийнетлерин атап өтсе орынлы. Булар ауыл хожалығы қәнигелери, орта арнаулы хэм ЖОО талабалары пайдаланыуда өз орынларын тапқан, бақалы әдебиатлар қатарына кирди.

Профессор Бауаддин Алламуратов өзинің илимий мектебин жаратқан, бир неше илим кандидатларын таярлаған хэм докторлық диссертация жумысларына оппонентлик қылған, илимге қатар жаңа түрлерди киргизген белгили протоиштиопаразитолог алым. Оның хәзирги күнде таярлаған тәжирийбелеринен төртеуи илим кандидаты хэм доцент. Олар Өзбекстан миллий университети, Қарақалпақ мәмлекетлик университети, Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтларында балық паразитлери хэм протозой кеселликлерди үйрениу бойынша талаба жасларды оқытып, усы машқалаларды изертлеу бойынша мийнет етпекте.

Б.Алламуратов көп жыллар ҒМДАда балық кеселликлері мәмлекетлик комиссиясының, Орта Азия суу бассейндеринде балықларды ықлымластыруу хэм олардың инвазион кеселликлерин анықлау бойынша консалтинг кеңесиниң, Өзбекстан республикасы ЖхОАБМ жанындағы биология хэм микробиология илимий-методикалық бирлеспесиниң, Нөкис қаласы Депутатлар кеңеси хэм президиумының ағзалары хэм Қарақалпақстан Республикасы балалар үйи, мектеп-интернат тәрбияланыушылары хэм хызметкерлер бирлеспесиниң, Әжинияз атындағы НМПИ да “Раўан” экологиялық мектебиниң баслықлары жумысларын алып барды, хәзир “Илим хэм жәмийет” илимий, илимий-методикалық журналының редколлегия ағзасы.

Б.Алламуратовтың бул хызметлери мәмлекетимиз тәрепинен мүнәсип бақаланды. Оған “Қарақалпақстан республикасына хызмет көрсеткен илим ғайраткери” (1989) хұрметли атағы, «Мийнет ветераны» (1987), Өзбекстан республикасы ғәрезсизлигиниң 10 жыллығы «Көкирек нышаны» (2001) медаллары берилди. Бир неше мәртебе ректорат хэм ӨзР ЖхОАБМ ниң «Хұрмет жарлық»лары менен сыйлықланды.

Профессор Б.Алламуратов өмирлик жолдасы Жаңылыс Халмуратова менен 5 перзентти 2 ул 3 қызды тәрбиялап қамалға келтирди. Олардың хәммеси жоқары мағлұматлы, бир қызы Гаўхар Алламуратова ата қәсибин ийелеп биология илимлериниң кандидаты дәрежесине жетисти.

Бүгинги күнде профессор Бауаддин Алламуратов белгили алым, шебер педагог хэм илим жетекшиси ретинде бизиң арамызда бәримизге устаз сыпатында мийнет етпекте. Ол - өмирди сүйгиш, жоқары мәдениетли, кишипейил, атадай уллы хұрметке иіе инсан.

АҒЫР ТӘГДИР СЫНАҒЛАРЫ ҲАҚҚЫНДА МИЙНЕТ

А.Пазылов – педагогика ғилимлериниң кандидаты

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Рәуиятларға қарағанда, қудайтала өз бенделерин ҳәр қыйлы жоллар менен сынап көрер екен. Бунның ушын бенделериниң бирине есапсыз дүнья, биреулерине хәмел, биреулерине жарлылық, биреулерине ақыл-парасат, биреулерине аўырыу-сырқау берип көреді дейди. Есапсыз дүнья мал хәм хәмелге ийелик еткен бенделериниң айрымлары ақылына ақыл қосып, халық исенимин ақлауға хәрекет етсе, айрымлары мәсликә берилип кетип, қудайын умтытып кететуғын усайды. Ал, жарлылық пенен ақыл-парасат несиіп еткен бенделери қудайға нальи берместен, өз турмысын өзи жақсылауға умтылады дейди. Аўырыу-сырқау пайына тийген бенделериниңде айрымлары қудайға налыса, айрымлары төзимлилик пенен бул сынақты басынан өткереди екен.

«Ағыр тәгдир сокқылары астында, басқалардың «салысы суўға кететуғын» жағдайларда, шығу бәлек айландырган, изли-изинен келген кеселликлер алдында руўхый езилместен хәм ең соңғы имканият қалғанша халыққа хызмет ете беріуге умтылу – әлбетте, анау-мынау адамның қолынан келе бермейтуғын қубылыс.

Филология ғилимлериниң кандидаты, доцент Зульфия Амет қызы Шамуратованың «Тәгдир сынақлары» атлы хужжетли повестиниң (Зульфия Шамуратова. Тәгдир сынақлары; хужжетли повесть / З.Шамуратова. Тошкент; Тафаккур, 2012. – 208 б.) усындай ағыр тәгдир сокқыларына шыдам берген азаматлардың ишиндеги азаматы, мәртлердиң ишиндеги мәрти, төзими хәм ерки күшли, халық сүйер инсанлардың бири – Қарақалпақстанға мийнети синген қурылышы Султамурат Таўыпалдиевқа арналғанлығы бизди оғада қуандырды.

Султамурат Таўыпалдиев пенен кәсіплес болмасак та ол хәққинда, оның халық ушын ислеген хызметлери хәққинда көп еситетуғын едик. 1999-жылы Әмет хәм Айымхан Шамуратоваларға арнап салдырган музейиниң ашылуы салтанатына қатнастық.

Хужжетли повесть тийкарынан Зульфия Шамуратованың «Қолыңның жұмыстан саўа ўақтында мемуарды да жаза бер» (8) деген усынысынан басланған десек қәтелеспеймиз. Себеби, бул усыныс 1999-жылы айтылған болса да, ол Султамурат Таўыпалдиев ушын дәслепки ўақытлары ерсидей түйилген. Арадан бес жыл өткенде, яғный 2004-жылы, көзден қалған ўақытларында барып мемуарды жаза бергенин де болатуғынлығын түсинип «Зульфия, сениң айтқанлардың дурыс екен» (9) деп мойынлаған. Бирак, енди қалай жазады? Зульфия бул сораўдың да шешимин «Сен өзиниң бастан кешкенлеринди туўылғаныңнан баслатып диктофонға айта-саң. Ал, мен, өз гезегинде, диктофоннан тыңлап, китап етип жаза-ман» (9-10) деп оны жигерлендирген хәм бул услды китап жазыўда қолланған.

Китап сораў хәм жуўап усылында жазылған.

Китапта келтирилген мағлұматлар бойынша Султамураттың қулағы еситиуден қалған ўақытлары сораўлар тахтаға жазыў арқалы берилген, ал жуўаплар хәр қыйлы формаларда алынған.

Хужжетли повестте хәзирги ўақыттағы жаслар ушын оғада үлкен тәрбиялық әҳмийетке ийе болған эпизодлар көплен ушырасады. Мәселен, повестьте көрсетилиўинше, жаслығынан анасынан айрылып, басқа «әкели жетимлер» сыяқлы, ўақтында өзи теңлес балалар менен емін-еркин ойнаудан қалады.

Және бир қызықлы эпизодлардың бири – түс көриў мәселеси. Ағыр наўқасқа шатылған анасы түсинде сақалы бурынғыдан да бетер ағарған, аппақ қудай болып кийинген ағасын көреді. Ағасы қызына қарап турып, оны алып кетиўге келгенлигин айтады. Ағасының гәпин қыймаған анасы, ошақтың отының сөнип қалайын деп турғанлығын, соның ушын ошаққа отынды толтырып салып кеткиси келгенлигин билдиреди. Ал, ағасына болса бул усыныс мақул түспейди хәм өзи ошаққа бир қысым отын таслайды. «Хәў, аға, бул аз болады-ғо» (41) деген қызына, «Хештағымайды, сөнип қалмаса болды-дә. Қалған жағын Султамның өзи гүрлетип жағады» (41) деп, қызының қолынан жетелеп үйден алып шығып кетеди. Минне, алдынан болатуғын ўақыяны күн бурыннан еслетип туратуғын тәбияттың сыйқырлы тилсими туўры келип, анасы 1957-жылдың бәхәринде көз жумады.

Ал, Султамның анасының түсине енген дайы атасының айтқаны келип, соңғылығында, ол үйдиң ошағының отын гүрлетип жағады. Үкеси Ережепти аўзына тислеп жүрип баққандай етип бағады. «Хеш болмаса Ережеп пенен өзиниң тамағымды тойдырып жүрейдин деп» кишкене үкесин изине ертип жүрип, аўыл аралап, талап ислеўге өтеди. Қолында айтарлықтай өнери болмауына қарамастан, хешқандай тартынып отырмайды, күши жететуғын жұмыслардың барлығын ислей береді. Биреулердиң қорасын тазалайды, отынның усақлайды, ешегин арқанлап келеди, үйдиң хаялы нан жабатуғын болса, тандырын өртеиди, «балаларды жубат» десе, балаларын арқалайды... Оның ислеген хызметлерине биреулер – нан, биреулер – қауын, биреулер – ишип отырған тамағынан қуйып береді (53). Нәтийжеде, еплеп-сеплеп қарынлары қалпын баслайды. Бурын изине жете алмай, тирсеги қағысып жүретуғын Ережептиң бетине қан жуўырып, «Бүгін кимниң үйине барамыз?» деп алдына түсип жортатуғын әдетти шығарады...

Бул ўақыяларды көзи менен көрген хәм Султам менен оның үкеси Ережепке тарысын түйеклетип алған Жаксым аға «...ақылы жетип, усы бастан өз мийнети менен нанын таўып, өзін-өзи асыраған балалары менен мақтансын. Еле «мине» деген азамат болады, Султам дегени алтын сақадай, көз-жағым – тасқа, түп-ә, түп-ә» (59) деп Ибрайым атаға айтып береді.

Повесттеги усы көринислер, анасы өлгеннен кейин үкелерине күн бермейтуғын гейпара гүдибузарлар, әке-шешесиниң тапқанын аспанға суўырып, «уялы телефоннан» басқаны билмейтуғын айырым жаслармыз ушын үлги-өрнек бола алады.

Мектеп жасынан бастап ағыр турмыстың не түрли машақатларына шыдам берип, үкесиниң тамағын тойдырып, әкесине қол-қабысы тийип жүрип-ақ, Султам оқыўларын айрықша бақаларға оқып питкереді. Хәтеки, гүмис медалға да усыныс етиледі. Оқыўды питкергеннен кейин Москвадағы Бауман атындағы жоқары техникалық училищеге оқыўға кирип, оны қызыл диплом менен табыслы тамамлайды.

Оқыўды тамамлаған соң илим менен де шуғылланып, еки кандидатлық минимумын тапсырып үлгереді. Үйленеди. Қарақалпақир-совхозстройға инженерлик лаўазымға өтеди. Қарақалпақстройиндустрия қурылыс трестинде дәслеп бөлим баслық, соңынан бас инженер, 1984-жылы Тахиятас үй-жай қурылысы комбинатының директоры лаўазымына тайынланады. 1995-жылы болса «Аралсуўқурылысы» трестине қараслы Арал сода қурылыс трести ашылып, сол трестке баслық болып бекитиледи. 1997-жылы Нөкиске қайтып келип, бурынғы ДСК – Тахиятас үй қурылысы комбинатына барып жұмысын даўам етеди.

Деген менен, комбинат үстинен де гүзелер сынады. Ақты қара, қараны ақ деп бурмалауға бейимлескен хәм жалған мағлұматлар арқалы суд процесин басландырып жиберіуіге ерискен гейпара шаласаўатлау тексеріўшилердиң ислеген ислери судта паш болады. Ақ – өз халында ақ болып, қара – қара болып қалады.

Әлбетте, бундай ағыр сынақлар Султамның денсаўлығына өз тасирин тийгизбей қоймайды. Қантлы диабет кеселлиги 1991-жылы басланады. 2003-жылы шеп аяғының оң аяғынан жиңишкерип баратырғанлығы байқалады. 2004-жылы шеп көзи гиреў тартып аўыра баслайды хәм операция исленгеннен кейин еки көзи де көриўден қалады.

Екатеринбургтағы офтольмологиялық емлеўханада, профессор Хозяйкиниң ислеген операциясынан кейин Султамның көзи көретуғын болады. Қуўанышы қойына сыймайды. Ақлықларын сүйе береді, сүйе береді. Усы қуўанышына бола, бурын тынып-тынышўды билмеген жигит жұмысына қалай араласып кеткенин сезбей де қалады.

Бирак, Султамның өзінде пайда болған жөтел, оны қайтадан емленіуіге мәжбүрлейди. Бир жылға шекем емленип көреді. Биротала тәўир болып кетпегеннен кейин, «...профессорлардың емлеринен үзил-кесил бас тартып, Нөкиске...» (133) қайтып келеди. Республикылық емлеўхананың рентгенине барып, өкпесин түсиртеди. Врачтың берген дәрилери қабыллап баслайды.

Деген менен, канаминди жетинши рет алған ўақтында еки қулағы бирдей «тас герең» болып қалады. Бул жағдай Зульфияның да китапты жазыў ислерине бираз қыйыншылықларды келтирип шығарады. Енди ол, тахтаға жазыў арқалы жұмысын даўам еттиреді. Бирак асқынлап баслағаннан кейин, жазыў тоқталады. Оның үстине Султамның еки бүйрегі де ислемей қалады. Нөкисте, Ташкентте емленип көреді. Ақыр соңында баласы интернет арқалы бүйректи Пакистанда алмастыратуғынлығын билип алып, Пакистанға ушады. Қуласы, Пакистанда бүйрегіне бир операция, бир аяғына бир операция исленеди.

Барлық қыйыншылықларға, тәгдир сынақларына шыдам беріў, хәммениң қолынан келе бермейди. Ол тек, қудайдың сүйген бендесиниң, анығырағы Султамның ғана қолынан келеди. Соның ушын да, Германияда жұмыс ислеп келген, Ақтөбели врач қыз Султанды тексерип көрип; «Өзи қантлы диабет кеселлиги менен аўырыў. Еки қулағы да – тасгерең. Еки көзине еки мәрте операция исленген. Бир бөтекесин трансплатация-операция менен жанадан салдырған. Еки аяғына төрт мәрте операция исленип, кесип тасланған. Яғный, басынан жети мәрте бундай ағыр операцияларды өткерген адамды бидай өмиримде көргеним жоқ. Сонда да, бул адамның еле жасап атырғанына хайранман» деп таңданғанлығын жасыра алмайды.

Жуўмақлап айтқанда, З.Шамуратова өзиниң бул китабын Султамурат Таўыпалдиевқа арнап, оғада саўалпы иске қол урган. Китап ата-аналарға, мұғалымлерге, барлық тәлим-тәрбия ислери менен шуғылланыўшыларға үлги болатуғын, хәқыйқый педагогикалық қуны дәретпелердиң қатарынан орын алатуғынлығына исенимиміз кәмил. Деген менен, Қарақалпақстан халық шайыры Қәлилла Дәулетназаровтың «Арнаў» атлы қосығында көрсетилгениндей, оған «ғаррылық»тың жеткермегени оғада өкинишли екенлигин мойындауымызға да туўра келеди...

M A Z M U N Í
BAS MAQALA

Базарбаев Ж. Б. Жұрт басшымыздың халық пенен пикирлесіу бағдарламасы - хақықый халық сүйіушілік	3
TÁBIYIY HÁM TEXNIKALIQ ILIMLER	

Жумамуратов А., Жумамуратов М.А., Сыдиқов И.М. Топырақтың элементлик курамына мәдений егинлердің тәсири	5
Biologiya. Ekologiya Medicina. Fizika. Matematika. Informatika	
Аламинев М.Х., Жалелов Р.М. Лаплас теңдемеси ушын қойылған шегаралық мәселени шекли айырмалы схема дүзиу усылы менен шешіу ...	6
Djumabaev N. Shegaralangan funkciyalardan paydalanıp teńsizliklerdi sheshiw usılları	8

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALIQ ILIMLER

Абдуллаева Я., Абдуллаева А. Амир Темур ва Темурийлар даврида аёлларнинг ижтимоий мавқеи тарихшунослигидан	10
Бекжанова Б. Умыкание девушки в каракалпакском фольклоре	11
Ekonomika	
Хожалепесов П. Елимизде макроэкономикалық турактылықты тәмийинлеу	12
Умаров Е.К. Экономика Каракалпакстана – взгляд в будущее	14

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Алламбергенова Г. И. Юсупов шығармаларында фразеологизмлер арқалы психологиялық халаттың берилиуі	16
Xujaniyazov E., Sultanova N. O'zbek xalqi turmush tarzi asosida shakllangan frazeologizmlar	17
Опаева Р.А. Хәзирги каракалпак тилиндеги қысқарған атлықлардың лингвистикалық анализи	18
Rzaeva R.K., Eshimbetova N. Different aspects of english idioms	20

Ádebiyattanıw

Давлетов Б. XIX әсир каракалпак әдебиятында тарийхый шығармалар	21
Машарипова Т.Ж. Публицистиканың жеке методлары	22
Назаров С.Х. “ФАУСТ” асари турли таржималари киёсий тахлили	25
Сариев С., Гайлиева О. Халқ достонларидаги бирламчи вариант масаласи	27

PEDAGOGIKA. PSIXOLOGIYA. METODIKA. PEDTEXNOLOGIYA

Abdijabbarova J. Baslawish klass oqıwshılarınıń kitap penen islesiwinde muǵallım hám ata-ananıń ǵamqorlıǵı	29
Абдимуратова Н.П. Программа внеаудиторных занятий в педагогическом вузе – социально-культурная компетенция учителя английского языка	30
Абылова Г.Ж. Использование нотного редактора «Sibelius» для активизации и интесификации процесса обучения студентов музыкального направления	33
Авезимбетова А. Коммуникативные игры в обучении английскому языку	35
Айрапотова А.Г. Влияние современных технологий на снижение когнитивного статуса молодежи, как фактор риска попадания в псевдонаучные оккультные организации	36
Айтмбетов М.З. Мустақиллик йилларида қорақалпоғистон умумий ўрта таълим мактаблари учун ўқитувчи кадрлар тайёрлаш жараёни	38
Алламбергенов Е.К. Жаслар санасында әдеп-иқрам ҳәм ҳуқықый тәрбияны қәлиплестириўде көркем әдебияттың орны	40
Алламбергенова М., Зарипов Қ.О. Электрон ўқув курслари (ЭЎК)ни яратиш	42
Allayarov M. J., Joldasbaev P.M. Baslawish klass oqıwshılarında fizikalıq sapalardı rawajlandırıwda milliy oyınlardıń roli	43
Amirova G. Milliy o'z o'zini anglashning psixologik asoslarini o'rganish	45
Бекимбетова Г. Саламат бала тәрбиясында ертеқлардың әҳмийети	46
Джурбаев А.С. Олий таълим муассасалари раҳбар кадрларининг фаолиятига замонавий ёндошув	47
Jumaniyozova N., Yusupova Z. Kasbga xos me'yorlarning psixologik jixatlari	49
Елмуратова А.У. Тадбиркор аёл шахсининг индивидуал ва ижтимоий-психологик хусусиятлари	50
Хайдаров О. Ўқувчиларни касб-хунарға мақсадли йўналтириш механизмлари (“Мўйноқ” кичик саноат зонаси мисолида).....	52
Хайдаров Р. Дене тәрбиясында баскетбол – спорт ойынының тәлим – тәрбиялық әҳмийети	53
Химматалиев Д.О. Фанларо интеграция орқали техника олий таълим муассасаларида бўлажак касб таълими ўқитувчилари касбий компетентлигини шакллантириш	54
Xujaniyozova Z.O. Talabalarni internet tarmog'ida axborotlar bilan ishlash ko'nikmasini shakllantirishning pedagogik jihatlari	57
Ихласов У., Ихласов И. Прошедшее – обычное время и давнопрошедшее время в немецком и каракалпакском языках	58
Жумашева Г., Пердебаева М., Утемуратова Г. Балаларға каракалпак тилин үйретиўдиң өзине тән әҳмийети	59
Kamalov I.R., Kanatbayev S.S., Sayfullayeva G.I. Oliy ta'lim o'quv jarayoniga innovatsion ta'lim texnologiyalarini qo'llash - ta'limda sifat samaradorligiga erishishning asosiy vositasi	60
Курбамуратова З. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларининг психологик хусусиятлари	63
Магруппов А.М. Основные принципы и функции стратегического и функционального менеджмента образования	64
Назарова Б. Интернет как источник развития научно – творческих способностей молодежи в процессе непрерывного образования	66
Нурлышев Д., Искендеров Т. Педагогическая характеристика совершенствования физических способностей юных курашистов	67
Очилов Ш.Б. Вугланиш ва конденсация мавзусини ўқитишда экологик тушунчаларни шакллантириш	68
Рашидова Ф.М. Принципы и пути развития профессиональной компетентности преподавателя иностранных языков в соответствии с ГОС РУз	70
Сабинова Ч.А. Талабаларда ахлоқий – эстетик тарбияни ривожлантиришда кейс – стади технологиясидан фойдаланиш (“касбий этика” фанини ўрганиш мисолида)	72
Sadullaeva A.N. The influence of globalisation in foreign language teaching process	73
Сейтмуратов Қ. Жәдид ағартыўшылығы ҳәм театр	74
Тажетдинова С.М. Хор ҳәм хортаныў пәнин оқытыўда заманағой педагогикалық технология ҳәм интерактив усыллар тийкарында шөлкемлестириў	76
Тажибасев С.С. 10-13 ёшли яккакурашчилар ҳаракат тайёргарликларининг хусусиятлари тўғрисидаги ахборотларни объективлаштириш (қиличбоз рапирачилар мисолида)	77
Турганов Б.К., Мадраймов Ф.М. Ўрта асрларда хоразм воҳасидаги таълим ва маърифатпарварлик	78
Тўхтаўжаев Х.Б. Таълим жараёнини индивидуаллаштиришнинг педагогик асослари	80
Уразбаева Д.А. Эмоция ҳақидаги назариялар психотерапевтик фаолиятнинг асоси эканлиги	81
Уразимова Т.В. Эстетикалық тәрбия жеке адамның қәлиплесиўиниң тийкары	83
Утебаев Т.Т. Из истории формирования педагогической науки в Каракалпакстане	84
Утепова Г.Б., Оганов Н.Т. Оиланинг демографик ривожланиши	86
Зиядуллаев Д.Ш., Зийедуллаева Г.Э., Кутлимуратова Г.А. Жаҳоннинг очик ахборот ресурслари тахлили	87
Юсупова Ф.З. Талабалар интеллектуал салоҳиятини оширишда мустақил таълим аҳамияти	89

USTAZLAR SHEJIRESI

Абдиназимов Ш.Н. Каракалпак тил билиминиң көрнекли ўәкили	92
Алламбергенов К., Алламуратов Ш., Балтабаев М. Көзге көринбес хайуанатлар дүньясын изертлеген алым	93
Recenziya	
Пазылов А. Аўыр тәғдир сынаўлары ҳаққында мийнет	95

Қутлықтаймыз!

"Илим ҳәм жәмийет"

журналына 25 жыл



Быйылғы 2017-жылы «Илим ҳәм жәмийет» журналының дүзилгенине 25 жыл толады. К.Алламбергенов, А.Пазылов, С.Садықовлар курамындағы шөлкемлестириў комитети тәрәпинен дизимге алыўға усыныс етилген бул журналдың ең дәслепки саны 1992-жылдың март айында «Қарақалпақстан муғаллими» деген атама менен жарық көрди. 1998-жылдың 14-июлинде болса журнал усы атамада № 000535 санлы гүўалық пенен қайта дизимге алынып, 2004-жылға шекем 10000-17000 тиражда журнал оқыўшыларына жетип барып турды. Бул ўақытлары академик Жуманазар Базарбаев журналдың Бас редакторы, профессор Кеңесбай Алламбергенов басылым ушын жуўаплы редактор лаўазымларын атқарды.

Журнал 2004-жылдан ҳәзирги «Илим ҳәм жәмийет» атамасында үзиликсиз жәрияланып киятыр.

Биз журналдың барлық дәретиўшилиқ ҳәм техник хызметкерлер жәмәәтин усы 25 жыллық мереке сәнеси менен шын жүректен қутлықтаймыз!

Редколлегия

Дыққат, жазылыў — 2017!

Хўрметли илимпазлар, жоқары оқыў орынларының педагог-хызметкерлери, үлкен илимий хызметкер излениўшилер, магистрантлар ҳәм талаба жаслар, мектеп, колледж ҳәм академиялық лицей муғаллимлери! Егер, Сиз, илим, тәлим-тәрбия ҳәм оқытыўдың жаңа заманагөй усыллары, жаңалықлары менен өз ўақтында жақыннан таныспақшы, өзиңиздиң усы тараўдағы жетискенликлериңиз ҳәм ой-пикирлериңиз бенен ортақласпақшы болсаңыз, «Илим ҳәм жәмийет» журналына 2017-жыл ушын жазылыўға мирәт етемиз.

Жылына 4 мәрте шығатуғын бизиң журналымызда барлық тараўлар бойынша илимий, илимий-методикалық мақалалар жәрияланады.

Жазылыў баҳасы — 120.000 (Бир жүз жигирма мың) сўм.

«Илим ҳәм жәмийет» журналының есап бети:

Банк: МБ ББ ХККМ Тошкент шаҳри

Есап бети: 2340 2000 3001 0000 1010

МФО: 00014; ИНН: 201 122 919

Жеке есап бети: 4001 1086 0354 0179 5010 0075 001

ИНН: 200 357 981

Redakciya mánzili: Nókis qalası, A.Dosnazarov kóshesi, 104

Indeks: 230105, Telefon: 2228285, +998913755459.

JURNALDÍN BASÍP SHÍGARÍLÍWÍNA

JUWAPKER: Ájiniyaz atındaǵı NMPI baspaxanası

<i>Maqalalardıń mazmunına hám durılıǵına avtorlar juwapker, olardıń pikirleri redakciyanıń pikirleri bolıp esaplanbaydı</i>	<i>Jurnalǵa jıl dawamında jazılǵan avtorlardıń miynetleri birinshi gezekte járiyalanadı. Maqala kólemi 5 betten kem bolmaıwı, 7 betten aspaıwı kerek.</i>
<i>Jurnal 1992-jıldan shıǵa basladı ISSN 2010-720X Indeksi: Jeke puqaralar ushın — 2101. Mákemeler ushın — 2102.</i>	<i>Basıwǵa ruxsat etildi: 27.03.2017 Buyırta: №0280. Format: 60x84 1/8. Kólemi: 12,0 b/t. Jurnal jılına 4 márte shıǵadı. Nusqası : 910 dana. Reestr № 11-3084</i>